

Володимир ЧОП, Ігор ЛИМАН

«Вольний Бердянськ»

**Бердянськ
2007**

Чоп В.М., Лиман І.І. «Вольний Бердянськ». — Запоріжжя: РА «Тандем – У», 2007. — 286 с.
ISBN 966-7482-40-10

Фінансування видання книги здійснене Бердянською міською радою

У монографії на основі унікальних архівних, музейних документів, спогадів старожилів, мемуарів учасників подій, фотодокументів приватних колекцій, аудіоматеріалів досліджується комплекс проблем, пов'язаних із визначенням місця Бердянська в історії махновського руху і місця махновського руху в історії Бердянська 1918 – 1921 рр. Книга розрахована на широке коло читачів — бердянців і гостей міста, науковців, викладачів, студентів, школярів, усіх, хто цікавиться історією рідного краю.

Рекомендовано до друку Вченою радою Бердянського державного педагогічного університету (Протокол № 10 від 26.06.2007).

Рецензенти:

доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України *В.Ф.Верстюк*;
доктор історичних наук, професор, голова Запорізького відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України *А.В.Бойко*

Передмова

В історії України знайдеться не так вже й багато явищ та подій, які б значимістю та силою переросли рамки регіональної та національної історії і ставали повноправними надбаннями історії всесвітньої. Ще менше подібних подій та явищ існувало на рівні південноукраїнського регіону. І було б логічно, якби такі явища посилено досліджувались істориками, а результати досліджень ставали надбанням якомога ширшого загалу, що перетворювало б ці явища на бренд, який швидко вгадувався і запам'ятовувався будь-де. Проте в умовах сучасної України ми цього не спостерігаємо. Деякі з цих явищ виявилися незручними і непотрібними державницькій історичній науці.

Найбільш виразно подібна ситуація простежується у випадку з історією махновського руху (1917 – 1921 рр.), унікального явища української та всесвітньої історії, коли вперше на значній території, населеній мільйонами громадян, була зроблена широкомасштабна спроба анархістського соціального експерименту. На теренах Приазов'я та Запорожжя вперше у світовій історії виникли й проіснували тривалий час анархістська «республіка», армія анархістів і було впроваджено анархо-махновський суспільний лад. Переможені після кількох років запеклої боротьби, українські повстанці-махновці разом з усіма їх позитивними здобутками десятиліттями шельмувалися і проклиналися.

До сьогоднішнього дня багато з аспектів історії махновського руху не досліджені належним чином, зокрема, історія «махновщини» в різних регіонах та містах України. І це при тому, що махновський рух є чи не єдиним потужним народним рухом в українській історії, події якого були як слід задокументовані.

Роль Бердянська в махновській історії унікальна. Місто мало надзвичайно важливе стратегічне значення для махновської республіки, «вільної батьківщини анархії». Це був єдиний повноцінний порт цього політичного утворення, місто, де вперше почали формуватися морські й військово-повітряні сили махновського руху. Саме в Бердянську вперше, в повний зріст, у конкуренції за міський центр зіткнулися махновські й більшовицькі амбіції та еліти. Але це не головне. Бердянськ найдовше з-поміж усіх міст України та Росії знаходився під контролем махновських повстанців. Шість разів вони то з боєм, то безкровно захоплювали місто і господарювали в ньому тривалий час, проводячи заходи своєї внутрішньої політики. Уперше — в березні – червні 1919 року, вдруге — в жовтні – листопаді 1919 р., втретє — в грудні 1919 р., вчетверте — в листопаді 1920 р., вп'яте — в грудні 1920 р., і, нарешті, вшосте — в січні 1921 року. За цей час у місті та його околицях встигли перебувати всі більш-менш відомі діячі махновського руху, російські та українські анархісти, чимала кількість відомих радянських воєначальників і партійних діячів у кількості достатній для того, аби обвішати весь історичний центр міста меморіальними дошками знизу догори. Загалом набирається близько п'яти місяців небаченого в історії «безвладного» життя, експерименту по впровадженню анархізму в міських умовах. Які були результати цих подій? Як жило і розвивалося в цих умовах «вільне місто»?

Про «махновські» періоди в історії багатьох міст Південної України (Дніпропетровська, Запоріжжя, Мелітополя, Маріуполя тощо) історики та краєзнавці пишуть вкрай неохоче. Це — загальна тенденція. По-перше, ці події та явища складно дослідити через невелику кількість вцілілих джерел, які, до того ж, переважно не лежать «на поверхні», а поховані в «спецхрани». По-друге, подібні дослідження не мають сьогоднішньої політичної кон'юнктури. Відсутність грантової годівниці відштовхує пересічного українського дослідника-історика. По-третє, анархізм для сьогоднішніх авторів у більшості випадків залишається явищем малозрозумілим і навіть підозрілим, що теж виступає стримуючим фактором. Але описати й дати об'єктивну оцінку подіям міської «махновщини» треба хоча б тому, що *ніде й ніколи у світі нічого подібного цьому не було*. А якщо вже описувати «махновський» період в історії якогось конкретно взятого міста, то значить, треба вибрати те місто, в якому махновці затримувалися довше і частіше, ніж в інших. А раз так, значить — Бердянськ.

Ідея створення книги сформувалась у січні 2006 р., коли її автори перебували в Києві, опрацьовуючи матеріали тамтешніх архівів і бібліотек. Один — працюючи над докторською дисертацією, яка присвячена повстанському руху на півдні України, інший — відшукуючи джерела для чергового археографічного видання з історії Бердянська. Під час обговорення довгими зимовими вечорами віднайдені матеріалів і виникла думка, що було б цікаво поєднати в одному проекті багаторічні напрацювання з історії махновського руху та з історії «Азовської Пальми».

Використовуючи унікальні архівні, музейні документи, спогади старожилів, мемуари учасників подій, фотодокументи, аудіоматеріали приватних колекцій, зроблено спробу відкрити для читача ще одну невідому, але неймовірно цікаву сторінку історії рідного краю.

На початку роботи здавалося, що цей сміливий задум може захлинутися через нестачу джерел, а значить, і потрібної для написання книги інформації. Але, як виявилось незабаром, вже при опрацюванні раніше накопичених авторами матеріалів, це були даремні страхи. Подальші пошуки значно розширили джерельну базу дослідження. Як результат, джерел знайшлося навіть більше, ніж достатньо, що дещо затягло процес написання книги, адже, переслідуючи примару повноти, історик мимоволі витрачає все більше й більше дорогоцінного часу.

Документи, що проливають світло на події в Бердянську, віднайдені у фондах Державного архіву Запорізької області, Державного архіву Дніпропетровської області, Державного архіву Донецької області,

Центрального державного архіву громадських об'єднань України в м. Київ, Центрального державного архіву вищих органів влади України, Державного архіву Російської Федерації, у фондах підрозділів Червоної армії в Російському державному військовому архіві, нарешті, в приватних колекціях.

Особливе значення для написання книги мали матеріали фондів Бердянського краєзнавчого музею, передусім — чисельні спогади учасників боротьби з махновцями, зафіксовані у зв'язку з відзначенням 40-ї та 50-ї річниці революції 1917 р.

Багато інформації про «махновський» Бердянськ можна знайти і в опублікованих спогадах, у класичних працях, присвячених історії махновського руху, що написані учасниками та свідками подій. Це, між іншим, ще раз підтверджує велике значення міста для повстанства. І анархіст Петро Аршинов, автор «Історії махновського руху» (1923), і повстанський командир Віктор Білаш, і радянський вчений-статистик Михайло Кубанін знайшли у своїх книгах та рукописах місце для опису епізодів історії анархо-махновців, пов'язаних із приморським містом.

Газетні колекції провідних наукових бібліотек, музеїв та архівів уможливили прочитання оперативних повідомлень про бойові дії в 1919–1921 рр., ознайомили нас з агітаційними матеріалами махновців та їх супротивників.

Важливою складовою джерельної бази стали фотодокументи, а також матеріали археографічних експедицій.

Як фахівець з історії махновського руху, перший автор цієї книги взяв на себе опрацювання накопиченого в його власному архіві й головне — написання чорнового варіанту монографії. Другий автор зайнявся пошуком матеріалів безпосередньо з проблематики книги в архівних, музейних та бібліотечних зібраннях, у приватних колекціях, проведенням зустрічей зі свідками подій у Бердянську 1918–1921 рр.; він же виконав наукове редагування книги, здійснив додаткову перевірку наведених фактів, доповнив текст та коментарі до нього, підготував додатки. Врешті-решт, узяв на себе організаційну сторону видання книги.

Відчуваючи потребу віддати моральні борги тим, хто був так чи інакше залучений до реалізації цього проекту, автори дякують працівникам усіх архівних, музейних та бібліотечних установ, які допомагали в пошуку матеріалів; у цьому плані найбільшу подяку хочеться висловити працівникам Бердянського краєзнавчого музею (директор — Л.Ф.Ноздріна, головний зберігач — М.В.Грабовенко). За консультації, допомоги у виявленні джерел широ вдячні Л.А.Бучній, Є.С.Денисову, Ю.М.Юхну. Підготовці видання до публікації сприяла передусім підтримка керівництва Бердянського державного педагогічного університету (ректор — В.В.Крижко), а також ДП «Бердянський завод сільгосптехніки» ВАТ «Бердянський агротехсервіс» (ген. директор — О.В.Пасічник).

Коректорські функції люб'язно взяла на себе М.М.Греб. Технічну роботу виконала М.В.Кузнецова. Над художнім оформленням працювали С.К.Акімов і С.Г.Нобелев. Прізвища й ініціали тих, хто заважав авторам у створенні книги, перелічувати не будемо, оскільки це зайняло б занадто багато місця.

Вихід книги уможливила організаційна підтримка з боку голови комісії з освіти та науки Бердянської міської ради Б.Я.Бузова, заступника Бердянського міського голови з питань діяльності виконавчих органів ради О.В.Лісовенко, начальника відділу культури виконкому Бердянської міської ради О.Д.Черневої. Окрему подяку автори адресують керівництву міста Бердянська за фінансування публікації книги.

«Вольний Бердянськ»
Розділ I. «Вина, музики та жінок!»
(Перші відвідини махновцями Бердянська
/16 березня – 11 червня 1919 року/)

Приморське місто

У буремний 1917-й рік Бердянськ увійшов, маючи за плечима 90-річну історію, яка знала і славні роки бурхливого розвитку, і важкі часи випробувань. Звичайно, при цьому місто зазнавало на собі впливи тих процесів, що мали місце в регіоні, і в Російській імперії в цілому. «Благословенні часи» стабільності й економічного підйому в державі та краї закладали підґрунтя процвітання міста. Скрутні ж для імперії часи не віщували добра і її маленькій складовій, розташованій на березі Азовського моря. Разом із тим, за багато як світлих, так і похмурих сторінок свого минулого, Бердянськ мав завдячувати саме своєму місцезнаходженню. Або, навпаки, нарікати на нього.

Самим своїм виникненням місто було зобов'язане тому, що затока біля Бердянської коси виявилась набагато зручнішою для влаштування порту, ніж передбачена для цього раніше місцевість біля коси Обіточної. Бердянський порт виник на кордоні багатого землеробського краю, ставши для його сільськогосподарської продукції одним із найзручніших «вікон у Європу». Як наслідок, вже через кілька десятиліть після виникнення про Бердянськ стали казати як про місто, що може стати для імперії «другою Одесою». З іншого боку, те саме приморське розташування стало причиною чималих випробувань, яких Бердянськ зазнав за часів Кримської війни. І пізніше місцезнаходження помітно впливало на специфіку історії приморського міста. Впливав на цю специфіку й економічний потенціал Бердянська.

Через цілий ряд причин Бердянську так і не вдалося стати «другою Одесою». Втім, і на початку ХХ століття місто продовжувало відігравати помітну роль в історії краю, не будучи пересічним «забитим» повітовим центром.

Про те, що являв собою Бердянськ на початку першої світової війни, можна судити з «Торговельно-промислового покажчика і путівника», виданого 1915 року. Згідно з ним, тоді в місті нараховувалось близько 3600 будинків, більше 30 тисяч постійних мешканців, з яких більшість становили «руські» (зрозуміло, покажчик часів імперії українське населення зараховував саме до цієї категорії), греки, караїми. 4 – 5 тисяч бердянців належали до єврейської громади. Більше тисячі мешканців міста мали іноземне підданство.

Діяли митниця, французький консул, віце-консули Великої Британії, Греції, Данії, Іспанії, Італії, Швеції та Норвегії.

У Бердянську розташовувались відділення Державного, Азовсько-Донського і Петроградського Міжнародного банків, міський Бердянсько-Ногайський банк; Товариство взаємного кредиту. Виходила щоденна газета «Бердянські Новості». Діяли 2 бібліотеки, 3 книжкових крамниці, 5 аптек, 6 типографій, 8 православних і 4 католицькі та протестантські церкви, караїмська кенаса, 2 синагоги, 27 фабрик і заводів, чоловіча гімназія, 7-класне реальне училище, 2 жіночі гімназії, комерційне училище, мореходні класи, вище початкове училище, зимовий міський театр, літній театр Гурського, 4 клуби, кілька першокласних готелів. Бердянськ мав електричне освітлення, водогін.

З навколишнім світом місто мало сполучення, крім шосейних доріг, залізничною гілкою Чапліно – Бердянськ, щоденними, в навігаційний період, рейсами пароплавів «Російського Товариства Пароплавання і Торгівлі» та «Пароплавання по Дону, Азовському і Чорному морям і їх притокам Л.Андрейса».

Щорічно за кордон через Бердянськ вивозилось більше 25 мільйонів пудів пшениці.¹

Перші роки світової війни негативно вплинули на економічний стан міста. Але і тут певні корективи вносило географічне розташування. Знаходження на значній відстані від театрів бойових дій зумовлювало те, що такий негативний вплив не йшов ні в яке порівняння із втратами місцевостей Західної України. Більше того, до Бердянська із заходу евакуювались підприємства, установи і мешканці, що збільшило відповідні кількісні показники приморського міста.

Утім, знаходження на периферії «великих подій», період відносного спокою для Бердянська тривали до пори – до часу. «Громадянська війна» вже не залишила місту жодного шансу вберегтися від виру буремних змін. І тут вже вкотре зіграли свою роль і привабливе географічне розташування, і потужний економічний потенціал Бердянська. На приморське місто звернули пильні погляди представники керівництв чи не всіх найбільш потужних військових та політичних сил, які діяли на півдні. У тому числі — анархо-махновці.

¹ Торгово-промышленный указатель и путеводитель по городу Бердянску. Издание первое, 1915 года. — Бердянск: типография М.Дорошенко, 1915. — С. 15 – 16.

Хоча махновці вперше захопили місто і включили його до складу «Гуляйпільської республіки» лише в березні 1919 р., Бердянськ і раніше помітно впливав на історію «революційного повстанства». Восени 1918 р., піднявши на Запорозжі протигетьманське повстання, анархо-махновці одним із найголовніших своїх завдань вважали контроль над залізничною ділянкою Чапліно – Бердянськ, так званою «другою Катерининською залізницею», що з'єднувала Донецький басейн, Катеринославщину і Харків з Азовським узбережжям. В умовно стабільні часи Української держави (весна – осінь 1918 р.) ця транспортна артерія жила досить насиченим життям. Тут перевозились війська і військові вантажі, руда, пшениця, вугілля, сіль та інші різноманітні товари. Ця активність не залишилася непоміченою загонами повстанців, яким треба було десь і чимось забезпечуватися. Набравши сил, з жовтня 1918 р. Н.Махно та інші отамани почали постійно нападати із засідок на потяги. В їх переповнених торгівцями й спекулянтами вагонах, при певній частці везіння, можна було відшукати навіть директора заводу. Махновці не обходили своєю увагою також гужові обози, одиночні екіпажі та автомобілі, що котилися в приморське місто або з нього. Рідко який тиждень обходився без грабунку, тому «ділові люди», які їхали до Бердянська, почали надавати перевагу пароплавному сполученню або довгим об'їздам ґрунтовими узбережними шляхами.

А потім Німеччина програла світову війну, капітулювала і в листопаді 1918 р. зобов'язалася перед країнами Антанти вивести свої війська з українських теренів. Згодом режим гетьмана П.Скоропадського у всеукраїнських масштабах був буквально зметений народним повстанням. Його найбільш масштабним представником на Півдні України став Нестор Іванович Махно, анархо-комуніст з ексцентричним, неврівноваженим характером, великими військовими здібностями й не меншими політичними амбіціями.

Нагадаємо читачам, що анархізм — це найменування, дане принципу або теорії життя й поведінки, згідно з якими на зміну державному ладу повинно прийти суспільство без уряду. Гармонія в такому суспільстві має досягатися не підкоренням закону або слухняності якій-небудь владі, а шляхом вільних угод, укладених поміж різними групами: територіальними та професійними, що вільно засновуються як заради виробництва і споживання, так і для задоволення безмежних потреб і бажань цивілізованого створіння. Принаймні саме так розумів анархізм найбільш шанований Н.Махном теоретик цієї доктрини — князь Петро Олексійович Кропоткін¹, чия стаття з першого тому Британської енциклопедії вище вам і переказувалася.

Іншими словами, анархізм — це система соціальної думки, що має на меті фундаментальну зміну в структурі суспільства, й особливо — і це загальний елемент, що об'єднує всі форми анархізму, — заміну авторитарної держави якоюсь формою неурядової співпраці вільних індивідуумів².

Станом на кінець 1918 року запорозькі й таврійські селяни власними очима бачили політичну практику як мінімум шести політичних режимів. Російського монархічного (до лютого 1917 р.), російського буржуазно-демократичного (лютий – жовтень 1917 р.), українського соціалістичного уряду Центральної Ради (жовтень – грудень 1917 р.), російського комуністичного уряду (грудень 1917 – березень 1918 р.), проросійського комуністичного криворізько-донецького уряду (березень – квітень 1918 р.) й, нарешті, гетьманського (квітень – листопад 1918 р.). Останній відверто спирався на збройну силу німецьких та австро-угорських окупаційних військ. Гуляйпільські анархісти як політична сила були присутні на Запорозжі з весни 1917 р., але тільки восени 1918 р. зневірене в усіх методах правління й формах державності селянство надало їм підтримку як радикальній альтернативі всім вищеперахованим політичним таборам. Н.Махно відразу скористався карт-бланшем селянської довіри й швидко виявив себе здібним організатором та удачливим полководцем. У кінці листопада 1918 р. на Запорозжі виникає «вільний район», контрольований збройними силами махновського руху, територія якого з центром у с. Гуляй-Поле починає швидко розширюватися навсідч.

Надзвичайно велику роль у махновсько-бердянських стосунках 1918 – 1919 рр. відігравала вузлова залізнична станція Пологи. У листопаді 1918 р., коли почалося виведення з України окупаційних німецьких та австро-угорських військ, багато людей тікало з центральної Катеринославщини та Запорозжя до Бердянська саме через Пологи. Найменша співпраця з німецькими окупантами, наприклад, проведення спільних торгових обороток або постачання харчами армійських частин окупантів, могла обернутися для людини жорстокою смертю від рук повстанців. З вуст в уста передавалася страшна чутка, що Н.Махно пообіцяв прикінчити усіх «приятелів» австрійців. Шлях утечі з охопленого махновським повстанням району на Олександрівськ вважався більш прогнозованим і тому більш небезпечним. Махновці раз у раз спиняли потяги, знімали з них підозрілих

¹ Кропоткін Петро Олексійович (1842 – 1921) — засновник, ідеолог та лідер російського та міжнародного анархо-комуністичного руху. Вчений-енциклопедист із світовим ім'ям. Походив з давнього роду князів Рюриковичів. Зробив помітний внесок у розвиток географії, геології, соціології, історії, біології. У молодості — невтомний мандрівник, офіцер російської армії. Починаючи з 1872 р., брав участь у революційному русі, піддавався репресіям французького та російського урядів. У 1917 р. повернувся до Росії після 41 року еміграції. В останні роки життя не вів активного політичного життя, займаючись випрацюванням етичної доктрини анархізму.

² Woodcock G. Anarchism, a history of libertarian ideas and movements. — N.Y., 1962. — P. 13.

осіб і розправлялися з ними прямо біля залізничного полотна. Тому люди почали тікати з Поліг в інший бік, на Бердянськ, не підозрюючи, що він може стати для них пасткою, тупиком, з якого немає іншого виходу, крім мутних хвиль Азовського моря.

Серед цих біженців разом з дітьми перебувала й гуляйпільська вчителька Наталя Сухогорська, яка досить докладно описала обставини цієї масової втечі. На ст. Пологи ще знаходився штаб якоїсь австрійської частини й по вокзалу ходили озброєні солдати. Намагаючись знайти в них захист, на пероні скупчилася маса втікачів різної статі, віку й соціального стану. Вокзальна будівля, що, до речі, збереглася й до сьогодні, теж була буквально набита людьми, так що в натовпі було важко пересуватися. Всюди лежали й сиділи злякані біженці. Тут же, серед натовпу й австрійських патрулів, абсолютно спокійно, одягнувши чорні окуляри¹, розгулював сам Батько Махно, перевдягнений залізничним робітником. Він походжав по перону й багатозначно поглядав на публіку. Люди показували його один одному, але від страху й розпачу, на фоні загальної зневіри, що зненацька охопила їх, отамана австрійцям не видавали. Потім настала темна осіння ніч, хоч око виколи. На чорному небі над видноколом поставали заграви — то горіли хутори, запалені махновцями. Серед біженців поширювалися чутки, одна одної страшніші. У натовпі стояла паніка, люди плакали й стогнали. У вщент заповненому потязі, що, нарешті, відправився на Бердянськ, люди вирішили уночі лягти спати покотом на долівку, побоюючись, що махновці будуть стріляти по вікнах. Ще більше боялися, що міст на ст. Кирилівка² буде махновцями підірваний. Але все обійшлося. Вранці біженці прибули в приморське місто³.

Через кілька днів після цієї пригоди, 25 листопада 1918 р., повстанці захопили станцію Пологи. Ними «до особливого розпорядження» було затримано пасажирські поїзди, що їхали вже з Бердянська. Н.Махно прибув на станцію наступного дня й здивував усіх своїми вчинками. Він дав наказ усі гроші повернути станційному касиру і поновити рух пасажирських поїздів, до того ж заявив, що не втручатиметься у роботу залізниці⁴. Варто зауважити, що в цьому регіоні України пасажирське залізничне сполучення між територіями, зайнятими супротивними сторонами, ніколи повністю не припинялося ні в 1918, ані в 1919 роках. Наприклад, з «Махновії» можна було запросто поїхати до родичів, або на ринок у денікінський Південь Росії й навпаки. Єдиною небезпекою в цих мандрівках, якими безстрашно зловживали спекулянти-мішочники, було те, що спеціальні військові команди перевіряли всіх пасажирів у вагонах як з махновського, так і з «білого» боку, тут же катуючи підозрілих і страчуючи виявлених ворогів. Проте для Бердянська «білий» період історії поки ще не настав.

У Бердянську до кінця листопада 1918 р. залишалися німецькі війська. З часу їх евакуації і до середини грудня 1919 р. у місті пару тижнів продовжувала триматися влада гетьманської адміністрації. При ній, як і при німцях, у Бердянську продовжувала діяти комендантська година. Ходити містом дозволялося лише з 6 ранку до 21 години вечора. Затриманих нічних перехожих російські поліцаї та німецькі патрулі відводили до тюрми⁵.

Після відречення гетьмана П.Скоропадського від влади, 14 грудня 1918 р., Бердянськ було окуповано підрозділами білогвардійського Кримсько-Азовського добровольчого корпусу (КАДК), що перебував під командуванням генерала Августина Климентовича де Бодє⁶. Білогвардійців доставили до міста кораблі Чорноморської англо-французької ескадри. «Історія міст та сіл УРСР» уточнює, що це були підрозділи «корпусу» генерала П.Тілло⁷. Утім, зазначимо, що лише радянські історики називають це військове угруповання «корпусом», намагаючись цим викликати в читача асоціації з багаточисельним військовим з'єднанням. Самі ж білогвардійці називали цей підрозділ «Зведеним гвардійським загonom». Це справді була цікава військова частина. Багато хто з її бійців до революції 1917 р. проходив службу в гвардійських полках кадрової Російської армії. Чимало солдатів й офіцерів Зведеного гвардійського загону до кінця першої світової війни (осінь 1918 р.) воювали у Франції на Західному фронті. Після повернення додому, на територію колишньої Російської імперії, їх, після відповідної пропагандистської обробки, відразу ж записали в Добровольчу армію. Потім переписали в Кримсько-Азовський добровольчий корпус і кинули воювати проти «більшовиків». До числа останніх у кінці 1918 – на початку 1919 р. слабо обізнані в політичній обстановці контрреволюціонери відносили й махновських

¹ Після довгих років, проведених у напівтемній тюремній камері, Н.Махно зіпсував зір і погано переносив пряме сонячне проміння, час від часу одягаючи темні окуляри в період із 1917 по 1919 роки.

² Залізнична станція, що розташована на східній околиці сучасного с. Семенівки Пологівського району Запорізької області в 18 км. на південь від м. Пологи.

³ Сухогорская Н. Воспоминания о махновщине // Кандальный звон: Историко-революционный сборник. — Одесса, 1927. — Вып. 6. — С. 38.

⁴ Волковинський В.М. Нестор Махно: легенди і реальність. — К., 1994. — С. 61.

⁵ БКМ – Арх: Воспоминания Дорофеева Георгия Васильевича о революционном движении в Бердянске с 1917 по 1920 год. — С. 42.

⁶ Де Бодє Августин Климентович (1871 – ?) – генерал-майор, офіцер російської армії починаючи з 1892 р. З 24 грудня 1917 р. — начальник Кримського центру Добровольчої армії. З 6 листопада 1918 р. — представник Добровольчої армії в Криму. З 23 листопада 1918 р. — командир Кримсько-Азовського добровольчого корпусу. Займав посаду до 6 січня 1919 р. Подальша доля невідома.

⁷ Історія міст та сіл УРСР. Запорізька область. — К., 1970. — С. 123.

повстанців. Очоловав загін генерал-майор Павло Едуардович Тілло¹ (1872 – 1931), представник відомого в Російській імперії дворянського роду потомствених військових. Закінчивши в 1892 р. Пажеський корпус, П.Тілло на перших порах служив у лейб-гвардії Преображенському полку. Згодом очолив лейб-гвардії Семенівський полк. У роки першої світової війни генерал керував 1-ю бригадою I гвардійської піхотної дивізії, за що був нагороджений орденом св. Георгія IV ступеня. З початком «білого» руху, 25 жовтня 1918 р., П.Тілло призначено командиром Зведеного гвардійського загону. «Тілловці» недовго затрималися в Бердянську. Намагаючись захопити під свій контроль якомога більшу територію, вони висунулись на північ, вздовж залізниць, до Мелітополя та Великого Токмаку. На захоплених теренах «білим» генералам уже марились успішно проведені мобілізації й нові лави бійців за Білу, Єдину й Неподільну Росію. Зайнявши Мелітополь, підрозділ генерала П.Тілло змінив назву на «Мелітопольський гвардійський загін», яку носив до 27 січня 1919 р., після чого був перейменований у Мелітопольський піхотний полк².

У Бердянську ж, що став тиловим містом Білого Півдня, почав формуватися Бердянський піхотний полк Кримсько-Азовського добровольчого корпусу. На початку січня 1919 р. до станиці Новоспасівка³ з Бердянська було відправлено для проведення мобілізації трьох її офіцерів. Для солідності ця мініатюрна військова команда була озброєна двома кулеметами, які її учасникам у халепі допомогти так і не змогли.

Необізнаність із реаліями навколишньої обстановки командування Кримсько-Азовських «добровольців» була вражаючою. Надсилати в «другу махновську столицю» трьох осіб для проведення мобілізації було рівнозначно або витончено-жорстокому їх вбивству, або відвертому виявленню зневаги до супротивника. Місцеві селяни, що повстали проти гетьмана ще в травні 1918 р., відповіли адекватно, аби «білякам» відразу стало зрозуміло, з ким вони мають справу і на що їм у майбутньому варто сподіватися. Як повідомляє зведення за № 20 «Особливої слідчої комісії по розслідуванню злочинів більшовиків», місцевим вдалося схопити відправлених у Новоспасівку офіцерів. Двох із них вбили на місці, а третього замурували в грубі селянської хати й стали відрами заливати всередину, через димар, воду, аж поки людина не втопилася. Найбільш ймовірно, що в грубу офіцер забрався сам, ховаючись від переслідуючих його ворогів⁴. Згодом представники «білої» влади знайшли обмерзлий льодом труп бідолаги⁵.

Після цього інциденту акцент у формуванні Бердянського полку почав робитися на ідеалістичну молодь, студентів, які, недовчившись, повернулися в місто, й старших учнів гімназій. Гімназистів-добровольців записували в полк відразу. Вони, у свою чергу, створювали в гімназіях воєнізовані дружини, що після занять займалися муштрою й військовими вправами. Причому в формуванні полку були втягнуті, крім Бердянська, й приазовські села, наприклад, с. Попівка (нині Смирново). У воєнізованій дружині Попівської гімназії брав участь й О.Коморний.⁶ Навіть у старості він добре пам'ятав про те, як гімназійна напіврота вечорами марширувала в

¹ Прізвище Тілло було знайомим для вух бердянців. Ще в 70-х рр. XIX ст. у будинку № 13 по вулиці Одеській (у 1921 р. перейменованій на честь Дзержинського) мешкала сім'я з цим прізвищем. Причому один представник цієї сім'ї, Євген Тілло, тоді чимало часу проводив з юним Петром Шмідтом — майбутнім «червоним адміралом», керівником Севастопольського повстання 1905 р. (Михайличенко В., Денисов Є., Тишаков М. Бердянськ. Погляд через століття. Історичний довідник. — Запоріжжя: ТОВ «ВПО «Запоріжжя», «Південна зоря», 2007. — С. 54).

² У подальшому доля генерала П.Тілло склалася традиційно для військових діячів «білого» руху. Після розгрому останнього П.Тілло евакуювався з Одеси на пароплаві «Ріо-Прадо» в грецьке місто Салоніки. Звідти в 1920 р. генерал перебрався в Королівство з'єднаних сербів та хорватів, а потім через кілька років переїхав до Парижу, де й помер 19 липня 1931 р. Похований на знаменитому білоемігрантському кладовищі Сен-Женев'єв-де-Буа.

³ Сучасне село Осипенко Бердянського району Запорізької обл. Цей населений пункт у другій половині XIX ст. належав Азовському козацькому війську й офіційно називався «станцією». Назва збереглася в ужитку місцевих жителів навіть після переведення їх у стан «державних селян».

⁴ Історія «громадянської війни» знає чимало прикладів, коли люди ховались від своїх ворогів у печях і грубах, при цьому не завжди вдало.

⁵ Красный террор в годы гражданской войны. Сб. док. и мат. — Лондон, 1992. — С. 257.

⁶ Спогади Олександра Володимировича Коморного (1900 – 1997), професійного художника з Донеччини, є важливим джерелом із нашої проблематики. Дитинство та юність автор провів у Приазов'ї, спочатку в с. Попівці, потім в с. Андріївці, де навчався в гімназії й почав займатися малюванням у студії художника А.Брянцева. Навесні 1919 р. він працював у культпросвіті 3-ї Задніпровської бригади Н.Махна. О.Коморний особисто спілкувався з Батьком та його оточенням, навідувався до Бердянська, де брав уроки малювання в художника Якова Хасти. У подальшому О.Коморний брав участь у роботі товариства «Просвіта», навчався в Харківському художньому інституті. Саме він в якості театрального художника оформив низку постановок легендарного театру Л.Курбаса «Березіль». У 30-і роки О.Коморний служив у Червоній армії в кавалерійському полку. Ветеран другої світової війни, пережив оборону Києва, полон, дві втечі, заслання на північ, на Біломорканал. У хрущовські часи він працював художником-монументалістом, керував Сталінською обласною організацією художників, викладав малювання. На схилі років О.Коморний написав чотири рукописні томи мемуарів, які після смерті автора залишилися на зберіганні в його доньки. На межі XX і XXI ст. донька художника передала ці мемуари маріупольському журналістові-краєзнавцю Анатолію Білоусу, що опублікував у місцевій газеті «Приазовський робітник» найбільш цікаві витяги з них, зокрема, про події в околицях Бердянська взимку та весною 1919 р. Згодом ці спогади великою вставкою увійшли в нову книгу московського історика С.Семанова.

полях під селом, співаючи пісню «Трансваль, Трансваль, земля моя, ти вся гориш вогнем...». Перед початком занять усі гімназисти разом із протоієреєм молили Бога дарувати «перемоги нашому христолубивому воїнству»¹, під яким міркувався КАДК.

Керував формуванням цього добровольчо-гімназійного війська, яке мало захистити Бердянськ від махновських «банд», досвідчений генерал-майор Михайло Миколайович Виноградов (1868 – 1960)². Він свого часу закінчив Воронізький Михайлівський кадетський корпус (1887 р.) і 1-е Павлівське військово-училище (1889 р.). Згодом служив у 141-му Можайському піхотному полку. 6 грудня 1912 р. М.Виноградов отримав звання полковника. У подальшому він був учасником російсько-японської й першої світової воєн. Командував 160-м Абхазьким, 117-м Ярославським і 459-м Миропільським піхотними полками. У роки війни став георгієвським кавалером, генерал-майором і командиром бригади в 115-й піхотній дивізії (з лютого 1915 р.). М.Виноградов перебував у Добровольчій армії з самого початку її існування й був учасником 1-го Кубанського («Льодяного») походу, що дуже поцінувалося серед білогвардійців. У 1918 р. він керував сформованим ним загоном, що отримав назву «загін генерала Виноградова». Загін входив до складу 3-ї Астраханської піхотної дивізії, згодом до 2-го Кубанського козачого корпусу генерала С.Улагая. На початку 1919 р. генерала було направлено для допомоги у формуванні Кримсько-Азовського корпусу.

За три місяці формування успіхи М.Виноградова були невеликі. Лише коли махновці вже підходили до Бердянська, полк вивели на позиції. Все, що він зміг зробити, так це повернутися назад, завантажитися на пароплав і відпливти до Новоросійська, залишивши місто на поталу ворогові. Пізніше вояки М.Виноградова брали участь у бойових діях на Північному Кавказі, а на Україну повернулися в травні 1919 р. За невелику кількість учасників Бердянський піхотний полк весною 1919 р. було знову перейменовано на «загін генерала Виноградова», що поступово розрісся до 2 – 3 тис. чол. Саме генералу М.Виноградову було доручено наступати на Мелітополь і Бердянськ у червні 1919 р., відвоюючи назад втрачене ним у березні 1919 р. місто³.

Одночасно з формуванням піхотного полку білогвардійці активно стали використовувати в боротьбі з махновцями інфраструктуру міста, особливо його порт. Барон Нолькен, представник Добровольчої армії при союзному командуванні, занотував у своїх паперах, що 22 грудня 1918 р. з Керчі до Бердянська було направлено артилерію для посилення частин, що ведуть боротьбу з махновцями⁴.

Із 10 січня 1919 р. Кримсько-Азовський добровольчий корпус було перейменовано на Кримсько-Азовську добровольчу армію (КАДА), що отримала нового командувача — генерала Олександра Боровського⁵. Останній вважав за краще керувати своїми військами з Кримського півострова. Своєрідною «гвардією» даного з'єднання стала Єгерська «бригада самооборони» німецьких колоністів під керівництвом полковника Ковалинського, що загрожувала махновському району із заходу на п'ятидесятикілометровому фронті від ст. Пришиб до ст. Великий Токмак. Окрім них та «чистокровних добровольців», у складі КАДА воювали й мобілізовані селяни Мелітопольщини, які склали близько третини її особового складу. До караульної служби в КАДА навіть тимчасово залучались підрозділи австрійської армії, які ще не встигли виїхати на батьківщину.

На початку січня 1919 р. КАДА в районі Приазов'я й Запорожжя з'єднала свій фронт з кращими полками Добровольчої армії генерала В.Май-Маєвського⁶ (Дроздовський, Марковський, Самурський та інші, близько

¹ Семанов С. Нестор Махно — вожак анархистов. — М., 2005. — С. 210.

² Клавинг В. Гражданская война в России: Белые армии. — М., 2003. — С. 112.

³ Подальша доля генерал-майора М.Виноградова була такою. Влітку 1919 р. він був переведений у резерв Збройних сил Півдня Росії генерала А.Денікіна. У липні 1919 р. призначений командувачем Зведеної гренадерської дивізії, займаючи цю посаду до січня 1920 р. Разом із залишками ввіреного йому підрозділу М.Виноградов був евакуйований із Новоросійська в Крим, де перейшов у резерв Руської армії генерала П.Врангеля. Влітку 1920 р. був призначений військовим комендантом і начальником гарнізону м. Мелітополь. Восени 1920 р. працював черговим генералом у штабі Руської армії. У листопаді 1920 р. евакуйований з Білого Криму на пароплаві «Істерн Віктор». На еміграції мешкав на території З'єданого сербсько-хорватського королівства. З перетворенням цієї країни в соціалістичну Югославію, в 1950 р. переїхав до Бельгії, де й помер у вересні 1960 р.

⁴ Волковинський В.М. Нестор Махно: легенди і реальність. — К., 1994. — С. 70.

⁵ Боровський Олександр Олександрович (1877 – 1939) — генерал-лейтенант. У 1903 р. закінчив Миколаївську академію Генерального штабу. З 1907 р. — викладач Павлівського військового училища. У 1914 р. — полковник і командир 6-го Сибірського стрілецького полку. Мав кілька бойових нагород. У 1916 р. отримав звання генерала-майора і комбрига. З 1917 р. — командир дивізії. Активний учасник білогвардійського руху. На чолі студентського батальйону брав участь у 1-му Кубанському поході Добровольчої армії. Згодом — командир офіцерського полку. З 10 січня 1919 р. — генерал-лейтенант і командуючий Кримсько-Азовською добровольчою армією. Після розформування останньої — начальник Закаспійської області. На початку квітня 1920 р. висланий генералом П.Врангелем з Криму за інтриги. В еміграції проживав у З'єданому королівстві сербів і хорватів у м. Скопле.

⁶ Май-Маєвський Володимир Зенонович (1867 – 1920) — генерал-майор Генерального штабу. Закінчив 1-й кадетський корпус, Миколаївське інженерне училище й Миколаївську академію Генерального штабу (1896 р.). У роки першої світової війни — командир 44-го піхотного Камчатського полку, згодом — командувач 35-ю піхотною дивізією (1916 р.). Після Лютневої революції 1917 р. — командувач 1-м гвардійським корпусом, генерал-майор. На початку 1918 р. на Дону вступає в

4000 шабель та багнетів). Загальна кількість бійців «білих» загонів на протимахновському фронті в цей момент, за різними джерелами, коливається від 5 до 20 тисяч чоловік і приблизно дорівнює кількості махновських повстанців. Наступ «кадетів» на махновський район у січні 1919 р. був зупинений повстанцями лише на лінії ст. Межева – ст. Гайчур – Успенівка – Ново-Миколаївка – Велика Михайлівка, при цьому довелося здати наступаючому ворогові столицю повстанського руху — село Гуляй-Поле. Ситуація могла бути для махновців ще складнішою, але, на їх щастя, донські козаки відмовилися від пропозиції А.Денікіна в січні 1919 р. йти воювати на Україну. Здавалося, при такому стані справ спокійному життю Білого Бердянська нічого не загрожує: фронт стояв у 150 км на північ. Своєрідним показником стабільності й налагодження мирного життя в місті стало поновлення виходу міської російськомовної газети «Бердянские известия», що вирізнялась лояльністю до денікінського режиму.

Вчителька Наталя Сухогорська згадує атмосферу цього періоду: «Бердянськ... був наповнений «чистою» публікою. Ніхто з неї, за рідким винятком, Махна не чекав і не вірив, що розбійники можуть зважитися на кидок до Азовського моря і захоплення міста. Кількох колишніх офіцерів, що були знайомі з методами і силою махновців, ніхто не слухав. На їх слова, що махновці — це сильний і хитрий ворог, набрана добровольцями студентська і гімназична молодь лишень сміялася. «Ми — регулярні війська! — надималися в самоповазі колишні юнкери, — а махновці — наволоч, що нічого не розуміє у війні»¹.

Головнокомандувач Збройних Сил Півдня Росії (ЗСПР) генерал Антон Денікін був цілком задоволений активними діями «кримо-азовців», які замість того, аби під захистом антантівських союзників спокійно формуватися в Криму, висунулися на позиції по лінії Великий Токмак – Пологи – Царекостянтинівка й з'єдналися з військами Добровольчої армії. «Маючи перед собою багаточисельні, до 10–15000 чоловік повстанські банди, наші частини протягом півтора місяця успішно боролися з ними». Але такий стан справ підтримувався лише завдяки максимальній напрузі сил. Той же А.Денікін писав, що в середині січня 1919 р. абсолютно всі бойові підрозділи КАДА були виведені в Північну Таврію. У Криму не залишилося навіть гарнізонів². Проте успіхи «кримо-азовців» виявилися тимчасовими. Їх мобілізаційна компанія на Запорожжі, в Мелітопільщині та Приазов'ї зазнала повного фіаско. Підрозділи «кадетів», як їх почали називати місцеві жителі, були і залишалися малочисельними. Селяни переважно ставилися до них вороже, як до прийшлих чужинців-окупантів і насильників.

Реагуючи на подібні настрої, білогвардійці встановили на контрольованій території терористичний режим. У Бердянську, зокрема, було продовжено «традицію» комендантської години. Збиратися групами більше як по двоє чоловік заборонялося. Проводились облави, обшуки, арешти і розстріли причетних до революційних партій жителів. Звинувачених «у більшовизмі» групами по кілька чоловік розстрілювали за містом³. По Бердянську повзли страхітливі чутки, що арештованих ночами топлять у порту.

Користуючись початком денікінської мобілізації й різким зростанням антиденікінських настроїв, у Бердянську місцеві організації соціалістів-революціонерів, соціал-демократів («меншовиків») та анархістів вирішили підняти повстання й захопити владу. Цікаво, що велику роль у цьому відігравали жінки-революціонерки. Однак змовників відмовилися підтримати місцеві комуністи-підпільники, які ще 17 жовтня 1918 р. отримали з центру вказівку не втягуватися в авантюру з повстанням і вичікувати підходу військ Червоної армії⁴. Бердянське повстання розділило долю денікінської мобілізації. Революціонерам вдалося загітувати до виступу лише чоловік 30 місцевих парубків, але справа заглохла через брак зброї та припасів, яких так і не вдалося роздобути.

А тим часом у кінці січня 1919 р. махновці підписали з комуністами угоду про політичний союз і вступ повстанських загонів до Червоної армії у вигляді окремої 3-ї бригади 1-ї Задніпровської дивізії. Через позиції петлюрівських військ командир 1-ї Задніпровської дивізії Павло Дибенко прислав махновцям зашиті в мішки з-під борошна набої, в яких повстанці мали гостру потребу⁵. Забезпечивши собі тил й так-сяк озброївшись, 3-я Задніпровська перейшла в наступ.

Добровольчу армію. Командував групою військ, що вели наступ на Донбас. Ввірені йому сили в травні 1919 р. було перейменовано на Добровольчу армію в складі Збройних сил Півдня Росії. 27 листопада 1919 р. звільнений із посади генералом А.Денікіним за пияцтво, гулянки й розклад білого тилу. Замінений на посаді генералом П.Врангелем. Помер у Севастополі 30 жовтня 1920 р.

¹ Сухогорская Н. Воспоминания о махновщине // Кандальный звон. — 1927. — №6. — С. 42.

² Деникин А.И. Очерки русской смуты // Вопросы истории. — 1994. — № 7. — С. 103.

³ БКМ – Арх: Романов-Лопатко. Воспоминания о работе за 1918-1919 годы в городе Осипенко [Бердянск]. — С. 9.

⁴ Там само. — С.14.

⁵ Известия (Харків). — 1919. 8 лютого.

Командуючий Українським фронтом В.Антонов-Овсієнко¹ поставив перед махновською бригадою одне з найвідповідальніших оперативних завдань всієї української компанії першої половини 1919 р. Н.Махну, не зважаючи на брак військової освіти, не треба було двічі пояснювати стратегічну значимість Бердянська. Це був стик Кримсько-Азовської добровольчої армії та Добровольчої армії генерала В.Май-Маєвського. Треба було розділити ці два білогвардійських військових угруповання. Одночасно з цим перерізлася лінія постачання білокозачого Дону з Одеси, де знаходилася потужна матеріальна база антантівських інтервентів. Обперши свій правий фланг на Азовське море, махновцям треба було виставити фронт з півдня на північ на кілька десятків верст уздовж. Після цього, встановивши взаємодію з сусідніми підрозділами РСЧА, можна було починати методичний наступ на схід, використовуючи свою перевагу в живій силі й отримуючи постачання по захоплених гілках залізниць, зокрема й тій, що вела до Бердянська.

Махновці були цілком згодні з поставленими перед ними завданнями, адже оперативні плани В.Антонова-Овсієнка повністю співпадали з їх політичними планами. По-перше, треба було відвоювати у «кадетів» махновські терени Приазов'я, зокрема, зняти блокаду зі станиці Новоспасівки. Крім цього, передбачалось захоплення Бердянська, що означало б прорив до моря. Нагадаємо, що Н.Махно плекав надії на створення на Запорожжі та в Приазов'ї безвладної країни («вільного району»), а значення власного виходу до моря для будь-якої країни знає кожна освічена людина.

На початку лютого 1919 р. махновці отримали від командування Українського фронту 9 000 гвинтівок, 20 кулеметів, батарею тридюймових гармат, панцерний потяг «Спартак», трохи амуніції та грошей², що дозволило повстанцям наступати більш комфортно й неблаганно наближатися до міста. Першим актом наступу на Бердянськ слід вважати бої за вузлову станцію Пологи. Бойові дії взимку 1919 р. ще несли на собі помітний відбиток «залізничної війни» 1917 – 1918 рр. Оволодіння станцією давало можливість вести наступ уздовж залізничної лінії Пологи – Бердянськ. Бої за Пологи тривали шість днів, з 1 по 5 лютого 1919 р., причому з використанням важкої артилерії. Станцію обороняв загін полковника В.Вітковського³ в 500 багнетів та шабель під прикриттям бронепоезду «Вперед за Родіну!». На підходах до станції стояв і мелітопольський «гвардійський» полк генерала П.Тілло в 1500 багнетів та шабель з 6 гарматами напоготові⁴.

У боях за ст. Пологи допомогу махновцям надавав «червоний» бронепоезд «Грозний» (№ 8), що прибув з Олександрівська. Підпорядкований Задніпровській бригаді бронепоездів, він мав на озброєнні чотири 75-мм морські гармати й став відомий тим, що на ньому, разом з іншими матросами, служив майбутній класик радянської літератури В.Вишневський⁵. Після кількох артилерійських дуелей з ворожим бронепоездом і матроських десантів Пологи затисли в лещата: махновці — з південного сходу, «червоні» кавалеристи при підтримці бронепоезду — з північного заходу⁶. Аби координувати хід боїв, під Пологи прибув командир бригади бронепоездів Лепетенко. Проте білогвардійці вперто відбивалися.

Тоді махновці вирішили підступитися з іншого боку. 5 лютого 1919 р. на станції відбулася часткова зміна білогвардійського гарнізону. Сюди пішки, аж з-під ст. Волновахи, прибули три роти Дроздовського піхотного

¹ Антонов-Овсієнко Володимир Олександрович (1883 – 1938) — радянський військовий й політичний діяч. Член РСДРП з 1902 р. Офіцер, організатор і керівник соціал-демократичних військових організацій. У 1905 р. дезертирував з армії й перейшов на нелегальне становище. Як активний учасник революції 1905 – 1907 рр. був засуджений до смертної кари за участь у збройних повстаннях, утік із Севастопольської тюрми в 1907 р. До 1914 р. — «меншовик», опісля — «міжрайонець», із 1917 р. — комуніст-більшовик. Учасник збройного повстання в Петрограді, секретар Петроградського ВРК. У 1918 – 1924 рр. — один із найвизначніших радянських воєначальників, командир ряду армій та фронтів, член РВР Республіки (1918 – 1923 рр.). Один із придушувачів тамбовського селянського повстання 1921 р. У 1922 – 1924 рр. — начальник Політуправління РСЧА й член колегії військового наркомату. Належав до троцькістського угруповання, в 1923 р. підтримав «ліву опозицію». У 1924 р. знятий з відповідальних посад і направлений на дипломатичну роботу в Польщу, Литву, Чехословаччину. У 1927 р. заявив про розрив з опозицією. У 1934 – 1936 рр. — головний прокурор РСФРР. З осені 1936 р. — генеральний консул у Барселоні, керував репресіями проти іспанських анархістів та троцькістів. У 1937 р. відізваний у СРСР, призначений міністром юстиції РСФРР. У 1938 р. засуджений і розстріляний як ворог народу.

² Савченко В. Махно. — Харків, 2005. — С. 83.

³ Вітковський Володимир Костянтинович (1885 – 1978) — видатний «білий» воєначальник. Закінчив 1-й кадетський корпус і Павлівське військове училище (1905 р.). У роки першої світової війни — командир роти й батальйону лейб-гвардії Кексгольмського полку. Георгієвський кавалер. У 1917 р. — полковник 199-го Кронштадтського полку. Учасник дроздовського походу 1918 р. У Добровольчій армії — командир 2-го офіцерського полку 3-ї Дроздовської бригади. З лютого 1919 р. — начальник 3-ї Дроздовської дивізії. У серпні 1920 р. — командир 2-го армійського корпусу Руської армії. В еміграції мешкав у Болгарії, Франції, США.

⁴ Савченко В. Махно. — Харків, 2005. — С. 83.

⁵ Вишневський Всеволод (1900 – 1951) — класик радянської мариністики, драматургії та кіносценаристики, митець-пропагандист. Активно друкувався з 1924 р. З 1944 р. — головний редактор журналу «Знання». Основні твори: «Оптимістична трагедія», «Ми з Кронштадту», «Ми — російський народ», «Незабутній 1919-й рік». Махновській тематиці присвячено оповідання «Бронепоезд «Спартак» (1930).

⁶ Халемидник В.С. Всеволод Вишневский. — М., 1980. — С. 62.

полку разом з кінним полком та батареєю (разом більше 1000 чол.)¹. Згодом на станції та в селі Пологи залишилися лише чотири ескадрони 2-го офіцерського Дроздовського кінного полку з напівбатареєю полковника Шафарова (2 гармати). За відгуками сучасників, командир кінного полку й усієї групи не відзначався добрими командними якостями. П.Мамонтов, розвідник артбатареї, відверто називав бійців його полку «боягузами»².

Один із прибулих із Франції гвардійських батальйонів (600 чол.) «тілловців» зайнявся охороною Поліг з того боку, де очікувався махновський наступ. «Біляки» зайняли кращі будинки на станції. Дроздовці відпочивали. Було холодно, але снігу мало. Офіцери й солдати грали в карти «до повного одуріння», нічим більше не займаючись. Саме в цей момент розагитовані махновцями прибульці з Франції перебили своїх офіцерів і перейшли на бік повстанців. Люди, які роками перебували за кордоном, не хотіли воювати за Білу Росію, а воліли краще розійтись по домівках. Дроздовці в паніці відступили на Великий Токмак³. Пологи опинилися в руках Батька Махна, де йому як трофеї дісталися дві гармати, бронепоезд, багато кулеметів і гвинтівок⁴. Завідувач оперативним відділом штабу П.Дибенка Ніколаєв відзначав у телеграмі «блискуче керівництво командирів частин на чолі з батьком Махно, що особисто керував операцією». В.Білаш, лідер приазовського угруповання повстанців, хоч завжди й недолюбливав Н.Махно, теж віддав йому належне за керуванням операцією по захопленню на ст. Пологи бронепоезду, під час якої Батько виявив «винахідливість і відважність»⁵.

Генерал П.Тілло відступив на лінію Малий Токмак – Новополтавка. 14 лютого 1919 р. махновці вже знаходилися за 80 кілометрів від Азовського моря⁶. Проте для того, аби подолати цю відстань, їм знадобився майже місяць. Аби забезпечити собі правий фланг, повстанцям треба було розбити позиції П.Тілло біля Великого Токмака. Селище та станція кілька разів переходили з рук у руки. Врешті-решт, подолавши опір генерала, махновці примусили «гвардійців» відступити на територію Кримського півострова⁷. 10 березня 1919 р. махновці остаточно зайняли Великий Токмак.

Газета «Правда» 16 березня 1919 р. (№ 58) писала про просування махновців на південь. «На Бердянському напрямі наші загони («наші загони» — саме так у березні 1919 р. про махновців відгукувалися комуністи — *Авт.*) зайняли Ново-Михайлівку, Казаневату, Семенівку й Ново-Полтавку, південніше станції Пологи».

Ця перемога, як ніщо інше, підірвала бойовий дух німців-колоністів. Особливо гнітюче враження на їх підрозділи справив розгром центру німецького опору, колонії Блюменталь. Німці-колоністи, ці запеклі антимохновці, вперті й сміливі вороги, чії загони прикривали Бердянськ з півночі, почали здавати зброю і виказувати покірність повстанцям та комуністам⁸. Шлях на Бердянськ махновському війську був відкритий. У самому Приазов'ї розгорялося селянське антиденікінське повстання, викликане примусовою мобілізацією селян до КАДА та ревізіціями продовольства і коней. Не гаючи часу, Новоспасівка та грецьке с. Мангуш організували кілька нових загонів повстанців, що виказали бажання об'єднатися з махновцями.

Коли виявилось, що не сьогодні – завтра Бердянськ буде взятий махновцями, чії загони швидко наближалися, з'ясувалось, що захищати місто нікому, а для оборони нічого не готове. У порту стояли лише два невеличких пароплави, але один з них призначався виключно для військових, і всі надії «чистої публіки» втекти з міста були на один єдиний ковчег. У цій критичній ситуації військовий комендант Бердянська не знайшов нічого кращого як продаж квитків-перепусток на це судно за неймовірними цінами, і то лише для людей свого кола. Усі інші, міщани і біженці з півночі, були кинуті білогвардійцями напризволяще⁹. Коли стало зрозумілим, що «біляки» залишають місто, городяни вирішили йти на вокзал зустрічати махновців: ану як ті розчуляться несподівано теплій зустрічі? Але махновці вступили в місто в пішому порядку.

За роки радянської влади офіційна ідеологія витворила принаймні три міфи з історії революційного Бердянська. Перший — про членів Першої Бердянської Ради та їх героїчну загибель. Хронологічні рамки нашого дослідження не дозволяють зупинятися на цій події, але робота по з'ясуванню її справжніх обставин успішно проводиться бердянськими краєзнавцями й без нашої участі¹⁰. Другий — міф про комуністичне повстання в Бердянську 11 – 12 березня 1919 р. і визволення міста від денікінців комуністичними робітничими дружинами.

¹ Мамонтов С. Походы и кони // Подъем. — 1992. — № 5/6. — С. 71.

² Там само. — С. 78.

³ Там само. — С. 84

⁴ Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918 – 1921: Док. и мат. — М., 2006. — С. 65.

⁵ Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. — К., 1993. — С. 67.

⁶ Правда. — 1919. 15 лютого.

⁷ За часів більшовицько-махновського союзу зими-весни 1919 р. ця перемога безсоромно оспівувався радянською офіційною пресою. Зокрема, «Известия ВЦИК» (Москва) 6 квітня 1919 р. писали, що під Токмаком махновці розбили «найкращу згідно-гвардійську дивізію в складі Семенівського, Павлівського, Ізмайлівського гренадерського, Преображенського та інших полків — переважно з старої імператорської гвардії», які після поразки «тікали в паніці кілька десятків верст у глибину Криму».

⁸ Сергеев А. Махно // Известия ВЦИК. — 1919 6 квітня. — № 75 (627).

⁹ Сухогорская Н. Воспоминания о махновщине // Кандальный звон. — 1927. — №6. — С. 43.

¹⁰ Сенченко И. Не так это было... // Деловой Бердянск. — 1999. 23 квітня.

Нарешті, третій міф — про героїчну оборону Бердянська в грудні 1920 р. від махновських банд. Останні два витвори агітпропу цілком у нашій компетенції. Тож почнемо в хронологічному порядку.

Історію про комуністичне повстання в березні 1919 р. вперше в своїх мемуарах розповів Л.Романов.¹ Він, зокрема, стверджує, що «місто Бердянськ було наповнене махновськими військами після того, як місто було двічі захоплено без допомоги й участі махновців»². Важко зрозуміти, що автор має на увазі, коли пише про «двічі захоплене» місто. Як одне місто можна двічі захопити за один раз? Л.Романов детально розповідає про організацію в місті підпільних бойових робітничих дружин: власне кажучи, для їх організації він і був нелегально відкомандирований до міста. Крім того, Романов повідомляє про переможний нічний бій комуністів із денікінцями й те, як «позаду себе не залишали нічого живого, місто очищувалося від білогвардійців»³.

Розповідь Л.Романова настільки докладна й ідеологічно витримана, що впевнила у своїй правдивості авторів «Історії міст та сіл Української РСР»⁴. Але є ще одне джерело про ці події, спогади Степана Дибця,⁵ анархіста-рenegата і головного конкурента Л.Романова за владу і вплив у Бердянському ревкомі.

¹ Мемуари Л.Романова подарувала нам масова кампанія зі збору спогадів та мемуарів старих більшовиків, присвячена 40-й річниці Жовтневої революції. Лук'ян Романович Романов-Лопатко (? – 1960) до революції працював за фахом робітника-інструментальника. На початку ХХ ст. він емігрував із Російської імперії до США, а в 1917 р., після Лютневої революції, повернувся назад. Разом із ним додому поверталася ціла група робітників, що заснувала в Бердянську на артільних засадах Російсько-Американський механічний завод. Сам Л.Романов, однак, вступивши до лав РКП/б/, у Бердянськ не поїхав. У першій половині 1918 р. він працював службовцем на Білорусько-Балтійській залізниці й лише з травня 1918 був переведений на підпільну роботу в Україну. Л.Романов прийняв пропозицію Катеринославського губернського підпільного комітету КП/б/У про направлення в повітовий центр — м. Бердянськ для організації там підпільного комуністичного осередку. З літа 1918 р. він вважався секретарем Бердянського повітового підпільного комітету КП/б/У. Навесні 1919 р. Л.Романов тимчасово обіймав посаду голови Бердянського військово-революційного комітету, згодом — повітового «комісара праці». У цей час йому довелося багато контактувати й співпрацювати з махновцями, що якраз тоді вступили в союзницькі відносини з комуністами. Пізніше, з другої половини 1919 р., Л.Романов працював службовцем у народному комісаріаті праці УСРР, політінструктором у складі 14-ї армії РСЧА. Подальші десятиліття він провів на різних посадах у карних органах СРСР, ставши «чекістом». Останні роки старий чекіст проживав у Москві, де й помер у травні 1960 р. Рукопис «Воспоминания о работе за 1918-1919 годы в городе Осипенко [Бердянск]» був ним закінчений у Москві в жовтні 1957 р., за три роки до смерті.

² БКМ – Арх: Романов-Лопатко. Воспоминания о работе за 1918-1919 годы в городе Осипенко [Бердянск]. — С. 33.

³ Там само. — С. 15.

⁴ Історія міст і сіл Української РСР. Запорізька область. — К., 1971. — С. 124.

⁵ Степан Семенович Дибець (1887 – 1937) народився в селищі Новий Буг Одеського повіту Херсонської губернії. Українець за походженням, він став першим директором Нижньоновгородського автомобільного заводу (1929 – 1932), пізніше — ГАЗу. Його усні спогади про події в Бердянську першої половини 1919 р. стали нам відомі через їх оприлюднення відомим радянським письменником Олександром Беком. Останній на початку 30-х років працював у заснованому М.Горьким «Кабінеті мемуарів» і мав кілька бесід із С.Дибцем, що були застенографовані для книги спогадів «Люди двох п'ятирічок». Між іншим, сам Олександр Бек також відвідав Бердянськ, але вже в травні 1951 р. Результатом тієї поїздки стала опублікована в Москві книга «Новий профіль» (Михайличенко В., Денисов Є., Тишаков М. Бердянськ. Погляд через століття. Історичний довідник. — Запоріжжя: ТОВ «ВПО «Запоріжжя», «Південна зоря», 2007. — С. 79).

Одружившись з єврейкою-анархісткою, С.Дибець у молодості емігрував до Америки, де прожив більше десяти років. За океаном він працював слюсарем-складальником на фабриці кіноапаратів. У 1911 році С.Дибець стає анархістом-синдикалістом і приєднується до групи «Індустріальних Робітників Світу» (АВВ). Згодом стає одним з організаторів газети «Голос труда», органу російськомовних анархо-синдикалістів США. У 1917 р. С.Дибець теж повертається «в Росію». Спочатку працює в анархістських організаціях Кронштадта й Колпіно. Після їх занепаду переїздить до Бердянська, де працює бухгалтером на Російсько-американському інструментальному заводі. У 1919 р. С.Дибець змінив політичну орієнтацію, перейшовши від анархістів до більшовиків. Ренегатство тяжко давалося С.Дибцю, він страшенно мучився. Доходило до того, що стали проявлятися симптоми психічного захворювання. Заводський бухгалтер ходив застібнутим на всі гудзики й мовчав майже місяць. Сам він розповідав, що цей процес мав місце восени 1918 р.⁵, але Л.Романов безжально пише, що в березні 1919 р. С.Дибець ще був анархістом. Те, що С.Дибець став комуністом уже в березні 1919 р., після того, як місто перейшло під контроль комуністів із махновцями, більш правдоподібно. Праця заради хліба насущного, коли доводилося навіть виконувати роботу слюсаря-кустара, явно стала С.Дибцю не до вподоби. У подальшому він справді зробив вражаючу кар'єру в комуністів і був безжально ними знищений, коли вичерпав свій потенціал.

С.Дибець згадував, що з кінця березня 1919 р. головою бердянського ревкому був саме він. Він ще з США був знайомий із В.Воліним⁵, лідером харківської КАУ «Набат», що збирався переїхати на постійну роботу в Гуляй-Поле. Це підняло персону С.Дибця на належну висоту в очах махновців. С.Дибець мав чисельні розмови з Нестором Махном під час відвідин ним Бердянська, які він потім докладно переказав О.Бекові.

Коли у двадцять роки ХХ ст. до СРСР з Америки переїхала група робітників на чолі з Хейвудом та Рутгерсом, вона заснувала «Американську індустріальну колонію» в Кузбасі. Тоді С.Дибець по завданню В.Леніна поїхав до них в якості гіда. У 1932 – 1934 рр. він уже був заступником начальника, а з 1935 р. і начальником Головного управління радянської автомобільної та тракторної промисловості, «радянським Фордом». Згодом він був репресований як шкідник й американський шпигун. Розстріляний 26 листопада 1937 р. Вдова — Роза Адамівна — надовго пережила чоловіка, й у хрущовські часи мала кілька зустрічей з О.Беком.

С.Дибець ні про яке повстання навіть не згадує. Він також ніяк не пов'язує спалах паніки серед білогвардійців уночі з 15 на 16 березня з якоюсь діяльністю комуністів-підпільників. Останні, за версією С.Дибця, в перші місяці 1919 р. організаційною роботою практично не займалися, перечекуючи денікінські репресії. Лише іноді вони збиралися групою в 5 – 6 чоловік, що обговорювала новини. Коли місто 18 березня 1919 р. після евакуації частин КАДА залишилося без влади, претензії на неї висунула міська дума зразка 1917 р. Лише тоді комуністи і вийшли з підпілля на місцеву політичну арену. С.Дибець згадує¹, що під час посадки білогвардійців на кораблі комуністи зібралися за околицею Бердянська й вирішили, «як тільки-но відчалить останній пароплав, брати, хапати владу й створити ревком...». Махновські джерела теж про будь-яке повстання в місті не згадують і словом. Радянська довоєнна література, у свою чергу, лаконічно вказує, що 16 березня 1919 р. Бердянськ був «зайнятий загonom Махно»².

Цікаво, що про махновців у місті ні Л.Романов, ні С.Дибець у цей час не згадують,³ але це ще не значить, що останніх 16 – 17 березня в Бердянську не було. С.Дибець, правда, згадує кулеметну стрілянину на вулицях міста, але хто її зчинив, не знає. Л.Романов, не розгубившись, пише, що стріляли комуністи. Але зараз у розпорядженні істориків є документи, що повністю підтверджують перебування в Бердянську 17 березня 1919 р. не те що якихось махновців, а самого Нестора Махна. Він з щойно захопленого міста надсилав у вищестоячі інстанції переможні реляції. Натомість, і Л.Романов, і С.Дибець датують першу появу Н.Махна в Бердянську лише 28 березня 1919 р. Комуністи «не помітили» в місті 7-го Задніпровського полку повстанців і самого Батька лише тому, що сиділи в підпіллі «нижче трави, тихіше води», а розповідь Л.Романова про переможне повстання — це лише вдала спроба приховати невиконання поставленого завдання. Не будемо забувати, що його прислали в Бердянськ саме для організації повстання, яке він організувати так і не зміг. Тому й геройствував на папері...

Реально ж справи були такі: повстанці 7-го полку 3-ї Задніпровської бригади під командуванням Олександра Калашникова прорвалися до міста Бердянськ 15 березня 1919 р.⁴

Частини КАДА в спішному порядку стали відступати в порт і вантажитись на пароплави разом з кінями. При спостереженні такої картини в середовищі заможних городян спалахнула паніка. Люди кинулися до заповітного пароплаву. «Буржуї» тікали. Тікали власники заводів, банкіри, купці, домовласники, персонал іноземних консульств. Люди везли й несли свої пожитки. У порту біля сходів на пароплав виникла штовханина. Люди падали в море, зіштовхнуті натовпом з причалу. Ті, хто не зміг забратись на пароплав, шукали щастя на човнах, на катерах, вирушаючи в безвість нічного моря. Ті, хто не зміг сісти навіть у човен, кинулися тікати пішки в напрямку до Ногайська і Мелітополя.

До Бердянська підступили 7-й та 8-й Задніпровські полки махновців. Але повстанці не стали вв'язуватися у вуличні нічні бої. 8-й Задніпровський полк взагалі не заходив у місто, відразу повернувши на захід. Бійці ж 7-го полку лише пройшли околицями міста, давши можливість білогвардійцям утекти.

Так було вчинено з двох причин: по-перше, 8-й Задніпровський (Новоспасівський) полк поспішав до с. Мангуш. Там місцеві повстанці-греки разом із загonom новоспасівських партизан, що заздалегідь прибув їм на допомогу, чекали рішучої атаки білогвардійців на село. Треба було терміново поспішати на підмогу землякам.

По-друге, треба було якомога активніше переслідувати частини КАДА, що задкували в напрямку до Маріуполя. Не гаючи часу на розпорошення сил й облаштування тилу, махновці гналися за відступаючим ворогом, доки не напоролися на його жорстку оборону на півдорозі між Бердянськом та Маріуполем. Лише після цього, 16 березня 1919 р., загін махновців на чолі з О.Калашниковим без бою вступив до Бердянська⁵.

Згодом, в 50-і роки ХХ ст., О.Бек хотів написати цілий роман — «Дибець», зібравши значну кількість матеріалів, але через смерть так і не встиг здійснити свою мрію. Оповідання «Така посада...» побачило світ у часописі «Новий світ» (1967, № 7). У повному обсязі твір вийшов уже посмертно у видавництві «Советский писатель» у 1973 р.

¹ Бек А. Такова должность... (Рассказывает Дыбец) // Избранные произведения. — М., 1989. — С. 194.

² Полянский А., Матвеев Д. 15 лет борьбы. Хроника важнейших событий. — М. – Л., 1932. — С. 20.

³ Спогади С.Дибця і Л.Романова про події весни 1919 р. слід розглядати в комплексі. Обидва автори наввипередки компроментують один одного. Л.Романов пише, як разом з місцевими комуністами організував у Бердянську успішне антиденікінське повстання, а С.Дибець пише, що ніякого повстання не було. Натомість С.Дибець згадує, що в березні 1919 р. він уже відрікся від анархізму й став більшовиком, а Л.Романов пише, що С.Дибець на час вступу до ревкому ще був анархістом. С.Дибець пише, що, втихомирюючи махновців, комуністи всі запаси бердянського вина вилили в море, а Л.Романов зауважує, що куди там все, багато бочок було залишено в місті з метою відправки на північ. Так вже вийшло, що обидва автори серйозно конкурували між собою за вплив і владу в Бердянському ревкомі та повіткомі, й відлуння цієї підкилимної війни долинають до нас зі сторінок їх спогадів через багато десятиліть.

⁴ Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. — К., 1993. — С. 106.

⁵ Із точним датуванням махновського захоплення Бердянська виникла значна плутанина як у джерелах, так і в історіографії. Наприклад, такий поважний, начебто, свідок як С.Дибець, запевняв стенографуючого його спогади О.Бека, що білогвардійці залишили місто «в січні, або в перших числах лютого 1919 р.». У свою чергу, «Історія міст і сіл Української РСР» повідомляє, що передові підрозділи 2-ї (! — *Авт.*) бригади 1-ї Задніпровської дивізії вступили до Бердянська 15 березня 1919 р. (Історія міст та сіл Української РСР. Запорізька область. — К., 1971. — С. 124). Комуніст-підпільник Л.Романов

Місто за 15–17 березня пережило низку неприємних подій. О.Калашников на один день став повноправним господарем Бердянська. Рік народження махновського комполку історикам поки що невідомий, проте П.Аршинов називає його «молодим повстанцем»¹. Народився він у місті Баку² в родині робітника. Отримавши освіту нижчого міського училища, він переселився в Гуляй-Поле. Під час першої світової війни О.Калашников був призваний до війська й вислужився до звання прапорщика. У 1917 р., повернувшись із фронту, О.Калашников вступив до Гуляйпільської групи анархо-комуністів (ГГАК), у лавах якої зробив стрімку кар'єру, ставши в 1917–1918 рр. секретарем ГГАК. На початку 1919 р., після переформування махновських загонів по штатах РСЧА, він очолив 7-й Задніпровський полк.

Махновці вступили в Бердянськ о шостій годині вечора³ 16 березня і того ж таки вечора всі дорослі біженці-гуляйпільці чоловічої статі були заарештовані новими господарями міста. Виявляється, махновська агентура вже давно діяла в Бердянську і заздалегідь взяла на облік усіх прибулих із Гуляй-Поля втікачів, підозрюючи останніх в антимахновській діяльності. Фактично, в Бердянську махновцями була проведена перша велика контррозвідувальна операція.

З арештованими гуляйпільцями повстанці розібралися досить швидко. Було вирішено, що, якщо ці люди втекли свого часу з Гуляй-Поля, то не безпідставно. Інакше б вони не стали лякатися справедливих партизан. Тобто, своєю втечею вони довели наявність важких провин перед повстанським рухом. Ту обставину, що люди могли втекти з села просто з переляку чи з почуття перестраховки, до уваги вирішили не брати. Невдовзі всі заарештовані були замордовані, розділивши цю сумну участь із затриманими бійцями КАДА.

Радянські автори, спираючись на спогади Олексія Чубенка, звинувачують О.Калашникова в неймовірній жорстокості по відношенню до репресованих у Бердянську людей. Пропагандист В.Руднев у своїй книзі «Махновщина», зокрема, писав, що О.Калашников виколоював нещасним арештованим людям очі виделкою й різав їх розкладним ножиком, а також наказував прив'язувати людей до стовпів і підривав гранатами⁴. Перекази часто спотворюють факти, тому наведемо текст оригіналу. Так от, О.Чубенко згадує, як він приїхав у складі великої махновської делегації в Бердянськ 28 березня 1919 р. «Я в момент заняття м. Бердянська [там] не був, але коли приїхав, то мені розповідали, що робилося в Бердянську — і в більшості випадків безчинствував командир 7-го полку О.Калашников, котрий зібрав декількох чоловік у готель і там їх стратив, тобто виколоював виделкою очі, різав перочинним ножом, і все, що тільки можливо було вигадати, то він і робив, а потім виводив надвір, прив'язував до стовпа, потім підв'язував бомбу (йдеться про ручну гранату — *Авт.*) — й підривав. Коли я дізнався про це, то я став казати Махну, але Махно мені відповів, що «це не твоє діло»⁵. Потім Н.Махно перевів розмову на іншу тему.

Але те, що махновець О.Чубенко засуджує, махновець В.Білаш виправдовує. За його версією, розвідка донесла Н.Махну, що в Бердянську є гуляйпільці, які співпрацювали з окупантами й білогвардійцями, видавали останнім на розправу повстанців та родини повстанців, брали участь у страхах, палили хати, служили в поліційних органах, як царських, так і гетьманських, були представниками «білої» влади, її явними і «таємними» агентами⁶. Особливо цікавим є пасаж В.Білаша про «таємних агентів» білогвардійської влади. Під цей пункт смертного вироку можна було підвести будь-кого і в будь-який час. О.Калашникову було наказано арештувати «ці елементи» й провести слідство. Винні в убивствах, катуваннях, зрадництві «понесли суворе покарання».

На момент подій О.Калашников був уже одружений і мав дитину. У подальшому він увійде в історію як організатор махновського перевороту в частинах 58-ї дивізії РСЧА (серпень 1919 р.). Згодом він очолить 1-ю бригаду махновської армії, а потім і 1-й Донецький корпус РПАУ/м/. В листопаді-грудні 1919 р. він буде керувати обороною Катеринослава від денікінців. Коли в січні 1920 р. Н.Махно захворіє на тиф, своїм заступником (товаришем) на посаді командуючого РПАУ/м/ він призначить саме О.Калашникова. У 1920 р. О.Калашников стане членом Ради революційних повстанців України, вищого керівного органу махновського руху. В кінці червня 1920 р. під ст. Барвенково О.Калашников загине миттєвою смертю в бою з «червоними» військами від артилерійського снаряду, що влучить прямо в нього й розірве його тіло на шматки.

П.Аршинов писав про О.Калашникова: «Надзвичайно сміливий і талановитий командир». Саме він наказав повстанцям на морському березі розстрілювати офіцерів та хлопчиків-юнкерів, що не встигли втекти⁷. Описуючи це діяння, В.Голованов зазначає, що взяття Бердянська було відмічено «якоюсь особливою жорстокістю»⁸.

указує, що білогвардійці залишили місто в ніч із 16 на 17 березня 1919 р. Усі ці датування на сьогоднішній день варто визнати хибними й неприйнятними для наукового використання.

¹ Аршинов П. История махновского движения. — Запорожье, 1995. — С. 215.

² Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. — К., 1993. — С. 581.

³ Сухогорская Н. Воспоминания о махновщине // Кандальный звон. — 1927. — №6. — С. 43.

⁴ Руднев В. Махновщина. — Х., 1928. — С. 34.

⁵ Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918–1921: Док. и мат. — М., 2006. — С. 747.

⁶ Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. — К., 1993. — С. 106.

⁷ Сухогорская Н. Воспоминания о махновщине // Кандальный звон. — 1927. — №6. — С. 43.

⁸ Голованов В. Тачанки с юга. — Запорожье – М., 1997. — С. 99.

Московський публіцист помиляється. Подібна жорстокість була вже цілком звичайною, а за кількісними показниками так навіть скромною. За даними одеського історика В.Савченка¹, в Бердянську було розстріляно всього 10 полонених білих офіцерів. Та й О.Чубенко у своїх спогадах говорить лише про «кількох чоловік», замордованих О.Калашниковим. Проте провінційному Бердянську вистачило й цього, аби здригнутися від невимовного жаху. «Чорний» терор був нічим не кращий за свої «білий» чи «червоний» аналоги.

Розстріли в Бердянську продовжувалися і надалі, й досить регулярно. Справа в тому, що після захоплення міста махновці за згодою з місцевими революціонерами випустили з тюрми усіх в'язнів. Оскільки ж більшість з них складала кримінальні злочинці, по місту відразу прокотилася хвиля грабунків і крадіжок.

17 березня 1919 р. до Бердянська вперше², всього на один день, завітав Н.Махно. Спочатку він оглянув захоплені повстанцями трофеї, зокрема, знайдені на складі 25000 заготовок до артилерійських снарядів тридцятикільбрового калібру, які, в принципі, можна було «довести до розуму»³. Згодом о 21 год. 30 хв. Батько передав із Бердянська начдиву 1-ї Задніпровської П.Дибенку переможну реляцію про взяття міста.⁴ «Люди змучені», — говорив Н.Махно про своїх повстанців, — «тому частину їх залишимо в місті на відпочинок, а більш боєздатні підрозділи виведемо з міста в напрямі до Маріуполя, на схід, й до м. Ногайськ, на захід, де помічений загін офіцерів-добровольців чисельністю до 200 чол.»

Центральна більшовицька газета «Известия ВЦИК» захоплено писала 6 квітня 1919 р., що «завдання Махно виконав блискуче: добровольці розбиті й загнані в глибину Криму, і Бердянськ взятий». Генерал А.Денікін теж високо оцінив кидок махновців до моря, зазначаючи, що «більшовики», «вийшовши до Бердянська, роз'єднали війська Кримсько-Азовської армії, які відійшли частково на Маріуполь, частково на перешийки... Крим був відрізаний від районів, що годували його хлібом і вугіллям. Через загальне важке становище на фронтах Збройних сил Півдня Росії, допомогти [КАДА] було нічим»⁵.

18 березня 1919 р. махновські частини О.Калашникова покинули місто, натомість до нього з фронту було надіслано на відпочинок загін новоспасівських повстанців на чолі з Василем Куриленко. У цей же день, дочекавшись, поки махновці виберуться з міста, комуністи вийшли з підпілля й оголосили про створення Військово-революційного комітету. Ревком розташувався в будинку колишнього міського голови Гаєвського і видав листівку («Наказ № 1») всім робітникам заводів, громадянам міста й селянам повіту. Проголошувалося, що вся повнота влади в місті й повіті належить більшовикам⁶. Вийшов також і номер газети «Известія» з аналогічним текстом наказу. Комуністичний загін ревкому негайно почав у місті «червоний терор»⁷.

Можна собі лише уявити, як розлютився Н.Махно, коли дізнався про таке нечуване нахабство з боку бердянських комуністів. Адже вступаючи в союз із більшовиками, Н.Махно уклав із ними «джентльменську угоду» про те, що на захоплених повстанцями територіях органи комуністичної влади утворюватися не будуть. Бердянські комуністи цього не знали, або удали, що не знають. З боку утворення бердянського ревкому виглядало як місцева ініціатива, за яку начебто ратували і самі махновці. Як поведе себе Н.Махно, дізнавшись про неї, ніхто не знав. Тому ревком відразу кинувся створювати збройну силу, в перспективі цілий полк, який би мав захистити його владу в місті. Надзвичайно важка криміногенна обстановка в місті виявилася на руку більшовикам. Необхідністю боротьби з «кримінальниками» можна було при бажанні прикривати створення будь-яких збройних формувань. Ходити вночі по бердянським вулицям весни 1919 р. справді стало занадто небезпечно. І спати без пістолета під подушкою теж. Наказом № 2 бердянський ревком дозволяв розстрілювати грабіжників на місці.

Проте більшість гвинтівок, які вдалося зібрати ревкомівцям, виявилися або поламаними, або не мали затворів. Але знайшли і 300 справних. На кожну з них, щоправда, приходилося по два-три набої. Стало зрозуміло, що з таким запасом ні від гіпотетичного денікінського десанту, ні від Н.Махна відбитися буде неможливо, тому треба було якось миритися з останнім.

Нагадаємо, що на момент зайняття Бердянська махновськими військами місцева підпільна організація більшовиків нараховувала не більше десятка членів, і на повноту влади, за кількісними показниками, претендувати ніяк не могла. Тому місцеві комуністи послали в повіт за підкріпленням секретаря ревкому

¹ Савченко В. Махно. — Харків, 2005. — С. 92.

² Повідомлення деяких авторів про те, що Н.Махно бував у Бердянську на початку ХХ ст., не витримують критики. Зокрема, М.Кисельов писав, що Н.Махно в юності працював у Бердянську хлопчиком для посилок у мануфактурному магазині (Киселев М.В. Годы огневые. — М., 1958. — С. 76). З іншого боку, М.Герасименко вказує, що Н.Махно на початку 1906 р. пограбував із потрійним убивством Бердянське повітове казначейство. Один з учасників злочину видав його. До суду Н.Махно утримувався в Бердянській повітській тюрмі, звідки й потрапив на каторгу (Герасименко К. Батько Махно: мемуари белогвардейца. — М., 1928. — С. 14).

³ Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918 – 1921: Док. и мат. — М., 2006. — С. 96.

⁴ РДВА. — Ф. 936. — Оп. 3. — Спр. 13. — Арк. 7.

⁵ Денкин А.И. Очерки русской смуты // Вопросы истории. — 1994. — № 7. — С. 103.

⁶ БКМ – Арх: Романов-Лопатко. Воспоминания о работе за 1918-1919 годы в городе Осипенко [Бердянск]. — С. 15 – 16.

⁷ Там само. — С. 16.

С.Льїна. Той виїхав із міста й відразу, вже 18 березня 1919 р., повернувся назад. На підступах до Бердянська він зустрів повстанський новоспасівський загін В.Куриленка в 40 – 50 чоловік. Саме В.Куриленко і став з 18 по 28 березня 1919 р. першим махновським начальником гарнізону міста.

Куриленко

Василь Васильович Куриленко (1891 – 1921) походив зі станиці Новоспасівки. Соціальне походження його на сьогодні є не зовсім зрозумілим. За даними В.Білаша, він народився в родині наймита¹, але С.Дибець, який теж добре знав В.Куриленка, пише, що той походив із «середняків»². У ранньому дитинстві Василь залишився без батька, ставши єдиним годувальником сестри й матері. Осягнувши фах чоботаря, він був змушений працювати з дитячого віку, паралельно отримавши лише початкову, неповну освіту. Дев'ятнадцятирічним хлопцем у 1910 р. він вступає в новоспасівську групу анархо-комуністів. У 1912 р. В.Куриленко призивається на військову службу. Більшість анархістів принципово відмовлялися служити в царській армії, як правило, дезертируючи та переходячи на нелегальний стан, але на анархістів козацької Новоспасівки це правило не поширювалося. Ставши солдатом кадрової армії, В.Куриленко служив в уланських частинах, у складі яких брав участь у бойових діях першої світової війни. До 1917 р. вдалося дожити лише 10 % бійців кадрової російської армії 1914 р., і Василь був серед них. Із початком революції 1917 р. він обирається головою полкового комітету. У кінці 1917 – на початку 1918 р. навіть стає головою Катеринославського губернського військового бюро, але незабаром кидає місто й повертається додому. Одружившись, у червні 1918 р. у своєму рідному селі В.Куриленко організував та очолив один із перших повстанських антигетьманських загонів Південної України, так званий «Перший Новоспасівський загін». У кінці 1918 р. він приєднався до партизанського з'єднання Н.Махна.

С.Дибець характеризує В.Куриленка як «військову кістку»³. Він швидко робить військову кар'єру в повстанському війську. У грудні 1918 р. В.Куриленко керує гарнізоном ст. Царекостянтинівка, потім стає членом оперативного штабу південної ділянки махновського фронту. З січня по червень 1919 р. він — командир 8-го полку 3-ї бригади 1-ї Задніпровської дивізії. У Бердянську він відпочивав усього десять днів, після чого знову пішов у бій. Після взяття Маріуполя В.Куриленко був представлений до нагородження орденом Бойового червоного прапора й призначений начальником гарнізону цього міста. У супровідних представленню документах П.Дибенко вказував, що В.Куриленко нагороджується орденом за виявлення героїзму в шести боях. У їх списку значиться й «взяття... Бердянська». В.Куриленко «завжди був присутнім у наступаючих лавах й особистою мужністю подавав приклад молодшим товаришам»⁴.

Але оскільки анархізму В.Куриленко зрікатися не збирався, то й ордена врешті-решт він не отримав. Зате отримав посаду начальника Таганрозької бойової дільниці. Багатьма повстанцями та отаманами він розглядався як головний конкурент Н.Махна, що перевищував Батька у військових талантах і моральних якостях. Одна лише дивовижна здатність організму В.Куриленка: не відчувати жодних наслідків алкогольного сп'яніння, не зважаючи на кількість випитого, викликала душевний трепет серед махновців. Під час бенкетів він був уповноважений товариством слідкувати за станом Н.Махна, час від часу забираючи в нього зброю й зв'язуючи нетверезого Батька рушниками. Крім цього, П.Аршинов характеризував його як «досвідченого агітатора»⁵. В.Волин, який бачив В.Куриленка в листопаді 1920 р. у Харкові, називав його «талановитим народним пропагандистом, що володів прекрасними особистими якостями»⁶.

Як чудовий організатор і командир, після оголошення Н.Махна поза законом, В.Куриленко в червні 1919 р. був запрошений «червоним» командуванням на службу до РСЧА. З дозволу Н.Махна він прийняв цю пропозицію. Влітку 1919 р. полк В.Куриленка був включений до 14-ї армії РСЧА, у складі якої новоспасівець зробив стрімку кар'єру на Західному (Польському) та Південному фронтах, займаючи посади комполку та комбрига у 8-й дивізії Червоного козацтва (з вересня 1919 р.). У боях із ворогами він зарекомендує себе чудовим тактиком кавалерійського бою й відважним бійцем. До 1920 р. В.Куриленко п'ять разів буде поранений у боях. Після останнього з поранень, у лютому 1920 р., він повернеться додому, в Новоспасівку, у відпустку до молодої дружини. Вдома В.Куриленко стане свідком репресій комуністичної влади проти махновців, які припинили опір, і це сколихне його душу. Під враженням від побаченого, відкинувши всі перспективи військової кар'єри й

¹ Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. — К., 1993. — С. 579. В.Білаш зробив одну з перших спроб написання біографічних довідок про учасників махновського руху, особливо наголошуючи на тому, що більшість його видатних діячів походили з найбідніших верств суспільства: батраків, чорноробочих та малоземельних селян. Існує серйозне побоювання, що В.Білаш у багатьох випадках перебільшував ступінь бідності махновських командирів, намагаючись надати «махновщині» більш народного характеру.

² Бек А. Такова должность... (Рассказывает Дыбец) // Избранные произведения. — М., 1989. — С. 200.

³ Там само. — С. 203.

⁴ РДВА. — Ф. 936. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 183 зв.

⁵ Аршинов П. История махновского движения. — Запорожье, 1995. — С. 203.

⁶ Волин В.М. Неизвестная революция. 1917 – 1921. — М., 2005. — С. 509.

почесті «червоного» героя, В.Куриленко дезертирує з Червоної армії й знову приєднується до Н.Махна. 3 травня 1920 р. він почергово й паралельно займає посади заступника командуючого РПАУ/м/, командира 2-ї кавалерійської групи РПАУ/м/, члена РРПУ/м/, начальника його адміністративно-організаційного відділу (з травня 1920 по липень 1921 рр.). Восени 1920 р. він входив до складу дипломатичної місії повстанців у Харків, де підписав військово-політичну угоду РПАУ/м/ з урядом УСРР.

Із початком нової війни комуністів із махновцями, в кінці 1920 – 1921 рр., В.Куриленко був командиром самостійного загону повстанців, потім знову став заступником командуючого армією (з 25 травня 1921 р.) й командиром кавалерійської групи РПАУ/м/. 8 липня 1921 р. під ст. Лозовою (хутір Мар'ївка) разом із групою в 20 кіннотників В.Куриленко прикривав відступ основних сил махновців до Новомосковського лісу й загинув у бою з будьонівськими кавалеристами¹.

Бердянський ревком

А тим часом, у березні 1919 р., комуністи швидко ділили владу в місті. Делегати в ревком формально висувались заводами. РАІЗ, наприклад, висунув від себе С.Дибеця, який був призначений управляючим держбанку. У касі бердянського банку знайшли, правда, всього три карбованці, але С.Дибець не втрачав оптимізму. Комендантом Бердянська був призначений матрос С.Кара, приазовський болгарин походженням із с. В'ячеславки. Він приїхав до міста 18 березня 1919 р. разом із махновцями. О.Авдєєва призначили головою повітової ради народного господарства. Комуніст Ковяков став начальником відділу військових заготівель. Комуніст Кольцов — начальником станції. Комендантом порту призначили Михайла Полонського. На відміну від більшості інших, це була особистість, яка залишила свій слід у новітній українській історії.

За повідомленням В.Білаша, М.Полонський був сином рибалки з м. Бердянськ². У роки першої світової війни він служив матросом Чорноморського флоту. У 1917 – 1918 рр. М.Полонський перебував у лавах партії лівих соціалістів-революціонерів. Це, однак, не заважало йому активно співпрацювати з Гуляйпільською групою анархістів-комуністів. У березні 1918 р. М.Полонський поміняв свою політичну орієнтацію. Він став членом РКП/б/ і випробовував свої сили як організатор червоногвардійських загонів. Про подальший рік життя М.Полонського практично нічого не відомо, поки в березні 1919 р. він не «випірнув» на батьківщині в якості коменданта Бердянського порту. Але на цій посаді М.Полонський, від природи надзвичайно честолубний, затримався не більш як на пару тижнів. Відсутність у порту під його рукою будь-яких суден та човнів і введення в місті прямого командування махновського начальника гарнізону призвели до того, що М.Полонський залишає Бердянськ, маючи на руках наступний документ:

«МАНДАТ

Даний тов. Полонському в тому, що він призначений парткомом для формування загону особливого призначення по боротьбі з бандитами (Махновщини). По прибуттю т. Полонського в частину просимо його не затримувати як звітними документами, так й іншими справами, бо Олександрівський повіт Махновський, і доручити формування цього загону немає кому. Знаючи тов. Полонського як вірного комуніста, йому доручили настільки важливу справу, котру, надіємося, він виконає.

Секретар парткому Никонов.

23/ІІ 19 р.

№ 860³.»

У цьому документі багато таємничого. Невідомо, яким парткомом був виданий мандат, але найбільш ймовірно, що губернським. Невідомо, в яку частину надсилався для формування загону М.Полонський, але найбільш ймовірно, що у штаб Задніпровської дивізії П.Дибенка, що саме починав плести нитки змови проти Н.Махна. Ясно тільки одне: комуністи ніколи не грали чесно зі своїми союзниками-махновцями, з самого початку плануючи для останніх віроломний удар у спину. Отримавши мандат, М.Полонський знову зникає з поля зору істориків ще на чотири місяці, аби влітку 1919 р. «з'явитися» в якості командира піхотного полку 58-ї дивізії РСЧА. У серпні 1919 р. опинившись у денікінському оточенні, разом із бійцями М.Полонський перейде до РПАУ/м/. У її складі восени 1919 р. він керуватиме 3-м Кримським полком. Н.Махно дозволить йому залишити в себе старий червоний прапор. Полк, «дорвавшись» до вольниці, спочатку назве себе «Сталевим», а потім і «Сталевою дивізією», що буде звучати більш комічно, ніж грізно. У листопаді 1919 р. М.Полонський буде призначений начальником гарнізону м. Нікополь й організує у РПАУ/м/ військовий заколот з метою вбивства Н.Махна та його наближених. Організація перевороту мала стати для М.Полонського індульгенцією при майбутній зустрічі повстанських частин з РСЧА. Але задуми М.Полонського та місцевих комуністів були викриті, й група змовників була розстріляна махновською контррозвідкою в Катеринославі 2 грудня 1919 р. за

¹ Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. — К., 1993. — С. 579.

² Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. — К., 1993. — С. 581.

³ Беленко О. Махно и Полонский // Минувшее: Ист.альманах. — Париж.— № 4. — С. 278.

статтею «шкідництво». У роки радянської влади ім'я М.Полонського набуло символічного звучання. За офіційною версією, М.Полонський став жертвою нічим не обгрунтованої підозрілості Н.Махна. Останній, буцімто, розстріляв його тільки через страх втратити свій вплив на повстанців, через постійне зростання популярності М.Полонського та його зв'язки з Катеринославським губкомом більшовиків¹.

Однією з перших справ, здійснених комуністами Бердянська, була організація каральної установи, сумнозвісної «ЧК» (Надзвичайної комісії по боротьбі з контрреволюцією та саботажем). Надзвичайну комісію очолило двоє «відповідальних товаришів»: голова — анархіст С.Хомінський та його заступник — комуніст А.Вінклер-Вербицький. Тут треба, напевно, пояснити, звідки в Бердянську взявся цей прихильник бездержавного розвитку людства.

До вступу в місто махновців у Бердянську вже були свої, власні анархісти і їхня організація («група»). П.Аршинов писав, що бердянська анархістська група виникла в кінці 1918 р.,² але він помилявся. Перші бердянські анархісти з'явилися вже в 1917 р. і були «завезені» до Бердянська не бозна-звідки, а з самих Сполучених Штатів Америки.³ Російсько-Американський механічний кооператив, заснований емігрантами з США, перебирався в приморське місто весною 1917 р. Один із його засновників, Лев Гринштейн, був анархо-синдикалістом за переконаннями й став, фактично, батьком бердянського анархізму, одним із командирів міської «Червоної гвардії» 1917 – 1918 рр. Сама під його крилом у місті й виникла анархістська група. У квітні 1918 р. він був розстріляний разом з іншими членами Бердянської ради, але справа його вижила.

П.Аршинов, один із провідних ідеологів махновського руху, був не в захваті від бердянської «групи». Він уважав, що бердянська група «далеко не відповідала покликанню анархістів і, крім негативного, нічого не обіцяла рухові. На щастя, рух був настільки здоровим, що пройшов повз неї...» Тут виникає цілком закономірне питання. Яким же негативом вирізнялися бердянські анархісти? Пояснюємо. Це були анархо-синдикалісти, та ще й американського різновиду. Вони вважали найкоротшим шляхом до анархії створення й усебічне посилення функцій синдикатів, революційних антиавторитарних самокерованих профспілок. А П.Аршинов належав до радикальних анархо-комуністів, що вважали синдикатів еретиками від анархії й «несправжніми анархістами», що збочилися на профспілковій роботі. Так що восени 1918 р. у Бердянську відбулося не народження, а реанімація власної анархістської організації. На свято 1 травня 1919 р. Бердянська група анархістів була, з натяком на урочистість, прийнята до складу КАУ «Набат»⁴.

Бердянська НК відразу ж наклала на всіх багатіїв міста (домовласників, торговців, спекулянтів) контрибуцію, необхідність якої пояснювали відсутністю в місті грошових знаків. Маховик жахливого «червоного терору» почав поступово розхитуватися й на бердянській землі.

Комуніст С.Льїн, який їздив за підмогою, не встиг на «розбір папах» і мусив задовольнитися посадою завідуючого комунальним господарством, а згодом його перекинули на саму брудну й невдячну роботу — повітовим начальником продзагонів. Л.Романов втратив посаду голови підпільного ревкому й став комісаром повітового комісаріату праці. Ймовірно, це сталося через підписану ним об'яву військово-революційного комітету, в якій він обіцяв, що місто буде зайнято частинами регулярної Червоної армії, а аж ніяк не махновськими «бандами» (див. додатки). Коли сталося прямо протилежне, конкуренти одразу пригадали Л.Романову його обіцянки. Проте весною 1919 р. комуністів у Бердянську було небагато, а тому кожен зміг отримати по посаді. Красота. Одне тільки «але». Н.Махну дуже не сподобалося те, як прудко «комуністичні п'явки» присмокталися до тіла свободи, завойованої для Бердянська кров'ю його повстанців. Рано чи пізно він мав явитися в Бердянськ особисто й, у своєму розумінні цього слова, навести там лад.

Це треба було зробити тому, що Бердянськ мав значно посилити економічний потенціал махновського «вільного району», а поява в ньому комуністичного ревкому нівелювала цей фактор. Треба визнати, що як для тридцятитисячного міста, на початку ХХ ст. Бердянськ був досить економічно розвинутий. До того ж, більшість працюючих підприємств у роки світової війни були перепрофільовані на виконання військових замовлень, чого саме й було треба махновським повстанцям.

¹ Семанов С.Н. Махновщина и ее крах // Вопросы истории. — 1968. — № 9. — С. 60.

² Аршинов П. История махновского движения. — Запорожье, 1995. — С. 182.

³ Утім, можливо, що анархісти в Бердянську з'явилися ще раніше. У кінці 1906 р. в Одесі відбувся підпільний з'їзд матросів-анархістів, на якому були присутні й представники Азовських матросів. Проте прямих свідчень того, що серед них були представники Бердянська, поки не знайдено.

⁴ Набат — 1919. 1 травня. Конфедерація анархістів України (КАУ) «Набат» (1918 – 1923) — найбільш впливова анархістська організація України революційних часів. Являла собою союз незалежних анархістських угруповань: анархо-комуністів, синдикатів та анархо-індивідуалістів. Створена на конференції українських анархістів у Курську (листопад 1918 р.). Конфедерація ставила собі за мету скомплектувати в «Єдиний анархізм» усі різновиди анархістського вчення та руху. Керувалася виборним секретаріатом і видавала газету «Набат». У 1919 – 1920 рр. конфедерація кілька разів вступала в союзницькі відносини з РПАУ/м/ і займалася проведенням серед махновців культпросвітницької та пропагандистської роботи.

Однак першим за значенням підприємством міста, як і раніше, вважати завод сільськогосподарських машин Джона Грєвза, історія якого вже нараховувала кілька десятиліть. Про підприємство великобританського консула знав навіть лідер російських комуністів В.Ленін (Ульянов). У своїй роботі «Розвиток капіталізму в Росії» він, дещо перебільшуючи, назвав цей завод найбільшим в Європі заводом сільськогосподарських машин, бо в 1895 р. на ньому було виготовлено рекордну кількість продукції — 4464 жниварок¹.

На друге місце, напевно, можна поставити Російсько-Американський кооперативний інструментальний завод, яким керував Російсько-Американський механічний кооператив, заснований емігрантами з США. Історія його досить цікава. У 1905 р. у Нью-Йорку троє вихідців із Російської імперії — Альберт Озол, Іван Вільнер та Лев Гринштейн — заснували «Соціалістичний кооператив російських механіків»², хоча перші двоє його засновників походили з Латвії, а взагалі-то всі вони були представниками єврейської національності. Кооператив виготовляв інструменти до 1917 р., а потім, повіривши в ідеали Лютневої революції, переїхав до Російської республіки, яка спровадила ідишомовних кооператорів до Бердянська. Місцева влада розташувала завод у покинутому венбарному приміщенні в передмісті Ліски. Показуючи американський рівень культури виробництва, корпус заводу задля краси пофарбували вапном. Із лівого боку від «заводського корпусу» починався схил бердянської Гори, й через вулицю також була якась уривиста гора. Серед учасників цього кооперативу було чимало анархістів. У 1918 – 1919 рр. виробництво очолював директор Кузьмін.

Не особливо поступалися РАІЗу й заводи Матіасів та Горохова. Перший мав повну назву «Завод сільськогосподарських машин Шредера й Матіас», деякий час був відомий як «Вдова Матіас та сини». У роки першої світової завод був частково перепрофільований на випуск літаків³.

Друге підприємство величалось «Азово-Чорноморським заводом» і спеціалізувалось на виробництві станків. Крім перерахованих, у місті продовжував діяти й цілий ряд інших заводів, фабрики. За наявності відповідного бажання розвернутися було де.

Вражав уяву махновців і порт із двома молами, механічними портовими майстернями та залізничним сполученням, що неоковирно тяглося до нього прямо через міську набережну. Картину економічної потуги Бердянська зразка 1919 р. закінчувала панорама садів і виноградників, що вдосталь розкинулися навколо міста і в яких переважно розводили сорт «Берізка». Обмеження виноторгівлі в роки першої світової війни призвели до того, що погребі та підвали Бердянська на березень 1919 р. були переповнені високоякісним трунком.

Бердянський повіт тривалий час відзначався стабільно високими врожайми пшениці та інших сільськогосподарських культур. Тому в місті та навколишніх селах постійно проживала велика кількість іноземних підданих, переважно греків та болгар, що мали в Приазов'ї великі діаспори. Зустрічались італійці та турки. Останні були відрізані від батьківщини фронтами першої світової війни та вважалися мало не ворогами. Як правило, іноземні громадяни займалися скуповуванням сільськогосподарських товарів, переважно пшениці й шкіри. Раніше пароплави справно вивозили цю сировину за кордон. Інтереси менеджерів та багаточисельних матросів торговельних кораблів захищало четверо іноземних консулів. Дехто з них утік із Бердянська разом із денкінцями, інші залишилися в місті.

Ревком Бердянська зібрав раду консулів, на якій вирішувалося питання про їх подальше перебування у місті. Консули явно були «буржуї», яких, згідно з заповідями ленінізму та анархізму, треба було знищувати без погляду на їх національність і посаду. Проте бердянські комуністи проявили дивний лібералізм та гуманність по відношенню до цих «глитаїв». Пояснюється він побоюванням каральної експедиції з метою відплати з боку військових суден Великобританії та Франції, що ходили Азовськими водами. Адже ні берегових батарей, ні військових кораблів у комуністів та махновців на Азові поки що не було.

Тому 19 березня 1919 р. і було вирішено скликати раду консулів, на якій представник ревкому Л.Романов уміло улещував їх залишитися. Потрібний важіль був вдало намацаний: «Багато хто з вас проживає в місті давно, тут ви маєте родини, будинки, сади і городи. Усе це кинути та їхати кудись я Вам не раджу. У ставленні до Вас місцева влада гарантує недоторканність Ваших осель, особистості, а також зберігання зброї за дозволом революційного комітету»⁴. Консули виявились задоволеними і розійшлися в доброму настрої. Рада була проведена досить вчасно: 20 березня 1919 р. на виручку консульському корпусу Бердянська під стягом святого Георгія до міста прибув ескадрений міноносець Його Величності Георга V, короля З'єднаного королівства Великобританії.

¹ Ленин В.И. Полное собрание сочинений. — М. — Т. 3. — С. 185.

² Ноздріна Л. История и трагедия Первого большевистского Бердянского совета // Бердянск деловой. — 2003. 24 квітня.

³ Харук А. Адаменко, Матиас и другие... Малоизвестные страницы истории отечественной авиапромышленности // Авиация и время. — 2006. — № 6. — С. 28 – 29; Історія міст і сіл Української РСР. Запорізька область. — К., 1970. — С. 119. У ДААРК зберіглась справа «По ходатайству Бердянской городской думы об отчуждении участка принадлежащей гор. Бердянску земли в количестве 75 десятин под постройку механического завода с отделениями авиационно-моторным, аэропланым и автомобильным» (ДААРК. — Ф. 42. — Оп. 1. — Спр. 1365).

⁴ БКМ – Арх: Романов-Лопатко. Воспоминания о работе за 1918-1919 годы в городе Осипенко [Бердянск]. — С. 17.

Реакція Антанти на захоплення Бердянська була швидкою, але безпосереднє виконання місії проходило в'яло. Махновська розвідка змогла добре роздивитися силует «контрміноносця»¹, що рухався морем із Маріуполя до Бердянська за 40 км від місця призначення ще 17 березня 1919 р. Тоді ж Н.Махно просив П.Дибенка надіслати в Бердянськ «радіо», тобто в перекладі з «махнової» на людську мову «радіостанцію», обґрунтовуючи її крайню необхідність для портового міста. Планувалося налагодити радіозв'язок з іноземними суднами, а також із майбутніми махновськими кораблями, що вийдуть колись на бердянський рейд.

Ескадрений міноносець флоту Його Величності Георга V на рейді Бердянська

Бойові судна Середземноморської ескадри Антанти увійшли в Чорне море ще 16 листопада 1918 р. Головною базою інтервентів став Севастополь, де в листопаді 1918 р. на рейді стояли 22 військових кораблі, в основному французькі, грецькі, англійські та італійські. Згодом кількість бойових суден тільки збільшувалася. Частина з них у кінці 1918 р. з підрозділами КАДА на борту ввійшли в Азовське море й зайняли Генічеськ, Бердянськ та Маріуполь.

У березні 1919 р. вони знову з'явилися в Бердянській затоці. Уранці 20 березня 1919 р., ледве почало розвиднятися, з моря на Бердянськ наповз непроглядний туман. І в цьому тумані явно чувся стук машин якогось великого судна, а може і не одного, що, не маючи можливості причалити, торохтіло на рейді. Між шостою та сьомою годинами ранку в місті знову спалахнула паніка. Удосталь наслуховавшись тривожного гурчання, побоюючись висадки десанту, а також обстрілу з моря, жителі міста кинулись тікати на Гору, чим швидше, тим краще. Багато хто виявляв ґрунтовний підхід. Вони їхали на підводах, із прив'язаними до них домашніми тваринами і накладеним зверху домашнім скарбом. Інші, навпаки, тікали в чому були, навіть не знаючи причин безладу.

Усе це викликало велике занепокоєння комуністичного керівництва міста. Махновці ж, які знали про курс англійського міноносця, мовчали. Комендант порту М.Полонський розписався у власному безсиллі прояснити ситуацію. «У розпорядженні міської влади зараз немає не те що якогось пароплаву, а навіть човна, — виправдовувався він, — а раз так, значить у морі торохтить або денікінський корабель, або іноземне судно». Поки ще не заговорила зброя, місцева влада вирішила розпочати переговори з невідомим кораблем.

Досить скоро була зібрана представницька делегація, до якої увійшли: командир Бердянського гарнізону Василь Васильович Куриленко, голова ревкому Лук'ян Романович Романов і голова міської управи, грек за національністю, що знав французьку мову та якого нові господарі міста ще не встигли прогнати з посади². Делегація вийшла на портовий причал і, використовуючи рупор, почала волати в туман. Із туману відповіли англійською мовою й запропонували прибути на корабель для проведення переговорів. Делегація попрохала прислати шлюпку, бо поки що на господарстві у нової влади своїх човнів не було. На шлюпці припливли четверо російських офіцерів, від чого мороз пішов по жилах революціонерів. Поборовши страх, делегація полинула в туман і спочатку причалила до борту криголама «Одеса». «Одеса» раніше ходила по Азовському морю, завзято ламаючи кригу, аж поки по-піратськи не була захоплена англійським есмінцем, і з того часу знаходилася при останньому в якості допоміжного судна. Бердянська делегація відмовилася розмовляти з російськими офіцерами на борту криголама — як-не-як це були її вороги — й попрохала відвезти їх на борт британського судна.

Делегацію завели до кают-компанії есмінця й попросили сідати. Л.Романов представив господарям її склад. Махновського командира представили «паном Куриленко, представником Червоної армії, що прибув із фронту»³. Двадцятирічного Василя, мабуть, уперше і востаннє в житті назвали паном, та ще й англійською мовою. Збройні сили махновського руху в даний момент уважалися 3-ю бригадою 1-ї Задніпровської дивізії РСЧА, так що неправди Л.Романов англійцям не сказав, хоча не сказав й усієї правди. Капітан есмінця привітався з делегацією за руку, заявивши, що присутні з його боку особи представляють командування британської армії та флоту.

Оскільки Л.Романов деякий час мешкав у США і добре знав англійську мову, то саме він і почав перемовини. Ставши в позу, колишній підпільний Пугачов патетично почав: «Мета нашого прибуття на Ваш корабель полягає в тому, щоб попередити можливі безцільні й безрезультатні жертви. Дозвольте запитати у Вас, з якою метою ви прибули до наших берегів, і цим Ви порушили найелементарніші міжнародні правила, не попередивши заздалегідь країну, до берегів якої Ви прибули».

На це британський капітан відповів, що попередити раніше ніяк не могли, хоча й хотіли, передавши радіограму в порт, але відповіді не отримали. Мета ж прибуття наступна. Командувач Збройними силами Півдня Росії, генерал А.Денікін, передав командуванню союзних сил повідомлення про те, що під потужним натиском

¹ РДВА. — Ф. 936. — Оп. 3. — Спр. 13. — Арк. 9. Вислів належить особисто Н.Махну, який погано розбирався в морській термінології.

² Автор спогадів про цю подію, Л.Романов-Лопатко, не називає прізвища цієї людини.

³ БКМ – Арх: Романов-Лопатко. Воспоминания о работе за 1918-1919 годы в городе Осипенко [Бердянск]. — С. 19.

«червоних» йому довелося покинути Бердянськ, в який увійшли махновські банди. Банди, зрозуміло, грабують місто, на те вони і банди. Отже, грабується місто, в якому перебувають беззахисні іноземні консули і громадяни, в яких відсутня будь-яка охорона. Також відсутні грошові знаки, адже все розграбовано. Цікаво, що саме відсутність грошових знаків була для англійців страшним символом гуманітарної катастрофи.

Тим часом бердянські переговорники повністю отямилися, а Л.Романов узагалі увійшов в азарт. «Денікін пішов не від бандитів, а від сильної Червоної армії... — відповів він капітану. — Не було випадку, щоб для захисту громадян міста й іноземних підданих, які в ньому перебувають, ми могли звертатися до іноземних військ; у нас є достатньо власних сил для того, аби успішно справлятися з будь-якими бандитами. Щодо охорони нашого міста, в якому ми будемо захищати однаково радянських громадян і підданих будь-якої країни, що проживають у місті, для цього в нас є заводи, робітники, які є повністю озброєними і в потрібний час можуть виступити на захист міста й громадян. Окрім своїх власних сил, недалеко і фронт...»¹.

Британці запитали, а чи далеко фронт, скільки військ на фронті, та що це за війська: регулярна Червона армія чи махновські частини? Слово взяв В.Куриленко й сказав те, чого вимагав момент: «Фронт знаходиться в п'ятнадцяти кілометрах від міста; війська на фронті — виключно регулярна Червона армія, кількість — до 20 000 чоловік. Охорона міста забезпечена». Потім слово взяв голова міської управи, який, напевно, дуже боявся, аби його не розстріляли після повернення на берег, і сказав все, що від нього вимагали. «У місті грабунків немає, грошей у банках немає, їх забрав Денікін при його відступі; гроші замовлені з Москви, є повідомлення про те, що гроші вислані».

Для «перетравлення» й обговорення почутого британці взяли перерву на 15 хвилин. Усівшись після перерви знову за стіл, бердянській делегації, у традиціях кращих піратських романів, були вручені вимоги корабля до міста, недбало написані на аркуші паперу. Тепер уже бердянці попрохали 10 хвилин перерви для обговорення пропозиції.

По-перше, через втому, викликану довгим терміном перебування на морі, англійський екіпаж бажав відпочити на суші. З Маріуполя до Бердянська морем взагалі-то плисти недовго, але англійці десь бовталися або стояли пару зайвих днів.

По-друге, командування есмінця хотіло зустрітися з іноземними консулами, які проживали в місті, й забрати з собою тих, хто захоче залишити територію «Росії». Есмінець також хотів би забрати з собою тих іноземних громадян, які побажають залишити місто.

По-третє, бердянська влада мала поставити на корабель необхідну кількість продовольства і матеріалів, у яких виникне потреба.

Після короткого обговорення, свято зберігаючи дипломатичний принцип взаємності, бердянська делегація написала британцям відповідь олівцем, у такому само недбалому вигляді, в якому британські пропозиції подавалися і їх стороні.

Л.Романов узявся оголошувати офіційну відповідь. «Обговоривши ваші вельми скромні вимоги, ми прийшли до загальної думки»². По-перше, бердянська влада не може допустити висадки британських військ у місті, адже це буде порушенням усіх правил, норм і добросусідських відносин. Нагадаємо, що на той час ні між РСФРР, ні між УСРР та Великою Британією не існувало ніяких дипломатичних зносин. Остання де-факто визнала Радянську Росію лише в 1922 р. Проте, як виняток, бердянські власті пропонували англійським морякам висадитися на їх території, на Бердянській косі, з 14.00 20 березня 1919 р. Тут, на пристані, в районі так званої Середньої коси, корабель із низькою осадкою міг підійти до берега. Тут же, поряд з місцем висадки, мав бути проведений кордон, на який будуть виставлені «наші війська» (тобто махновці). Входити в місто англійським військовим морякам суворо заборонялося.

По-друге, бердянська влада видає на екіпаж есмінця три перепустки для його уповноважених, які прибудуть до міста, скликають консулів і проведуть з ними нараду. Бажаючих відбути на есмінці з міста місцева влада затримувати не буде.

По-третє, якщо британські моряки мають необхідність у поповненні припасів, то їх уповноважені можуть закупити все потрібне на «вільному ринку» Бердянська й доставити все це на корабель.

Це все, на що змогла погодитися делегація революційного Бердянська.

Після деяких роздумів британці пристали на пропозиції міської влади. Капітан есмінця видав її представникам дві перепустки для відвідання судна в будь-який час дня і ночі. У свою чергу Л.Романов, як голова ревкому, видав три перепустки з печаткою Ревкому за своїм підписом, а також на прохання командування дав три адреси консулів³, що мешкали в місті. Четвертий утік 15 березня 1919 р. разом з іншими біженцями.

¹ БКМ – Арх: Романов-Лопатко. Воспоминания о работе за 1918-1919 годы в городе Осипенко [Бердянск]. — С. 20.

² Там само. — С. 21.

³ Перед революцією 1917 р. у Бердянську налічувалося чотири іноземні консульські установи, які очолювалися службовцями в званні віце-консула. Працювали консульські представництва Великобританії, Італії, Іспанії та Греції.

О другій годині дня махновці перекрили косу, а через півгодини тут висадилися й англійські моряки, щоправда, не в повному своєму складі, так, чоловік 100 – 120. Матроси дуже цікавилися місцевими подіями і звичаями, вступали з повстанцями в розмови.

Нарада консулів почалася о 19 годині. Англійське командування поставило питання про залишення ними «Росії», а також про відбуття на батьківщину інших підданих іноземних держав. До полудня наступного дня, 21 березня 1919 р., усі бажаючі іноземці могли залишити приазовське місто на англійському есмінці.

Жоден із консулів не захотів залишати надбану нерухомість напризволяще й залишати місто. З іноземних громадян об 11.00 на есмінець прибули всього семеро осіб (чотири жінки і троє підлітків). Рівно опівдні пунктуальний британець знявся з якоря і вийшов у море¹.

Не встигла місцева влада перевести дух, адже 120-міліметрові гармати есмінця могли безперешкодно зробити з Бердянська «решето», як з моря до міста приплив ще один есмінець. На цей раз посланець військово-морського флоту Французької республіки типу «Спагі». Виявляється, що генерал А.Денікін повідомив про бердянські події французьку та англійську військові місії при штабі Збройних сил Півдня Росії, але британці виявилися прудкіші за своїх союзників. Мета прибуття судна була тією ж самою. Крім врятування консулів та іноземних підданих, французи також воліли знати настрої людей у місті, а також кількість і якість збройних сил, розташованих у Бердянську та поблизу нього.

Французи особливо не крились, що навіть розглядають можливість висадки десанту. До речі, напередодні як англійські, так і французькі есмінці вже обстрілювали з гармат махновські позиції на узбережжі Азовського моря, трохи далі на схід від Бердянська, відганяючи подалі від узбережжя повстанські ватаги.

О 17 годині вечора 22 березня 1919 р. до французького судна знову попливла делегація, на цей раз чисто ревкомівська, без участі махновців. Переговори з командним складом французького корабля велися англійською мовою. Відразу ж, у чоло, в якості люб'язності французьким морським офіцерам було запропоновано відвідати Бердянськ і відобідати в готелі «Метрополь»². Не довго думаючи, французи погодились із запропонованим. Двадцять французьких морських офіцерів по прибуттю на берег автомобілями були перевезені до готелю, де їм влаштували бенкет. Опівночі ця компанія, перебуваючи в стані сильного алкогольного сп'яніння, попросилася назад. Завантаживши нетверезих моряків у авто, їх повезли на пристань. Веселий капітан на знак подяки видав Бердянському ревкому перепустку на есмінець з проханням обов'язково здійснити візит у відповідь.

О 8 годині ранку, коли французи протверезіли, вони знялися з якорів і відійшли в море. Ніхто з ревкомівців так на борт іноземного судна і не потрапив. Нагадаємо, що в березні 1919 р. і до, і після описуваних вище подій, французькі експедиційні війська вели активні бойові дії проти 1-ї бригади Задніпровської дивізії (повстанці отамана Н.Григор'єва) на території сучасних Миколаївської та Одеської областей України. І разом з тим дозволяли собі бенкетувати з місцевою владою в тилу 3-ї бригади цієї ж дивізії, на території, що контролювалася махновськими повстанцями. Це був справді один із прикладів «дивної війни», до ведення якої французи неодноразово виявляли схильність в історії ХХ століття.

Холодна війна

Таємна «холодна» війна махновців із комуністами та комуністів з махновцями за впливи в місті почалася практично одразу після його захоплення. Перший же день перебування махновців у Бердянську приніс і перший конфлікт. Більшовики звинуватили повстанців у неправомірному арешті якогось комуніста Пескунова, проведеного, буцімто, за розпорядженням самого Нестора Махна. 17 березня 1919 р. у телеграмі до штабу 1-ї Задніпровської дивізії Батько пояснював, що нічогісінько про цей інцидент не знає, а якщо Пескунов і арештований, то, мабуть, представниками відділу постачання 3-ї Задніпровської бригади, яким Н.Махно наказував не втручатися у справи не їх компетенції³.

У той же день військовий комісар 1-ї Задніпровської дивізії Алексакіс телеграфом доповідав командуванню, що 17 березня 1919 р. махновцями до Бердянська й Маріуполя було направлено два вагони з анархістською літературою й відозвами. Вантаж супроводжували анархістські та лівоесерівські агітатори. «Червоні» затримали їх потяг на ст. Синельниково й збиралися передати «ЧК». Взагалі військовий комісар дивізії наголошував, що агітатори анархістів і лівих есерів почали розсилатися у звільнені махновцями краї, до Бердянська й Маріуполя⁴.

¹ БКМ – Арх: Романов-Лопатко. Воспоминания о работе за 1918-1919 годы в городе Осипенко [Бердянск]. — С. 22.

² Готель «Метрополь», один з найбільших і найдорожчих у Бердянську, розташовувався в лівій частині другого поверху будинку, спорудженого наприкінці ХІХ ст. гласним міської думи І.Виродовим на лівій стороні Біржового проспекту, між Театральним проспектом і початком вулиці Зеленої (Михайличенко В., Денисов С., Тишаков М. Бердянськ. Погляд через століття. Історичний довідник. — Запоріжжя: ТОВ «ВПО «Запоріжжя», «Південна зоря», 2007. — С. 25). Нині це будинок, що розкинувся на квартал по проспекту Праці навпроти парку ім. ПП.Шмідта.

³ РДВА. — Ф. 936. — Оп. 3. — Спр. 13. — Арк. 6.

⁴ ЦДАГОУ. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 266. — Арк. 115.

Ще однією лінією напруження між ревкомом та махновцями стала проблема ремонту зброї та спорядження, залишених денікінцями в місті¹.

Одним із проявів таємного протистояння було те, що бердянські комуністи відразу почали організовувати власний військовий підрозділ, аби спертися на нього в межах міста та створити військовий паритет із махновцями. Оскільки для цього загону на місці не було належного командного складу, Бердянський ревком запросив допомоги «у Москви». Там почули прохання й через тиждень до Бердянська приїхало чотири воєнспеца з колишніх офіцерів. Новоприбулі офіцери почали формувати кавалерійський ескадрон і піхотну частину, що в сукупності називалося не інакше як «комуністичним полком». Паралельно з цим ревком проголосив про початок мобілізації в Червону армію².

Візит Батька Махна до Бердянська 28 – 30 березня 1919 р.

26 березня 1919 р. революційному комітету Бердянська повідомили, що 28 березня в місто прибуде Батько Махно з підрозділами повстанської бригади, штабом та політичним керівництвом махновського руху³. «Нам нічого не залишалося, як його (Н.Махна – Авт.) вітати: все ж радянські війська»⁴ – зауважив із цього приводу С.Дибець.

Місцева більшовицька рада постаралася організувати союзнику святкову зустріч. Були мобілізовані автомобілі, екіпажі з візниками й навіть селянські підводи. Повноважну делегацію повстанців вирішили помістити в одній із найкращих будівель міста — готелі «Метрополь», — попередньо поприбиравши наслідки французької гулянки. Спершу деякі бердянські комуністи навіть тішили себе ілюзіями, що Н.Махно надасть їм допомогу, наведе порядок у місті, приборкавши випущених із тюрми злодюг, надасть у розпорядження місцевій владі відповідальних людей, здатних зайняти місця в керуванні містом і повітом. Як же могло бути ще, адже Н.Махно стоїть за радянську владу і він комбриг Червоної армії? Та цього разу одночасно хитрі та наївні провінційні комуністичні діячі суворо помилилися. Н.Махно їхав до Бердянська зовсім не для того, аби укріплювати в місті та повіті комуністичну диктатуру⁵. Його метою було поставити місто під свій вплив.

28 березня 1919 р. бердянський ревком у повному складі о 10 годині ранку вийшов на залізничний вокзал зустрічати махновські потяги. Крім комуністів, на вокзал зустрічати махновців вийшла величезна кількість місцевих жителів. Першим прибув штабний потяг махновців із п'яти пасажирських вагонів. Пізніше в потязі з товарними вагонами прибули повстанці-новобранці, з яких у Бердянську збиралися формувати нові військові підрозділи.

Із першого потягу вийшла група чоловік із десяти, одягнених у шкірянки, з кубанськими папахами на головах. Усі вони були озброєні револьверами, а подекуди і кинджалами. Зазначимо, що махновська делегація до Бердянська прибула надзвичайно представницька. Це були краса і гордість, цвіт махновського руху. На перон бердянського вокзалу висадилися: Батько революційних повстанців України, командир 3-ї Задніпровської бригади Нестор Махно, отаман Феодосій Щусь⁶ — друга за популярністю людина серед повстанців. Одразу за ними йшов ад'ютант Н.Махна — Сидір Лютий⁷ на прізвище «Петя». Потім — командир повстанської артилерії Пантелеймон Білочуб⁸, начальник штабу 3-ї Задніпровської бригади Яків Озеров, скарбник махновського руху

¹ БКМ – Арх: Романов-Лопатко. Воспоминания о работе за 1918-1919 годы в городе Осипенко [Бердянск]. — С. 23.

² Там само. — С. 23 – 24.

³ Там само. — С. 24.

⁴ Бек А. Такова должность... (Рассказывает Дыбец) // Избранные произведения. — М., 1989. — С. 195.

⁵ БКМ – Арх: Романов-Лопатко. Воспоминания о работе за 1918-1919 годы в городе Осипенко [Бердянск]. — С. 24.

⁶ Щусь Феодосій («Федір») (1893 – 1921) — народився в с. Велика Михайлівка (Дібрівка) Олександрівського повіту в родині наймита. У 1915 р. достроково призваний на флотську службу. У 1917 р. співпрацював із «Чорною гвардією» ГТАК. Улітку 1918 р. організував загін анархо-терористів у Дібрівському лісі. З лютого по травень 1919 р. — член штабу 3-ї Задніпровської бригади. З липня по вересень 1919 р. — командир кінноти махновського загону. З вересня по грудень 1919 р. — командир кавбригади 3-го Катеринославського корпусу РПАУ/м/. Із травня 1920 по квітень 1921 р. — член штабу РПАУ/м/. Із травня по червень 1921 р. — начальник штабу 2-ї маневрової групи РПАУ/м/. Убитий у червні 1921 р. під містом Недригайловим на Сумщині в бою з 8-ю дивізією Червоних козаків.

⁷ Лютий Сидір Юхимович (1893 – 1919) — виходець із бідняцької родини гуляйпільських селян. Із п'яти років залишився сиротою й був взятий на виховання одним із односельців. Освіта початкова. За професією — маляр. Особистий друг Н.Махна. Рядовий солдат першої світової війни. З 1917 р. — член гуляйпільської групи анархо-комуністів. Ад'ютант Н.Махна. За характеристикою В.Білаша, «самовідданий, чесний товариш, гарний виконавець групи». Вбитий у 1919 р. у бою з білогвардійцями під м. Умань. Згодом на честь С.Лютого в РПАУ/м/ восени 1919 р. було названо панцерний потяг — «Пам'яті Лютого». Культурний персонаж радянського кінофільму «Невловимі месники».

⁸ Білочуб Пантелеймон Федорович — селянин-середняк із с. Старий Крим Маріупольського повіту. У махновському русі з березня 1919 по січень 1920 року. Анархіст із радянським ухилом, артилерист. У грудні 1919 р. підозрювався в участі у «змові Полонського», але був виправданий і відпущений.

Олексій Чубенко¹, добре вже знайомий у Бердянську Василь Куриленко, начальник постачання 3-ї бригади Антон Ольховик², повстанські командири Петро Пузанов³ і Петро Дерменжі⁴. До делегації також входили Михайло Уралов, Макс Черняк та Семен Каретник, спеціально привезені в якості махновських намісників Бердянська.

Делегація ревкому підійшла до махновців і запитала, хто тут Н.Махно. Батьком виявився невисокий чоловічок, без будь-яких військових відзнак. Як і всі інші, він був одягнений у шкірянку й кубанську шапку. Згідно із спогадами Л.Романова, єдине, що виділяло його з маси, так це «велике кудлате волосся на голові й дещо побите віспою обличчя»⁵. Інший член делегації, С.Дибець, подібно описує Н.Махна: «Був низенького зросту. Носив довге волосся, настільки довге, що воно спадало на загривок. Визнавав єдиний головний убір — папаху, що слугувала йому і взимку, і влітку»⁶.

Н.Махно підійшов до людей, які його зустрічали, і представився як «командир першої радянської червоної бригади, батько Махно, Нестор Іванович»⁷. Л.Романов, який очолював делегацію, представився теж. Дізнавшись, хто перед ним, Н.Махно подивився на нього своїм фірмовим поглядом, від якого втрачали свідомість сестри милосердя, а білогвардійські офіцери починали думати про вічне.

Батько наказав розвантажити вагони, і з них вискочили ракли. Майбутня махновська піхота. Найнижча за своїм соціальним статусом неформальна група махновського суспільства, набрана по селам у результаті мобілізації. Сільські сходи, що виставляли Батьку рекрутів, відбирали їх за такими принципами. Спочатку з села висилали всіх хуліганів, які не давали людям спокійно жити й працювати. Потім тих, які не мали належних засобів для життя: сиріт, п'яниць, люмпенів, босоту, голоту, колишніх батраків, шахтарів та промислових робітників, які після зупинки виробництва поверталися до батьківських сел. І з цієї, без перебільшення, наволочі, виставленої до війська волею народу, Н.Махно з товаришами повинні були вишколити хоч яких-небудь вояків. До того ж, раклів треба було одягти, бо, за старим козацьким звичаєм, новобранці вирушали до війська в останньому драгті. Одягтися як слід належало під час воєнних дій.

¹ Чубенко Олексій Васильович (1889 – ?) — народився в с. Григорівці Олександрівського повіту в бідній селянській родині. Працював ковалем, паровозним машиністом Катерининської залізниці. З 1905 року — анархо-комуніст, масовик гуляйпільського «Союзу бідних хліборобів». Учасник махновського руху з весни 1917 р., член ГГАК. Із грудня 1918 р. по березень 1919 р. — начальник штабу повстанських загонів і командир загону. З березня по червень 1919 р. — «дипломат» махновського руху, довірена особа Н.Махна, фінансовий керівник махновщини, голова багатьох комісій ВРР Гуляйпільського району. З серпня по вересень 1919 р. — член ВРР РПАУ/м/, один з учасників убивства отамана Н.Григор'єва. З вересня по грудень 1919 р. — голова дипломатичної комісії по підписанню махновсько-петлюрівського договору, ад'ютант Н.Махна, начальник армійської підривної команди. Член президії 4-го районного з'їзду Рад махновського району. 29 жовтня 1919 р від імені РПАУ/м/ читав на з'їзді доповідь по військовій частині. З січня по вересень 1920 р. — політичний в'язень Бутирської тюрми. У грудні 1920 р. — начальник штабу в маневровій групі Брови. З січня по квітень 1921 р. — у махновському підпіллі. З квітня 1921 р. пориває з махновським рухом, пише покаянного листа й здається на умовах комуністичної амністії. Дані ним у 1920 р. слідчі показання є цінним джерелом з історії махновського повстанства.

² Ольховик Антон Макарович (? – 1919) — народився в с. Майорському. До революції 1917 р. мешкав у Гуляй-Полі, слюсар за фахом, анархіст за переконаннями. Начальник постачання 3-ї Задніпровської бригади. У подальшому начальник постачання 1-ї Повстанської української дивізії імені Батька Махна. У червні 1919 р. помер у Великому Токмаку.

³ Пузанов Петро (? – 1920) — уродженець с. Гуляй-Поле, селянин-середняк. Анархіст із 1917 р. У махновському русі з грудня 1918 р. У подальшому — начальник оперативного відділу штабу, помічник начальника штабу РПАУ/м/. У жовтні – грудні 1919 р. — член ВРР РПАУ/м/. Під час рейду по Харківщині, 6 липня 1920 р., за згвалтування медсестри був переведений у рядові бійці та незабаром загинув під час бою з військами «ВОХР».

⁴ Дерменжі Петро (бл. 1880 – 1921) — за одними джерелами — селянин із с. Воскресенки Олександрівського повіту, за іншими — молдаванин із м. Ізмаїл. Телеграфіст й електромеханік. Служив матросом на броненосці «Потьомкін», учасник Першої російської революції 1905 – 1907 рр. Разом з іншими «потьомкінцями» емігрував до Румунії. Мешкав у Франції, Італії, Швейцарії, Великобританії. У 1917 р. повернувся в Російську республіку, брав активну участь в анархістському русі. Анархо-комуніст, терорист, з травня 1919 р. — член Гуляйпільського союзу анархістів. У махновському русі з дня його виникнення обіймав такі керівні посади: в 1918 р. — командир загону, з 1919 р. — командир полку, начальник автобази та телеграфного зв'язку. З 29 листопада 1920 р. — член штабу РПАУ/м/, із січня 1921 р. — помічник начальника штабу з оперативної частини. У червні 1921 р. — начальник штабу 2-ї кавалерійської групи РПАУ/м/ В.Куриленка. Убитий на Херсонщині в серпні 1921 р.

⁵ БКМ – Арх: Романов-Лопатко. Воспоминания о работе за 1918-1919 годы в городе Осипенко [Бердянск]. — С. 24.

⁶ С.Дибець, що в подальшому добре взяв Н.Махна, продовжує його опис: «Володів прекрасно всіма видами зброї. Добре знав гвинтівку, відмінно володів шаблею. Влучно стріляв із маузера й нагана. З гармати міг стріляти. Це імпонувало всім його ближчим — сам батько Махно стріляє з гармати» (Бек А. Такова должность... (Рассказывает Дыбец) // Избранные произведения. — М., 1989. — С. 195).

⁷ Автор спогадів помиляється з нумерацією бригади анархо-махновців.

Надамо слово шокованому Лук'яну Романову, що прийняв безголових махновських рекрутів за головну ударну силу 3-ї Задніпровської бригади. «Усі люди були брудні, обірвані; на ногах у деяких на одній нозі чобіт, на іншій — ботинок. Штани у всіх подрані; на головах були фуражки, шапки, кашкети й капелюхи»¹.

Культпросвітницький відділ ВРР Гуляйпільського району, аби показати їх ідейність, надав раклам-новобранцям достатню кількість наочної агітації. Багато хто з раклів тримали в руках чорні прапори, які треба було вивішувати над помешканнями повстанців. Спеціально напучені ракли з шкарабанками клею в руках кинулися на станцію й почали розклеювати плакати на стінах та парканах. За мить уся будівля бердянського вокзалу була обклеєна різнокольоровими плакатами анархістського змісту. Причому обдерти їх було не так-то й просто. Махновці намазували плакат клеєм у такій кількості, що папір пропитувався ним наскрізь, і коли він висихав, здерти його було можливо хіба що зі штукатуркою.

«Із вагонів виходять кавалеристи, вивели коней, почалася посадка; у багатьох не було сидел, але були шпори, одягнуті були не по формі: у кого тілогрійки, у деяких фраки, козачі бурки, були й шинелі. На головах були: шапки, фуражки, кашкети, у деяких була грамофонна труба на голові, а платівки висіли через плече. Все це видовище було схоже на клоунів й аніскільки на військових людей. Відразу ж кинулись усі в місто»².

Комуніст Ховяков пішов показувати Н.Махну місце його штабу. Л.Романов попросив Н.Махна прийти після відпочинку до ревкому для наради з багатьох питань. Звичайно ж, ні на яку нараду Н.Махно не прийшов. Натомість на мітингу в міському театрі він розповідав бердянцям, яке життя настане після перемоги анархізму.

У цей же день махновська делегація пішла фотографуватися до бердянського фотографа Ямпольського на Митну площу, що вважався найкращим у місті. Повстанські командири вже відчували себе історичними особистостями й тому хотіли належним чином засвідчити й оформити свій статус. Фотографуватися потягли й Н.Махна, який взагалі-то фотографуватися не любив, бо комплексував через свою неказисту зовнішність. Проте від колективу відірватися не посмів. На сьогоднішній день відомо три фотознімки, зроблених у Бердянську в той день. Перші два, це групові фото махновських командирів, що у складі повноважної делегації прибули до Бердянська.

Третє фото — Н.Махно наодинці, у повний зріст — засвітилося в історії тим, що саме з цього фото весною 1919 р. писався портрет Батька. Працівник махновського культпросвіту Олександр Матросенко, приазовський болгарин за походженням, умовив Н.Махна позувати у студії художника А.Брянцева, що проживав під Бердянськом у селі Андріївці. Через те, що Махно не міг весь час позувати художнику, та до того ж стоячки, бо був поранений у ногу вище коліна, то портрет переважно писався саме з фотографічної картки. По закінченні портрет було вивішено до червня 1919 р. у с. Андріївці в приміщенні колишнього Селянського банку, де весною 1919 р. розташовувався культпросвітний відділ махновської дивізії³.

У день прибуття Н.Махно також зустрівся з Розою Адамівною Дибець, дружиною С.Дибця, що продовжувала залишатися анархісткою. Колись давно, в 1909 р., вона одночасно з Н.Махном сиділа в Катеринославській тюрмі. Н.Махно довго обіймав «старого бійця». З її чоловіком розмова була інша:

- «— Здрастуй, Дибець. Значить, ти ренегат тепер?
- Здрастуй. Значить, ренегат.
- Виходить, зовсім більшовик?
- Виходить, зовсім.
- Так, багато хто продається більшовикам. Нічого не поробиш.
- Значить, продаються. І я продався.
- Ну дивись, не пожалкуй.
- Дивлюсь.

Така приблизно розмова, не в дружніх, як бачите, тонах, але й не на високих нотах, у нас відбулася. Я тримався з ним спокійно. Ми один одному не підпорядковані. Ходжу я тут з достатнім авторитетом»⁴, — згадував С.Дибець 16 років потому.

29 березня 1919 р. на стінах будинків і на парканах було розклеєно наказ № 1 махновського командування в Бердянську. «Всім лікарням, аптекам й обивателям міста всі наявні запаси спирту негайно здати в штаб Махна. За невиконання будуть покарані». Підпис: командир бригади Батько Махно. Комуністи в подальшому всіляко натякали, що цим наказом махновці просто намагалися заготовити в потрібній кількості спирт для своїх постійних пиятик. Але це пропагандистська версія. Насправді ж махновці просто хотіли провести превентивний захід. Усі розуміли, що наявність у місті розпорошених, але значних запасів спирту викличе неадекватну реакцію в раклів, що вчують його запах і почнуть погроми. Тому запаси спирту намагалися зосередити в руках військової влади й використовувати як антисептик у військових лазаретах. Проте ніхто наказ виконувати не збирався.

¹ БКМ — Арх: Романов-Лопатко. Воспоминания о работе за 1918-1919 годы в городе Осипенко [Бердянск]. — С. 25.

² Там само. — С. 25.

³ Семанов С. Нестор Махно: вожак анархистов. — М., 2005. — С. 212.

⁴ Бек А. Такова должность... (Рассказывает Дыбца) // Избранные произведения. — М., 1989. — С. 196.

Новоспечені ж махновці пішли по будинках «давяти буржуазію». «По місту пішли грабунки й побоїща, всюди пішла пиятика, на роялях та піаніно розкладалися багаття — все це знищувалося. З матеріалу, здираного з диванів, шили собі штани й різні кафтани. Незрозуміло було, на що стали схожі ці люди»¹.

На ранок, як згадував С.Дибець, комуністи побачили, що якщо махновські війська постоять у місті ще два – три дні, то втратять боєздатність, або принаймні переб'ють місцеву комуністичну владу. Бердянські підвали були повні вина. Серед раклів продовжувалася суцільна пиятика.

Авторитет С.Дибця в ревкомі відразу пішов угору. Спочатку він був офіційно висунутий на пост дипломата по зв'язкам із махновцями, а потім зайняв посаду голови Бердянського ревкому. С.Дибець зв'язався з повстанцями 29 березня 1919 р. і попросив зустрічі з Н.Махном. Батько прийшов. С.Дибець почав: «Ти військами місто зайняв дарма. Якщо хочеш врятувати свої війська, треба їх негайно виводити на фронт. А місто буде вас постачати обмундируванням, продовольством. Відповідно до можливостей допоможемо. Судячи з донесення, твоя армія напилася в дупель. А присмоктавшись до вина, вона не піде, поки все не висмокче. Однак вина тут стільки, що твоя бригада буде пити цілі місяці».

Н.Махно відповів, що в порадах не має потреби. Сьогодні його наказом призначений комендант міста — Михайло Уралов. Цьому коменданту ревком Бердянська змушений буде підкорятися, бо коли армія займає місто, то всі установи підкоряються армії, місто переходить на військовий стан.

Тоді С.Дибець від імені ревкома, хоча й не мав на це повноважень, відмовив комбригу Н.Махну, сказавши, що ревком на це не погоджується і зобов'язується своїми силами підтримувати в місті порядок. Наче мова йшла про правопорядок у місті. За пропозицією С.Дибця, Н.Махно як командир бригади може виставляти ревкому вимоги, які ревком постарается, в міру своїх сил, задовольнити. Але відмовлятися від влади ревком не стане.

Вислухавши тираду С.Дибця, Н.Махно повторив, що призначить свого коменданта. С.Дибець не заперечував проти коменданта, але відстоював позицію, що і ревком має права, потім запропонував домовитись про розподіл сфер впливу. Зазначимо, що Н.Махно в такій ситуації просто міг розігнати, заарештувати, а то й перебити всіх ревкомівців, що для Бердянська, до речі, вже входило в традицію, але подібний інцидент міг запросто призвести до розриву й без того хиткого союзу з більшовиками. Останні й без подібних інцидентів уже плели павутиння змови проти анархістського комбрига, а подібний казус взагалі був для них подарунком долі. Тому Н.Махно змушений був стримувати емоції й бути дипломатичним.

Відразу після зустрічі С.Дибець подався в повітком, де спішно зібралося бюро, яке вирішило влади не віддавати. Ні в місті, ні в повіті. Як компроміс, Н.Махно може залишити свого коменданта, оскільки це стосується військових потреб, військового захисту міста. Паралельно з цим комуністи вирішили терміново доозброїти місцевий батальйон.

О 16.00 до Л.Романова зайшов анархіст Михайло Уралов. Він не був «начальником штабу Махно»², як думав Романов, але був родом із Бердянська й представляв його на II з'їзді Рад махновського району в Гуляй-Полі в лютому 1919 р. Почалася бесіда. «Що все це значить і хто такий Махно?» — спитали в М.Уралова. «Махно призначений командиром... бригади» — відповів новоспечений комендант міста. Л.Романову дуже хотілося, аби Н.Махно виявився самозваним комбригом, але ні, він таки був призначений на цю посаду згідно з наказом начдива П.Дибенка. «Чому Махно не з'являється в революційний комітет?» — допитувався Л.Романов.

М.Уралов дав ухильно-таємничу відповідь: «Махно дещо нездоровий, дзвонить до нього краще по телефону, в штаб до нас не заходьте». На цьому М.Уралов пішов, попрохавши зателефонувати йому пізніше. Годині о сьомій вечора. Дочекавшись потрібної години, Л.Романов зателефонував до махновського штабу М.Уралову, й той запевнив, що завтра, 30 березня 1919 р., Н.Махно о 10 – 11 годині ранку з камарильєю буде в бердянському ревкомі.

Н.Махно справді прийшов разом з усім своїм «штабом», але тільки надвечір³. Л.Романов називає серед присутніх махновців якихось маловідомих Карпенка з Гузієвим («помічники Махна») та М.Уралова, якого продовжує йменувати «начальником штабу». Були присутніми й кілька махновських «ад'ютантів», серед них виділявся якийсь Соловійов. До столу голови бердянського ревкому підійшли Н.Махно і Гузієв, вийняли револьвери й поклали їх перед собою. З іншого боку столу сиділи ревкомівці: Л.Романов, Авдеев, С.Кара, М.Кулик, Пирогов та О.Яковлев.

Романов почав: «Ваші бійці занадто вільно тримають себе, багато бешкетів натворили за ці два дні в місті. Треба це зупинити. По-друге, Ви, Нестор Іванович, неправильно вчинили, випустили Ваш наказ № 1... Цей наказ здивував усіх громадян міста».

Батько Махно відповів: «Мені плювати на ваших громадян, а вам, більшовикам, не подобаються мої хлопці? Теж плювати. Я — господар у місті!»

¹ БКМ – Арх: Романов-Лопатко. Воспоминания о работе за 1918-1919 годы в городе Осипенко [Бердянск]. — С. 25.

² БКМ – Арх: Романов-Лопатко. Воспоминания о работе за 1918-1919 годы в городе Осипенко [Бердянск]. — С. 26.

³ Бек А. Такова должность... (Рассказывает Дыбца) // Избранные произведения. — М., 1989. — С. 197.

Романов: «Звичайно, ви сьогодні командир бригади, у вас військова влада, я є головою військово-революційного комітету, в мене цивільна, не будемо сперечатися, чия влада, а давайте разом працювати й виправляти допущені помилки, які в майбутньому не повинні повторитися».

Махно: «Що ви, більшовики, хочете від мене?!»

Романов: «Жоден ваш наказ не повинен бути випущений без узгодження з військово-революційним комітетом».¹

Більшовики виступили з декларацією про мир і спокій у Бердянську. Н.Махно заявив, що така декларація йому ні до чого. Він людина військова й визнає лише військову владу. Годі ревкомівці полізли в пляшку й почали рекомендувати Н.Махну арештувати ревком, бо він із такою постановкою питання не згодний.

М.Уралов, приступаючи до своїх обов'язків, вирішив помирити сторони. У кінці свого виступу він запропонував, щоб усі накази обов'язково підписувалися командуванням бригади й ревкомом. Н.Махно погодився. «Так, зерно і фураж повітова влада повинна нам дати. Тому, чорт з вами, залишайтеся, будете нас постачати. І треба знайти контакт»². Ревком упевнився, що далі з махновцями розмовляти немає сенсу. На цьому переговори було закінчено. С.Дибець вважав, що Н.Махно пішов на компроміс, але побоювався, що махновці тихо почнуть грабувати місто.

Л.Романов дав розпорядження в лікарні й аптеки спирту в штаб Махна не здавати³, і тому «в подальші дні пияцтво, мародерство махновців збільшилися». Махновці нанюхали бердянське вино й почали безупинно його жлуктити. «Чекати, поки Махно вип'є все вино, було неможливо, тому що вина в місті було дуже багато. За невеликим винятком, всі підвали були переповнені діжками з вином»⁴. Спеціально виділені команди червоноармійців із ревкомівського батальйону витягали з погребів на світ Божий марочне багаторічне діжкове вино з наміром вилити його в каналізацію. Але бердянська каналізація саме перебувала у стадії становлення й такої ріки вина прийняти була просто не в змозі. Тому «нами було вирішено виливати вино в канави, але виявилось, що цей захід ні до чого не призвів. Назавтра вранці багато махновських людей без свідомості лежало п'яних у канавах, були й такі, що захлинулися. Змінили спосіб знищення вина: потроху стали вивозити й виливати в море. Але й цей засіб не міг задовольнити: все ж вина залишалося в місті багато, про яке наші люди могли й не знати»⁵. Секретар бердянського ревкому Д.Фістов згадував, на нашу думку, дещо перебільшуючи, що в ці дні було знищено 80 000 відер вина. «Видовище це важко описати. Прихильники цього тунку тут же прикладалися й нікого не соромлячись пили з канави до втрати свідомості, примовляючи: «Народне добро не повинно пропадати дарма» (див. додатки).

Починаючи з цього моменту в Бердянську встановилося фактично двовладдя. З одного боку, в місті були представники махновського командування: начальник гарнізону, військовий комендант⁶, начальник формування й голова контррозвідки. У березні 1919 р. ними відповідно стали Семен Каретник, Михайло Уралов та Макс Черняк. Останній об'єднував у своїй особі посади начальника формування та начальника контррозвідки.

З іншого боку, владу в Бердянську тримав більшовицький ревком, мало чи не половину турбот якого складало домовляння з махновцями. У цей час до Бердянська на підмогу Л.Романову з С.Дибцем була прислана група колишніх Бердянських комуністів. Відтіснивши обох вищеназваних товаришів на задній план, головою повітового комітету партії став петроградський робітник Яковлев⁷. Почалося сумісне співжиття комуністів із махновцями, яке з першого дня не втрачало рис «холодної війни» в межах міста і повіту.

Намісники

Повернемося до махновських намісників Бердянська. Що це були за люди? Скажемо одразу: не останні серед махновців.

Начальником гарнізону було призначено надзвичайно колоритну і вагому серед повстанців людину — Семена Микитовича Каретника (1893 – 1920)⁸. Посаду цю С.Каретник займав більше двох місяців, до початку червня 1919 р., аж поки Н.Махно не був оголошений комуністами поза законом. Вибір Н.Махном людини на цю посаду був досить цікавим. Як і всі розумні політики, Н.Махно на важливу посаду ставив довірену особу. Якщо і

¹ БКМ – Арх: Романов-Лопатко. Воспоминания о работе за 1918-1919 годы в городе Осипенко [Бердянск]. — С. 26 – 27.

² Бек А. Такова должность... (Рассказывает Дыбец) // Избранные произведения. — М., 1989. — С. 198.

³ БКМ – Арх: Романов-Лопатко. Воспоминания о работе за 1918-1919 годы в городе Осипенко [Бердянск]. — С. 27.

⁴ Там само. — С. 29.

⁵ Там само. — С. 30.

⁶ У книзі В.Голованова комендантом Бердянська помилково названо Я.Озерова. (Голованов В. Тачанки с юга. — Запорожье – М., 1997. — С. 107).

⁷ Бек А. Такова должность... (Рассказывает Дыбец) // Избранные произведения. — М., 1989. — С. 193.

⁸ У багатьох джерелах ця людина згадується із зросійщеним варіантом прізвища, витвором ремесла зрусифікованих писарів часів пізньої Російської імперії — Каретников. Прізвище Каретник означало, що в минулому предки його носія займалися ремеслом виготовлення тачанок, які на Півдні України серед селян часто називалися «каретами».

можна когось, з великою натяжкою, назвати особистим другом Нестора Махна, так це був саме Семен Каретник, на прізвисько «Великий Німий»¹. Народився бердянський начгарнізону в с. Шагарово (нині Марфополь) у околицях Гуляй-Поля. У цьому селі свого часу мешкали й батьки Н.Махна. Походив С.Каретник із родини наймита і сам був змушений працювати в наймах, аби заробити на прожиток. У 1907 р., у 15-літньому віці він вступає «масовиком» (співчуваючим) до місцевої селянської анархістської організації — «Союзу бідних хліборобів», де позиціонує себе як анархо-комуніст. У 1917 р. С.Каретник стає членом відтвореної в селі Гуляйпільської групи анархо-комуністів й учасником «Чорної гвардії» ГГАК. Улітку 1918 р. він стає одним із перших махновців-повстанців, вступивши до загону разом із рідним братом Пантелеймоном. Маючи лише один клас початкової освіти, С.Каретник виявив себе як «видатний військовий талант»². У 1919 р. у свої 26 років С.Каретник, що було звичайним для тогочасних сільських жителів, уже був одружений і мав кількох дітей. Сучасники відгукувалися про нього як про мовчазну й дуже жорстоку, часом невірноважену психічно людину. Але сам Н.Махно думав про нього інакше: «Він, завжди небалакучий, якщо вже говорив про щось, то завжди твердо й конкретно, причому своєї точки зору на речі ніколи не міняв. Тому, хто не знав його близько, він здавався сердитим, але витримана рівність його характеру скоро розкривала в ньому людину просто чужу найменшому лицемірству, людину винятково пряму й цілком зосереджену на думці про успіх руху». У 1918 р. він спочатку командував штабним батальйоном повстанців, а потім гуляйпільським загonom³. Із лютого 1919 р. С.Каретник входив до складу Військово-Революційної Ради Гуляйпільського району — вищого керівного органу махновського руху.

Михайло Уралов, як вже згадувалося, народився в Бердянську, до революції тривалий час жив тут і мав чисельних знайомих серед місцевих жителів. Ці обставини й обумовили його призначення на пост коменданта міста. За фахом він був промисловий робітник. У роки першої світової війни М.Уралов потрапив на флот, де і став анархо-комуністом. У 1918 р. він займав досить вагому посаду — завідувача бойовими силами штабу «Чорної гвардії» Московської федерації Анархістів⁴. Під час виконання цих обов'язків йому доводилося зустрічатися з найвизначнішими теоретиками російського анархізму початку ХХ ст. Після розгрому більшовиками Московської федерації у квітні 1918 р., на початку 1919 р. М.Уралов вигулькнув у Н.Махна, де позиціонував себе як представник російських анархістів, до думки якого Н.Махно часом дослухався. Саме М.Уралову на початку 1919 р., разом з іншими анархістами, вдалося умовити Н.Махна відмовитися від проведення масових мобілізацій і залишити збройні сили махновського руху, принаймні формально, чисто волонтерськими. М.Уралов також був одним із перших людей у «махновщині», які заговорили про її всеукраїнські та міжнародні перспективи. М.Уралов був обраний делегатом II Гуляйпільського районного з'їзду фронтовиків, Рад і підвідділів махновського штабу, що відбувся 12 – 16 лютого 1919 р. Під час свого виступу на з'їзді він заявив, що з'їзд «зможе... сказати своє гучне слово, яке буде почуте не тільки в Україні, але й по всьому світі». У березні – червні 1919 р. М.Уралов працював комендантом м. Бердянськ⁵. В.Білаш відгукується про нього як про «чесного й великодушного товариша»⁶. С.Дибець оцінює цю персону трохи інакше: «Він відзначався постійною збудженістю, навіть істеричністю, ставалося, під час суперечки хапався за револьвер, і все ж запам'ятався він мені як найбільш розсудливий з усіх махновців у Бердянську»⁷.

Макс Черняк вважався начальником як бердянської, так і загальної махновської контррозвідки. Спочатку вона, правда, себе так не називала. Анархісти на перших порах величали її «ініціативною групою по боротьбі з контрреволюцією та збору одягу і взуття для повстанців», але досить швидко змирилися з підлою суттю організації. Таким чином, центр махновської контррозвідувальної діяльності змістився на деякий час до

¹ Про «німого» махновця в 1919 – 1920 р. ходили легенди. Одну з них переповідає Н.Сухогорська: «Треба сказати, що у Махна був відданий йому німий, який по знаку свого пана вбивав кожного, хто йому не сподобається. Одного разу в німого не виявилось при собі ніякої зброї й нічим було вбити засудженого, так він просто перегриз останньому горло» (Сухогорська Н. Галина Андреевна // Н.И.Махно: Восп., мат. и док. — К., 1991. — С. 105). Серед «червоних курсантів» у 1920 р. легенди про С.Каретника ходили не гірші. Начебто він як татарин полюбляв волочити за собою жертву на аркані по степах, аж поки вона не помирала від травм та ран.

² Аршинов П. История махновского движения. — Запорожье, 1995. — С. 212.

³ Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. — К., 1993. — С. 581.

⁴ Анархисты: Документы и материалы. Т.2. — М., 1999. — С. 220.

⁵ У подальшому М.Уралов перебуватиме на вагомих постах у махновському русі. Він відступить із Запоріжжя на Правобережжя у складі 7-го Задніпровського полку. У серпні-вересні 1919 р. — командир комендантських частин РПАУ/м/. У жовтні 1919 р. М.Уралов повернеться в Бердянськ на посаду начальника гарнізону. Після відступу махновців із міста, займатиме наступні посади в махновському русі: в кінці жовтня на початку листопада — командир загону в Азовському корпусі Удовиченка. У листопаді – грудні 1919 р. — член ВРР РПАУ/м/, головного керівного органу махновського руху. Наприкінці 1919 р. — ад'ютант Махно. У лютому 1920 р. згадується в повідомленнях червоноармійської розвідки як командир гіпотетичної «4-ї бригади РПАУ/м/». Арештований комуністами в березні 1920 р. як «видатний махновець». Подальша доля невідома.

⁶ Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. — К., 1993. — С. 584.

⁷ Бек А. Такова должность... (Рассказывает Дыбец) // Избранные произведения. — М., 1989. — С. 257.

Бердянська, що не віщувало його жителям нічого доброго. М.Черняк народився 1883 року в м. Гродно, в бідній єврейській сім'ї, де до нього з часом перейшов сімейний фах перукаря.

Станом на 1919 р. фігура 36-річного М.Черняка на теренах колишньої Російської імперії «затягувала» на справжнього ветерана анархістського руху. З 1904 – 1905 рр. М.Черняк став відомий як сподвижник білостоцького анархіста «безначальця» В.Стриги (Лapidуса). Перукар став терористом, прихильником нестримного нападу на світ буржуазії. З 1907 р. він жив у США і Франції. У Америці він був активним учасником профспілкового й анархістського життя євреїв-емігрантів із Російської імперії. Брав участь у організації російського відділу синдикалістської організації «Індустріальні робітники світу» (IWW)¹. У 1917 р. М.Черняк приїхав на Україну й організував у м. Макіївка загін «чорної гвардії», що брав участь у боях із донськими козаками й білогвардійцями. Одночасно з цим загін постійно звинувачувався комуністами в організації грабунків і співпраці з кримінальними злочинцями. У травні 1918 р. загін М.Черняка був роззброєний за безчинства, однак досить скоро зброя була повернута його бійцям, а сам загін був уключений до «бригади Кругляка» й відправлений на Донський фронт. У вересні 1918 р. після остаточної реорганізації загону М.Черняка в полк Червоної армії, в узгодженні з радянським командуванням, М.Черняк залишає командний пост і нелегально перебирається на Донбас для участі в підпільній діяльності проти гетьмана Скоропадського й окупаційних німецьких військ. У грудні 1918 р. він вступає в КАУ «Набат». Із січня 1919 р. бере участь у махновському русі. М.Черняк з'явився в Гуляй-Полі в кінці січня 1919 р., його як емісара КАУ «Набат» привіз із Харкова В.Білаш, що їздив на переговори. З собою М.Черняк привіз до махновців свого протеже, двометрового бритоголового єврейського здорованя Льовку Зінковського (Задова), що скоро стане постійним членом навколомахновської камарильї, а згодом буде увіковічений у «Ходіннях по муках» О.Толстого. Про те, що Л.Задов був навесні 1919 р. у Бердянську, даних немає. Але міг бути. Принаймні, він точно бував весною 1919 р. неподалік, у с. Андріївці.

М.Черняк оцінював комуністичну диктатуру так: «Купка людей захопила владу й гнобить цілий народ»². Так що на спокійне життя бердянським комуністам розраховувати не приходилося. У лютому 1919 р. М.Черняк обирається членом ВРР Гуляйпільського району, делегатом 2-го з'їзду Рад у Гуляй-Полі. З січня по березень 1919 р. М.Черняк у «махновщині» вже встиг побувати на посадах командира полку й начальника відділу формування 3-ї Задніпровської бригади. Тепер же разом із функціями начальника загальної махновської контррозвідки він став виконувати ще й функції начальника місцевої Бердянської контррозвідки³.

Через постійну загрозу конфлікту з більшовиками Н.Махно вирішив створити особливий полк — «завісу». Функції його полягали в тому, щоб закрити «вільний район» з півночі по лінії Синельникове – Чапліне від можливого проникнення більшовиків, комісарів та їх загонів. У березні 1919 р. М.Черняк якраз і був призначений начальником формування й командиром цього полку, який підлягав безпосередньо начальнику контррозвідки. До кінця квітня 1919 р. цей полк, що не значився в офіційних документах, був секретним і нараховував до 1400 махновців⁴.

¹ «Індустріальні робітники світу» (Industrial Worker of World) — впливова профспілкова організація в США, організована соціалістами та анархістами в 1905 р. Виходячи з необхідності знищення капіталізму як системи, ІРС ставила собі за мету боротьбу проти «політики класового співробітництва», яку проводила інша впливова профспілкова організація — «Американська федерація праці». На відміну від АФП, організації ІРС будувалися за виробничим принципом й об'єднували переважно некваліфікованих робітників, негрів та жінок. Із 1908 р. керівництво в ІРС захопили анархо-синдикалісти. З 1905 по 1915 рік було видано 300 000 членських квитків ІРС, хоча постійний склад організації ніколи не перевищував 60 000 чоловік. У ході першої світової війни ІРС займала антивоєнну позицію. Вітала революційні події 1917 р. у Російській імперії. Провела близько 150 великих страйків на підприємствах США. У 20-і роки ХХ ст. поступово зійшла з політичної арени.

² Протокол 2-го Гуляй-Польського районного съезда фронтовиков, Советов и подотделов, состоявшегося 12 февраля 1919 г. в с. Гуляй-Поле. — Гуляй-Поле, 1919. — С. 17.

³ Літератори В.Попик та В.Вітковський наводять у своїй книзі спогади очевидця про «роботу» й особистість М.Черняка: «...чоловік маленького зросту з вічно усміхненим обличчям, порослим м'якою борідкою, з масними лукавими очима. Його серце, в протилежність м'якій борідці, було жорстоким до купців і офіцерів. Будучи перукарем, він любив... голити і стригти. Любов до цього мистецтва він застосовував на ділі в цих портових містечках (ідеться про Бердянськ та Маріуполь — Авт.), куди буржуї втекли і, не встигши сісти на пароплав, залишилися в своїх квартирах. Так, він прекрасний перукар... З першокласних готелів він зробив свої перукарні, де, наче старий витязь, нехтуючи голільним інструментом, виривав бороди своїми грубими, короткими пальцями. Замість мильниці він користувався шомполом, від намилювання яким так жарко було пацієнтам... Він конкурував із своїми колегами по ремеслу, і ті на нього ображалися за уміння так мистецько голити, що не видно крові. ...Крові ніхто не бачив. Вона текла по стінах майстерень-в'язниць і, не встигнувши висохнути за день, вночі знову з'являлася. Хто туди заходив, не повертався більше. Після катувань ці люди відвозилися у порт і там летіли... у холодні хвилі. Морське чудовисько смерті в образах кровожерливих русалок... кожен раз, коли приводили жертву, благало Ч-ка не припиняти гоління. Так, він голів на славу трудящим і на страх буржуа і білогвардійцям» (Попик В., Вітковський В. Зрадлива фортуна Льови Задова. Кн.І. — К., 1993. — С. 65).

⁴ Савченко В. Махно. — Харків, 2005. — С. 96.

Пізніше, влітку 1919 р., М.Черняк вибуде з «махновщини». Після розриву її союзу з радянською владою, в червні 1919 р., він увійде в групу анархо-терористів Марусі Никифорової. На чолі загону з 15 «бойовиків» його командирують до Сибіру з метою організації замаху на адмірала О.Колчака. Колчака Черняк не вб'є, натомість візьме участь у партизанському русі проти білогвардійців у Сибіру. Потім працюватиме в анархістському підпіллі Радянської Росії. Його арештують у Петрограді в 1921 р.¹, але анархісту вдалося якось виборсатися з «чекістських» обіймів. У 1930 р. він мешкав за кордоном,² після чого його сліди губляться в історичному тумані. Плутанини в біографії М.Черняка додає й та обставина, що його персону іноді плутають з іншим відомим анархістом-«набатівцем» — Чередняковим.

Махновське керівництво Бердянська досить добре характеризує така історія. Десь через тиждень після призначення на посаду С.Каретника в Бердянську було відремонтовано невеличкий пароплав. Начальник гарнізону взяв його під свій особистий контроль і захотів зробити на кораблі візит поваги до сусідів, до коменданта захопленого махновцями Маріуполя, вже добре нам знайомого Василя Куриленка. Уперше в історії Азовського моря з Бердянського порту вийшов пароплав з чорним прапором на щоглі. Плисти пароплавом із Бердянська до Маріуполя у квітні 1919 р. було справою небезпечною. Зокрема тому, що Азовським морем ходив у цей час, базуючись у Маріуполі й запливаючи аж до Генічеська, білогвардійський підводний човен «Тюлень»³. Крім цього, в Таганрозі «біляками» ще 1 березня 1919 р. був сформований так званий Азовський загін Донської флотилії, над яким майоріли синьо-жовто-червоні прапори Донського козачого уряду. Очоловав Азовський загін капітан II рангу Володимир Собецький⁴. Під його керівництвом знаходилися два канонерські човни, командирська яхта, буксир, криголам і три баржі-боліндери з шестидюймовою гарматою на кожній. Користуючись добрими стосунками отамана П.Краснова⁵ з німцями, Азовському загону ще в 1918 р. удалося облаштувати свої кораблі 120-мм та 75-мм гарматами, знятими в Севастополі з кораблів колишнього Чорноморського флоту. Сил і потужності цього угруповання цілком би вистачило для того, аби, при бажанні, перетворити Бердянськ на купу палаючих руїн, але командування Азовським загonom діяло виключно нерішуче, чи то побоюючись неіснуючих махновських берегових батарей, чи то взагалі невпевнено відчуючи себе на хвилях. Крім Азовського загону в морі також плавали англійські та французькі військові кораблі. Біля Маріуполя якраз і стояли французькі канонерські човни та есмінці. Вони вели переговори з махновською делегацією щодо долі накопиченого в маріупольському порту вугілля.

І от, у самий розпал цих переговорів, пароплав С.Каретникова під чорним прапором прошмигнув через лінію французьких кораблів. Командування останніх неабияк розлютилося. Нахабні дії каретниківського корабля начебто ганьбили французький триколір. Французи навіть вимагали видати їм бердянський пароплав, але махновці категорично відмовилися це робити. Проте й назад з маріупольського порту пароплав французи вже не випускали. Повертатися назад до Бердянська коменданту довелося сушею.

По дорозі він заїхав у Гуляй-Поле, де в головному махновському штабі якраз відбувалася нарада командного складу⁶. На ній у Гуляй-Полі були присутні й інші махновські намісники Бердянська — М.Черняк і М.Уралов. Фактично всі троє, без дозволу штабу бригади, залишили службу й приїхали на нараду. Є велика підозра, що матрос М.Уралов та М.Черняк теж каталися з «Великим Німим» на пароплаві в Маріуполь. Наступного дня після наради вся трійця продовжувала перебувати в Гуляй-Полі. В.Білаш докладно описує в своїх мемуарах сцену, коли Н.Махно, побачивши їх уранці, кричить криком на нерадивих підлеглих:

— А ви якого чорта до сих пір не поїхали? Напевно, більшовики там (у Бердянську — *Авт.*) вже встигли обсмикати вас? Хто вас просив сюди? На кого залишили місто?

— Зараз, зараз їдемо, якого ти диявола кричиш, голова болить чи похмелитися хочеш? — намагався заспокоїти Батька С.Каретник.

¹ Дубовик А. Именной комментарий // Волин В.М. Неизвестная революция. — М., 2005. — С. 600.

² Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. — К., 1993. — С. 584.

³ Варнек П.А. Образование флота Добровольческой армии // Гражданская война на Черном море. — М., 2004. — С. 129.

⁴ Собецький, Володимир Іванович (1886 – 1935) — один із визначних організаторів і військових командирів флоту Збройних сил Півдня Росії. У 1905 р. закінчив Морський корпус. У роки першої світової війни, з 1914 р., в званні капітану II рангу керував есмінцем «Жаркий» Чорноморського флоту. У другій половині 1918 р. очолив Азовський загін Донської флотилії. Улітку 1919 р. ввірені йому судна були переведені з Азовського моря на р. Дніпро й перейменовані в Дніпровську флотилію. Командир Нижньо-Дніпровської флотилії з літа 1919 р. У кінці 1919 р. командував групою суден по обороні Дніпро-Бузького лиману. З 1920 р. — капітан I рангу. У січні – лютому 1920 р. — керівник «загону Керкінітської затоки». Через хворобу залишив керівну посаду в березні 1920 р. Емігрувавши до Європи, помер у м. Ніцца (Франція).

⁵ Краснов Петро Миколайович (1869 – 1947) — відомий «білокозачий» політик і військовий діяч. Учасник російсько-японської та першої світової воєн. У травні 1918 р. вибраний Донським Отаманом. Організатор боротьби донського козацтва проти комуністів. Із лютого 1919 р. — у відставці через конфлікти з Добровольчою армією. Емігрував. Займався літературною працею. У 1939 – 1945 рр. співпрацював із німецькими фашистами й був захоплений у полон радянськими військами. Страчений через повішення.

⁶ Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. — К., 1993. — С. 110.

— Не знаю, Батько, що робити з більшовиками. — перехопив ініціативу М.Черняк. — Поруч із мою контррозвідкою працює «ЧК». Щоправда, в ній є частина наших старих повстанців і працівників минулого Оперативного штабу, шкода хлопців!¹ Проте нема порядунку, бешкетують, падлюки, усіляко намагаються завадити нам; арештовують наших, не дають формуватися. Ними керує більшовицький осередок².

— Е, сволота! Я ж казав: не кладіть пальця в рота — відкусять. Розігнати і тільки! — нервував Н.Махно. Це був для нього складний день, тільки-но перед цією розмовою розглядалося питання про самовільні розстріли Ф.Щусем німецьких колоністів. — А як формування полку?

Тут треба згадати, що М.Черняк із заняттям Бердянська отримав додаткове завдання: сформувати там полк із привезених звідусіль раклів. Певні успіхи в цьому напрямку були. У Бердянську вже був махновський кавалерійський полк у 650 шабель і стрілецький батальйон до 800 багнетів. Добровольців, правда, було небагато, бо почалися польові роботи, де була зайнята молодь. Тому всі махновські отамани, включаючи й бердянських, сподівались на проведення «зрівняльної самобілізації».

Розгніваний розповідями М.Черняка, Н.Махно почав з'ясовувати стосунки з більшовицьким військовим комісаром бригади Петровим, що на свою біду стояв неподалік.

— Це чорт знає що! — характеризував бердянські справи Н.Махно. — Я ж казав, попереджував, і, здається, домовились: ви обіцяли розпустити свої організації: Чеку, продкомісії, партійні комітети, військкомати, а тепер знову кинулись! І повір, товаришу Петров, погана справа буде, якщо не припините. Залиште нас, не займайте селян, не опікуйте робітників, все буде добре. Надайте в цих повітах нам свободу анархо-комуністичного будівництва; робіть за їх межами всі експерименти, ми не будемо нападати, тільки залиште нас, не втручайтесь у наші сімейні справи!

— Товаришу Махно, адже ми домовились. Погляньте в угоду й побачите, що ми з вами у військовому союзі. Зайнята територія належить і вам, і нам: без нашої допомоги ви б її не зайняли. А раз так, ми й працюємо разом. Ми не винні, що робітники не хочуть жити без влади й по своєму почину формують свої організації, свою Чеку від нальотів ваших партизан.

— Я не так як ви розумію союз, — перебив його Н.Махно. — Разом ми б'ємо Денікіна, але мета в нас різна. Ваші війська звільняють райони, вони належать вам; а наші полки звільняють, вони належать нам. Не втручайтесь у наші сімейні справи!... Від імені Союзу анархістів Гуляйполя³, конфедерації «Набат» і Військово-Революційної Ради Гуляйпільського району попереджую: не заважайте нам, приберіть своїх насильників, припиніть агітацію — все буде добре! Не приберете, не припините — розгонимо! — казав Н.Махно комісару Петрову⁴.

Літуче штабне зібрання було солідарне з офіційною заявою Н.Махна. «Відчувалося, що атмосфера накаляється, взаємовідносини псуються. Й це може привести махновське командування до розриву угоди з радянським урядом» — трактував події В.Білаш. Але ми в своїй оповіді дещо забігли наперед, бо в рамках своєї поїздки в Бердянськ Н.Махно ще повинен був зустрітися з начдивом 1-ї Задніпровської дивізії Павлом Дибенком.

«Проклятий матрос»

Про обставини візиту в Бердянськ Павла Дибенка нам відомо з двох джерел. Слідчих показань О.Чубенка, датованих серединою 1920 р., та мемуарів Віктора Білаша, написаних у кінці 1920-х років. Причому В.Білаш під час підготовки свого рукопису знайомився і використовував писання О.Чубенка, які на той час уже були передані до відкритих фондів іспарту.

В.Білаш на березень 1919 р. був одним із дрібних махновських командирів. Згодом він зробить у РПАУ/м/вважаючи кар'єру, стане комбригом, а потім і начальником її штабу. З його слів, у другій половині березня 1919 р. розвідка доповіла Н.Махну⁵, що за діями повстанців прискіпливо спостерігають верховні комуністи, які страшенно незадоволені діями Батька й тим авторитетом, яким він користується. А тому з ним збираються «серйозно поговорити, а можливо й ліквідувати». З повідомленнями В.Білаша повністю солідарний і П.Аршинов, який пише таке: «Неодноразово від товаришів, які працювали в більшовицьких установах (тобто від махновських

¹ Під час вступу повстанських загонів Н.Махна до складу РСЧА та їх переформування в бригаду Червоної армії було розпущено старий склад махновського штабу, й на його місці організовано новий, на чолі з прибулим військовим спеціалістом, лівим есером Яковом Озеровим. Деякі працівники старого складу махновського штабу, втративши посаду, розчарувалися в революційному повстанстві й перейшли на службу до більшовиків.

² Білаш А.В., Білаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. — К., 1993. — С. 112.

³ Гуляйпільський Союз Анархістів (ГСА) — провідна політична організація махновського руху, до якої входили практично всі махновські повстанські отамани. Був створений навесні 1919 р. із федерації Гуляйпільської, Новоспасівської, Дібрівської та Покровської анархістських груп. Співпрацював із харківською КАУ «Набат».

⁴ Білаш А.В., Білаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. — К., 1993. — С. 112.

⁵ Там само. — С. 107.

агентів – *Авт.*), Махно отримував попередження — ні в якому разі не їхати по виклику ні в Катеринослав, ні в Харків, бо кожен офіційний виклик буде означати пастку, що готує йому смерть¹.

І ось у кінці березня 1919 р. богатир і простак у спілкуванні, начдив 1-ї Задніпровської П.Дибенко, безпосередній начальник Н.Махна, викликав його до себе в штаб дивізії, в Катеринослав, начебто для звіту². Звісно, Н.Махно нікуди не поїхав, відпершись тим, що зайнятий підготовкою наступу на Маріуполь, і домовився з П.Дибенком, що той приїде в Бердянськ сам, де й зустрінеться з Н.Махном.

Передаємо слово О.Чубенку. Останній на момент подій мав статус довіреної людини Н.Махна. Напередодні, в березні 1919 р., Олексія Чубенка звільнили з посади начальника махновського штабу, яку зайняв привезений П.Дибенком «військовий спеціаліст» Я.Озеров. Пізніше О.Чубенко буде переведений на «позаштатну», але дуже відповідальну посаду скарбника махновського руху, на якій і перебуватиме до першої декади червня 1919 р.

Так-от, Н.Махно 28 березня 1919 р. сказав О.Чубенку, що П.Дибенко їде в Бердянськ, аби вбити його, Махна. Напередодні Батька викликали в штаб дивізії, але він не погодився³. Н.Махно вважав, що тепер його хочуть «убити з-за рогу», й це повинні зробити охоронці начдива. Джерелом новин знову виступала махновська контррозвідка. До прибуття П.Дибенка всі війська, що стояли в Бердянську, були приведені в бойову готовність. В.Білаш уточнює, що перед містом були виставлені секрети, безпосередньо в місті вартові та посилена охорона⁴.

Начдив приїхав пізно ввечері. Незважаючи на це, було влаштовано мітинг. Вислухавши рапорти повстанців, П.Дибенко виступив із промовою, в якій вихваляв «героїв-махновців», а особливо Н.Махна й О.Калашникова як безпосереднього виконавця прориву до моря. Тут же було сповіщено про передачу 3-й Задніпровській бригаді літака в особисте користування. Після мітингу під духовий оркестр провели парад повстанських частин, після чого Н.Махно запросив П.Дибенка до штабу, в готель «Метрополь».

Зайшовши в номери, Н.Махно в присутності кількох найбільш довірених командирів заявив про те, що комуністи хотіли вбити його і хочуть убити зараз за участі П.Дибенка. Ситуація складалася, наче в голлівудському фільмі. У таких умовах швидкий на розправу Н.Махно міг запросто застрелити свого начальника, який тільки-но перед людьми розхвалював подвиги свого підлеглого. Однак П.Дибенко не розгубився. Він або вже заздалегідь був готовий до подібного варіанту розвитку подій, або, рятуючи свою шкіру, видав прямо-таки чудовий експромт.

Начдив став заперечувати махновські підозри й заявив, що якщо він, П.Дибенко, коли-небудь дізнається про намір таємно ліквідувати Н.Махна, то зобов'язується першим сповістити Батька про це, бо вважає таку постановку питання неправильною. Адже він, П.Дибенко, вважає Н.Махна соціалістом і революціонером. Просто в радянській системі є багато охочих скомпроментувати «чесних синів революції», наприклад, і самого П.Дибенка⁵.

Після цього спічу П.Дибенко попрохав, аби Н.Махно вийшов із ним в окрему кімнату, через те, що він хоче повідомити дещо важливе, бо «такі справи» не обговорюються публічно. Н.Махно з П.Дибенком справді пішли в сусідню кімнату й мали довгу розмову. Знаючи, що сталося наступного дня, висловимо припущення. П.Дибенко в ході цієї розмови видав Н.Махну таємний план ліквідації повстанської еліти за допомогою заколоту командира Покровського полку 3-ї Задніпровської бригади Андрія Падалки. Схоже на те, що цей план розглядався комуністичним керівництвом як запасний, на той випадок, якщо П.Дибенко не зможе, з якихось причин, укоскати Н.Махна в Бердянську. Тоді, коли махновська делегація поверталася б із Приазов'я додому, полк А.Падалки мав із півночі напасти на Гуляй-Поле, арештувати там махновський штаб і захопити на залізничній ст. Гуляй-Поле всю бердянську делегацію з Н.Махном включно. П.Дибенко видав цю інформацію Н.Махну «під

¹ Аршинов П. История махновского движения. — Запорожье, 1995. — С. 103.

² І в подальшому П.Дибенко залюбки використовував цей нехитрий прийом, заманюючи своїх ворогів у своє розташування, де їх потім зненацька заарештовували. Так, у 1936 р. він, перебуваючи на посаді начальника військового округу, запросив до себе в кабінет свого першого заступника Кутякова; заховавшись за порт'єрами, там його вже чекали працівники НКВС (Дубинский И.В. Особый счет. — М., 1989. — С.201).

³ Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918 – 1921: Док. и мат. — М., 2006. — С. 747.

⁴ Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. — К., 1993. — С. 107.

⁵ Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918 – 1921: Док. и мат. — М., 2006. — С. 748. П.Дибенко натякав Н.Махну на свої проблеми зразка 1918 р. У березні 1918 р. за втечу з бойових позицій, відмову підкорятися командуванню бойової дільниці, розвал дисципліни, захоочення пияцтва в бойовій обстановці та посадові зловживання П.Дибенко був виключений із партії та відсторонений від командування флотом Республіки. 16 березня 1918 р. на IV з'їзді Рад він утратив посаду народного комісара з морських справ. Лев Троцький вимагав від з'їзду проведення показового процесу над П.Дибенком, страти його за дезертирство й за злочинну легковажність, що межувала зі зрадою. Справа П.Дибенка в 1918 р. п'ять разів розглядалася на засіданнях Ради Народних комісарів. П.Дибенко був звільнений з-під арешту лише після ультиматуму матросів, що погрожували відкрити гарматний вогонь по Кремлю. Поетеса З.Гіппіус описувала П.Дибенка в таких фразах: «Здоровий, із ланцюгом на грудях, схожий на утримувача бань, жагучий брונет».

соусом», що він, як бачиш, перший махновський друг і тому чіпати його, а тим більше убивати прямо в готелі, не слід. Після почутого Н.Махно справді нічого поганого своєму начальнику робити не став.

По закінченні розмови П.Дибенко знову вийшов до махновського активу й мав ще одну промову. Він накинувся на повстанців із нищівною критикою, що різко контрастувала з мітинговими промовами про героїв. П.Дибенко звинувачував махновців у підтримці провокаторів, які намагаються скомпрометувати як більшовиків, так і повстанців. Це був явний «наїзд» на махновську контррозвідку. Після цього він наказав, аби весь командний склад зібрався на завтра, бо П.Дибенко має намір зробити перед ними доповідь, пояснивши деякі питання політики радянської влади. Мовляв, махновці далекі від Центру й мало ознайомлені з його завданнями.

Наступного дня, о 10 годині ранку, в Бердянську справді зібрався мало не весь командний склад махновської бригади. П.Дибенко говорив про стан фронту, вказуючи на те, що у махновців «відсутні політичні сили», через що виникає маса різноманітних неприємностей, і тут таки став указувати на ту обставину, що один із махновських командирів — П.Дерменжі — повністю вирізав колонію Трудолюбівку, де жило близько 30 євреїв. Тут же, в залі, сидів і звинувачений, який вислухав П.Дибенка, не проронивши й слова. Неподалік нього сидів і Н.Махно, який теж мовчав, роблячи вигляд, начебто він нічого не знає й немов би П.Дерменжі тут не присутній¹.

«Закінчивши доповідь, П.Дибенко став прощатися з усіма й сказав [ще] раз Махну про те, що якщо тільки Радянська влада захоче піти проти Махна, то він вважає своїм обов'язком про це сповістити..., вказуючи масу прикладів «як помиляється Радянська влада» — як, наприклад, т. Троцький оголосив П'ятакова² поза законом, а потім арешт [його], а тоді виявилось, що П'ятаков абсолютно невинен»³.

О.Чубенко вважав, що П.Дибенко дотримав слова. Коли на початку червня 1919 р. Н.Махно таки оголосили поза законом, П.Дибенко повідомив його про це. Але позиція О.Чубенка дивна. Що тут такого? Продублювати на весь світ виголошений начальством наказ подвигом назвати ніяк не можна. Н.Махно теж так не вважав і посправжньому хотів убити П.Дибенка під час особистої зустрічі в Кічкасі⁴ в кінці червня 1919 р.

Після прощальної розмови з П.Дибенком Н.Махно був у дуже доброму настрої й казав: «Чи думав я, що я буду командиром бригади, якщо я не був жодного дня на військовій службі, а тепер — командир бригади! Та ще й така повага до мене!» Н.Махно переказав наближеним частину своєї таємної бесіди з П.Дибенком. П.Дибенко вдаряв на себелобство Батька, казав, що останній «на найкращому рахунку в більшовиків-комуністів, і якщо й бувають якісь неприємності, то тільки через те, що [комуністи] просто хочуть підтягнути, щоб особливо не розпускався, й ще — ось ці політичні шарлатани часто підводять його під неприємності». На увазі малися прибулі до Н.Махна анархісти, особливо Венгеров, М.Черняк й Карпенко, що понабирали грошових авансів у «Набата» й радянських установ і не спроможні тепер відзвітуватися. «Та й крім цього: вони лише заважають у штабі. Так. І тільки. Їх треба викинути з штабу. Я ось приїду, я їх всіх викину й організую реввійськграду»⁵.

Сучасний український історик В.Савченко, посилаючись на неопубліковані спогади П.Дибенка, що зберігаються в Російському державному військовому архіві (Ф. 199. — Оп. 2. — Спр. 156) пише, що П.Дибенко ще з лютого 1919 р. почав писати доноси на Н.Махна й усілякими засобами дискредитувати його. Він справді хотів заманити Н.Махна до себе в штаб і негайно розстріляти потому. Невдача з замахом підштовхнула П.Дибенка на початку квітня 1919 р. до підготовки нападу на с. Гуляй-Поле з метою знищення Батька, усіх його командирів і роззброєння махновської бригади. Ще б пак, після здачі Н.Махну А.Падалки П.Дибенко серйозно побоювався за свою долю, бо фактично був зрадником. Але на таку масштабну операцію П.Дибенко не отримав дозволу командувача фронтом В.Антонова-Овсієнка⁶. За повідомленнями В.Савченка, П.Дибенко 24 квітня 1919 р. спланував ще один замах на життя Н.Махна. Батька разом з отаманом херсонських партизан Н.Григор'євим планувалося заманити на нараду в штаб П.Дибенка, заарештувати й розстріляти. Замість Н.Махна на посаду комбрига 3 планувалося поставити В.Куриленка. Проте Батько знову не з'явився. Здогадуючись про наміри свого начальника, Н.Махно став називати його не інакше, як «проклятий матрос»⁷.

Тільки-но потяг П.Дибенка покинув Бердянськ, Н.Махно, не гаючись, кинувся на пустир, де на нього вже чекав літак із заведеним двигуном. Аероплан узяв курс на Гуляй-Поле.

¹ Обґрунтованість звинувачення П.Дибенком П.Дерменжі в організації погрому Трудолюбівки надзвичайно сумнівна. Нестор Махно навіть в еміграції вказував на дутий характер подібних звинувачень і вважав П.Дерменжі абсолютно непричетним.

² П'ятаков Георгій Леонідович (1890 – 1937) — походив із родини інженера. Один із засновників КП/б/У, голова робітничо-селянського уряду України. У червні-листопаді 1919 р. — член РВР 13-ї армії Південного фронту. З кінця 1920 р. — голова Центрального уряду кам'яновугільної промисловості Донбасу. У подальшому — на господарчій роботі. Засуджений до страти як «ворог народу». Реабілітований посмертно в 1988 р.

³ Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918 – 1921: Док. и мат. — М., 2006. — С. 748.

⁴ Там само. — С. 756.

⁵ Там само. — С. 748.

⁶ Савченко В.А. Авантюристы гражданской войны. — Харьков – Москва, 2000. — С. 30.

⁷ Там само. — С. 29.

Коротка історія військово-повітряних сил махновського руху

Історія ВПС махновського руху справді коротка, тому що на балансі в них був лише один літак. Хоча ні Н.Махно, ні інші керівники махновського руху ніколи не були проти використання у військових діях передових технічних засобів. Уперше літаки потрапили махновцям до рук у кінці грудня 1918 р., коли повстанці на кілька днів захопили Катеринослав. На міському літовищі стояло 7 готових до використання бойових аеропланів. Проте вивезти захоплені трофеї з міста не вдалося через залізничну аварію потягу та раптовий контрнаступ республіканських військ. У лютому 1919 р. Н.Махно високо оцінював діяльність льотчиків з 22-го авіазагону РСЧА, що на трипланах «Сопвіч» обслуговували його бригаду з повітря. Командування 3-ї Задніпровської бригади було зовсім не проти мати власний аероплан, хоча штатним розкладом РСЧА мати авіазагін дозволялося лише дивізії. Найбільшим трофеєм, захопленим махновцями в Бердянську, якраз і стали знайдені на міських складах останки п'ятьох літаків «Фарман-30». Це був спадок програми збирання аеропланів у Бердянську¹. На звалищі металобрухту і фанери захоплені погляди махновців змогли уздріти основи повстанських військово-повітряних сил. Кримсько-азовські «добровольці» не мали можливості вивезти літаки з міста і тому лише, як могли, попусували їх. Але не настільки сильно, аби з п'ятьох поламаних не скласти одного діючого. 17 березня 1919 р. комбриг Н.Махно в телеграмі до штабу 1-ї Задніпровської дивізії прохав вислати до Бердянська хороших мотористів та пілотів, які б приступили до ремонту літаків і прийому присланих із півночі запасних деталей². Спеціалісти знайшлися, і за тиждень справа була зроблена.

Аероплан «Фарман-30» називався на честь французьких пілотів та авіаконструкторів братів Анрі та Мішеля Фарманів, які регулярно тішили ентузіастів авіації новими модифікаціями своїх аеропланів починаючи з 1907 р. Бердянський літак був вже тридцятою модифікацією. На авіазаводах колишньої Російської імперії подібні літаки випускалися з 1916 р. Спеціалісти вважали «Фармани» дешевими й надійними літаками. «Фарман-30», як і всі інші «Фармани», був одномоторним, безфюзеляжним біпланом, із штовхаючим гвинтом. Посеред крил аероплана розміщувалася двомісна гондола. Наявність пасажирського місця спереду місця пілота робила тридцятий «Фарман» придатним до авіарозвідки та аерофотографування, якого махновці, на жаль, робити не вміли. Разом із цим, літак мав погану маневреність та низьку швидкість, що робило його легкою здобиччю літаків-винищувачів. Але при відсутності на протимахновському фронті ворожих аеропланів на цю обставину можна було не зважати. Останній раз повстанці Задніпровської дивізії бачили білогвардійського літака більш як два тижні тому назад, 2 березня 1919 р. Це був літак КАДА, що летів із фронту до Мелітополя. З боку ж добровольчих полків генерала В.Май-Маєвського махновці літаків взагалі ніколи не помічали.

Літак мав двосторонні крила тонкого профілю з постійною хордою і полотняною обтяжкою. Ферма аероплану й лонжерони крил виготовлялися зі сталевих труб різного діаметру. Розчалки традиційно були зроблені з проволочи. Кілю не існувало взагалі, хвостову ферму замикали рулі напрямку. Вага повністю заправленого літака досягала 870 кг. Каркас гондоли за правилами мав робитися з ясеневих лонжеронів, які обшивалися фанерою. Великий бензобак ємністю до 90 літрів бензину давав можливість знаходитися в польоті до трьох із половиною годин. «Фарман-30» був стійкий у польоті, а велика площа крила дозволяла йому довгий час планувати у випадку відмови двигуна. До того ж, літак міг нести до кількох десятків дрібних авіабомб. Штовхаючий гвинт, що стояв ззаду гондоли, дозволяв змонтувати спереду неї кулеметну турель і вести вогонь по всій передній напівсфері. Ззаду ж літак був практично беззахисний, бо весь огляд і площину обстрілу перекривали бензобаки, коробка крил і зореподібний двигун, чим нерідко користувалися винищувачі.

«Фарман-30» отримав надійний серійний двигун «Сальсон» на 150–155 к.с. Від своїх попередників ця модифікація відрізнялася також тим, що його гондола була не висунута вперед, як у попередніх моделях, а розташована між крил. Іншою новинкою було коротке шасі зі спільною віссю, на маленьких, семисантиметрових коліщатах. Загалом «Фарман-30» чудово зарекомендував себе в бойових діях 1918–1921 рр. у складі різноманітних армій. У Червоній армії «Фарман-30» як розвідник використовувався до 1921 р., а як учбовий літак до 1925 р. Останній раз у бойовій обстановці РСЧА використовувала «Фармани-30» у чеченських горах, під час придушення антикомуністичного повстання 1925 р.³

Щоправда, з використанням махновцями бердянського літака було одне ускладнення. Як вже повідомлялося, за штатним розкладом РСЧА авіазагін дозволялося мати лише в підпорядкуванні дивізії, а збройні сили махновського руху складали лише одну з її бригад, хоча чисельністю вона вже наближалася до штату дивізії. Тому, згідно з уставом, літак треба було віддати в розпорядження П.Дибенка. Але тут наперед виступили політичні мотиви. Махновці були незвичайною бригадою в складі РСЧА. Вони були її політичними

¹ Харук А. Адаменко, Матиас и другие... Малоизвестные страницы истории отечественной авиационной промышленности // *Авиация и время*. — 2006. — № 6. — С. 28–29.

² РДВА. — Ф. 936. — Оп. 3. — Спр. 13. — Арк. 6.

³ Куликов В. Фарманы в России // *Мир авиации*. — 1993. — № 4.

союзниками, з об'єктивними запитами яких треба було рахуватися. Тому П.Дибенко вирішив подарувати Н.Махну літак під час свого візиту в Бердянськ наприкінці березня 1919 р. Не стільки аби потішити союзника, а щоб приспати його пильність. Як вже зазначалося, в ході цього візиту планувалося здійснити замах на життя Батька, «прибравши» його з політичної карти України за допомогою охоронців начдива. Після цього літак, при бажанні, можна було забрати назад¹.

Утім, махновці почали використовувати літак ще до приїзду П.Дибенка й офіційної церемонії передачі. Літак брав участь у взятті махновцями Маріуполя, 28 – 29 березня 1919 р. «Фарман-30» мав достатній запас палива, аби злітати від Бердянська до Маріуполя й повернутися назад. Крім проведення розвідки, з аероплану кидали бомби на територію маріупольського порту, де зосереджувалася ворожа артилерія. Крім білогвардійських, тут перебували також війська французьких інтервентів та чехословацьких легіонерів.

Але найбільший внесок в історію руху махновський аероплан зробив у зв'язку з так званою «справою Падалки». 31 березня 1919 р. він привіз Нестора Махна під Гуляй-Поле. Треба було негайно вживати якісь заходи для придушення Падальського путчу. П.Аршинов писав із цього приводу: «З їх боку (більшовиків — *Авт.*) була зроблена спроба вбити Махна... Командир одного полку Падалка, підкуплений більшовиками², взяв на себе їх «доручення»: напасти з боку Покровського на Гуляй-Поле, коли там буде Махно, захопити його й штаб. Змова була викрита самим Махном, коли він знаходився в Бердянську... Її вдалося попередити тільки тому, що під рукою в Махна виявився аероплан, на якому він встиг пролетіти відстань від Бердянська до Гуляй-Поля за дві години з хвилинами»³. Н.Махно приземлився в околицях Гуляй-Поля і зустрівся із загоном відданого йому Феофана Скомського. Разом вони зненацька напали на табір падалківців. Організатори змови були здивовані, заарештовані й негайно розстріляні.

Андрій Падалка був родом із селища Покровського, що нині відноситься до Васильківського району Дніпропетровської області. Восени 1918 р. він сформував у селі партизанський загін із 32 чоловік, який діяв у районі Синельниково. Згодом загін розрісся в полк, який брав участь у боях під ст. Кирилівкою і с. Полтавкою. За радянською версією подій полк брав участь і у визволенні Бердянська, де А.Падалка і був убитий особисто Н.Махном. Разом з А.Падалкою був убитий і «петроградський більшовик М.Циков»⁴, який, здається, виконував при А.Падалці роль політичного інструктора. Після загибелі Падалки, командування полком прийняв Степан Білозуб, колишній матрос. Як ненадійний Покровський полк віддали з махновського фронту на кримський. П.Дибенку якраз надсилалася підмога на півострів у складі трьох махновських полків. Тож Покровський полк було перекинуто в Крим і вліто в 9-й Задніпровський полк. У с. Покровському в роки радянської влади на могилі А.Падалки було встановлено пам'ятник. Одна з вулиць села названа його іменем.

Починаючи від 13 травня 1919 р. бердянський аероплан був приписаний до штатів 2-ї бригади Української повстанської дивізії⁵. Збройні сили махновського руху вирости з бригади в дивізію на початку травня 1919 р. У червні-липні 1919 р., у часи відступу махновців на захід та їх підпорядкування 14-й армії РСЧА, сліди махновського «Фармана» загубилися. У подальшому, в 1919 – 1920 рр., махновцям вдаватиметься ще кілька разів захоплювати аероплани в якості трофеїв. Але, за відсутністю кваліфікованих пілотів та пального, в повітря вони вже так і не піднімуться⁶.

Квітень

Із початком квітня 1919 р. у Бердянську почалися перебої з продуктами. Подібна ситуація була характерна для всієї території, контрольованої комуністами, як реакція селянства на політику «воєнного комунізму». Але бердянські комуністи пояснювали становище тим, що селяни перестали підвозити на ринок харчі через

¹ Г.Кузьменко в 1976 р. розповідала, що аероплан махновцям «прислали» після приїзду К.Ворошилова. При цьому літня жінка просто переплутала події двох візитів високопоставлених «червоних» командирів (К.Ворошилова та П.Дибенка) до розташування махновців. К.Ворошилов відвідав Гуляй-Поле на початку червня 1919 р. (Яланский В. Как Махно вручали орден Красного Знамени. Неизвестные страницы истории // МИГ. — 1993. 8 травня).

² С.Беленко знайшов прізвище Андрія Кириловича Падалки в № 1 «Щоденника надзвичайних комісій по боротьбі з контрреволюцією та спекуляцією». Цю людину НК розшукувала з якихось причин із вересня 1918 р. Звичайно, можна припустити, що це інша людина, повний тезка повстанського командира, але, на думку С.Беленка, не варто відкидати можливість, що А.Падалка пішов на путч, шантажований ВНК, що мала на нього заочно винесений вирок. (Беленко О. Махно и Полонский // Минувшее: Ист. альманах. — Париж. — № 4. — С. 278).

³ Аршинов П. История махновского движения. — Запорожье, 1995. — С. 103.

⁴ Балковий П.М. Війна без флангів. — К., 1966. — С. 40.

⁵ Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. — К., 1993. — С. 187.

⁶ Наприклад, у кінці серпня 1920 р. на Харківщині махновцям вдалося захопити в якості військового трофею легкий аероплан, який протягом тижня в розібраному стані перевозився в обозі маневрової групи. Восстання його було помічено в м. Старобільськ (Луганської губ.) 3 вересня 1920 р. (Державний архів Донецької області. — Ф.Р. 1146. — Оп.2. — Спр. 26. — Арк. 190).

махновські реквізиції. Мовляв, махновці віднімають у селян товар, не платячи за продукти грошей, і тому селяни бояться показати носа до міста.

На партійному комітеті було поставлене питання про продовольче забезпечення. Комітет виніс відповідальне рішення: створити свої продзагони (продбригади) для заготовки хліба й інших продуктів у повіті. Начальником продовольчих загонів був призначений комуніст С.Ільїн. Як пише Л.Романов, бердянські продармійці в селах «зіткнулися з нездоланими труднощами». Майже в кожному селі вони зустрічали представників махновських загонів, які теж збирали хліб для потреб війська. Багато хто з продармійців був убитий, серед них і брат начальника повітових продзагонів М.Ільїн, що заїхав зі своїм продзагоном до Новоспасівки (див. додатки). З величезними труднощами бердянським продармійцям вдавалося привезти хліба для того, аби задовольнити хоча б мінімальні потреби ревкомівських працівників, їх родин та робітників заводів.

Частина розквартированих у Бердянську махновців розійшлася по селам за продовольством. Частина залишилася в місті. Під приводом пошуку похованих харчів почалися повальні обшуки і реквізиції усього, що тільки кому подобається. Не зупинялося і пияцтво. За будь-яке заперечення проти дій махновців працівників радянських установ негайно били шомполами. Шомполами махновці почастували також іноземних консулів, порушивши при цьому гарантовану міжнародним правом недоторканність їх особистостей¹.

Паралельно з цими подіями Н.Махно почав розігрувати «болгарську карту», намагаючись прихилити до себе населення болгарських колоній Приазов'я. На багаточисельних мітингах Н.Махно обіцяв їх жителям влаштувати національну автономію з центром у Бердянську, іншими словами, створити болгарську провінцію в його країні. У Бердянську незабаром мав відбутися з'їзд болгарських громад, який мусив підтримати махновську програму. Тут же повинна була почати виходити газета болгарською мовою². Як-не-як, а болгарське село Куца Бердянка (Куце) знаходилось всього за 7 верст на захід від міста. Намір Н.Махна зробити Бердянськ центром болгарської автономії спирався на уявлення про те, що столицею Приазовського краю, за махновською логікою, повинен стати не Бердянськ, а неокозацька Новоспасівка — «друга столиця махновщини».

Після вислуховування махновських пропозицій по реорганізації суспільного ладу між представниками болгарської спільноти й особисто Н.Махном були проведені переговори. Болгарські пропозиції мало в'язалися з махновським «вільним радянським ладом», але загалом не викликали заперечень. Найбільш вражаючим виявленням батькової прихильності до колоністів був той факт, що Нестор Махно особисто знав болгарську мову і на мітингах у болгарських селах саме нею і говорив. Зазначимо, що з махновського боку це було виявлення неабиякої поваги і зацікавленості в слухачах. У більшості українських сіл Н.Махно виступав на мітингах російською мовою, оскільки, ще з часів ув'язнення в Бутирській тюрмі, добре вивчив саме російську політичну термінологію і революційну риторіку. Болгарську термінологію Н.Махно, можливо, трохи і знав, але набагато гірше за українську. Тексти промов для Батька готував А.Матросенко, і Н.Махно попередньо готувався до кожного з виступів перед болгарською аудиторією.

У квітні 1919 р. у Бердянську розквітла політична публіцистика. Літератор О.Ветлугін (Риндзюн) писав, що в Бердянську весною 1919 р. махновці випускали газету «Известия революционных войск имени батьки Махно». У своїй книзі «Авантюристи громадянської війни» (Париж, 1921) О.Ветлугін наводить цитати з цієї газети і уривки оперативних зведень³. У липні 1919 р. О.Риндзюн справді був деякий час у Бердянську і саме тоді, мабуть, ознайомився з цим джерелом. Проте, за даними Л.Романова, махновська газета в місті мала іншу, простотаки чудернацьку назву — «Бердянська митниця»⁴. Поряд із нею в місті продовжувала виходити і газета «Приазовський край», що знаходилася під впливом соціал-демократів (меншовиків)⁵. Не будемо забувати й про комуністичні «Ізвестія Бердянської ради робітничих, селянських і солдатських депутатів» («Ізвестія Бердянського повітового виконкому ради революційних селянських і червоноармійських депутатів»).

¹ БКМ – Арх: Романов-Лопатко. Воспоминания о работе за 1918-1919 годы в городе Осипенко [Бердянск]. — С. 28 – 29.

² Хаджийский М. Българи в Таврия. — София: Българско дело, 1943. — С. 34.

³ Талановитий, вбивчо іронічний публіцист О.Ветлугін насміхається з рівня махновської писанини. З його слів, у цій газеті наводились спогади махновського командира «тов. Гаркуші» про його перемоги над «арміями Людендорфа» (Ветлугін А. Сочинения. — М., 2003. — С. 97). Також у газеті була надрукована подяка бердянських поетів Батькові Н.Махну за те, що останній пожертвував папір на видання їхнього часопису «Южно-русская муза».

⁴ Із цією газетою пов'язана одна з таємниць махновського Бердянська. Паризький історик О.Скирда повідомляє про спогади М.Уралова, надруковані в часописі «Красноармейская печать» (М., 1922. — №3/4 [лютий]. — С. 8 – 9). У цій публікації М.Уралов начебто розповідає, що після того, як Н.Махно в березні 1919 р. дозволив більшовикам видавати свої газети в Бердянську, Гуляй-Полі та Маріуполі, М.Уралов приїхав із «махновським пропуском» у Бердянськ, аби друкувати газети «своєї» партії (!?). З перших же номерів він різко виступав проти махновців. Останні спершу протестували, але коли протести не дали ніякого результату, вони явилися, аби знищити третій номер газети. Про долю М.Уралова після весни 1922 р. практично нічого не відомо. Можливо, в 20-х роках він і справді перейшов до комуністів і почав, як годиться, ганьбити своє прокляте махновське минуле та видавати себе за таємного прихильника більшовизму ще з весни 1919 р.

⁵ БКМ – Арх: Романов-Лопатко. Воспоминания о работе за 1918-1919 годы в городе Осипенко [Бердянск]. — С. 29.

11 квітня 1919 р. Н.Махно знову їхав потягом до Бердянська. У Гуляй-Полі тільки-но, 10 квітня, заклався III районний з'їзд Рад та делегатів повстанських загонів. На з'їзді зібралися представники 72 волостей із п'яти повітів України, в тому числі й Бердянського. Махновський рух помітно набирив політичної ваги. Резолюція, прийнята з'їздом, вимагала повної свободи слова, друку, зібрань лівих політичних течій, припинення продрозкладки й терору НК. На з'їзді махновці запропонували ідею «єдиного революційного фронту». Рівноправного союзу лівих політичних партій та угруповань проти сил контрреволюції. Усім було зрозуміло, що комуністи на ці пропозиції не пристануть. Готуючись до поглиблення конфлікту, треба було посилювати позиції на флангах «махновського району».

Махновська делегація в Бердянськ знову виявилася на диво представницькою. Разом з Н.Махном у місто поверталися всі троє «намісників» (М.Черняк, М.Уралов та С.Каретников). Зайняли місця в штабному потязі О.Чубенко та начальник бригадного штабу Я.Озеров. Заради останнього, власне кажучи, Н.Махно і їхав до приморського міста. Яків Озеров разом із польовим штабом 3-ї Задніпровської бригади переводився в Бердянськ, і звідти вже мав планувати фронтові операції та контролювати стан фронтових полків. Махновський штабний потяг, їдучи з Гуляй-Поля до Бердянська, зупинився в Пологах, де з нього зійшли В.Білаш із П.Петренком. Ці командири їхали на фронт, під ст. Волноваха¹. Після відвідин Бердянська Н.Махно мав приєднатися до них.

У Бердянську Н.Махно та Я.Озеров інспектували частини махновської кінноти, що офіційно закінчила етап формування. У цей же час Н.Махном була оголошена мобілізація коней по Бердянському повіту. За коней махновці обіцяли платити грошима, проте не змогли зібрати потрібної суми й вдалися до хитрощів. Коли селяни приводили до мобілізаційної комісії коней, махновці міняли їх на своїх заморених. У випадку особливо сильних протестів власник коня звинувачувався в мироїдстві й коника забирали у вигляді реквізиції.

У перервах між справами Н.Махно знову розбалакався з С.Дибцем, що прийшов з неофіційним візитом:

«— Яка ж в тебе програма?

— А ось повалимо спочатку білих, потім більшовиків.²

— Ну, а далі?

— Далі народ сам собою керувати буде.

— Як керувати? Дай ти собі звіт.

У відповідь він туманно викладає анархічні ідеї про безначалля, про селянські комуни, що не підкоряються ніякій державі, ніякому організуючому центрові.

— Наша ж діяльність, — казав він, — тільки агітація і пропаганда. Народ зробить усе сам. Цього ми дотримуємося і у військовій справі. Сама армія собою керує.

— Нісенітниця. Повна нісенітниця.

А Махно все твердить:

— Ось подивисься. Розберемося спочатку з білими, потім із більшовиками...

— Що будеш робити завтра?

— Буде народна комуна. Анархістська республіка.

Однак, говорячи про майбутнє, він виявляв повне невігластво, особливо в таких питаннях, як економіка, промисловість. Знав лише, що завод — це така річ, яка повинна випускати вироби, а у всьому іншому — звідки брати сировину, яким чином здійснювати господарчі плани — залишався абсолютно темним. Повторював своє:

— Комуна.

— Подивись ти на свою комуна. Ти навіть не знаєш, що вона виробляє. Твої війська грабують навколо.

— Прийде час, перестануть.

— Та вони завтра ж повернуть гвинтівки проти тебе, якщо ти їх спробуєш притиснути. Сліпа ти людина!

Мої аргументи були настільки вагомими, що Махно лише відказував:

— Ренегат.

Це був його найбільш убивчий довід проти мене. Іншими запереченнями він не володів³.

В.Голованов правильно вказує, що в своїх спогадах С.Дибець окарікачував Н.Махна. В анархістів були свої уявлення про те, як у безвладному суспільстві повинна розвиватися економіка — зараз би це описувалося формулою госпрозрахунку. Цілий напрям анархізму — анархо-синдикалізм — займався розробкою подібних проблем майбутнього ладу.

С.Дибець також упереджено вважав, що припинити грабунки, якими займалася махновська армія, Батько був не в змозі. «Іноді він карав грабівників, розстрілюючи десяток-другий своїх наближених, але потім знову давав волю стихії...; він не міг систематично з цим боротися, будучи противником організованості... Сам Махно

¹ Білаш А.В., Білаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. — К., 1993. — С. 141.

² Тут Н.Махно явно демонстративно дратує С.Дибця.

³ Бек А. Такова должность... (Рассказывает Дыбца) // Избранные произведения. — М., 1989. — С. 200.

не відзначався високим рівнем розвитку. Він, як анархіст, читав дещо з Кропоткіна, Оргіані, а також, може бути, що Бакуніна¹, але цим і обмежувався його багаж...

Думається, Н.Махно володів недюжинними природними задатками. Але не розвинув їх. І не розумів, яка його відповідальність. Йому лестило, що навколо нього зібралася така велика армія. Але що буде завтра, цього він собі не уявляв... Йому, людині, що відкидала владу, дісталася майже необмежена безконтрольна влада. Її туманила, крутила йому голову»².

Пробувши в місті майже тиждень, Н.Махно 19 квітня 1919 р. із Бердянська вирушив на Волноваху. Під час розмови з В.Білашем Батько сказав йому, що в Бердянську він підписав угоду з делегацією народного комісаріату продовольства УСРР³. «Сидимо ми у Каретникова, потроху випиваємо. Аж ось відкриваються двері й троє якихось євреїв просяться зайти. Я думав наші (тобто представники КАУ «Набат», серед яких переважали євреї — *Авт.*), виявилось, що ні. Це представники, послані з Мелітополя від наркомпродівської комісії якоїсь єврейки Белоковської. Вони мені пропонують підписати угоду: на зерно дають мануфактуру⁴. Ну, на якого дідька вона мені потрібна! Якби на зброю, патрони, гармати, так ще, а то на мануфактуру. Мене наші «набатівці» й підбивають.

— Ні, — кажуть, — ти не правий. Підписуй угоду й тільки. Подумай, вони будуть зерно закупати у селян за гроші, міняти на мануфактуру. А як тільки погрузять у вагони, ти можеш затримувати їх у себе, адже твоя бригада продовольства від них не отримусь, значить, ми беремо його, й селяни тобі спасибі скажуть.

— Йі додумались, дияволи, — продовжував Н.Махно, — я й погодився, і підписав... як гадаєш?...

— Невже Народний комісаріат продовольства настільки слабкий, щоб підписувати угоди з окремою бригадою на право закупки в районі її розташування продовольства? — спитав В.Білаш.

— Так, так. — відповів Н.Махно. — Так воно і є, він слабкий!⁵

Щодо цієї домовленості й подальшого розвитку «боротьби за хліб» у Приазов'ї заступник голови Вищої військової інспекції України С.Юффе жалівся наркому соцінспекції А.Юффе: «[Махно] привласнив собі монопольне право розподіляти продовольчі вантажі в межах Бердянського та Маріупольського повітів на свій власний розсуд... Члени комісії раднаркому вели переговори з цього приводу з Махном, але нічого не добились... Із початку травня всі приготовані на станціях до відправлення для Донбасу продовольчі грузи затримувалися Кашенком або Ольховиком, без дозволу яких комендант або начальники станцій ніяких вантажів не відправляли. Ще 26 квітня телеграмою за № 313 Ольховик повідомив завідувача упродкома м. Бердянськ Куликова (насправді — Кулика — *Авт.*), що всі продукти та зерновий фуражний надлишок належать тим, «хто його завоював», тобто бригаді Махна, й запропонував Куликову не посилати своїх уповноважених у ті місцевості, де працюють уповноважені по реквізиції від штабів бригади, оскільки «ніякі інші організації до сих пір не брали ніякої участі у визвольній боротьбі, не мають ніякого морального права робити які б то не було приписи»⁶.

Тим часом махновський бригадний польовий штаб почав у Бердянську свою діяльність. Його начальник Яків Васильович Озеров сказав С.Дибецю, що за походженням він кубанський козак⁷. У свою чергу В.Білаш каже, що Озеров був не козак, а селянин із Північного Кавказу⁸. Останнє свідчення, на нашу думку, більш правдоподібне. На початку ХХ століття жити на Кубані й бути кубанським козаком було не одне й те ж саме. Місцеві селяни в революційні роки як на Дону, так й на Кубані, так звані «іногородні», часто самовільно посягали на козацьке звання. Не зважаючи на «підле» походження, Я.Озерову вдалося на початку ХХ ст. стати професійним військовим царської армії й офіцером. У 1907 р. він отримав звання штабс-капітана й деякий час командував кавалерійською сотнею⁹. Проте військова кар'єра йому не судилася — він був відданий під суд за приналежність до гуртка есерів-максималістів. Утікши з-під варті, штабс-капітан емігрував за кордон і повернувся додому тільки в 1917 р. Удома він приєднався до партії лівих соціалістів-революціонерів, хоча й заявляв, що залишився максималістом за переконаннями. Згодом він таки покине лівих есерів і вступить у Союз соціалістів-революціонерів максималістів (ССРМ). З кінця 1917 р. Я.Озеров був призначений товаришем

¹ Бакунін Михайло Олександрович (1814 – 1876) — видатний діяч міжнародного революційного руху, теоретик анархізму, філософ. Учасник революційних подій у Європі в 1848 – 1849 рр. (Прага, Богемія, Саксонія) Був арештований і двічі був засуджений до смертної кари, дванадцять років провів у одиночних камерах німецьких, австрійських та російських тюрем. У 1861 р. утік із Сибіру за кордон через Японію. Член Міжнародного Товариства Робітників (І Інтернаціонал) з 1864 р., лідер анархістської течії в Інтернаціоналі. Після розколу МТР з 1872 р. — лідер Антиавторитарного Інтернаціоналу. Брав участь у повстаннях у Франції (1870 р.), Іспанії (1873 р.), Італії (1874 р.).

² Бек А. Такова должность... (Рассказывает Дыбец) // Избранные произведения. — М., 1989. — С. 200.

³ Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. — К., 1993. — С. 157.

⁴ Йдеться про тканини промислового виготовлення.

⁵ Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. — К., 1993. — С. 157.

⁶ РДВА. — Ф. 10. — Оп. 1. — Спр. 528. — Арк. 3.

⁷ Бек А. Такова должность... (Рассказывает Дыбец) // Избранные произведения. — М., 1989. — С. 201.

⁸ Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. — К., 1993. — С. 585.

⁹ Бек А. Такова должность... (Рассказывает Дыбец) // Избранные произведения. — М., 1989. — С. 201.

військового комісара Північного Кавказу. Весною та влітку 1918 р. командував ротою в загоні курського ССРМ, за що і був арештований чекістами¹. Пізніше звільнений і в якості «військового спеціаліста» брав участь у бойових діях із білогвардійцями на Північному Кавказі, де отримав кілька осколочних поранень. Згодом Я.Озеров казатиме, що був поранений 52 рази. З березня 1919 р. він зайняв посаду начальника штабу 3-ї бригади 1-ї Задніпровської дивізії.

У 1919 р. Я.Озеров уже знову був не «максималіст», а лівий есер. Різноманітні джерела відгукуються про нього як про людину крутого норову з роздробленою правою рукою. Не зважаючи на цей недолік, він ухитрявся міцно тримати покаліченою рукою нагайку. Батурою наводив він порядок серед повстанців, не тільки підіймаючи їх в атаки, але й тоді, коли вони приїздили з фронту в Бердянськ на відпочинок, аби вволю напиться трунку з місцевого винограду «Берізка». Безстрашний начштабу без остраху нарватися на кулю лупив нагайкою командирів махновських загонів, батальйонів і полків за невиконання наказів, або за відсутність зв'язку з сусідами. С.Дибець був безпосереднім свідком цих титанічних зусиль: «Озеров як начальник штабу відчував, розумів свою відповідальність, але всі зусилля навести порядок у військах Махно залишалися марними»². С.Дибець перебільшує. Звіти військових інспекторів РСЧА високо оцінювали результати діяльності Я.Озерова. Хоробрий кубанець без належної охорони, особисто на коні об'їздив позиції бригади і надавав великої уваги психологічному аспекту ведення бойових дій.

Натомість партійна влада справді дивилася на Я.Озерова косо. Так, секретар Маріупольського комітету КП(б)У Л.Горохов повідомляв у центр, що в погоні за контрибуціями Озеров наказав цілу єврейську колонію загнати до сараю і підпалити³. Колоністів випустили відразу після того, як вони погодилися заплатити. Д.Фістов також натякає на антисемітські погляди начальника махновського штабу (див. додатки).

У квітні 1919 р. ситуація на фронті ускладнилася. З одного боку, на махновський фронт із Кубані був перекинутий кінний корпус білогвардійського генерала А.Шкуро⁴. З іншого, махновці набрали за весну 1919 р. тисячі повстанців-добровольців і мобілізували селян, але озброїти цю масу було нічим. І нагодувати теж. Радянська влада, зайнявши ворожу позицію щодо махновців, не виконувала своїх обов'язків по постачанню бійців. Виведені на фронтові позиції, мало не беззбройні, зголоднілі махновці хвилювалися, падала дисципліна. «Озеров метався із загону в загін, переживав своє безсилля. Не один раз наодинці зі мною (С.Дибецем — Авт.) він плакав, називав себе мучеником, трагічною фігурою, передрікав собі фатальну участь»⁵.

У другій декаді квітня 1919 р. білогвардійці перейшли в наступ і 15 квітня 1919 р. махновці залишили Маріуполь. Після цього Я.Озеров прийшов до голови Бердянського ревкому С.Дибця й попросив віддати ревкомівський батальйон для організації оборони міста, бо розвідка повідомила про зосередження на фронті козаків А.Шкуро. Махновський начштабу заявив, що якщо С.Дибець не віддасть батальйону, він може не відстояти місто. Й не виключено, що вже через добу, а то й через дві години, сюди увійдуть шкурівці й виріжуть усіх, наче курей. С.Дибця ой як не хотілося прощатися з батальйоном, бо махновців комуністичний ревком боявся все ж таки більше ніж кубанських козаків. С.Дибець запідозрив Я.Озерова в тому, що він просто хоче роззброїти ревком і забезпечити махновцям свободу дій у місті. Тому С.Дибець сказав, що дасть батальйон тільки тоді, коли сам упевниться в небезпеці. Оцінювати небезпеку він особисто виїздив на фронт, але батальйону для оборони Бердянська все одно не дав⁶.

Фатальна участь таки справді спіткала Я.Озерова в буремному 1919-му. Досить скоро з комуністичного ставленика серед махновців⁷ він перетворився на запеклого антикомуніста. Через те, що Я.Озеров був не в захваті від політичної практики комуністів, С.Дибець називав його «політично мало розвинутим воякою», але це ще були квіточки. Слідуючи наказам партії лівих есерів, Я.Озеров став активним прихильником ідеї союзу махновців із військами повсталого проти комуністів отамана Н.Григор'єва⁸. На військовому з'їзді в Маріуполі, 12

¹ Дубовик А. Именной комментарий // Волин. Неизвестная революция. — М., 2005. — С. 584.

² Бек А. Такова должность... (Рассказывает Дыбец) // Избранные произведения. — М., 1989. — С. 201.

³ ЦДАВОВУ. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 17. — Арк. 4.

⁴ Шкуро Андрій Григорович (1887 – 1947) — російський військовий діяч, генерал-лейтенант (з 1919 р.). Учасник першої світової війни. У 1918 р. підняв антикомуністичне повстання на Ставропольщині й приєднався до Добровольчої армії. Командир Кубанської козачої бригади, 3-го Кубанського корпусу. Після розгрому «білого» руху емігрував. Під час другої світової війни співпрацював із німецькими фашистами. Організував козацькі частини в складі Вермахту. У 1945 р. заарештований в Австрії англійськими військами й виданий СРСР, де був засуджений до страти й повішаний.

⁵ Бек А. Такова должность... (Рассказывает Дыбец) // Избранные произведения. — М., 1989. — С. 202.

⁶ Там само. — С. 202.

⁷ Секретний звіт № 3 Вищої військової інспекції РСЧА УСРР говорив про Я.Озерова як про «комуніста-спеціаліста» (ЦДАВОВУ. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 263. — Арк. 180).

⁸ Григор'єв Никифор Олександрович (1885 – 1919) — видатний діяч повстанського руху в Україні. Штабс-капітан російської армії. З 1917 р. — член Української партії соціалістів-революціонерів, згодом її лівої фракції. У 1917–1918 рр. — підполковник армії УНР, командир Ударного українського полку. У 1918 р. — полковник армії Української держави гетьмана І.Скоропадського. Восени 1918 р. піднімає антигетьманське повстання на Херсонщині, проголошує себе прихильником Директорії УНР. У лютому 1919 р. переходить на бік РСЧА, де стає комбригом 1-ї бригади Задніпровської

травня 1919 р., Я.Озеров разом з іншими лівими есерами зробив невдалу спробу схилити Н.Махна до антикомуністичного виступу. Інформація про це з плином часу врешті-решт просочилася до комуністів, й останні видали наказ про його арешт.

Але повернемося в другу декаду квітня 1919 р., коли з'явилася реальна можливість втрати Бердянська. Білогвардійці, відбивши Маріуполь, уже зайняли селища Мангуш і Сартани, що знаходились між Бердянськом і Маріуполем. Командуючий 2-ю Українською армією А.Скачко¹ 12 квітня 1919 р. повідомляв штабу Українського фронту про стан справ на фронті: «Противник просувається в напрямку до Бердянська, і досить швидко, можливо, що і Бердянськ чекає доля Маріуполя. Протиставити руху противника нічого, бо третя бригада Махна, знаходячись безперервно більше трьох місяців у боях, отримуючи лише мізерні крихти обмундирування і маючи в придачу ненадійних сусідів..., зовсім знесилася, і можна вважати 3-ю бригаду такою, що тимчасово вибула з лав...; для відновлення її боєздатності необхідно відвести в тил, принаймні, на два тижні... Тобто, весь маріупольський фронт від Гришино до Бердянська в мене відкритий, і супротивнику тут шлях вільний аж до Перекопу та Олександрівська. Дибенко називає становище катастрофічним, і я повторюю також, що становище більш катастрофічно, аніж було під Києвом, коли наші відступили до Тетерні... Не знімаючи з себе відповідальності, я попереджую, що якщо в триденний термін мені не буде дано чотири піхотні полки, два кавалерійські та два артилерійські артдивізіони, то Бердянськ, Маріуполь, Пологи, а, може статися, що й Олександрівськ будуть взяті противником»².

18 квітня 1919 р. командарм 2 телеграфував командуючому Українським фронтом В.Антонову-Овсієнку знову: «Бердянськ і Пологи вже під прямим ударом». Супротивник зайняв с. Білоцерківку³ в небезпечній близькості до Бердянська. Наступ проводили: кінна Кубанська дивізія — 2000 шабель, Черкеська кінна дивізія — 1700 шабель, піхотна дивізія корпусу Шкуро — 1400 багнетів, 2-а Кубанська кінна дивізія — 800 шабель, 1-й батальйон Самурського полку — 350 багнетів, «Вовча сотня» А.Шкуро — 300 шабель і 12 гармат. «Наступ цих сил затримується розрізненими залишками бригади Махна...»⁴

Позицію А.Скачка в ці дні підтримував і Н.Махно, що телеграфував до штабу 1-ї Задніпровської дивізії: «Негайно присилайте заміну 3-й бригаді, або люди покинуть фронт, бо італійками без набоїв і без кулеметів проти десятків кулеметів противника люди не в стані встояти»⁵.

Ускладнення на фронті могли призвести до того, що армія П.Дибенка буде відрізана в Криму, й ця обставина змусила «проклятого матроса» направити в Бердянськ махновцям такі-сякі військові вантажі. 13 квітня 1919 р. — 60 000 3-мм російських набоїв. 20 квітня — 30 000 набоїв австрійського виробництва. 22 квітня 1919 р. — 60 000 3-мм російських набоїв та 70 000 набоїв французьких «Гра». 23 квітня 1919 р. — 50 000 3-мм російських набоїв, 30 000 набоїв австрійського виробництва, 50 000 набоїв німецького виробництва, 75 000 італійських набоїв на 5-ти зарядні патронташі, 100 звичайних і 100 шрапнельних набоїв 48-мм калібру. 24 квітня — 100 шрапнельних набоїв 48-мм калібру, 100 звичайних 48-мм набоїв⁶. Окрім поставок до Бердянська, партії озброєнь надсилалися також у Царекостянтинівку, Пологи, Маріуполь та Волноваху. Пізніше, в 1927 р., Н.Махно у своїй брошурі «Махновці та їх колишні союзники — більшовики» напише, що гвинтівки більшовики ніколи йому не прислали, лише набої. Зарядивши свої гвинтівки дибенківськими набоями, махновці зупинили наступ на підступах до міста.

Загроза втрати Бердянська призвела до того, що починаючи з кінця квітня 1919 р. махновці намагалися вивезти з міста запаси харчів та майна в Гуляй-Поле. Особливо махновці накладали оком на головне багатство Бердянського ревкому — шкіру. Справа в тому, що на момент втечі «білих» із Бердянська в місті виявилось близько 20 вагонів добре вичиненої шкіри, що раніше належала місцевим підприємцям («спекулянтам», за

дивізії. У травні 1919 р. піднімає антикомуністичне повстання, що охопило всю Центральну Україну й супроводжувалося масовими антисемітськими акціями. До червня 1919 р. основні загони Н.Григор'єва були розбиті «червоними» військами. У липні 1919 р. Н.Григор'єв об'єднується з Н.Махном, утворивши РПАУ. Загинув в результаті військового перевороту в РПАУ 27 липня 1919 р.

¹ Скачко Анатолій Євгенійович (1879 – 1941) — відомий військовий діяч радянської держави. Народився в м. Полтава, учасник першої світової війни, військовий журналіст у чині капітана. Улітку 1917 р. — прихильник Тимчасового уряду, учасник придушення більшовицьких антиурядових акцій. Із 1918 р. — комуніст, «військовий спеціаліст» у складі РСЧА. З січня 1919 р. — начальник штабу групи військ Харківського напрямку, з лютого 1919 р. — командувач групи військ Харківського напрямку. У квітні – травні 1919 р. — командуючий 2-ю Українською армією, безпосередній військовий начальник Н.Махна. З весни 1919 р., шантажований агентом білогвардійської розвідки, вчинив низку заходів по дестабілізації «червоного» Південного фронту та розпалюванню ворожнечі між махновцями та червоноармійцями. У подальшому на військових постах. Репресований як «ворог народу».

² Антонов-Овсенко В.А. Записки о Гражданской войне. Т.4. — М. – Л., 1933. — С. 53.

³ Нині село Куйбишевського району Запорізької області.

⁴ РДВА — Ф. 103. — Оп. 1. — Спр. 48. — Арк. 86.

⁵ РДВА — Ф. 199. — Оп. 3. — Спр. 114. — Арк. 75.

⁶ РДВА. — Ф. 936. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 30 – 31 зв.

термінологією С.Дибця). Комуністи її реквізували і відкрили велику майстерню, де шили для себе, батальйону охорони й для загону «чекістів» чоботи, і навіть про запас. Дещо, для виду, перепало і махновцям.

Нізащо комуністи не хотіли віддавати шкіру махновцям. Ненависть до союзників наприкінці квітня 1919 р. була вже така, що С.Дибець вирішив: якщо махновці таки дотиснуть Бердянський ревком, то він вкраде шкіру в повстанців і відправить її в Москву, куди завгодно, тільки не союзникам, що захищали місто від ворога. Й махновські намісники в Бердянську таки дотиснули місцевих комуністів, аби вони відправили шкіру в Гуляй-Поле¹. Аргументи були сильні: армія повстанців ходить переважно роззutoю, а промислових потужностей у Бердянську для максимально швидкої переробки сировини недостатньо.

У присутності С.Дибця було завантажено шкірою 12 вагонів. Дибець удав, що погодився. Операція по викраденню була розроблена заздалегідь. Потяг мав пройти через вузлову ст. Пологи, де працював особистий приятель С.Дибця — Ваня Гончаренко. Напередодні І.Гончаренко таємно був викликаний у Бердянськ і отримав докладні інструкції щодо майбутньої махінації. Під час переформування вагони мали бути причеплені до пасажирського потягу, який прямував до Москви, що й було пророблено в найкращому вигляді. Махновці настільки довіряли союзникам і колишньому анархістові С.Дибцю, що не приставили до вагонів озброєної охорони й супроводжуючих. І.Гончаренко, як і було домовлено, послав шифроване повідомлення про проведення операції.

С.Дибець вичекав тиждень і почав демонстративно відмовляти махновським командирам у видачі чобіт. Не будемо забувати, що кілька вагонів шкіри були залишені в Бердянську для місцевих потреб. С.Дибець щиро пишався своєю обладкою зі шкірою навіть у 1935 році. Ось як він вдало обдурював своїх наївних союзників, своїх учорашніх побратимів за політичними переконаннями! Так обвів навколо пальця, що й комар носа не підточить! Цікаво, чи згадував він «про шкіру», коли «чекісти» ставили його до стінки в 1938 році?

А на початку травня 1919 р. С.Дибець почав козиряти вкраденою шкірою на всіх зборах, де були присутні махновці, напіраючи на їх нехлюйство й нездатність до контролю. «Махновці розгубилися... А ми насідаємо, нас не зупинити. Ех ви, не могли вагони отримати. Дванадцять вагонів на очах у людей були відвантажені. Ось значить як у вас поставлено постачання. Ось значить яка у вас організація. А якщо нема організації, не беріться за справи, з якими не можете впоратися, надайте їх людям, що вміють працювати»². Випадок із бердянською шкірою — найкраща ілюстрація до сутності махновсько-більшовицького союзу 1919 р.

Тим часом, справа зі шкірою набула настільки скандального характеру, що в Бердянськ на початку травня приїхав Н.Махно. С.Дибцю він сказав: «Не знаю де шкіра. Якби знав, хто вкрав шкіру, то власною рукою б розстріляв. Але зрозумій, Дибець, моє становище. Шкіру зперли, а ти кричиш: дванадцять вагонів! Бога ради, припини кричати про цю шкіру, а то війська починають мене шарпати!» Н.Махно довіряв С.Дибцю, ренегату, що настільки безсоромно обдурював його. «Шкіра довго залишалася моїм козирем. Балакаємо, сперечаємося з Махном, й ледве щось — я неодмінно вставляю: «А шкіра?» Це був убивчий аргумент при перемовинах. Коли в нас знову намагалися відібрати якісь запаси, комуністи незмінно відповідали: «Ну, це знову шкіра. Краще ми самі вас постачимо.» Про те, куди поділася шкіра, знали тільки дві-три людини з повіткому»³. Навіть махновська контррозвідка нічого не змогла дізнатись про викрадення вагонів.

Після того, як махновці відбили білогвардійський наступ на Бердянськ, у другій половині квітня 1919 р. Я.Озеров задумав організувати наступ у відповідь на Маріуполь. Повстанці на місці стояти довго не могли, в загонах починався розклад. Начштабу 3-ї бригади написав прохання в штаб дивізії, аби махновцям прислали ще хоч трохи патронів. Але Я.Озеров побоювався, що П.Дибенко цьому рапорту ходу вже не дасть. Тому голова Бердянського ревкому мав підтвердити цей папір. С.Дибець наклав резолюцію, що становище на фронті начальник штабу 3-ї Задніпровської бригади охарактеризував правильно⁴.

Таємний ворог комуністів, лівий есер Я.Озеров і тепер, і до цього не раз просив і вимагав у Бердянського ревкому вислати міських комуністів до махновської «армії». Казав, що бригада не зможе стати організованою бойовою силою без них, як пісок без цементу не може стати монолітним. Проте, в комуністів були аргументовані відмовки. Не дамо, казав ревком, бо комуністи не дають махновцям грабувати, і за це останні комуністів тихенько ріжуть. «Чик — і поминай як звали!»⁵. Можливо, Я.Озеров і справді бажав виманити комуністів із міста з лихими намірами, хто знає? Махновці висували комуністам свої контраргументи. Комуністів повстанці не люблять тому, що вони діють за принципом: «Ви будете воювати, а ми будемо керувати». На фронті їх ніде немає, піди пошукай, а як тільки-но місто взяте, «зразу вигулькують, хапають владу».

Паралельно з вищезгаданим проханням Я.Озеров знову попросив у С.Дибця вислати на фронт батальйон ревкому. Лякав останнього, що фронт висить на волосинці. Що махновське військо навряд чи зможе втримати місто, якщо зустрінеться з цілеспрямованим, добре підготовленим наступом денікінців. Бердянський батальйон потрібен був штабу Я.Озерова з усіма командирами й політпрацівниками. Благородна мета: ним Я.Озеров буде

¹ Бек А. Такова должность... (Рассказывает Дыбца) // Избранные произведения. — М., 1989. — С. 208.

² Там само. — С. 208.

³ Там само. — С. 209.

⁴ Там само. — С. 204.

⁵ Там само. — С. 205.

закривати прорив. С.Дибець не дав батальйон і вдруге. Лише пообіцяв, що дасть його в разі надзвичайних обставин. «Обіцянка — цяцянка, а дурневі — радість», — здається, Я.Озеров розумів зміст цієї приказки.

Невдовзі начштабу отримав дозвіл П.Дибенка щодо переходу в наступ на Маріуполь. Із цим наказом він ще раз прийшов до С.Дибця й почав агітувати його виїхати на фронт. С.Дибець сам приймати рішення не став. Питання винесли на засідання Бердянського повіткому. Комуністи висловилися за те, аби С.Дибець їхав. «Треба показати, що більшовики не бояться йти в бій, ділять долю фронтовиків». Бердянські більшовики справді пішли на фронт. Щоправда, в кількості однієї людини, голови Бердянського ревкому С.Дибця, який, до речі, в атаку теж не ходив, постійно перебуваючи в тилу махновських позицій.

Разом із С.Дибцем бердянська влада вирядила кілька підвід, навантажених білизною й чобітьми, які призначалися для карикатурного нагородження тих бійців, що відзначилися в боях. За доблесть у бою Бердянський повітком замість військової нагороди вручав повстанцю нові підштаники¹.

Після повернення з фронту в кінці квітня 1919 р. С.Дибець застав у Бердянську ще більш напружену ситуацію. Розчарувавшись у можливості повністю захопити владу в місті, махновці весь час намагалися його пограбувати. З волостей Бердянського повіту від місцевих комуністів все частіше приходили скарги на махновську сваволю й неповагу до більшовиків. Повстанці забирали зерно на зсипних пунктах комуністів і демонстративно годували цим хлібом своїх бойових коней. Через це зривалися продовольчі заготовки повіткому.

Махновська контррозвідка в Бердянську

Коли енкеведисти 17 листопада 1937 р. допитували знаменитого Льову Задова, то він повідомив, що «ініціативна група» на чолі з Максом Черняком була створена при «штабі Махна» в березні 1919 р.² Нагадаємо, що 29 березня 1919 р. був створений її бердянський філіал, що відразу вступив у конфлікт із «червоною чекою». Досить скоро суперечки переросли у взаємні арешти.

Голова Бердянського парткому Загинайко жалівся на дії махновської контррозвідки в ЦК КП/б/У: «Розстріли відбуваються без слідства й суду... Грабунками, починаючи від цінних речей і закінчуючи дитячими іграшками, було тероризовано населення міста й повіту. На довгий час залишиться в пам'яті готель «Метрополь», № 18 для членів партії і співчуваючих. Багато кого з них арештовували за приналежність до партії й відправляли в готель, де піддавали шомполуванню й іншим неймовірним знущанням... Голова Бердянської організації товариш Загинайко (автор документу — *Авт.*) був арештований у приміщенні парткому й під посиленням конвоєм... доставлений у «Метрополь», але командир комуністичного полку тов. Залмаєв силою зброї примусив бандитів визволити голову тов. Загинайка, а також був арештований редактор бердянських «Ізвестій» Яковлев під час III повітового з'їзду Рад³.

А також старим партійним працівникам не давали після вечірніх засідань у виконкомі й парткомі пропусків, і кожен міг ходити тільки на свій страх і ризик, щоб не потрапити в «Метрополь». І багато інших знущань...»⁴ У іншому документі, надісланому у вищестоячі інстанції, бердянські комуністи писали: «Партійну роботу в Бердянському повіті вести дуже важко, тому що там засилля так званого Батька Махна й есерів-октябристів...»⁵

С.Дибець ніскільки не перебільшував, коли казав, що будь-який громадянин, в якого водилися гроші, запросто опинявся бранцем махновської контррозвідки, де його шмагали нагайкою. Всього-навсього. Це був просто рай порівняно з комуністичними катівнями. Але бердянці цього ще не знали. Били нагайкою в № 18 готелю «Метрополь», й усе місто знало про цей похмурий кабінет. С.Дибець навіть писав, що намагався боротися з подібною практикою, але в збройні сутички з махновцями ревком принципово не вступав. Мовляв, у Н.Махна ціла армія, а в нас один батальйон... Боявся, коротше кажучи, але намагався позиціонувати себе як захисника. Про контррозвідницькі неподобства, вимагання, грабунки і побиття громадян ревкомівці неодноразово доповідали безпосередньо Н.Махну, і той навіть погоджувався з дечим, але, як думав С.Дибець, «був безсилий втихомирити своїх молодців»⁶. С.Дибець помилявся. У Н.Махна завжди були дієві засоби для втихомирнення молодців, просто йому було зараз вигідно те, як «хлопці» М.Черняка тримали в тонусі бердянських комуністів.

Комуністи в піку махновцям вирішили грабувати багатих городян не поодинці, а скопом. Не гаючись, бердянський ревком наклав контрибуцію на буржуазію міста в розмірі 5 000 000 карбованців. Гроші, начебто, були потрібні для благородної мети — заготовити й вивезти з села хліб. У повіті хліба було дуже багато. Але ревком не мав грошей розплачуватися за нього. Н.Махно з «синками» не давали можливості комуністам проводити звичну для них грабівницьку продрозкладку. Тому комуністам доводилося платити селянам за хліб, а значить, треба було десь узяти гроші.

¹ Там само. — С. 205.

² Анисимов Н.Л., Оппоков В.Г. Слуга анархии и порядка // Военно-исторический журнал. — 1990. — № 10. — № 11. — С. 70.

³ Цей інцидент стався 15 травня 1919 р.

⁴ ЦДАВОВУ. — Ф. 1. — Оп. 3. — Спр. 16. — Арк. 40.

⁵ Гражданская война на Украине 1918 – 1920: Сб. док. и мат. Т. 3. — К., 1967. — С. 572.

⁶ Бек А. Такова должность... (Рассказывает Дыбца) // Избранные произведения. — М., 1989. — С. 209.

Як і в кожному процвітаючому місті, в Бердянську до революції була купецька біржа. Ревком зібрав у її приміщенні колишніх біржовиків і заявив: «Місту потрібні гроші. Необхідно в місто підвозити хліб. У нас грошей немає. Якщо збором контрибуції займеться Махно (Н.Махно, до речі, ніяким збором ніякої контрибуції в масштабах міста займатися не збирався — *Авт.*), то кілька людей будуть розстріляні абсолютно дарма. У наші плани не входить розстрілювати дарма людей».

С.Дибець сказав, що збір контрибуції треба провести в організованому порядку. Комуністи, мовляв, погано знають, наскільки заможний той чи інший громадянин, «а ви, біржовики, знаєте всіх. Складіть списочок (саме списочок — *Авт.*), з кого скільки можна взяти. Я покладаюся на вашу розважливність. Якщо ви цієї роботи не проробите, ми її зробимо самі, але, звичайно, з помилками. А якщо передамо Махну, то вам взагалі погано прийдеється»¹. Біржовики послушали аргументи С.Дибця, й через тиждень принесли добре пророблений список. Ревком затвердив його і викачав з городян 5 000 000 крб. Махновці виставили претензію як паралельна влада й відгавкали для себе 3 000 000. Адже війська теж мали потребу в грошах. Тим більше, що завжди намагалися платити селянам за харчі й послуги. С.Дибець безсоромно кривить душею, коли «згадує» про те, що махновці ніколи не розплачувалися. У місті, можливо, таке й траплялося, але не розплачуватися в сільській місцевості для махновця було рівноцінно втраті самоповаги.

Грошей комуністам вистачило ненадовго, і вони почали давати «дурним селянам» розписки, а зерно слати залізницею в Москву в такій кількості, що на порядку денному постало питання нестачі вагонів.

Травень

З початком травня Л.Романов взявся порахувати махновські підрозділи, що стояли в Бердянську і які він помилково вважав усіма збройними силами махновського руху. За його підрахунками, в місті стояли «три полки піхоти, один полк кавалерії та дивізіон артилерії з п'яти пошарпаних гармат. Піхота в основному була озброєна гвинтівками з обрізаними стволами»². Описуючи якість особового складу махновських полків, Л.Романов не жалів чорної фарби: «Склад... — люди, що розклалися, були й куркулі, кримінальники й усілякі мародери, які здатні грабувати й убивати нерідко ні в чому не винних людей. Як Махно, так і його армія не підлягали ніякій дисципліні й не визнавали ніякої системи бою...»³

Початок травня 1919 р. ознаменувався тим, що, нарешті, була підписана угода, яка регламентувала сумісне співжиття в Бердянську махновців та більшовиків. У цей час комуністи відчули, що Н.Махно, аби уникнути війни на два фронти, з білогвардійцями та комуністами, ладен йти на поступки, й перейшли в наступ. Провокаційні заяви з їх боку йшли одна за одною. Якщо, мовляв, Батько Махно «травить комуністів», вони готові піти з міста самі й надати махновцям повну свободу дій. Хай впораються самі. С.Дибець знову згадував про шкіру: «Але ти (тобто Н.Махно — *Авт.*) вже переконався, на що ви здатні як організатори. Візьми випадок із шкірою. Такий сумбур буде у вас усюди. А без чітко працюючого тилу воювати не можна. Так не заважайте нам організувати тил. Давайте по серйозному підійдемо до цього. Інакше ми, більшовики, звільнимо для вас наші пости й поїдемо звідси до Києва»⁴. Комуністи ультимативно ставили питання, і махновці здогадалися, що все це неспроста. Комуністам потрібен був привід для того, аби почати військові дії проти повстанців. А війни на два фронти Н.Махно хотів уникнути за будь-яку ціну, бо добре вивчив закони стратегії ще в стінах Бутирської тюрми. Тому махновці знову запропонували бердянським комуністам компроміс. Почалися переговори з повітовим виконавчим комітетом.

Повітком вимагав, аби махновці не роз'їзжали повітом, не реквізували майно в селян, не налаштували їх проти себе й проти радянської влади. Всі заготівлі комуністи Бердянська будуть вести організовано й постачатимуть махновський фронт і дивізію. Треба лише встановити норми постачання й визначити стабільну кількість їдоків.

У переговорах, що супроводжувалися суперечками, брав участь весь махновський польовий штаб і весь комуністичний повітком. Махновці впиралися, як могли, але комуністи залякували їх, що пойдуть геть, залишать їх — і хай махновці господарюють, як хочуть. «Далі покривати їх грабунки ми не згодні, так справа не піде» — кричали вони в кулуарах. Врешті-решт угода була складена. До середини 30-х років вона зберігалася в архіві одного з колишніх повіткомівців. Представники махновців та бердянського ревкому сперечалися кілька днів, але

¹ Там само. — С. 210.

² БКМ – Арх: Романов-Лопатко. Воспоминания о работе за 1918-1919 годы в городе Осипенко [Бердянск]. — С. 32. Звичай робити з гвинтівки обріз поширився серед махновців восени 1918 р. Обріз, тобто гвинтівка з обпиляним прикладом та стволом, давав можливість використовувати його в кінному бою, на близькій відстані, або ж ховати його під полу кожуха. Для піхоти ж використання обрізу було абсолютно неприйнятним, чого довго не могли второпати ракли-новобранці. Обрізаний ствол гвинтівки дає велику похибку в точності стрільби на середню та дальню відстані й порушує центровку зброї, не кажучи вже про неможливість використання обріза в рукопашному бою.

³ БКМ – Арх: Романов-Лопатко. Воспоминания о работе за 1918-1919 годы в городе Осипенко [Бердянск]. — С. 32 – 33.

⁴ Бек А. Такова должность... (Рассказывает Дыбца) // Избранные произведения. — М., 1989. — С. 210.

договір таки випрацювали. Угода була остаточно оформлена й прилюдно опублікована 6 травня 1919 р. Ось її текст.

«Наказ № 50.

1919 року Травня 6-го дня, представники штабу 3-ї бригади імені Батька Махна й представники Ревкому м. Бердянська винесли наступну постанову.

Уся влада в місті і в повіті по внутрішньому розпорядку належить Повітовому революційному комітету до скликання Повітового Совдепу, а потім Совдепу.

Усі вимоги для потреб Бригади передаються Штабом Бригади в Ревком або відповідний відділ Ревкому, які й задовольняються в міру можливостей.

У всіх випадках непорозуміння чини Бригади передають такі в Штаб, який і з'ясовує непорозуміння з представниками Ревкому.

Усілякі самочинні реквізиції, обшуки й тому подібні дії без уповноваженого представника Штабу й Ревкому забороняються, й особи, які переступили через цю постанову, в якому б чині вони не були, несуть відповідальність як за грабунки.

Начальнику гарнізону наказуємо суворо стежити за дотриманням цієї постанови.

Голова зборів Батько Махно.

Секретар С.Дибець.

Представники Бригади: Озеров, Куриленко, Каретников.

Представники ревкому: Куликов.

Бердянська Радянська типографія».¹

Проте С.Дибець писав, що махновські грабунки в місті не припинилися².

Під час чергового візиту Н.Махна в Бердянськ його супроводжував Ф.Щусь, який через деякий час після підписання вищенаведеної угоди вступив у конфлікт із С.Дибцем. Ще коли С.Дибець у квітні 1919 р. уперше виїздив на фронт, то їхати йому деякий час довелося в одному автомобілі з Ф.Щусем, який тоді працював у штабі бригади. Ф.Щусь перед цим наслухався від анархістів розповідей про С.Дибця як про старого анархістського діяча, літератора, організатора американського «Голосу праці»³. А тому розкрив йому душу, почавши розповідати про себе й про свою мрію стати народним героєм.

Ф.Щусь у роки першої світової служив матросом Чорноморського флоту на лінійному броненосці «Іоанн Златоуст». Броненосець мав великий екіпаж (900 чол.) і спортивну секцію. Ф.Щусь, з його власних слів, уславився під час служби як непереможний у різних видах спортивної боротьби. Він знав прийоми класичної («французької») боротьби, боксу і навіть деякі прийоми екзотичного японського бойового мистецтва джиуджитсу. Ввійшовши в азарт, Ф.Щусь хвалився, що може власноруч, без напруги, задушити руками людину. Язик у неї вилазить з рота, а Ф.Щусь давить та й давить нещасному на горло. Дібрівський отаман із таким смаком живописав й зображував цю операцію, що С.Дибця взяли жах і відраза⁴. Полум'яний революціонер, патріот, талановитий командир і військовий організатор на додачу виявився слабо прихованим садистом. Звичайно, С.Дибець постарався якомога сильніше опаллюжити Ф.Щуся, бо той три місяці потому виступив ініціатором його розстрілу за антимахновську діяльність. Але схожі з дибцевими дані про особистість «другого махновця» дають й інші джерела. «Носив Щусь довге волосся, як і Махно, але чорне. Високий, здоровий, статний дитина. Одягався в якийсь фантастичний костюм: шапочка з пером, оксамитова курточка. Шабля, шпори. На бенкетах у Н.Махна Ф.Щусь сидів як статуя й мовчав. Він насправді мріяв, що буде оспіваний у легендах і казках» — такими словами закінчує опис персони Ф.Щуся С.Дибець.

Інший комуніст-мемуарист, С.Кисельов, дає дещо іншу характеристику Ф.Щусю: «Молодий, років двадцяти п'яти хлопець із безвусим, добродійливим обличчям і копицею волосся на голові, що вилося. За ним йшла слава страшної людини, а при першій зустрічі він видався мені навіть смішним у розшитій шнурками, яскравій і занадто вузькій як для його фігури венгерці. На широкому поясі теліпалося декілька ручних гранат і вірний супутник-маузер. На ременях, приторочених до поясу, висіла довга шабля в металевих піхвах, що, вірогідно, була знята з якогось денікінського корнета»⁵.

С.Дибець і Ф.Щусь посварилися через те, що «Хведір» показав С.Дибцю вірші якогось українського поета про те, «яко батько Щусь один поклав десяток поліцейських». «Я, по своїй безтактності, висміяв і Щуся, і вірші,» — згадував потім С.Дибець. І як виявилось, мало не накликав на свою голову нещастя. Ф.Щусь цього не забув і затаїв зло на ренегата. У серпні 1919 р. він заарештує С.Дибця в с. Добровеличківці й організує над ним

¹ ЦДАГОУ. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 262. — Арк. 101.

² Бек А. Такова должность... (Рассказывает Дыбец) // Избранные произведения. — М., 1989. — С. 211.

³ «Голос праці» — газета анархо-синдикалістів, орган Союзу руських робітників Сполучених Штатів та Канади. Редакторами газети були видатні анархісти — М.Раєвський та В.Волін. Перший номер вийшов у 1911 р. у Нью-Йорку. З 1917 р. газета разом із редакцією переїхала в Петроград.

⁴ Бек А. Такова должность... (Рассказывает Дыбец) // Избранные произведения. — М., 1989. — С. 260.

⁵ Киселев М.В. Годы огневые. — М., 1958. — С. 79.

махновський суд. На суді С.Дибещо ставили у вину, що на мітингах у червні – липні 1919 р. він заявляв, «що махновці грають на руку білогвардійцям, відкрили білим фронт і тому подібне». Військово-революційна рада РПАУ/м/ засудить С.Дибещу до страти, але в останній момент його своїм особистим втручанням врятує Н.Махно й накаже відправити до «червоних», на північ.

Незважаючи на те, що саме Н.Махну С.Дибещу зобов'язаний своїм життям, він описує моральний рівень Батька виключно в похмурих тонах. «Пив він несусвітно. Пиячив день і ніч. Займався розпустою»¹. У 80-і роки ХХ ст., коли матеріали з історії «махновщини» тільки-но почали з'являтися в періодиці, нас довгий час турбувала думка, що мав на увазі С.Дибещу, коли писав, що Н.Махно в Бердянську займався розпустою? Адже інші джерела зовсім не описують Нестора Івановича хтивим джигуном. Із появою на світ Божий нових джерел це зауваження старого ренегата нарешті розкрило свій зміст. «Займався розпустою» — це значить, що Н.Махно ходив дивитися порнофільми й зробив візит до бердянського будинку розпусти. Ця історія, без сумніву, буде цікавою читаючій публіці.

Під час візиту Н.Махна в Бердянськ на початку травня 1919 р. махновські керманічі вирішили урізноманітнити культурне дозвілля новонавернутих махновців. Найбільш популярним серед повстанців-новобранців був кінотеатр, чи, як казали на початку ХХ ст., ілюзіон «Шантеклер»². Претензійну назву цьому закладу було запозичено з однойменної п'єси Едмона Ростана про півня-героя. Репертуар закладу був під стать ростанівському персонажу. У кіномеханіка ілюзіону Миколи Миколайовича Кудрявцева був на руках скарб, вручений йому свого часу хазяїном ілюзіону. Металевий ящик із коробками короткометражних порнографічних французьких фільмів виробництва паризької студії «Пате». Студія «Пате» була найбільшим і найуспішнішим виробником кінопродукції у Франції на початку століття. В її павільйонах знімалися надзвичайно різножанрові картини. Саме тут побачив світ знаменитий Фантомас, почав свою кар'єру всесвітньо відомий комік Макс Ліндер, і, саме тут хтиві французькі кіномитці вперше почали експлуатувати тему порнофільму. Порнографічні короткометражки на студії «Пате» знімалися практично до другої світової війни й німецької окупації Парижу. Як стверджують фахівці, порівняно з сучасними порнографічними фільмами ці перші експерименти «низького жанру», звичайно, ні в яке порівняння не йшли. За великим рахунком, навіть назвати їх порнографічними, у сучасному розумінні цього слова, було б неправильно. Але оголена жіноча натура була присутня у всій своїй красі, і це було саме те, чого потребувало портове місто, заповнене вояками-новобранцями³.

У неділю, 18 травня 1919 р., помічник кіномеханіка Петро Руднев разом зі своїм другом, художником-початківцем Сашком Коморним показували «французьке кіно» махновцям. М.Кудрявцев наказав хлопцям крутити повстанцям кіно до упаду, «поки не посиніють»⁴. Із залу під час сеансу доносився регіт, що доходив до виску.⁵

Зненацька для хлопців, двері кінобудки відчинилися й всередину ввійшов Нестор Махно. Позаду нього на площадці біля сходів залишився стояти Ф.Щусь. Н.Махно показав пальцем на скриньку з катушками плівки й спитав: «Що, все це будете крутити?». Це був критичний для хлопців момент. Поведінку Н.Махна було важко передбачити. Наприклад, він міг показати себе в іпостасі ревнителя революційних чеснот, конфіскувати мерзоту, а хлопців побити нагайкою. Особливо переживав О.Коморний. Н.Махно знав його, бо той допомагав художнику Анастасу Брянцеву малювати його парадний портрет. Настільки різкий контраст між високим мистецтвом

¹ Бек А. Такова должность... (Рассказывает Дыбещ) // Избранные произведения. — М., 1989. — С. 200.

² Цей кінотеатр розташовувався на першому поверсі того самого будинку, частину другого поверху займав готель «Метрополь». (Михайличенко В., Денисов С., Тишаков М. Бердянськ. Погляд через століття. Історичний довідник. — Запоріжжя: ТОВ «ВПО «Запоріжжя», «Південна зоря», 2007. — С. 25).

³ При цьому така «свобода нравів» не була для Бердянська чимось абсолютно новим. Ще в 1907 р. бердянський інспектор народних училищ Д.Мухін доповідав своєму керівництву: «...Также весьма желательна обуздание нашей печати, которая в своих объявлениях и рекламах дошла до пределов крайней беззастенчивости. Не говоря уже о самых открытых и свободных рекламированиях всяких «мужских и дамских предохранителей», брошюр «по половой жизни и предохранении от беременности», восхвалений записок «Ванды Захер-Мазох о садизме ее мужа», я могу указать хотя бы на журналы вроде «Тайны жизни», «Брачная почта» и т. п. Для кого и для чего они издаются, с какими целями рекламируются в наших газетах? Я убежден, что никто из взрослых не купит этой гадости, а она находит лишь спрос у неокрепших в нравственном отношении подростков, развращая их низменные инстинкты и нередко заставляя учреждать тайные общества «огарков» и т. п. Только совершенное запрещение и строгие меры против этой, а тем более проявляющейся в обращении уже совершенно порнографической литературы могут поднять упавшую за последнее время нравственность общества и помочь ему в тесном союзе с педагогами бороться против развращения подрастающего поколения» (ДААРК. — Ф. 100. — Оп. 1. — Спр. 2424. — Арк. 138 – 138 зв.).

⁴ Семанов С. Нестор Махно — вожак анархистов. — М., 2005. — С. 215.

⁵ Згодом, із закріпленням у Бердянську радянської влади, кінотеатр, де махнявцям «крутили» порнографічні фільми, отримав нову назву — «Червона Зірка». Поруч із кінотеатром, у тому ж будинку, розташовувався міський відділ ГПУ – НКВС (Михайличенко В., Денисов С., Тишаков М. Бердянськ. Погляд через століття. Історичний довідник. — Запоріжжя: ТОВ «ВПО «Запоріжжя», «Південна зоря», 2007. — С. 25).

портретиста й демонстратором порнографічної продукції міг не сподобатися Нестору Івановичу. Але минулося. У напівтемряві кінобудки Н.Махно Сашка Коморного не впізнав.

Петя Руднев ствердно відказав Батьку, звернувши все на хазяїна, що наказав чинити саме так. Н.Махно мовчки зняв папаху, сів на табуретку й через віконце став дивитися на екран. Махна можна зрозуміти. Практично всю свою молодість, дев'ять неповних років свого життя, він провів у різних тюремних закладах Російської імперії, звідки повернувся вже не зовсім молодим і з підірваним здоров'ям. Сказати, що його молодість була обділеною жіночою увагою, це не сказати нічого. Махну було цікаво. Він уперше в житті дивився «такий» фільм. Піти в кінозал до рядових бійців, які й бійцями то по правді ще не стали, було незручно, це могло підірвати його авторитет. Народні герої, як відомо, порнографічні фільми не дивляться.

Сеанс часто переривався з технічних причин. Зношені стрічки рвалися, й поки підприємливі підлітки склеювали їх грушовою есенцією, махновці в залі підіймали свист і тупотіли ногами. Ф.Щусь весь час стояв за дверима, часто зазиравав до кінобудки й настійливо гукав: «Ну, пішли, Батьку, пішли!»

У будці було душно. Травень 1919 р. у Бердянську видався спекотним. Н.Махно обтер хусточкою обличчя і шию й пішов, на останок попрощавшись з хлопцями, що означало схвальну рецензію¹.

Краще б Н.Махно таких фільмів того дня не дивився, бо Ф.Щусь повів його прямісінько в будинок розпусти. Цей заклад процвітав у Бердянську й при революційній владі. Велика кількість солдатів у місті створювала йому добре фінансове підґрунтя.

У своїй книзі І.Тепер досить докладно описує інцидент у бердянському будинку розпусти, куди махновці привели Батька². Правда, зробив він це зі слів інших людей, бо сам з'явився серед повстанців лише весною 1920 р. Тільки-но почесна делегація махновського руху переступила поріг борделю, як Н.Махно став свідком огидної сцени. Повстанці, які прийшли до повій раніше Батька, зчинили бійку за дам, яких не змогли поділити поміж собою за вподобаннями. І тут Н.Махно не витримав. Відправивши жінку до батьків на Правобережжя, в с. Піщаний Брід, він ще міг дозволити товаришам завести себе до будинку розпусти, але спокійно споглядати відвертий моральний розклад революціонер не зміг. Вихопивши револьвера, Н.Махно з огидою застрелив наповал кількох чоловік і пішов геть. За ним подалися й перелякані поплічники. Батько негайно виїхав на фронт, а потім скликав у Маріуполі військовий з'їзд.

Він відбувся 12 травня 1919 р. Пропозиції лівих есерів про початок антикомуністичного повстання й об'єднання з отаманом Н.Григор'євим були відкинута. У резолюції з'їзду першим пунктом йшла вимога «продовження угоди з радянським урядом». З'їзд доручав Військовій Революційній Раді Гуляйпільського району почати переговори щодо надання повної автономії Маріупольському, Бердянському, Мелітопольському, Олександрівському, Павлоградському й Бахмутському повітам³. Коли інформація про з'їзд просочилася до «червоних», вони відразу назвали вказану територію «Донецько-Приазовською республікою», до складу якої, як бачимо, повинно було увійти й місто Бердянськ.

А в Бердянську на початку травня 1919 р. працівники російсько-американського механічного заводу вже були доведені раклами до відчаю й неодноразово ставили перед місцевою владою питання про перевезення заводу. Звичайно ж, завод мав бути переведений не куди-небудь, а в Москву, подалі від фронту і від махновців. У принципі, це вельми пасувало загальному спрямуванню комуністичної політики на Україні в першій половині 1919 р., так званій «п'ятаковщині», за іменем першого секретаря КП/б/У Г.П'ятакова. Промислові підприємства з території «непевної» України перевозилися в Росію, що дуже нагадувало репарації в країні, що прогнала війну ворогам. Проте для організації вивезення заводу потрібна була згода уряду УСРР, а той саме переїхав до Києва. Партійна організація Бердянська вирішила послати в Київ «комісара праці» Л.Романова, який, добравшись до столиці, зміг зустрітися з Д.Мануїльським⁴. «Старий більшовик» займав посаду міністра землеробства і до питання про долю бердянського заводу мав надзвичайно віддалене відношення, але Л.Романова це не зупинило. Після викладення всіх скарг на махновців і особисто на Н.Махна, Л.Романов розповів і про ініціативу вивезення механічного заводу до білокам'яної. Вивезти промислове підприємство з махновського району було дуже на руку

¹ Семанов С. Нестор Махно — вождь анархистов. — М., 2005. — С. 216.

² Тепер І. Махно. — Харьков, 1924. — С. 34. На початку XXI ст. історія відвідин Н.Махном бердянського будинку розпусти отримала друге дихання у вигляді окремого акту п'єси О.Тома «Нестор Махно», поставленої на сцені Запорізького музично-драматичного театру ім. І.Магара.

³ Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. — К., 1993. — С. 186.

⁴ Мануїльський Дмитро Захарович (1883 – 1959) — видатний діяч комуністичного руху першої половини XX ст. Походив із родини волосного писаря. Буцімто закінчив юридичний факультет Паризького університету (Сорбони). З 1903 р. — член РСДРП. Переслідувався за причетність до організації збройних повстань у 1906 р. (Кронштадт, Свеаборг). Із 1907 по 1917 р. — в еміграції, член соціал-демократичної групи «Вперед». У 1917 р. вступає до лав «більшовиків». Весною 1918 р. — заступник народного комісара продовольства РРФСР, один з організаторів продзагонів. У кінці 1918 р. переведений на Україну, член Всеукраїнського ревкому. У 1919 р. міністр землеробства УСРР. У подальшому — на керівній роботі. З 1944 р. — міністр зовнішніх справ УРСР та академік АН УРСР. Активний прихильник сталінських репресій. Після смерті Й.Сталіна пішов на пенсію.

українським комуністам, і Д.Мануїльський попросив Л.Романова залишитися на день у Києві, поки він не узгодить усі ці питання з відповідними працівниками й не дасть остаточної відповіді. Наступного дня Л.Романов знову зустрівся з Д.Мануїльським, який сказав, що завод можна буде перевезти, вказівки всім необхідним інстанціям вже зроблені. Щодо Н.Махна, то зараз біля Катеринослава стоїть штабний потяг Лева Каменєва¹, уповноваженого РГО. Хай Л.Романов іде до нього й доповість все йому особисто. Жалібник поїхав до Катеринослава і знайшов потяг, що стояв неподалік міста. Секретарем Л.Каменєва виявився знайомий Л.Романова, колишній есер Громберг-Зорін, який організував бердянцю зустріч із начальником. Л.Каменєв тільки-но повернувся з Гуляй-Поля, причарований махновцями, і аргументи Л.Романова не сприйняв, хоча той «докладно доповів йому щодо розташування махновських частин і про їх командирів, серед них і про самого Махно та його ставлення до радянської влади...» «Махно не є прихильником радянської влади, — повідомляв Л.Романов про комбрига, — а є обманщиком нашого командування, а в місцях його перебування жорстоко розправляється з комуністами й радянськими службовцями.»² Л.Романов у глибині душі сподівався, що всемогутній уповноважений, якого він, до речі, переплутав із С.Каменєвим, головнокомандувачем РСЧА, дасть наказ послати на махновців вірні «диктатурі пролетаріату» війська. І був розчарований. Л.Каменєв, вислухавши прохача, порадив останньому повертатись назад і постаратися покращити стосунки з махновцями, позицію яких Л.Каменєв ще раз перевірить при нагоді. Невдоволений Л.Романов повернувся в Бердянськ.

Через чотири дні після повернення Л.Романова-Лопатко в місто знову, але вже без колишньої помпи, прибув П.Дибенко, який тепер називався командувачем Кримської Червоної армії. Л.Романов нажалівся на Н.Махна і йому. Але теж безрезультатно. Наступного дня в місті на базарній площі було скликано мітинг, на якому, крім місцевих ревкомівців, виступали й П.Дибенко та Н.Махно. Останній 14 травня 1919 р., після закінчення в Маріуполі військового з'їзду, приїхав до Бердянська на автомобілі. П.Дибенко познайомив присутніх із становищем на фронтах, а також розповів про участь махновської бригади в «громадянській війні».³ Н.Махно у відповідь, у присутності П.Дибенка та його цивільної дружини О.Коллонтай⁴, «відверто паплюжив робітничий клас і його диктатуру, але відповідної відмови так і не отримав»⁵.

По закінченні мітингу в приватній бесіді П.Дибенко сказав Л.Романову, що становище Червоної армії хитке, а місцевість навколо Бердянська «дуже складна», так що комуністичний актив міста може, чого доброго, бути відрізаним і захопленим ворожими військами. «Стежте за рухом фронтів. Не треба повторної втрати людей» — напучував Л.Романова П.Дибенко. Історія розстрілу більшовицької Бердянської ради зразка 1918 р., як бачимо, вразила і його.

Стратегічне становище Бердянська у травні 1919 р. справді значно ускладнилося. По-перше, і комуністи, і махновці боялися десанту з моря. Військово-морські сили денікінців на цей час значно посилилися й набагато перевищували потужністю червоноармійські. Але друга небезпека була ще реальнішою. З півночі над Приазов'ям нависав кінний корпус А.Шкуро. Він уже двічі проривав фронт на півночі, на стику бойових ділянок махновської бригади й сусідньої 9-ї дивізії РСЧА. Лише героїзм махновських повстанців не дозволив йому прорватися на південь, до моря, в беззахисні тили. Таким маневром, ударом через Пологи на Якимівку, можна було відсікти все Приазов'я з Бердянськом одним махом, а другим махом відсікти в Криму армію П.Дибенка, заблокувавши перешийки півострова. До того ж, у травні 1919 р. «червоне» командування практично припинило постачання союзників-махновців зброєю та набоями, що значно послабило повстанський фронт, а значить, і ускладнило політичне майбутнє Бердянська.

Після словесного виявлення піклування П.Дибенко попросив відпустити для Кримської армії шкіри, якої, на його думку, в Бердянську «було більше аніж достатньо». Заради неї він, власне, сюди й навідався, бо махновським начальником уже бути перестав. Бердянські комуністи кинулися вантажити улюбленому командарму випрохані ним вагони й відправили їх за вказаною адресою. Потім стали гадати, чого, власне, П.Дибенко приїздив до Бердянська: «Ми не могли встановити мети прибуття Дибенко в місто»⁶ — розводив

¹ Каменєв Лев Борисович (Розенфельд) (1886–1936) — видатний радянський партійний діяч. Походив із родини залізничного машиніста, що став інженером. Член РСДРП із 1901 р. Учасник революції 1905–1907 рр. У 1917 р. деякий час займав посаду голови ВЦВК. У 1918–1920 рр. — член Політбюро ЦК ВКП/б/. У квітні–травні 1919 р. — уповноважений Ради оборони на Україні. 7 травня 1919 р. відвідав Гуляй-Поле, де зустрічався з Н.Махном. У подальшому — на керівних державних постах. Активний учасник антисталінської опозиції. Репресований як «ворог народу».

² БКМ – Арх: Романов-Лопатко. Воспоминания о работе за 1918-1919 годы в городе Осипенко [Бердянск]. — С. 30–31.

³ БКМ – Арх: Романов-Лопатко. Воспоминания о работе за 1918-1919 годы в городе Осипенко [Бердянск]. — С. 31.

⁴ Коллонтай (Домонтович) Олександра Михайлівна (1872–1952) — професійна революціонерка, цивільна дружина П.Дибенка. Брала участь у соціал-демократичному русі з 1890-х років. Член РСДРП з 1915 р. Активна учасниця Жовтневого перевороту та «громадянської війни». У першій половині 1919 р. — начальник політвідділу 1-ї Задніпровської дивізії. З 1923 по 1945 роки — на дипломатичній роботі. З 1945 р. — радник Міністерства іноземних справ СРСР.

⁵ Волковинський В.Н. Махно и его крах. — М., 1991. — С.75.

⁶ БКМ – Арх: Романов-Лопатко. Воспоминания о работе за 1918-1919 годы в городе Осипенко [Бердянск]. — С. 32.

руками Л.Романов. Нарешті, порадившись, вирішили вважати, що це «верховний командувач Каменєв зв'язався зі штабом» Дибенка й направив його до Бердянська. Ймовірно, аби той розправився з Н.Махном.

Розправи над Н.Махном бердянські комуністи не дочекалися. П.Дибенко собі поїхав, а Н.Махно залишився в місті надовго. Він хотів проконтролювати хід формування нових полків та взяти участь у повітовому з'їзді Рад. По його приїзді в місті було влаштовано парад повстанських полків: кінного й піхотного. Враження про бійців у Н.Махна та В.Білаша залишилося добре, але, як зауважує останній, «відчувалося, як невидима рука сіє антисемітизм». 17 травня 1919 р. із Бердянська на фронт виступив новий махновський кавалерійський дивізіон¹.

Увечері цього дня Н.Махно з поштом вийшов погуляти на вулиці міста, й відразу побачив якихось підозрілих типів із гвинтівками й закинутими за плечі вузлами. Навпроти «Гранд-Отелю» він особисто зупинив молодчиків². Про розстріл Н.Махном мародерів прямо посеред міста писав у своїх спогадах не тільки В.Білаш, але й художник О.Коморний, який переказував розповідь свого друга, кіномеханіка П.Руднева. «У той час молодь прогулювалася вечорами в центрі міста. І ось під час такого гуляння проходив по проспекту Махно із своєю свитою. Назустріч йому вискочили два молодці з великими тюками». Н.Махно наказав раклам розв'язати вузли. У них були жіночі капелюхи, плаття, панталони, дитяча білизна, краватки й інше барахло. Батько спитав: «Де ви взяли це і навіщо воно вам?»

Нетверезі грабіжники бурмотіли щось молозрозуміле. Махно наказав їм стати біля стінки будинку, вийняв із кобури наган і застрелив обох на місці наповал. Ховаючи наган в кобуру, наказав: «Прибрати падлюк...»³

Уночі начальник гарнізону С. Каретник улаштував гулянку на честь високого гостя. У публічний будинок Н.Махна вже ніхто вести не ризикнув, натомість С.Каретник запросив повій у гості до себе. Коментуючи подібні заходи, відомий анархіст В.Волин так відгукувався про моральні устої Н.Махна: «Ми з сумом повинні констатувати, що моральні якості Махна й багатьох його друзів і соратників не виявились повною мірою на висоті... Його найбільшим недоліком було, звичайно, зловживання алкоголем. Він пив все більше й іноді опинявся в досить жалюгідному стані... Іншим недоліком Махна й багатьох його друзів — не тільки командирів — було їх ставлення до жінок. Випивши, ці люди здійснювали неприпустимі, одіозні, — іншого слова немає, — вчинки, до оргій включно, в яких вимушені були брати участь і деякі жінки. Нема потреби казати, що подібна розпуста виявляла деморалізуючу дію...; страждала й репутація командування»⁴. Скажемо одразу, що цей коментар відноситься до листопада-грудня 1919 р., але в нас немає ніяких підстав вважати, що в першій половині 1919 р. Н.Махно поводив себе якимось інакше. Особливо після того, як відправив до батьків, подалі від фронту, свою дружину — вчительку Галину Кузьменко. Після цього приятелі, на кшталт «Великого Німого» та «Феді» Щуся, відчули повне право показати Батьку всі принади й переваги «міського життя». Але присутність повій знову вивела Нестора Івановича з душевної рівноваги.

«Були тости, грала музика, співалися пісні, пари, придурюючись, танцювали танго в сороміцькому виконанні... — згадував минуле присутній В.Білаш. — Махно був п'яний і неначе здурів: він щось кричав, а потім відкрив пальбу в стелю. Проте дужі руки Куриленка обвилися навколо тонкої талії батька — він був обеззброєний, зв'язаний і покладений у ліжку. Що було з ним на ранок, не знаю: ми були далеко»⁵. На відміну від В.Білаша, ми знаємо, що робив Н.Махно наступного дня. 15 травня 1919 р. у Бердянську почав роботу повітовий з'їзд Рад.

Повітовий з'їзд Рад робітничих та селянських депутатів

Агітацію за проведення повітового з'їзду Рад ще з березня місяця вели місцеві осередки лівих соціалістів-революціонерів та анархістів. Врешті-решт, до ідеї проведення з'їзду пристали і комуністи, бо на них стали тиснути ще й махновці. Адже на з'їзді повинні були відбутися вибори повітового виконавчого комітету, і всі політики хотіли засісти в його крісла.

Повітовий з'їзд Рад проходив аж вісім днів, з 15 по 23 травня 1919 р. У роботі з'їзду в якості учасника брав участь і Н.Махно разом з іншими членами махновського штабу. Під час з'їзду, після засідань, Н.Махно декілька раз виступав на мітингах. «Він неодноразово давав волю язикові й казав, що комуністів треба вирізати. У зв'язку з однією з таких промов я мав з ним дуже неприємне пояснення. — згадує С.Дибець. — Він виступав у абсолютно п'яному вигляді. І, можливо, щиро, а, можливо, і нещиро на наступний день казав, що зовсім не пам'ятає, про що говорив»⁶.

Комуніст М.Кисельов залишив нам опис зовнішності Н.Махна, датований саме цим часом: «Невеличкого зросту, миршавий, із вилицюватим обличчям, він говорив негучним голосом опустивши очі, й тільки іноді з-під

¹ Білаш А.В., Білаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. — К., 1993. — С. 196.

² Білаш А.В., Білаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. — К., 1993. — С. 188.

³ Семанов С.Н. Нестор Махно — вождь анархистов. — М., 2005. — С. 218.

⁴ Волин В.М. Неизвестная революция. 1917 – 1921. — М., 2005. — С. 521, 524.

⁵ Білаш А.В., Білаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. — К., 1993. — С. 188.

⁶ Бек А. Такова должность... (Рассказывает Дыбец) // Избранные произведения. — М., 1989. — С. 210.

лоба оглядав швидким поглядом людей, що слухали його. Хворобливий колір лица, впалі щоки, тихий голос, відсутність владності у зовнішності, в рухах, жестах — все це не створювало враження, що на трибуні стоїть той грізний батько, про якого вже знала вся Україна. Лише невеликі, бігаючі оченята, з швидким, незвичайно гострим поглядом, та по котячому жовті зіниці видавали в ньому того, ким він і був у дійсності. Махно промовляв, часто запинаючись і підшукуючи потрібні слова, повторюючи в кінці фрази «і тільки»¹.

На засіданнях з'їзду анархісти та махновці вимагали усунення діючого виконкому, цілком комуністичного, й вільних виборів до «вільних рад» у Бердянському повіті. «Вільною радою» махновці називали орган місцевого самоврядування, рішення якого не могла координувати ніяка вища інстанція й який володів абсолютною владою на місцях.

22 травня 1919 р. на засіданні вирішувалося продовольче питання і вибирались делегати на Всеукраїнський з'їзд волосних виконкомів, який повинен був відбутися в Києві 1 червня 1919 р. Представники сільських рад, що до цього явно симпатизували махновцям, були настільки занепокоєні наступом денікінців, що всіляко закликали до покращення стосунків між комуністами та повстанцями, запевняли повітове комуністичне начальство у своїй лояльності до нього. Вони навіть погодились на продрозкладку. У найближчий час після з'їзду селяни Бердянського, Мелітопольського та Дніпровського повітів зібрали цільовий хліб для Петрограду (200 вагонів) у подарунок². Але цим справі не допомогли. Під тиском троцькістів комуністи поступово, але вірно брали курс на віроломний розрив союзницького договору з махновцями.

Під час повітового з'їзду бердянським комуністам таки довелося віддати на фронт свій «комуністичний батальйон». Аби не описувати ганебних для комуністів обставин цієї події, С.Дибець посилається на погану пам'ять³ і начебто пригадує, що це сталося через дії якогось махновського отамана, який пішов із фронту «відпочивати», кинувши боєдільницю напризволяще. Насправді ж події розвивалися дещо інакше.

У кінці травня 1919 р. махновський фронт тримався, за словами В.Білаша, «на волосинці»⁴. У цей час бердянські «намісники» знову пожалілись Н.Махну на працівників Бердянської НК. На те, що бердянська тюрма переповнена арештованими й що «богатирські застави», тобто «комуністичний полк-батальйон» Бердянського ревкому та недавно організований «загін НК», не бажають йти на фронт.

Загальновідомо, що за законами військового часу, вся цивільна влада і всі військові частини, незалежно від їх призначення, підкоряються командуванню, що несе відповідальність за бойову дільницю, на території якої вони знаходяться. Н.Махно віддав наказ штабу бригади, який знаходився в Бердянську, згідно з яким для ліквідації прориву фронту противником і у зв'язку з відмовою батальйону внутрішньої охорони й загону НК м. Бердянська виступити на фронт, штабу бригади необхідно звільнити арештованих із тюрми, роззброїти батальйон внутрішньої охорони й весь склад Бердянської НК, і всіх разом відправити на передові позиції, де вести в бій⁵. Наказ Н.Махна був виконаний якнайшвидше.

Катеринославська газета «Ізвестія» 31 травня 1919 р. писала: «У кінці травня відбувся ряд зіткнень між місцевим Ревкомом і військовим командуванням, внаслідок чого повітовий з'їзд рад був вимушений перервати роботу й зайнятися питаннями про взаємовідносини між революційними органами й військовою владою. Представники штабу 3-ї бригади імені Махна розігнали без відома Ревкому Бердянську НК і самовільно випустили 22 травня 1919 р. всіх кримінальних злочинців. Махновці взагалі заборонили діяльність Бердянської повітової НК, а її збройний загін відправили на фронт»⁶. Бердянські чекісти розділили долю своїх колег із Новомосковська та Маріуполя, яких махновці теж погнали в окопи.

Закінчився повітовий з'їзд Рад досить неприємним інцидентом, який підготували розлючені махновськими діями більшовики. Ще 12 травня 1919 р. штабом махновців у Бердянську були заарештовані четверо офіцерів-воєнспеців, прислані в місто з Москви для формування червоноармійської частини. Махновці цілком виправдано боялись, що ця частина буде використана проти них. Добре нам відомий Л.Романов у кінці підсумкової доповіді про роботу з'їзду поставив перед ним питання про звільнення Н.Махном заарештованих без усякого звинувачення офіцерів. За домовленістю присутні в залі комуністи підняли шум, почались викрики, вимоги випустити арештованих. Н.Махно взяв слово й виступив перед з'їздом. Він пообіцяв, що офіцери будуть відпущені. Сказавши ще кілька загальних фраз, Н.Махно закінчив виступ⁷.

Після цього Н.Махно дав вказівку своїм підлеглим нізащо не піддаватися на провокації комуністів. Підтримуючи організацію по селах «вільних рад», Н.Махно утримувався від їх організації у Бердянську. Тоді ж,

¹ Киселев М.В. Годы огневые. — М., 1958. — С. 82.

² Українська РСР в період громадянської війни. Т. 2. — С. 273.

³ Бек А. Такова должность... (Рассказывает Дыбец) // Избранные произведения. — М., 1989. — С. 212.

⁴ Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. — К., 1993. — С. 208.

⁵ Лебедь Д.З. Итоги и уроки трех лет махновщины. — Харьков, 1921. — С. 21.

⁶ ЦДАГОУ. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 253. — Арх. 14.; Лебедь Д.З. Итоги и уроки трех лет махновщины. — Харьков, 1921. — С. 21.

⁷ БКМ — Арх: Романов-Лопатко. Воспоминания о работе за 1918-1919 годы в городе Осипенко [Бердянск]. — С. 28.

23 травня 1919 р., Батько телеграфував махновському начальнику постачання І.Новикову¹ та коменданту Бердянська М.Уралову, що постійно конфліктували з Бердянським повіткомом. Н.Махно наказував підлеглим «у жодні радянські справи не втручатися та увійти в найтісніші стосунки з більшовиками, котрі репрезентують владу»². Але невдовзі до Бердянська з Гуляй-Поля прибув ще один видатний махновець, якому на вказівки Батька було абсолютно начхати з тої причини, що він уважав себе не менш видатною особистістю, ніж Н.Махно.

Маруся

Марія Григорівна Никифорова (1885 – 1919) з групою наближених анархістів та повстанців приїхала в Бердянськ формувати полк у середині травня 1919 р. Це була, без перебільшення, унікальна особистість у міжнародному й українському анархістських рухах ХХ ст.

На теренах України та Росії її знали більше як «отаманшу Марусю», «бандитку Марусю», «Марусю-анархістку» або «Марусю-антихристку». «Бандитка Маруся» була благородного походження. Вона народилася в м. Олександрівську в збідній дворянській родині. Її батьком був офіцер. Незважаючи на жіноче ім'я, Маруся за статевими ознаками була самим що не є гермафродитом. Через цю анатомічну аномалію вона ще в юному віці покинула родину й працювала посудомийкою на горілчаному заводі, одночасно приєднавшись до анархістського підпілля. Маруся стала анархо-комуністкою за переконаннями, зі схильностями до «безмотивного» терору проти буржуазії й представників державного апарату. У 1907 р. вона була заарештована за участь у вбивстві пристава й засуджена до смертної кари, яку гуманний суд замінив на 20 років каторги. У 1909 р. разом із групою арештанток Марія Никифорова взяла участь у масовій втечі з Новинської жіночої каторжної тюрми й з великими пригодами опинилася в еміграції. Вітер пригод носив її по всьому білому світу. Вона проживала в Японії, США, Франції, Іспанії. Під час проведення терористичного акту в Барселоні Маруся отримала серйозне поранення. Потім представляла Паризьку федерацію анархо-комуністів на Першій Об'єднавчій конференції російських анархо-комуністів за кордоном (28 грудня 1913 – 1 січня 1914 р.) у Лондоні, де зустрічалася з П.Кропоткіним. Проживаючи в Парижі, М.Никифорова перенесла одну з перших вдалих операцій по корекції статі й вийшла заміж за польського анархіста Вітольда Бжостека. У роки першої світової війни М.Никифорова, переодягнена в чоловіче вбрання, закінчила в Парижі скорочені курси офіцерської школи. Скорочені курси навіть не вимагали належного медогляду, і Марія як офіцер брала участь у боях на Салонікському фронті в 1916 – 1917 роках, винищуючи болгарське військо. У 1917 році, після Лютневої революції, за сім років об'їхавши навколо земної кулі, вона повернулася додому.

На початку липня 1917 р. її помітили як активну учасницю антиурядового повстання в Петрограді. Уникаючи переслідування, М.Никифорова повернулася додому, в м. Олександрівськ, де відродила місцеву федерацію анархістів. Згодом Маруся стала відома як організатор і бойовий командир «Вільної бойової дружини» анархістів, одного з найбільш одіозних військових підрозділів у історії України 1917 – 1918 рр. Це був безжалюсний експропріатор багатіїв й убивця «білих» офіцерів, який чудово володів ораторським мистецтвом. За рік М.Никифорова взяла участь в організації анархістських осередків та загонів «чорної гвардії» в десяти містах України. Вона була учасником боїв із військами УНР та підрозділами німецьких армій. Після Брестського мирного договору Маруся переходить в антагоністичні стосунки з комуністичною владою й уславлюється розгромом Єлисаветграда в березні 1918 р. Згодом брала участь у антибільшовицькому повстанні в Саратові й авантюрі із захопленням золотого запасу Північно-Кавказького банку. В грудні 1918 р. Маруся разом із військами УНР брала участь у захопленні м. Одеси й зруйнуванні місцевої тюрми. У кінці грудня 1918 р. М.Никифорова взяла участь у Першому Всеросійському з'їзді анархістів-комуністів у Москві, де була обрана в його секретаріат. Згодом, у січні 1919 р., вона була заарештована й засуджена революційним трибуналом до заборони займати керівні посади на термін до шести місяців.

У лютому 1919 р. Маруся приєдналася до махновського руху, в якому виконувала керівництво культурно-просвітницькою роботою, що передбачало організацію шкіл та дитячих садків, госпіталів, культурного дозвілля повстанців. У травні 1919 р. вона була допущена, через клопотання Л.Каменева, до військово-організаційної роботи.

Своє недовге перебування в Бердянську Маруся постаралася використати найефективніше. Одночасно з формуванням полку М.Никифорова організувала з працівників махновської контррозвідки та анархістів-набатівців таємну терористичну організацію. Про неї не знав навіть Нестор Махно. Поява у Марусі особистого

¹ Новиков Іван Михайлович (1893 – ?) — походив із родини селянина-бідняка с. Пологи Олександрівського повіту. В роки першої світової війни — гвардійський унтер-офіцер. Після 1917 р. співчував соціалістам-революціонерам. Начальник формування резерву махновської бригади, на думку В.Білаша «з помітними елементами кар'єризму» (Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. — К., 1993. — С. 583). З 1920 р. покинув махновський рух і перейшов на бік комуністів, у подальшому — радянський діяч місцевого рівня.

² Савченко В. Махно. — Харків, 2005. — С. 138.

загону в 60 чоловік виявилася для нього повною несподіванкою. Терористи Марусі готувалися до знищення лідерів комуністичного й «білого» рухів.

Із слідчих показань анархіста М.Тяміна нам відомі персони трьох бердянських анархістів, ймовірно, махновських контррозвідників — Миколи Бельцева, Григорія Кремера та Андрія «Португальця». Останньому, як бачимо, злодійське прізвисько повністю замінило прізвище. М.Тямін зустрів їх у Тулі в червні 1919 р. Тепер вони були членами «Марусиної» організації та їхали до Москви. Терористи сказали: «Всі хлопці з'їжджаються туди...; там міркується поставити організацію анархістів, і роботи буде багато»¹. Зазначимо, що ніякої значної ролі в роботі «анархістів підпілля» ці люди не відіграли. Причетним до знаменитого вибуху в Леонтієвському провулку був лише Олександр Миколайович Попов (Барановський), який теж був пов'язаний із Бердянськом. До революції він працював у Бердянську на залізниці, а в 1918 р. служив у Бердянську ж червоноармійцем у загоні анархіста І.Мокроусова. У травні 1919 р., будучи проїздом у Москві, на Сухарівському базарі О.Попов зустрів свого знайомого по Бердянську весни 1918 р., якогось Віктора, що начебто займався формуванням червоноармійських частин. Цей таємничий Віктор заігував О.Попова кинути службу в Червоній армії та «їхати на батьківщину, в Бердянськ». Для того, аби «виправити» необхідні документи, він познайомив Попова з Петром Соболевим, який і заігував останнього до групи анархістів-підпільників. Проте О.Попов захворів на тиф і в Бердянськ не поїхав. Згодом за дорученням групи він грабував каси заводів², був схоплений чекістами й розстріляний за вироком суду.

Але задумана Марусею велика справа не була доведена до кінця. У вересні 1919 р. відважна анархістка була затримана «білою» контррозвідкою в Севастополі й повішена в місцевій фортеці разом зі своїм чоловіком. Трупи анархістського подружжя були поховані на Гагарінському кладовищі м. Севастополя в братерській Могилі Комунарів, на якій згодом радянська влада встановила «Пам'ятник Жертвам революції».

Агітпотяг 2-ї Української армії в Бердянську

Після очищення Катеринославу від військ отамана Н.Григор'єва, в другій половині травня 1919 р. у махновський район за маршрутом Чапліно – Гуляй-Поле – Бердянськ було вирішено направити агітпотяг 2-ї Української армії. Проводжати агітаторів вийшла мало не вся армійська реввійськрада. Командарм А.Скачко напучував керівництво експедиції в прощальній промові: «Обстановка вас чекає специфічна»³. Командарм наголошував, що агітаторам у стосунках із махновцями потрібно бути особливо гнучкими й настороженими. Професійні артисти їхати в махновський район злякалися. Натомість у складі делегації від 2-ї армії їхали досвідчені агітатори Данченко, Колосов⁴, Кисельов та озброєний духовий оркестр матросів-музикантів.

На ст. Гуляй-Поле керівництво агітпотягу зустрілося з комуністом Григор'євим-Голубем, агентом більшовиків у махновському районі, який займався збором різноманітного компромату і, між іншим, видавав кримінальні злочини, що траплялися на території району, за офіційну політику «махновщини.» Григор'єв-Голуб узявся оповідати про махновські неподобства, зокрема, про те, як махновський комендант Бердянська М.Черняк надав анархістам Марусі для постою кращі приміщення міста з тим розрахунком, щоб «загоновики» могли забрати там собі «на пам'ять» речі, які їм сподобаються. Один із залізничників, який мешкав у пристанційному будиночку з садочком, побачивши, що в нього з двору тягнуть свиню, кинувся віднімати її, але його тут же вбили «лицарі анархії»⁵.

Наглядав за формуванням махновських частин у Бердянську начальник штабу 1-ї Української повстанської дивізії Я.Озеров. За даними Голуба, серед них проводилась агітація під гаслом: «Геть комісародержавство!». Загалом навколо Бердянська було сконцентровано три махновських полки. За агентурними даними Григор'єва-Голуба, лише один з них — 1-й партизанський — був відносно лояльний до комуністів, інші ж — Марусі

¹ Красная книга ВЧК. Т. 2. — М., 1989. — С. 366.

² Красная книга ВЧК. Т. 2. — М., 1989. — С. 381.

³ Киселев М.В. Годы огневые. — М., 1958. — С. 75.

⁴ Колос (Колосов) Григорій Авксентійович (1892 – ?) — із селян, до революції 1917 р. — залізничний службовець. Із січня 1917 р. — член РКП/б/. Із травня 1918 р., під час німецької окупації України, в підпіллі. З листопаду 1918 р. — командувач загону «червоних» повстанців у околицях Катеринослава. З квітня 1919 р. — працівник політвідділу 2-ї Української радянської армії, згодом 14-ї армії. З липня 1919 р. — член РВР і член штабу, командувач повстанськими військами Лівобережної України. З лютого 1920 р. — нарком внутрішніх справ УСРР. Із травня 1920 р. — особливоуповноважений Особливого відділу й штабу тилу Південно-Західного фронту по боротьбі з бандами Махна. У 1921 р. — начальник відділу по боротьбі з бандитизмом у Запоріжжі. За «розгром махновських банд» у 1922 р. нагороджений орденом Червоного прапора. З 1922 р. — на господарчій роботі. Автор книги «Замітки про підпілля і озброєну боротьбу 1918 – 1919 рр.» (Дніпропетровськ, 1927).

⁵ Киселев М.В. Годы огневые. — М., 1958. — С. 81.

Никифорової та Батька Правди¹ — ненадійні. «У частинах росте рух проти «червоних комісарів,» — закінчив агент.

У Гуляй-Полі агітаторам довелося розказати Н.Махну про свої плани відвідин Бердянська. «Добре!» — лаконічно відповів Батько². Він сказав, що відноситься із співчуттям до цієї поїздки й надасть агітпотягу всю необхідну допомогу. Йому не повірили. Комуністи, як їм здавалося, з позиції сили насадили на Н.Махна. Каверо-Чарий запитав у нього перед мітингом, чи правда, що в Бердянську в загонах батька Правди й Марусі ведеться «антикомісарська агітація». Н.Махно відповів ухильно: «Якщо це так, то ще до вашого приїзду в Бердянськ я дам прочухана кому слід. Напевно, там перегинають палицю...»³

Із Гуляй-Поля на Бердянськ треба було їхати через ст. Пологи. Махновський комендант Полог відмовився спочатку давати агітаторам потяг до Бердянська без мандату штабу махновської дивізії. Папери, підписані ревійськрадою 2-ї Української армії, не справили на нього ніякого враження. Пропагандистам довелося зв'язуватися з махновським штабом. Нарешті, паротяг дали.

Перед Бердянськом, побоюючись можливого нападу махновських бандитів, комуністи довго радилися. Оркестр вирішили розбити на дві частини: одна дме в труби, інша зі зброєю в руках сторожує в потязі. Нарешті, прибули до міста. Услід за «червоним» агітпотягом зі ст. Гуляй-Поле в Бердянськ приїхав і штабний потяг махновців. Його зовнішній вигляд різко відрізнявся від потягу зразка березня 1919 р. Локомотив тягнув чотири класних вагони з причепленими ззаду трьома броньованими платформами, на яких виднілися гармати й кулемети. Махновці теж трималися насторожено.

«Відчувалося гаряче дихання півдня. Навіть вночі, з відкритими вікнами дихалося важко, спекотно, не вистачало повітря. Азовське море пашіло, як розплавлений метал з тліючою неясною далечінню. Здавалося, життя завмерло на вулицях містечка. Тільки подекуди з'явиться який-небудь перехожий — іде, змучений духотою, прикриваючись паперовим козирком від сонця. А воно палить безжалісно, обпалюючи всіх і вся, начебто зависнувши над знемагаючим містом»⁴.

Першим заходом у програмі агітпотягу був мітинг зустрічі махновських полків із робітничим, який вирішено було провести в міському саду. Але «сад не рятував від спеки. Алеї, зазвичай заповнені шумом і гамом дітей, що гралися, були порожні»⁵.

Із махновського боку до командира агітпотягу М.Кисельова прийшов Я.Озеров. Це була «людина середнього зросту з бугруватим обличчям, дещо неоковирними вусами. Одягнений у білу гімнастерку й сині галіфе. На правій руці не вистачало двох пальців». М.Кисельову сказали, що Я.Озеров був колишнім поручиком, бо саме так про нього відгукувалися самі махновці, хоча своєї фігурою і звичками Я.Озеров більше був схожий на фельдфебеля⁶.

Крім проведення агітзаходів, «червоні» агітатори мусили збирати й розвідувальну інформацію, наприклад, про дислокацію махновських частин. У цей час «червоні» вже активно готували удар з тилу по махновським позиціям. Але багато взнати не вдалося. Виявилось, що загону батька Правди в місті немає, зате є Маруся і кілька дрібних формувань. Загалом у кінці травня 1919 р. у Бердянську скупчилося до 4 000 махновців, що чекали відправки на фронт, під Маріуполь. Їх треба було надихнути на бій.

«Озеров і оточуючі його махновці тримаються застережливо, але явно ухиляються від розмов на політичні теми. Бесідуємо про все і ні про що, головним чином про стан денікінського фронту»⁷. «Настав час мітингу. Повстанці зібралися в саду. Ми розташовуємося на великій літній сцені». Я.Озеров познайомив комуністів із махновськими командирами. У цей момент по сходинах на сцену піднялися дві жінки. Одна — «близько 30 років (насправді — 34 — Авт.). Худенька, з виснаженим, зпитим обличчям, справляла враження старої курсистки, що засиділася в дівках. На ній блузка й спідниця, на поясі висить невеличкий револьвер. Друга — повна «матрона», років під сорок. Лютий вираз обличчя, з цигаркою в роті». Комуністи, пригадавши усі почуті розповіді, спочатку подумали, що Маруся — це громобій у спідниці, але вони помилилися. «Марусею виявилася худенька, непоказна жінка».

¹ Правда (Кубирь) Семен (?–1921) — селянин із с. Любимівки, анархіст із 1904 р. У 1905 р., працюючи зчіпником на залізниці, втратив ноги по коліна в результаті нещасного випадку. До революції 1917 р. працював гармоністом по найму, чим здобув собі величезну популярність. Із 1918 р. — командир повстанського загону. Згодом на різних відповідальних постах у РПАУ/м/: начальник формування, начальник лазаретів РПАУ тощо. Виглядав старше своїх років. О.Бинецький згадував про сорокарічного Правду як про «благообразного діда з сивою бородою». Один із рішучих противників махновсько-комуністичного союзу весни 1919 р. Загинув у листопаді 1921 р.

² Киселев М.В. Годы огневые. — М., 1958. — С. 82.

³ Там само. — С. 82.

⁴ Там само. — С. 85.

⁵ Там само. — С. 85.

⁶ Там само. — С. 80.

⁷ Там само. — С. 86.

Мітинг почали, подзвонивши махновцям в дзвіночок, наче скликаючи школярів до навчання. Комуністи гукали людей на фронт і разом із махновцями робили вигляд, що все гаразд. Марусі, яка очікувала своєї черги, набридла ця заспокійлива балаканина, й вона показала «клас». Як згадував М.Кисельов, під час мітингу, якраз на виступах комуністів, Маруся нюхала білий порошок. «Кокаїністка. Гострий ніс, впалі щоки»¹. М.Кисельов так розпалився, що називає Марусю, крім кокаїністки, ще й морфіністкою, хоча факту споживання М.Никифоровою морфію ніколи не бачив. Анархістка попрохала слово.

«Вона вийшла вперед, бліда, з мутними, бігаючими очима.

— Товариші! Вас кличуть до боротьби за рівність. Комісари сидять у кабінетах — «Без доповіді не заходити!», — а говорять про рівність? Рівність тільки у Махна, тільки у нас. Нам не по дорозі з комісарами. Як блискавка блискає тільки в небі, так і рівність розквітає тільки при анархії! Я кличу всіх проти білих і проти комісарів! Повстанці, комісарів треба бити!..

Власне кажучи, це була не промова, а істеричне завивання божевільної кокаїністки»², яка говорила від широго серця і багато в чому виявилась правою, додамо ми майже через 90 років після подій.

Повстанці зловісно мовчали. Комуністи забоялися не на жарт. «Люди, що стояли поряд із нами на сцені, трималися вкрай загадково, й хто знає, що вони зараз учинять». Тоді вперед вийшов М.Кисельов і виголосив, як він сам вважав, блискучу промову, якою налаштував мітинг за комуністів. Маруся з подругою, жваво розмовляючи, швидко спустилися з естради й направилися до виходу з саду. Полк виніс резолюцію про безсумнівну підтримку радянської влади. У ту ж ніч партизани виступили на позиції біля Маріуполя, де денікінці перейшли в наступ.

У Бердянську на залізничній станції був проведений ще один мітинг. Залізничники взяли участь у виступі від імені усього пролетаріату Бердянська й винесли резолюцію: пролетаріат Бердянська зобов'язаний сформувати загін на допомогу Червоній армії³. У другій декаді травня 1919 р. Бердянський робітничий батальйон виступив на денікінський фронт і був кинутий махновським командуванням у наступ на ст. Іловайську в Донбасі⁴.

Уночі агітпоїзд отримав термінову депешу з Олександрівська, що вимагала негайного повернення в штаб армії. На станції Великий Токмак пропагандисти знову зустріли штабний потяг Махна й перелякалися. Їм здалося, що озброєні махновці переслідують їх. Ф.Щусь, який гуляв на токмацькому пероні, розповів Данченку, що Маруся відразу сповістила Н.Махна про виступ комуністів на мітингу. Н.Махно страшно розлютився на агітаторів і жалкував, що пустив їх у Бердянськ⁵.

Бердянська філіпіка Марусі проти комуністів справила враження і на них. Від'їхавши від Бердянська на безпечну відстань (до ст. Токмак), агітпоїзд 2-ї Української армії зупинився й видав листівку «Проти Марусі» тиражем у кілька тисяч примірників. На малюнку були зображені червоноармійці, що стріляють у ворога, й банда з Марусею на чолі, що втікає з фронту. Малюнок супроводжувався агітаційним віршиком.

Бердянське вино

Чим менше днів залишалося до кінця травня 1919 р., тим гіршою ставала ситуація на фронті. Залишені без набойів махновські загони часом знімалися з лінії фронту й відступали в Бердянськ. Бувало, на 80 км йшли вони в тил і залишали фронт без будь-якого прикриття. Якби «білі» дізналися про ці дірки, вони могли б хоч завтра увірватися в місто, але їх розвідка була далека від ідеалу. Відпочивали ці напівдезертири, як правило, під Бердянськом, тому що тут було вдосталь вина.⁶ Розходившись, махновці розбивали бочки в погребях, напивались до втрати людської подобі. У такому стані було недовго дійти й до різанини комуністів. Тому Бердянський ревком зібрав винувласників і в ультимативній формі став вимагати, аби останні в три дні переробили вино в оцет, а то всемогутній С.Дибець вилле його в море. Але рішучим на словах комуністам все-таки було шкода вина. Після проголошення наказу С.Дибець зв'язався з Катеринославом і запропонував прислати «в губернію» два ешелони винних діжок. «Ти здурів, — відповіла губернія. — І у нас будуть пити, поки не вип'ють усе. Та й на шляху всюди почнуть виламувати двері у вагонах, відкупорювати бочки. Хочеш, аби зупинилася залізниця? Нікуди не вивозь. Влада на місцях...» С.Дибець сказав, що в такому разі вилле вино в море. Губернія погодилася. Невідкладно після цього бердянські комуністи почали нищити добро. Вони вилили в море 30 000 відер доброго, дорогого вина. У даному випадку «відро» — це не посуд, а одиниця ємкості, що за традицією дорівнювала 12,3

¹ Там само. — С. 87.

² Там само. — С. 88.

³ Там само. — С. 88.

⁴ ЦДАВОВУ. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 17. — Арк. 3.

⁵ Киселев М.В. Годы огневые. — М., 1958. — С. 89.

⁶ Ще в 1915 р. щодо бердянського вина та винограду писалось: «Местные мещане и крестьяне занимаются, главным образом, рыболовством, огородничеством, садоводством и виноградарством. Бердянский виноград признается первым в России по своим лечебным качествам, значительно превосходя крымский» (Торгово-промышленный указатель и путеводитель по городу Бердянску. Издание первое, 1915 года. — Бердянск: типография М.Дорошенко, 1915. — С. 16).

літри. Таким чином, у травні 1919 р. у Бердянську було знищено 369 000 літрів вина. «І ось я вилив 30 000...» — С.Дибець описує це дійство наче міфологічний подвиг героя, що самотужки перевів гору майна на ніщо. Багато хто з людей, не стримавши нерви при спостереганні цієї картини, пив вино прямо з канав, наче тварина на водопої. «Страхітлива картина,» — не втримався від коментарю споглядаючий на це голова ревкому.

Після цих неоднозначних заходів у Бердянську стосунки між комуністами та махновцями погіршилися настільки, що махновські загони стали відпочивати десь в інших місцях¹, а бердянський ревком став висилати на фронт свою власну розвідку, бо махновський штаб перестав повідомляти комуністам про зміни фронтової обстановки. Але на цьому історія бердянського вина не закінчилася.

На початку червня місяця 1919 р., коли перед Бердянськом вже явно вставав привид евакуації, «Москва запросила вислати максимум можливу кількість вина. Тоді в Москві лютував тиф»². Нагадаємо, що під час тифозної епідемії 1918 – 1920 рр. як серед народних мас, так і серед політичної еліти, поширився забобон, що захворювання можна було уникнути регулярно дезинфікуючи організм уживанням червоного вина. Це, до речі, була ще одна вагома причина махновської пристрасті до бердянського трунку. Бердянські комуністи кинулися допомагати столиці. «Все було мобілізовано для того, аби в найкоротший термін завантажити вино й відправити в Москву... Потяг, в якому було вагонів 10 із вином, прямував через Пологи й Гуляй-Поле». Але далі Гуляй-Поля потяг не пройшов. Він був затриманий «і все вино було махновськими бандитами розграбовано»³. Так махновці помстились бердянським комуністам за вкрадену шкіру.

Бомбардування Бердянська

Бердянськ у роки Кримської війни 1853 – 1856 рр. уже пережив одне бомбардування з боку англо-французької ескадри. Ще одне бомбардування йому довелося пережити в кінці травня 1919 р. Нещодавні події в мариупольському порту, коли він був підданий інтенсивному обстрілу з кораблів французької ескадри, наочно показали, що для бердянського порту є необхідним облаштування берегової батареї. 9 травня 1919 р. командарм А.Скачко телеграфував П.Дибенку: «Прошу негайно вислати чотири берегові гармати в розпорядження Махна для захисту Бердянська і Маріуполя від нападу з моря»⁴. Але гармат махновцям ніхто давати не збирався.

Даремно дочекавши 12 днів, 21 травня 1919 р. зі штабу 1-ї повстанської дивізії в штаб 2-ї Української армії полетіла телеграма (копія — в штаб Кримської армії, копія — в Бердянськ коменданту порту) за підписами начдива Н.Махна та старшого помічника начштабу Б.Веретельника⁵ з терміновим проханням вислати до Бердянська морські гармати для захисту порту і міста у зв'язку з появою ворожого флоту біля Бердянська. Малого калібру для суден⁶ і великого калібру для берегової охорони. «Затримка може бути причиною великих ускладнень,»⁷ — зазначав Н.Махно. Звичайно ж, комуністи нічого не прислали. Доводилося розраховувати лише на власні сили. І ускладнення не примусили себе чекати.

У кінці квітня – на початку травня 1919 р. кілька промахновськи налаштованих матросів невідомо де, можливо, що й на «чорному» ринку, дістали тридюймову (76-мм) гармату й виступили перед Бердянським ревкомом з ініціативою встановити її на катері, який можна було використовувати для патрулювання навколишніх вод Азовського моря. Старозаповітний катер не викликав захоплення у сторонніх. У добру хвилину він запросто міг розвалитися навіть без гармати. Викликані для експертизи інженери підтвердили підозри, що на катер гармату ставити не можна. Після другого – третього пострілу він гарантовано дасть течію й піде на дно⁸. Матроси ж уперто стверджували протилежне — катер витримає навантаження. Врешті-решт вони плюнули на інженерну думку, самотужки змонтували на «катерочці» гармату й почали виходити в море. Практично одразу

¹ Бек А. Такова должность... (Рассказывает Дыбец) // Избранные произведения. — М., 1989. — С. 212.

² БКМ – Арх: Романов-Лопатко. Воспоминания о работе за 1918-1919 годы в городе Осипенко [Бердянск]. — С. 32.

³ БКМ – Арх: Романов-Лопатко. Воспоминания о работе за 1918-1919 годы в городе Осипенко [Бердянск]. — С. 32.

⁴ РДВА. — Ф. 199. — Оп. 3. — Спр. 90. — Арк. 267.

⁵ Веретельник(ов) Борис Васильевич (? – 1919) — відомий діяч махновського руху. До революції працював робітником-ливарником на заводі Кригера в Гуляй-Полі та на Путилівському заводі в Петрограді. Член партії соціалістів-революціонерів, учасник революції 1905 – 1907 рр. Із 1914 р. мобілізований матросом на Чорноморський флот. У 1917 – 1918 р. — член Севастопольського комітету ПЛСР. Весною 1918 р. повернувся додому в Гуляй-Поле й перейшов до анархо-комуністів. Із початком повстання — член ВРР Гуляйпільського району, товариш начштабу махновської бригади. Голова П районного з'їзду Рад. Загинув у бою з білокозаками при обороні Гуляй-Поля 22 травня 1919 р.

⁶ Формування в Бердянську махновської флотилії не було такою вже нереальною справою. На Олександрівській пристані на Дніпрі під контролем махновців у травні 1919 р. стояло три судна, які називалися Азовсько-Чорноморською флотилією (ЦДАВОВУ. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 136. — Арк. 6). Командир флотилії Камчатий чекав лише, коли П.Дибенко зі своєю Кримською Червоною армією виб'є білогвардійців із Керченського півострова, аби вивести кораблі в гирло Дніпра й спробувати доставити їх за призначенням. Проте цей план так і не вдалося реалізувати.

⁷ РДВА. — Ф. 199. — Оп. 3. — Спр. 160. — Арк. 60 – 60 зв.

⁸ Бек А. Такова должность... (Рассказывает Дыбец) // Избранные произведения. — М., 1989. — С. 213.

бердянський катер було приписано до штатів першої бригади Української Повстанської дивізії імені Батька Махна¹.

І от в день обстрілу Бердянська, наприкінці травня 1919 р., коли на горизонті з'явилися міноносці супротивника, бердянські матроси по силуетам кораблів начебто визначили, що це французькі міноносці, які підпорядковувалися командам адмірала Ангета². Серед трьох суден виділялися есмінці типу «Спагі»: «Юссар»³ та «Ансень Анрі»⁴, які й розпочали обстріл міста зі своїх легких гармат 65-мм калібру.

Припущення С.Дибця відносно того, що візит французьких військових кораблів був викликаний бажанням французького командування засвідчити свою, хоч абияку, допомогу денікінському режиму, цілком прийнятне⁵. Але про причини обстрілу С.Дибця повідомляє надзвичайно смутно. Чи то французькі кораблі просили входу в порт, але отримали відмову? Чи то вони просто, без будь-якого ультиматуму, по-зłodійськи, нахабно, почали обстрілювати Бердянськ? П.Лисенко та Н.Сарська писали, що англо-французькі кораблі хотіли висадити десант, але їх спроби були безуспішними⁶.

Перший варіант, звичайно, набагато вірогідніший. Французькі моряки все ж таки не були ні варварами, ні дикими звірами. Для обстрілу їм була потрібна хоча б формальна зачіпка, наприклад, відмова у стоянці.

Аж тут, під грім канонади, з бердянського порту вплив махновський катер. Екіпаж катера одразу ж двічі вхитрився попасти у ворожий міноносець із гармати, що стало для французів повною несподіванкою. Вони не для того припливли сюди, аби втрачати людей. Розлючені подібним хуліганством міноносці відійшли подалі й відкрили вогонь по місту вже з безпечної відстані.

«Два снаряди впало на завод «Джона Грієвза», кілька впало на базарну площу й один снаряд ударив у кут театру. Хоча жертв було мало, всього кілька чоловік, руйнування також були незначні»⁷. Загалом міноносці випустили близько 200 снарядів. У фіналі своїх мемуарів Л.Романов-Лопатко називає морські експедиційні сили Великобританії та Франції в Азовському морі «морськими піратами...», що наводили паніку на приморські міста...»⁸

Культурне життя

Одна з найкращих характеристик такої філософської категорії як «життя» полягає в тому, що воно завжди й при будь-яких умовах продовжується. Звичайне міське і культурне життя Бердянська продовжувалося навіть при комуно-махновському правлінні, раклах, бомбардуваннях і «чекістській» сваволі. Наприклад, продовжувала працювати студія художника Якова Соломоновича Хасти. Свого часу він навчався ремеслу в Парижі в школі-академії Жульєна, а тепер навчав мистецьким премудростям молодих місцевих художників⁹. Пережитком дореволюційних часів у місті продовжувала діяти місцева організація бойскаутів, яка об'єднувала підлітків-гімназистів з більш-менш заможних сімей. Бойскаути, як і водиться, ходили в спеціальній формі, як слід взуті й з обов'язковим костуром у руці. Остання обставина викликала сильне невдоволення в організованій комуністом Імануїлом Кабо організації «юкомів» (юних комуністів). Обірвані й хуліганські налаштовані «юкоми» часто билися з бойскаутами на вулицях міста, зненацька нападаючи на них і розганяючи навсібіч¹⁰.

¹ Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. — К., 1993. — С. 187.

² Варнек П.А. Образование флота Добровольческой армии // Гражданская война на Черном море. — М., 2004. — С. 128. Зробити подібний висновок дозволяє той факт, що інші міноносці французького флоту весною 1919 р. в Азовське море взагалі не запливали. Іншими судами французького угруповання з базою в Маріуполі були канонерські човни та яхта командуючого. Л.Романов говорить, у свою чергу, що в обстрілі брали участь 2 судна: англійський та французький міноносці.

³ «Юссар» — ескадрений міноносець типу «Спагі». Уведений в експлуатацію в 1908 р. Водомісткість — 530 т. Потужність машини — 7500 к. с. Швидкість — 27 вузлів. Учасник бойових дій на морі в роки першої світової війни. Списаний із французького військового флоту в 1922 р.

⁴ «Ансень Анрі» — ескадрений міноносець типу «Спагі». Уведений в експлуатацію в 1911 р. Водомісткість — 550 т. Потужність машини — 7500 к. с. Швидкість — 28 вузлів. Учасник бойових дій на морі в роки першої світової війни. Списаний із французького військового флоту в 1928 р.

⁵ Бек А. Такова должность... (Рассказывает Дыбца) // Избранные произведения. — М., 1989. — С. 213.

⁶ Історія міст і сіл Української РСР. Запорізька область. — К., 1971. — С. 124.

⁷ БКМ – Арх: Романов-Лопатко. Воспоминания о работе за 1918-1919 годы в городе Осипенко [Бердянск]. — С. 33.

⁸ Там само. — С. 33.

⁹ Семанов С. Нестор Махно — вожак анархистов. — М., 2005. — С. 217.

¹⁰ Страницы истории Бердянской городской комсомольской организации. Рукопис. — Бердянск, 1984. — С. 8. Ця стара студентська наукова робота якимось дивом не була викинута на смітник. У 1993 р., коли один із авторів працював на посаді завідувачого методичним кабінетом кафедри історії Запорізького машинобудівного університету, він знайшов у шафі стару конкурсну роботу з історії КПРС, надіслану з Бердянська десь у 70-і роки ХХ ст. У роботі невідомий автор (вона була зашифрована) використовував дані музею комсомольської слави при Бердянському палаці піонерів, які на сьогодні є втраченими. Але завдяки його роботі ми можемо і тепер ознайомитися з цитатами зі спогадів комсомольців 20-х років:

Продовжував навесні 1919 р. ходити до Бердянської чоловічої гімназії й кремезний 12-літній купецький син Іван Єфремов, один із найуспішніших учнів цього закладу за весь час його існування. Хлопчик був не з місцевих, він мешкав у місті з 1914 р., коли сюди переїхали його батьки, що з революцією 1917 р. розлучилися, і підліток жив тепер із матір'ю та меншим братом. Із раннього дитинства Іван виказував здатності непересічної людини. Читати він навчився в чотири роки, а з шестирічного віку вже штудював серйозну науково-популярну літературу, чергуючи навчання з хуліганськими витівками в компанії місцевих хлопчаків. На початку червня 1919 р. мати й два малолітніх брати Єфремови відступлять разом із «червоними» й махновцями з Бердянська до Херсону, де мати Івана вийде заміж за «червоного» офіцера й покине дітей напризволяще. У подальшому Іван Антипович (Антонович) Єфремов (1907 – 1972) стане доктором біологічних наук і всесвітньо відомим вченим-палеонтологом. Паралельно з цим він стане корифеєм науково-фантастичної літератури, автором безсмертної «Туманності Андромеди» й інших улюблених мільйонами книг-бестселерів. Він винайде нову науку про минуле — тафономію, перший у світі знайде рештки тиранозавра й увійде в історію ХХ ст. як один із найоригінальніших філософів-космістів і соціальних мислителів¹.

У місцевій пресі можна було прочитати й таке повідомлення: «Бердянські поети висловлюють культурно-просвітницькому відділу штабу повстанських махновських військ свою подяку за пожертвований штабом папір на видання часопису «Південно-руська муза». За дорученням групи бердянських митців Григорій Оцупенко та Петро Листва»². Зазначимо, що «штаб-квартира» махновського культпросвіту розташувалася не в самому Бердянську, а сусідньому селі Андріївці. Очолював цей заклад Антон Матросенко³ — 31-річний болгарин із колонії Софіївка, веселий п'яниця, невтомний жартівник, гармоніст, танцюрист і актор-аматор.

На А.Матросенка надзвичайно великий вплив справило прочитання Шевченкового «Кобзаря». Виразно й натхненно він читав з нього уривки на кожному мітингу, пропагував його ідеї серед повстанської еліти й навіть змінив собі прізвище з Матросова на український кшталт. Саме А.Матросенко умовив Н.Махна написати весною 1919 р. свій портрет у місцевого художника А.Брянцева й організував публічні заходи культпросвіту, що проходили в приміщенні місцевої «Просвіти». Резиденція А.Матросенка розташовувалася в приміщенні колишнього селянського банку в с. Андріївці, де зображені на портретах Т.Шевченко та Н.Махно «могли побачити» все що завгодно: від оформлення золотою фарбою полкових махновських прапорів до картярської гри на гроші з розпиттям самогону й вин.

Поразка

В.Білаш у своїх мемуарах переказував розмови гуляйпільських анархістів у кінці травня 1919 р. Останні, на прикладі Бердянська, обурювалися тим, як комуністи безсовісно захоплюють владу. «Поки ми ведемо бій, більшовики, хоч би їх було двоє, вивішують червоний прапор й оголошують себе владою в населеному пункті... На сьогоднішній день у комосередку міста 55 членів, а стільки шуму підіймають від імені народу, наче їх там ціла армія. Ось підійде з'їзд (йдеться про IV з'їзд Рад махновського району — *Авт.*), приїде секретаріат (йдеться про секретаріат КАУ «Набат» — *Авт.*) і, я впевнений, обов'язково вступимо з Україною (тобто з УСРР — *Авт.*) в договірні відносини, та не такі як зараз, а справжні. Тоді ми скажемо: дай зброю — отримуй хліб, вугілля...»⁴

І справді, на 1 червня 1919 р. комуністична парторганізація Бердянська нараховувала всього 55 чоловік і 80 співчуваючих. За два з половиною місяці знаходження при владі комуністам вдалося загітувати вступити до партії не більше 40 чоловік. Невтішний результат. 0,161 % від населення 34-тисячного міста. Разом із цим вражаючим результатом комуністичний осередок доповідав у центр, що «працює чудово. Настрій робітників революційний, сильний підйом. Зв'язок налагоджений із самими невеличкими осередками»⁵.

Негайно після втрати «комуністичного полку» бердянські більшовики почали формувати новий батальйон для охорони міста. Його кістяком стали 25 «червоних» командирів, зелених молодиків, що тільки-но закінчили командирські курси. У більшості вони були випущені командирами взводів, деякі годилися для командування ротами. Їх прислали для укріплення махновської дивізії. Однак Н.Махно побачив у цьому підкоп під нього з боку комуністів і не прийняв командирів. Бердянський ревком, скориставшись цим інцидентом, негайно забрав їх собі.

Аніної-Радченко, І.Радько, А.Вуковича, В.Климова та ін.

¹ Чудинов П.К. Иван Антонович Ефремов. — М.: Наука, 1987. — С. 13.

² Николаев А. Первый среди равных. — Детройт, 1947. — С. 44.

³ Матросенко Антон (1888 – 1921) — народився в сім'ї наймита в колонії Софіївка Бердянського повіту. У дитинстві наймитував, випасаючи коней німців-колоністів. У 1907 р. вступив до новоспасівської групи анархо-комуністів. У 1918 р. взяв участь у антигетьманському повстанні у Приазов'ї. Активіст махновського руху. Навесні 1919 р. керував культурно-просвітницьким відділом Військово-Революційної Ради Гуляйпільського району. У 1920 р. керував махновським похідним театром і був членом культурно-просвітницького відділу Ради Революційних Повстанців України. У квітні 1921 р. застрелився під час бою з комуністичним каральним загоном на хуторі Новоіванівка під с. Новоспасівка.

⁴ Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. — К., 1993. — С. 236.

⁵ Бюллетень Секретариата ЦК Коммунистической партии Украины. — 1919. 1 червня (№ 4).

Федір Руновський згадував, що в час рішучого наступу денікінських військ був оголошений набір добровольців у «Червону гвардію». Постачались вони набагато краще за махновців. Кожен боєць отримував берданку і 40 – 50 патронів¹.

У цей час махновсько-денікінський фронт стояв на річці Мокрі Яли в кількох десятках кілометрів від міста. 3 червня 1919 р. «біла» преса повідомляла про захоплення «доблесними частинами генерала Шкуро» прибердянського с. Андріївки та їх наступ на ст. Пологи². З Маріуполя на Бердянськ наступало близько 3 000 денікінців під командуванням «старого знайомого» по КАДА — генерала Михайла Виноградова.

Білогвардійський наступ співпав із початком антимахновської компанії, розв'язаної комуністами. Після 4 червня 1919 р. П.Дибенко наказує військовим комісарам Бердянська та Мелітополя роззброювати махновців і віддавати їх під суд ревтрибуналу³. Але в Бердянську цей наказ не виконувався через наявність махновського гарнізону. 4 червня 1919 р. у Бердянськ, місцевому військовому комісару і виконкому надходить ще один наказ, тепер вже РВР Республіки про розрив відносин із Н.Махном⁴. 5 червня 1919 р. білогвардійці захоплюють Новоспасівку й Петрівську станиці, впритул наблизившись до міста⁵.

6 червня 1919 р. П.Дибенко, з метою стабілізації розваленого комуністами фронту, почав вимагати від начальника штабу Я.Озерова взяти на себе командування обороною на ділянці від ст. Пологи до Бердянська силами 1-ї та 2-ї бригад УПД. Але Я.Озеров відмовився від виконання наказу й подав у відставку «з причин інвалідності», запевняючи, що, маючи за роки першої світової та революції 52 поранення, не може виконувати обов'язки.

7 червня 1919 р. махновські підрозділи РСЧА під тиском противника відійшли на лінію річки Берди, північніше Бердянська. На півночі була здана супротивнику станція Розівка⁶.

8 червня 1919 р. «Ізвестія Бердянського повітового виконкому ради революційних селянських і червоноармійських депутатів», які після повітового з'їзду перейшли під контроль махновців, опублікували телеграму ВРР Гуляйпільського району № 455 із закликом до проведення 4-го районного з'їзду Рад, куди по квоті 1 делегат з 3000 населення місто й повіт повинні були послати делегатів. З'їзд мав відбутись у Гуляй-Полі 15 червня 1919 р. З'їзд скликав виконком ВРР Гуляйпільського району. На з'їзд мали прибути бердянські делегати від робітників, представники повстанських частин, «штабу Махна», від повітових виконкомів по одному делегату з фракції, від повітових організацій соціалістичних партій по одному делегату.

Більшість істориків сходяться на думці, що на цьому з'їзді махновці хотіли де-юре проголосити свою республіку, в склад якої мусив увійти і Бердянськ. В.Білаш приводить висловлювання махновських командирів з цього приводу: «Постановили забезпечити незалежність, маємо вплив на весь район, так що ж залякаєш нас». Але до 15 червня 1919 р. територію району треба було ще відстояти від білогвардійців, не сподіваючись на будь-яку допомогу з боку більшовиків.

Врятувати становище Бердянська намагався новий командувач Азовсько-Донецької ділянки Південного фронту військовий спеціаліст Олександр Круссер⁷, який поставив собі за мету стабілізувати фронт на лінії с. Новоуспенівка – Бердянськ. Щоб надихнути махновські полки до стійкої оборони позицій, О.Круссер видав наказ, в якому говорилося про неприпустимість репресій проти «чесних революціонерів», які мають залишитися й працювати в радянській армії⁸. Через три дні після цього наказу О.Круссер загинув при таємничих обставинах у нічній перестрілці. Згодом «червоними» агітаторами були поширені неправдиві чутки про те, що його вбив Н.Махно⁹.

13 червня 1919 р. газета «Правда» писала про запеклі бої на північний-захід від Бердянська. Знову вилізла для Бердянська на світ божий ключове значення вузлової ст. Пологи. Пологи були захоплені напередодні біляками, але 12 червня відбиті назад¹⁰. Ця контратака, під час якої вдалося розбити полк противника, захопити гармату, кулемет і обоз, була останньою спробою махновців улітку 1919 р. відстояти Бердянськ. Червона армія, до складу якої влилися махновські загони, 14 червня 1919 р. залишила залізницю в руках супротивника¹¹.

¹ БКМ – Арх: Воспоминания Руновского Федора Ивановича. О гражданской войне. — С. 1.

² Вольная Кубань — 1919. 3 липня.

³ Савченко В. Махно. — Х., 2005. — С. 154.

⁴ ДАЗО. — Ф.Р. 423. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 25.

⁵ Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. — К., 1993. — С. 241.

⁶ Правда. — 1919. 8 червня.

⁷ Круссер Александр Семенович (1893 – 1919) — походженням з дворянської родини, прапорщик у роки першої світової війни. Більшовик із 1917 р. У 1918 р. — командуючий 4-ю Українською радянською армією. У 1919 р. — член ВУЦВК, секретар колегії Наркома внутрішніх справ УСРР, призначений комбригом 3-ї Задніпровської замість Н.Махна, який подав у відставку.

⁸ Савченко В. Махно. — Х., 2005. — С. 155.

⁹ Киселев М.В. Годы огневые. — М., 1958. — С. 82.

¹⁰ Правда. — 1919. 13 червня.

¹¹ Правда. — 1919. 15 червня.

О 4 годині ранку С.Дибеця розбудив телефонний дзвінок Я.Озерова, який сповістив, що «армія Махна»¹ відступає на нові позиції біля Мелітополя. Бердянським властям було запропоновано евакуюватися. Бердянський виконком очікував подібного розвитку подій і був майже готовий до відступу. Готовим до відступу був і махновський гарнізон Бердянська з Марусею Никифоровою на додачу. Л.Романов із гнівом згадував, що «багато було захоплено в місті при відході з нього, включаючи грошові знаки, які бралися ними (махновцями — *Авт.*) нечистими шляхами»². За даними В.Савченка, махновські війська залишили Бердянськ 11 червня 1919 р.³

Із навколишніх сіл було мобілізовано 300 підвід, які навантажили різноманітним майном і «головною» бердянською цінністю — шкірою, яку за три місяці так і не встигли ні перешити на чоботи, ні вкрасти. На підводи було поскладано й устаткування РАІЗу, що покидав Бердянськ.

Евакуаційний обоз потягнувся на захід: залізничного зв'язку з північчю через ст. Пологи вже не було. Під час евакуації з міста було примусово вивезено всіх пекарів, аби залишити денікінців без хліба. Також були вивезені або добровільно, або примусово всі робітники й моряки. Місто спустіло, в його будинках залишилися чи не самі обивателі⁴. Єдине, про що шкодував Л.Романов, відступаючи з Бердянська до Нікополя, так це про ті «помилки з боку наших багатьох товаришів, які замість застосування безжального терору до ворогів революції проявляли до них нікому не потрібний, шкідливий лібералізм»⁵. Ворогами революції він, звичайно ж, уважав махновців і анархістів. Ні Л.Романов, ні С.Дибець уже не повернуться назад до приморського міста.

Внутрішні чвари поміж комуністами призвели до того, що Бердянська евакуаційна валка розділилася на кілька частин. Одна її частина хутко відступала на Синельниково, ще одна на Мелітополь, найбільш чисельна відходила до Ногайська. Найбільш боязкі прихильники комунізму, побоюючись перспективи бути відрізаними й притиснутими до моря, тікали без будь-якого контакту з супротивником. Ф.Руновський потрапив до загону тих, хто відступав до Мелітополя. Перший бій із білогвардійцями був прийнятий ними лише «під Корсак могилою»⁶. Нагадаємо, що Карсак-могила, або Карсак-гора знаходиться на південній околиці села Новоспаського Приазовського району Запорізької області, приблизно в 50 км на захід від Бердянська.

Першими в покинуте й спустошене місто прибули кораблі Чорноморського флоту збройних сил півдня Росії. Ще 3 травня 1919 р. Азовський загін капітана II рангу В.Собецького був уключений до складу цього угруповання, і на його суднах були підняті російські андріївські прапори. Під час цієї урочистої процедури перед загоном В.Собецького було поставлено завдання очистити всі порти Азовського моря від більшовиків. Проте лише через місяць, 6 (19) червня 1919 р., «білі» кораблі зайшли в Бердянську затоку й висадили десант⁷. Супротивника в місті виявлено не було. Два дні потому група генерала М.Виноградова, «успішно просуваючись»⁸, вступила в Бердянськ⁹.

Відсутність опору й полонених комуністів збентежила старого генерала. Тому після того, як Бердянськ захопили білогвардійці, ними були заарештовані кілька місцевих купців за підозрою у співпраці з махновцями і комуністами. Нещасні кинулись клястися, що це не так, і доводити хто вони і що вони. Штабні працівники заспокоїли їх: «Та ви не бійтесь, у Ростові вас відпустять, а тут генералу хочеться, аби полонених побільше було!..» Заарештованих повезли потягом на Дон. На всю теплушку виноградівських полонених не знайшлося жодного комуніста. Крім бердянських купців, тут їхали лише ногайські домовласники, нещасний київський чиновник, що втік із «Совдепії» на Білий південь, та маріупольський інженер-вірмен¹⁰. Справжні вороги денікінців скупчилися в іншому місці.

Незважаючи на втрату Бердянська, значна кількість місцевих селян, махновців і найбільш бойовитих бердянських комуністів не полишили надію на швидке повернення назад. Люди палали революційним ентузіазмом. Комуністи, наприклад, думали, що через тиждень-два «Москва» надішле замість махновців міцні, надійні, регулярні війська й ті виправлять становище. Проте у «Москви» були свої плани. Не дочекавшись підмоги, бердянські комуністи з вивезених робітників і моряків почали організовувати бойові загани. Їхні бійці самотужки купували або вимінювали зброю в місцевого населення, самовільно роззброювали відступаючи на захід дрібні підрозділи РСЧА. Таким чином, при бердянському виконкомі у вигнанні сформувалося два батальйони. Планувалося об'єднати ці сили в полк при повітовому виконкомі.

¹ Із середини травня 1919 р. махновці починають називати свої збройні сили «армією» в знак протесту проти політики комуністів, які, не дивлячись на кількісний ріст махновського війська (20 000 озброєних і 25 000 незброєного резерву), не дозволяли його переформування в дивізію і продовжували постачати його за нормами бригади в 7025 чол.

² БКМ – Арх: Романов-Лопатко. Воспоминания о работе за 1918-1919 годы в городе Осипенко [Бердянск]. — С. 33.

³ Савченко В. Махно. — Харків, 2005. — С. 155.

⁴ Бек А. Такова должность... (Рассказывает Дыбец) // Избранные произведения. — М., 1989. — С. 214.

⁵ БКМ – Арх: Романов-Лопатко. Воспоминания о работе за 1918-1919 годы в городе Осипенко [Бердянск]. — С. 34.

⁶ БКМ – Арх: Воспоминания Руновского Федора Ивановича. О гражданской войне. — С. 1.

⁷ Варнек П.А. Образование флота Добровольческой армии // Гражданская война на Черном море. — М., 2004. — С. 140.

⁸ Деникин А.И. Очерки русской смуты // Вопросы истории. — 1994. — № 9. — С. 88.

⁹ Історія міст та сіл Української РСР. Запорізька область. — К., 1971. — С. 124.

¹⁰ Ветлугин А. Сочинения. — М., 2003. — С. 105.

Евакуаційна колона, яка відступала з Бердянська, прибула до Ногайська (тепер — Приморськ), де батальйони зайняли берегову лінію й окопалися. Кількість бердянських махновсько-комуністичних вигнанців доходила до 1000 чол. Лівіше, далі на північ, тяглися позиції колишніх махновців, яких після добровільної відставки Н.Махна очолив комбриг П.Кочергін. У Ногайськ прийшла делегація селян із навколишніх сіл на чолі з Г.З.Голіковим (Голиком), колоритним чолов'ягою з рудою до пояса бородою. Ініціативна група селян вирішила для захисту своїх домівок організувати полк у 6000 чол., який буде підпорядкованим повітовому виконкому й допоможе останньому відвоювати землі повіту в «біляків». Полк мав називатися Бердянським й озброїтися захованою в землі зброєю. Сільські сходи давали коней. Таким чином, утворилося повстанське угруповання, що проходить у денікінських документах як «голіківці».

Селяни справді організували полк у чотири батальйони, по чотири роти в кожному. Полк мав полкову кінноту, з сідлами й шаблями. Повітовий виконком і повітовий комітет КП/б/У прийняв у Ногайську перший парад повстанців, які нетривкими рядами продефілювали біля трибуни. Усі шість тисяч бійців були озброєні гвинтівками з необхідною кількістю патронів. На озброєнні були гвинтівки найрізноманітніших систем: французькі Лебеді, австрійські Манліхери, японські Арісаки, російські Бердани XIX ст., трилінійні гвинтівки Мосіна. Сили комуністів та «голіківців» були принаймні вдвічі, а, можливо, і втричі більші ніж чисельність загону генерала М.Виноградова, що протистояв їм на Бердянському напрямку. Проте комуністичне керівництво не наважилося на наступ.

На початку червня 1919 р. до військових сил Бердянського повітового виконкому приєднався й Я.Озеров. Не знаючи прихованих почуттів цієї людини, С.Дибець пригрів у себе під крилом лютого ворога більшовиків. Я.Озеров приїхав до бердянців і сказав, що до П.Дибенка не поїде, бо боїться, що той розстріляє його за недисциплінованість і розклад махновської армії. «Я ж прихильником Махна ніколи не був, — пояснював повітовому начальству Я.Озеров: — З якого дива я стану звітувати за всю махновщину, будь вона проклята! Хай Дибенко приводить у християнський вигляд махновські війська. Їх треба переформувати, перетерти з пісочком, а найвпертіших бандитів нагородити кулею в лоб для прикладу іншим»¹.

Слова Я.Озерова сподобалися С.Дибецю, але Я.Озеров лукавив. Комуністи його справді мали розстріляти, але не за погану поведінку повстанців, а за спробу підбити Н.Махна й керівництво махновського руху на збройний виступ проти комуністичної диктатури на Україні. Утім, бердянські комуністи про це ще нічого не знали. І Яків Озеров прямо зі штабу «армії повстанців-махновців» перейшов на посаду начальника штабу збройних сил Бердянського повітового виконкому. Дуже скоро ці сили стали справжнім заповідником «махновщини», особливо коли до них приєдналися ще й Новоспасівський полк Василя Куриленка, чия боєдільниця знаходилася на північ від бердянського угруповання.

Його командиром, а також командиром боєдільниці самопроголошено став С.Дибець. Як він сам визнавав потім — без будь-яких наказів. Ніхто його на цю посаду не призначав. Анархія, одним словом, але прикрита червоним прапором. Семитисячне військо, що по штатах РСЧА вже можна було називати бригадою, треба було якось годувати, значить, треба було агітувати місцевих жінок на випічку хліба. Треба було також діставати молоко та м'ясо.

Після того, як у військо набралось вже більше 10 000 чол., на всю цю тьму «збільшовичених» махновців і «змахнілих» комуністів біля Ногайська наткнулись білогвардійці. Вони були відкинуті геть переважаючими силами революціонерів. Проте Я.Озеров із С.Дибецем, побоюючись флангового удару від козаків А.Шкуро, видали наказ припинити переслідування і повернутися назад. Тепер нам зрозуміло, що це була даремна перестраховка. А.Шкуро повернув сили свого корпусу в наступ на Катеринослав і прориватися до Азовського моря не збирався. Але «бердянське військо» про ці його наміри не знало.

Зв'язку з командуванням Червоної армії не було, фронт розвалювався. Колишні махновці за червону зорю воювати не хотіли, хоч їх убий. Червоноармійці ж просто тікали на захід і на північ, не витримуючи одного вигляду волаючого кубанського козака з піднятою догори шашкою. Постачання не було ніякого, тому бердянці почали тотально економити набої. Швидкий на руку Я.Озеров увів у полках правило: хто дарма вистрелить у повітря — 25 нагайок².

А потім С.Дибця викликали в Мелітополь, де голова місцевого виконкому М.Пахомов наказав його військам відступати на правий берег Дніпра. Тут тільки С.Дибець і дізнався, що Н.Махно давним-давно оголошений поза законом, а Я.Озеров — ворог, якого треба заарештувати і видати начальству на розправу. Обставини видачі Я.Озерова сучасним дослідникам невідомі. Знаємо лише, що він був арештований Донецьким трибуналом 12 червня 1919 р. разом із деякими іншими активістами махновського руху і, буцімто, розстріляний 17 червня 1919 р. за вироком комуністичного судилища. Однак у середовищі повстанців ще в 1919 р. з'явилися

¹ Бек А. Такова должность... (Рассказывает Дыбца) // Избранные произведения. — М., 1989. — С. 216.

² Бек А. Такова должность... (Рассказывает Дыбца) // Избранные произведения. — М., 1989. — С. 217.

чутки, що Я.Озерову вдалося втекти з-під арешту і розстріл махновців проходив уже без нього. Подальші сліди Я.Озерова зникають, В.Білаш уважав його пропалим безвісти¹.

Після проведення подібної «очистки» «бердянське військо» було наказано передати в підпорядкування П.Кочергіну, якого С.Дибець весь час називає у своїх спогадах Корчагіним, явно плутаючи комбрига з літературним героєм М.Островського. Видавши свого начштабу на поталу трибуналу, бердянські війська пішли у відступ, а потім і побігли до Дніпра, долаючи по тридцять кілометрів за день. Тікали вони, по суті, від порожнього місця. Білогвардійці М.Виногорова й А.Шкуро навіть не думали за ними гнатися. Оговтаються вони лише через місяць, коли за вдалі бої на Херсонщині Г.З.Голіков буде нагороджений орденом Бойового червоного прапора й збриє бороду, аби в ній не заводилися воші. Через два місяці всі бердянські повстанці перейдуть до Революційної Повстанської Армії України /махновців/. Ще через місяць РПАУ/м/ перейде в контрнаступ з метою повернути під свій контроль Запорожжя та Приазов'я, розбивши білогвардійські війська в битві під Перегонівкою. І це кінець першого розділу нашої книги.

¹ Білаш А.В., Білаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. — К., 1993. — С. 586.

Шлях на Бердянськ-2

Під час махновського наступу в жовтні 1919 р., «напередодні взяття Олександрівська та Бердянська»¹, Військовою революційною радою РПАУ/м/ була випущена спеціальна відозва до повстанців та їх командирів. Вона була підписана особисто Батьком Махном та іншими членами ВРР і пояснювала найближчі завдання руху. «Товариші повстанці! З кожним днем розширюється район дій Революційної Повстанської Армії. Недалеко, можливо, день, коли повстанці звільнять від влади Денікіна те або інше місто! Це буде МІСТО, звільнене повстанцями-махновцями від будь-якої влади. Це буде місто, в якому під захистом революційних повстанців повинно буде закипіти вільне життя, повинна буде почати будуватися вільна організація робітників у єднанні з селянством і повстанцями... Питання нашої поведінки в зайнятих місцевостях є питанням життя і смерті всього нашого руху... Жодного грабунку, жодного насильства, жодного вбивства, жодного самочинного обшуку...»². Текст офіційної відозви був переведений головою культпросвіту В.Воліним (Ейхенбаумом) у формат частівок, які були негайно надруковані в махновській газеті: «Командирам быть теперь

Без попустительства,
Чтобы не было нигде
У нас грабительства.
Скоро станут города
Освобожденными,
Так войдем же мы туда
Не загрязненными»³.

Армія українських повстанців перейшла Кічкаський міст 5 жовтня 1919 р. і розлилася по лівобережному Запорозжю. Слабкі й малочисельні тилові гарнізони білогвардійців не могли стримати переможного руху махновських тачанок. Н.Махно, не особливо замислюючись над варіантами, повторював план весняної компанії. Тобто спрямувавши наступ на Бердянськ, він відсікав Білий Крим та Білу Одесу від Білих же Дону та Кубані, перерізаючи ворогам лінії комунікацій. Паралельно із цим білогвардійський фронт, що вже вибрався за межі України, відсікався від баз постачання в Криму, Маріуполі та Бердянську. У жовтні 1919 р. денікінські війська чисельно відчутно поступалися Червоній армії, але перевищували її у вогневій силі й технічних засобах. Успіхи махновського рейду по Південній Україні нівелювали останню перевагу, тому що постачання фронту катастрофічно зменшилося. Північний фронт Збройних сил Півдня Росії опинявся в надзвичайно скрутному становищі.

Однією з найбільших баз постачання денікінців став розташований у Бердянську «Варшавський арсенал». Про нього згадує маса людей. Але що означає це поняття, адже «арсенал» — це завод по виробництву зброї та боєприпасів, а не склади військового майна? Звідкіля він узагалі взявся в Бердянську? Слідом за В.Білашем історик В.Савченко, наприклад, пише, що арсенал був перевезений білими в Бердянськ із Новоросійська в жовтні 1919 р.⁴ Це помилкове твердження. «Варшавський арсенал» з'явився в Бердянську набагато раніше. Це була частина виробничих потужностей арсеналу польської столиці, евакуйована на схід через німецький наступ першого року світової війни. Устаткування заводу було або вивезено з міста протягом 1918 року, або настільки сильно зіпсовано, що організувати на підприємстві виробництво в 1919 р. не вдалося ні «червоним», ні махновцям, ні білогвардійцям.

Натомість останні влітку 1919 р. зробили на території заводу та в його складських приміщеннях величезний військовий склад. Деякі подробиці щодо його історії розповідає Г.Дорофєєв. Цей більшовицький підпільник, прибувши в рідне місто, встановив контакт з колегою-підпільником Яковом Бичихіним, що давно вже наглядав за «арсеналом». Зі слів Я.Бичихіна, склад почав формуватися за іноземної допомоги в червні 1919 р. Розташовувався він «біля курорту, одразу за слобідкою» і займав площу більше десяти гектарів. Військові вантажі привозили пароплавами в порт, потім перевантажували на підводи, які везли їх на місце зберігання. Тому Я.Бичихін завербував у агенти портового вантажника Гаврила Ільїна, який перепоїв усе відоме йому про артилерійські снаряди крупного калібру та рушничні набой в мішках. Особливо вразила вантажника вибухівка різних видів, замотана у вологонепроникну упаковку, що була для бердянця за дивину. Особливо великий вантаж, імовірно, саме для боротьби з махновцями, повинен був прийти до міста 27 – 28 вересня 1919 р., одразу

¹ Кубанин М. Махновщина. — Л., 1926. — С. 88.

² Там же. — С. 89.

³ Путь к свободе. — 1919. 7 октября (№ 5).

⁴ Савченко В. Махно. — Харків, 2005. — С. 202.

на трьох пароплавах.¹ З одного боку, для денікінців цей маневр був ризикованим. Могло так статися, що вони самі привезуть у руки махновцям набої і спорядження. Але ця загроза не зупинила денікінське командування, адже бердянський «арсенал» постачав набоями основну ділянку білогвардійського фронту — Орловський напрямок. Саме тут генерал А.Денікін збирався прорвати «червоний» фронт і досягти Москви. На складах «арсеналу» було зібрано 20 000 000 кулеметних та 60 000 артилерійських набоїв, міни різної потужності та 20 гармат.

Через наявність у Бердянську військових складів його охорона була організована більш солідно порівняно з іншими повітовими центрами Білого Півдня, вже захопленими махновцями. Узагалі, для оборони Бердянськ мав досить сильну позицію. У тилу було море і морські комунікації, по яким можна було доставляти підкріплення й боєприпаси. На оточуючих місто висотах можна було вирити траншеї й організувати глибокоешелоновану кругову оборону. Серед охоронців міста виділявся підрозділ кубанських козаків із корпусу генерала А.Шкуро. Бердянці навіть оповідали, що це була знаменита на всю «громадянську війну» «вовча сотня», але, як зараз достеменно відомо, «вовча сотня» в жовтні 1919 р. воювала далеко на півночі, біля Воронежу. Штаб білогвардійського гарнізону розташувався в готелі «Метрополь». Командував гарнізоном колишній повітовий воєнний начальник, підполковник О.Вільке², що походив із родини місцевих німців-колоністів. Його заступники — офіцери Георгій Джурашевич і Федір Абраїмов³. Останні були представниками знаменитого «корніловського» полку і носили на рукавах характерну емблему з мертвої голови і двох перехрещених кісток.

Узагалі влітку 1919 р., при денікінському режимі, в Бердянськ повернулося багато офіцерів запасних команд 46-го піхотного полку, ще з 1916 р. розквартированого в місті. Вони добре знали його вулиці й були активними учасниками військового перевороту в квітні 1918 р., коли була розстріляна більшовицька міська рада. Так, на бульварах Бердянська можна було побачити офіцерів Бичкова і Белічкіна, активних учасників роззброєння Бердянського червоногвардійського загону в квітні 1918 р.⁴ Іван Бичков був відомий ще й тим, що в часи гетьманату працював заступником міського начальника «державної варти» і заснував у місті пошуковий відділ для боротьби з революціонерами⁵. Другий офіцер, Белічкін, був відомий як активіст чорносотенець на прізвисько «Холоп», яким його прозивали спочатку солдати, а потім і місцеві жителі.

Гарнізон білогвардійців провадив жорстоку репресивну політику щодо робітників міста і селян навколишніх сіл, вбачаючи в кожному з них прихильника комунізму або анархії. Найбільше врізалася в пам'ять старожилів міста показова, для остраху, страта на теперішній Приморській площі «ні в чому не винної родини» Мінкових з 6 чоловік, яких розстріляли біля того місця, де зараз стоїть пам'ятник В.Леніну. «Білі» карателі регулярно навідувалися і в навколишні села, благо, в їхньому розпорядженні були вантажні автомобілі. Коли було отримано звістку про прорив махновцями білогвардійського фронту й їх стрімке наближення до Бердянська, «російські демократи» вирішили від гріха подалі розстріляти всіх заарештованих переповненої міської в'язниці.

Місце для знищення політичних супротивників було вибрано під Горою, там, де зараз стоїть пам'ятник воїнам, загиблим у другу світову війну. У 1919 р. тут була круча, біля краю якої і розстрілювали нещасних, яких привозили до цього місця з тюрми. Масові розстріли почалися 24 вересня 1919 р. і продовжувалися чотири дні.

27 вересня з тюрми на розстріл вивезли п'ятнадцять робітників заводу «Варшавський арсенал». Г.Дорофєєв у своїх спогадах запевняє, що це були абсолютно непричетні до політики люди, хіба що двоє з них у минулих 1917 – 1918 рр. були червоногвардійцями. Близько 16.00 автомашини довезла приречених до площі Петра і Павла (Петропавлівської)⁶, аж раптом авто зненацька застрягло в піску. Скориставшись цим, смертники розбіглися у різні боки, а керівник розстрілу Ф.Абраїмов, вважаючи, що має справу із заздалегідь розробленим планом утечі, на місці застрелив водія вантажівки. Втеча справді здавалась добре підготовленою. Приречені так швидко зорієнтувалися в ситуації і тікали навсібіч так прудко, що приставлена до них охорона зовсім розгубилася⁷.

А тим часом 6 жовтня 1919 р. командарм повстанської Н.Махно наказом № 28 кинув 2-у бригаду РПАУ/м/, разом з усіма піхотними частинами 2-го Азовського корпусу і 3-м Донським кавалерійським полком, прямим сухопутним напрямком з Олександрівська на Бердянськ. Командувачу 2-м Азовським корпусом Трохиму Удовиченку наказувалося «підійти до міста по березі моря із західного боку й прийняти заходи для того, аби не випустити в море жодного судна, для чого поставити артилерію на зручному місці й почати обстріл порту, а

¹ БКМ – Арх: Воспоминания Дорофеева Георгия Васильевича о революционном движении в Бердянске с 1917 по 1920 год. — С. 49 – 50.

² У виданні 1915 р. уміщено інформацію, що повітовий військовий начальник Олександр Леопольдович Вільке мав чин полковника (Торгово-промышленный указатель и путеводитель по городу Бердянску. Издание первое, 1915 года. — Бердянск: типография М.Дорошенко, 1915. — С. 20).

³ БКМ – Арх: Воспоминания Дорофеева Георгия Васильевича о революционном движении в Бердянске с 1917 по 1920 год. — С. 48.

⁴ Там само. — С. 34.

⁵ Там само. — С. 42.

⁶ Там само. С. 49. Нині це місце, на якому розташований Бердянський автовокзал.

⁷ Там само. — С. 49 – 50.

частини пустити на місто»¹. Підрозділи ввіреного Т.Удовиченку угруповання вирушили в похід до узбережжя Азовського моря в той же день.

Трохим Якович Удовиченко (1889 – 1921) відіграв величезну роль в історії Бердянська і всього Приазов'я в 1918 – 1920 рр. Він був однією із знакових фігур махновського руху. Це було позитивне уособлення махновського отамана. Народився Т.Удовиченко в батрацькій сім'ї в с. Новоспасівці. Він став членом новоспасівської групи анархістів уже повнолітнім, у 1910 р. У роки першої світової війни Т.Удовиченко був призваний на фронт, де уславився в боях, став повним Георгієвським кавалером, прапорщиком. Згодом, не зважаючи на те, що він вестиме смертельну боротьбу з прихильниками російської державності, Трохим буде зберігати вдома отримані за хоробрість хрести як дорогоцінні реліквії минулого. У 1917 р. Т.Удовиченко як авторитетний солдат був вибраний головою полкового комітету. У травні 1918 р. він стає активним учасником антигетьманського повстання. Восени 1918 р. приймає командування 2-м Новоспасівським загоном. Піком кар'єри Т. Удовиченка в середовищі РПАУ/м/ було його перебування з вересня по грудень 1919 р. на посаді командира 2-го Азовського корпусу РПАУ/м/, коли під його рукою зосереджувалося до 20 000 чол. Пізніше, з травня 1920 по березень 1921 р. Т.Удовиченко був беззмінним командиром Азовської маневрової групи РПАУ/м/. Батько Удовиченко не ходив по повіям, як С.Каретник, і не душив власноруч людей, як Ф.Щусь. Це був хлібосольний господар, який майже не вживав спиртного, був одружений і виховував п'ятеро дітей. Велика фізична сила, спокійний характер і природна товариськість породжували любов підлеглих повстанців. І разом з тим, його земляк і товариш В.Білаш відгукувався про нього як про «фанатика перманентної анархістської революції»². На жодного з інших своїх товаришів він не написав настільки категоричної характеристики. Т.Удовиченко повністю виправдав цю категоричність, пройшовши шлях анархіста-повстанця до кінця. У 1921 р. при спробі затримання його каральним загоном більшовиків, на хуторі Новоіванівка, він був важко поранений у голову і в такому стані потрапив у полон. У «ЧК» йому запропонували підписати зречення й купити цим собі життя, але Т.Удовиченко з презирством відмовився і незабаром був розстріляний³.

А в жовтні 1919 р. багатотисячне повстанське військо Т.Удовиченка наступало на Бердянськ. На відміну від весни, тепер наступ ішов не через Пологи, а через Великий Токмак. Його було взято вже увечері 6 жовтня 1919 р. У місті та на станції як трофей повстанцями було захоплено 95 000 пудів пшениці, автомобіль та інше військове спорядження⁴. Залишивши в селищі комендантську роту, махновці зупинилися на нічліг. Уранці 7 жовтня вони рушили на південь і через кілька днів оточили Бердянськ. Уранці 9-го жовтня 1919 р. Т.Удовиченко зайняв Ногайськ, Новоспасівку та Новопетрівку⁵. Білогвардійців майже ніде не було. По дорозі махновці мали перестрілку з супротивником тільки біля станції Трояни, та ще по дорозі з Ногайська на Бердянськ перебили до 30 чоловік «державної стражі». Великих підрозділів ворога махновці не зустрічали. Усі білогвардійці були заздалегідь відтягнуті в місто. Для оборони Бердянська вдалося накопичити більш як 2000 бійців. Розвідка «кадетів» залишала бажати кращого. Їй вдалося помітити наближення махновських частин лише за 10 верст до міста.

Одразу після цього, за три дні до вирішального бою махновців із білогвардійцями, в Бердянську почалася запобіжна евакуація. Вона стала можлива лише випадково, через присутність в Бердянському порту трьох пароплавів, які щойно привезли до «Варшавського арсеналу» військові вантажі. Нинішня евакуація була не менш дивна, аніж «біла» евакуація березня 1919 р. На пароплави почали грузити демонтоване з бердянських заводів і електростанції обладнання. Насамперед дизельні двигуни. Особливо постраждали від денікінського демонтажу авіаційний завод та «Варшавський Арсенал». Обчищення денікінцями заводських цехів та складів стало більше нагадувати пограбування, ніж евакуацію⁶. І це при тому, що найбільш цінне в даній ситуації військове майно ніхто вивозити не збирався, плекаючи надію, що доблесна добровольча армія з його допомогою розіб'є проклятих махновців. Після завантаження кораблів майном настала черга військової влади. 28 вересня (10 жовтня) 1919 р. уранці з готелю «Метрополь» на підводи вивантажили велику кількість, як казали місцеві жителі, «чумаданів». Підводи з «чумаданами» в оточенні молоденьких офіцерів потяглися до порту.

Під час цієї церемонії на порозі «Метрополю» можна було бачити групу офіцерів на чолі з добре знаними в місті полковником Абольянцом⁷ та начальником гарнізону Вільке, що представляли в Бердянську цвіт

¹ Кубанин М. Махновщина. — Л., 1926. — С. 125.

² Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. — К., 1993. — С. 579.

³ Н.Махно у своєму листі до П.Аршинова писав, що Т.Удовиченко під час бою, оточений ворогами, намагався останнім патроном вкоротити собі віку, але невдало. Куля засіла нижче мозку й отаман залишився живий. Із такими пораненнями люди, як правило, не виживають. І Т.Удовиченко, мабуть, розумів це, коли вислуховував лицемірні пропозиції чекістів.

⁴ Вольный Бердянськ. — 1919. 21 жовтня.

⁵ Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. — К., 1993. — С. 314.

⁶ БКМ – Арх: Воспоминания Дорофеева Георгия Васильевича о революционном движении в Бердянске с 1917 по 1920 год. — С. 51.

⁷ Полковник Абольянец увійшов у історію тим, що весною 1918 р. очолив у Бердянську антикомуністичний заколот. Він мешкав у Бердянську з початку червня 1916 р. як офіцер розквартированих у місті запасних команд 46-го полку. Паралельно

російського офіцерства. Цивільна влада у вигляді невеликого натовпу чиновників топталася поряд. Абольянц наказав підполковнику Вільке очолити оборону міста від махновців, а сам піднявся на борт корабля. Вільке, у свою чергу, разом із чотирма солдатами штабної охорони сів у тачанку і направився на Гору, де знаходилися артилерійські позиції «біляків». У порту полковник із чиновницькою братією застали картину евакуації інших установ міста, а також натовп місцевих буржуа, які теж хотіли накивати п'ятами. Усі поспішали погрузитися на пароплави. Події нагадували репетицію втечі «білої публіки» з Криму, що станеться через рік із гаком, у листопаді 1920 р.

Зрештою, кораблі відшвартувалися і вийшли в море. Практично одразу вони зупинилися і стали на рейді, чекаючи розв'язки подій. Їх пасажери були явно не проти повернутися назад у випадку, якщо небезпека промине. Проте о 10.00 вони почули перші звуки гарматних пострілів¹. Білогвардійці відкрили вогонь по поміченим лавам махновців-поденників із навколишніх сіл, що першими з'явилися в околицях Бердянська. Тут треба на хвилинку зупинитися і пояснити сутність цієї махновської категорії.

«Махновцями-поденниками» прийнято називати селян, які підтримували махновців і махновську політику, проте з вікових чи сімейних причин не перебували на постійній службі у РПАУ/м/. Але у випадку проведення масштабних одноразових операцій, коли була потрібна, в першу чергу, кількісна підтримка, вони запрошувалися Н.Махном чи іншими його командирами на допомогу. Озброївшись хто чим, ці повстанські підрозділи брали у військовій операції посильну участь, за яку, в разі перемоги, махновське командування розплачувалося з ними частиною військових трофеїв. Після цього «поденники» поверталися по своїх домівках, ховали зароблене на війні та продовжували своє життя мирних хліборобів до нового прохання Батька. У даному випадку «поденники» знадобилися Т.Вдовиченку аби повністю оточити Бердянськ. Поденники на чолі з новоспасівськими селянами наступали із заходу, «проти верхнього маяка», що височів за кладовищем. В їхньому ланцюгу наступав і Гнат Львченко. Його невеликий загін біля будівлі маяка вже святкував перший успіх. Тут було захоплено в полон трьох офіцерів — Бичкова, Белічкіна та Гершмана (Маяцького), яких на radoшах тут же, на місці, у винограднику і розстріляли².

У цей же день денікінський службовець К.Герасименко, рятуючись від махновського наступу, прибув зі ст. Чапліно до Бердянська потягом. Це був останній «білий» потяг, що пройшов до Бердянська. Міщани, які з тих чи інших причин не опинилися на пароплавах, заспокоювали один одного і самі себе різними нісенітницями. Пізно увечері в готелі, де зупинився К.Герасименко, його запевняли, що Махно знаходиться далеко-далеко, зазнав поразки і що місту нічого не загрожує. Історія березня 1919 р., як бачимо, теж певним чином повторювалася. Змучений довгою дорогою і дещо заспокоєний полковник пішов спати й таки міцно заснув...

Опівночі 12 жовтня 1919 р. частини 2-го Азовського корпусу, користуючись темрявою, підійшли до Бердянська на відстань у дві версти. Білогвардійці, що трималися нашорошено, відкрили по них ураганний артилерійський, кулеметний і рушничний вогонь. Передовий Новоспасівський полк заліг і окопався³. Махновці не поспішали атакувати позиції білогвардійців у чоло, фронтально. Їхня агентура за кілька попередніх днів уже приготувала удар по «білим» позиціям з тилу.

Уночі К.Герасименко схопився з ліжка розбуджений артилерійською стріляниною. Швидко одягнувшись, він вискочив на вулицю... «Біляки» тікали. Густим натовпом бігли вони по тротуарам і бруківці, зриваючи на собі погони, скидаючи верхній одяг, шпурляючи гвинтівки. У натовпі скакали верхові, гриміли підводи, торохтіли залізом похідні кухні. З труднощами перебігши бульвар і декілька вулиць, К.Герасименко опинився на набережній, знайшов добру схованку на якомусь рибальському дворі й нарешті як слід роздивився навколо. Виявилось, що стрільба велася з боку кладовища на Горі та рибальського селища Ліски⁴. Снаряди вибухали над портом і в місті. Артобстріл посилювався. Пізніше К.Герасименко вважав, що, поза сумнівом, долю бою за місто вирішило втручання рибалок із Лісок, які вночі несподіваним нападом з тилу захопили артилерію, встановлену за кладовищем, на Горі. Це дало Т.Удовиченку можливість спричинити паніку в місті і, скориставшись нею, обійти з боку моря досить сильну природну позицію білогвардійців.

А на набережній, тим часом, стали з'являтися групи військових, що втікали. У морі на рейді, кілометрах у 10 – 11, добре було видно вогні евакуаційних кораблів, що стояли навпроти порту, проте ніхто з капітанів не наважився підплисти до причалу.

з цим полковник очолював міський «Союз увечних воїнів», громадську інвалідську російськофільську організацію, що у справі військового перевороту виступила в контакти з офіцерами 46-го полку. 18 квітня 1918 р. 26 комуністів, членів Бердянської повітової ради робітничих, солдатських і селянських депутатів, були заарештовані. Через деякий час очолені Абольянцем «увечні воїни» запросили в Бердянськ білогвардійський загін полковника М.Дроздовського, який розстріляв 19 комісарів, членів Ради, 24 квітня 1918 р. у Куцій балці.

¹ БКМ – Арх: Воспоминания Дорофеева Георгия Васильевича о революционном движении в Бердянске с 1917 по 1920 год. — С. 52.

² Там само. — С. 53.

³ Вольний Бердянськ. — 1919. 21 жовтня. (№ 3).

⁴ Герасименко Н. Батько Махно: мемуари белогвардейца. — М. – Л., 1927. — С. 68.

Махновці увірвалися в місто. «Уранці, близько п'ятої години, разом з іншими частинами й на чолі з командиром тов. Гончаренко [Новоспасівський полк] зайняв місто»¹. Т.Удовиченко, що здійснював загальне керівництво військами, не став приписувати перемогу виключно собі. Основна заслуга в цьому була «хлопців» і «дівчат» Пилипа Гончаренка. «Наскільки великим був ентузіазм повстанців при взятті міста, показує той факт, що сестра милосердя Новоспасівського полку, болгарка Митранова, знаходячись увесь час у передовому ланцюгу і будучи пораненою, не відставала і з гучним криком «Уперед» наближалася до міста, поки не була вдруге поранена, але й тоді без сторонньої допомоги увійшла в місто. Так боротися і померати за революцію можуть лише вільні повстанці та справжні діти праці. І взяття Бердянська залишиться однією з найбільш красивих сторінок в історії революційної повстанської боротьби махновців...»²

Гончаренко Пилип Іванович (1893 – 1921) був селянином-«середняком» із Новоспасівки. З п'яти років він жив круглим сиротою й дістав серед односельців прізвисько «Чуприна». Іноді ще його називали «Чуприненком», бо, як відомо, «вуличні» прізвиська в південноукраїнських селах часто передаються від батька до сина. Членом групи новоспасівських анархістів він став 17-річним юнаком у 1910 р. Не відстаючи від своїх старших товаришів, Пилип взяв найактивнішу участь в антигетьманському повстанні й згодом став командиром «Другого Новоспасівського загону», після того, як його колишній командир, Т.Удовиченко, пішов на підвищення. З вересня 1919 р. П.Гончаренко обіймав посаду командира Новоспасівського полку. На ній він перебував доти, поки не був розстріляний комуністами у вересні 1921 р.³

Переможне повідомлення махновської газети не зовсім точне. На ранок 12 жовтня 1919 р. повстанці захопили не все місто, а лише його основну частину. Порт, набережна й околиці з косою ще продовжували знаходитися в руках білогвардійців.

Бій за Бердянськ продовжувався протягом усього дня. «Білі» захисники міста отямалися після нічної паніки й уперто билися на вулицях, будуючи барикади й встановлюючи батареї. Проте невблаганний Т.Удовиченко тіснив їх зусібч. Нарешті білогвардійці не витримали і кинулися на човни та катери, що мали доставити їх до пароплавів, які стояли на рейді. Проте втекти не вдалося. «Білі» захисники міста майже всі загинули у хвилях. Махновці за час наступу встигли підтягти до набережної масу кулеметів, які взялися шквальним вогнем розстрілювати втікачів⁴. До кулеметного вогню підключився й артилерійський. Махновці за день як слід пристрілялися по бердянській акваторії. «Славний командир батареї Осипенко⁵ чотирма снарядами пустив їх на дно, потопивши два пароплави»⁶.

О 16.00 місто вже майже повністю знаходилося під контролем махновців. Підполковник Вільке загинув у бою. Залишилося відбити у ворога порт і косу. Три захоплені на набережній гармати були повернуті махновцями проти пароплавів і відкрили вогонь, проте снаряди не діставали їх на такій відстані.

У порту залишався лише маленький катер «Катеринославець». Біля входу в порт стояв панцерник і вів посиленний вогонь по махновцям, що наступали на порт. По всій території порту безперестанно рвалися снаряди. Досить скоро махновська артилерія стала обстрілювати порт і з боку міста. Катер, наповнений білогвардійцями, поспішно став відчалювати від пристані. При повороті перевантажене судно перекинулося догори дном і затонуло. Усі, хто знаходився на його борту, загинули.

Опір «добровольців», які засіли в порту, був відчайдушний, проте сили були нерівні. Незважаючи на те, що основні сили махновців повели наступ у бік грязелікарні («курорту»), до 23.00 порт був повністю зайнятий повстанцями.

Після невдалої спроби дістатися кораблів, що стояли на рейді, вцілілі білогвардійці відступили на косу, що входить в Азовське море на 18 км. У її основі знаходились приміщення «Варшавського арсеналу».

Після того, як стало зрозуміло, що захопленими на набережній гарматами кораблі не дістати, їх повернули проти артскладу. Одночасно з цим «Варшавський арсенал» почали обстрілювати ще з двох позицій: з Гори та з території порту. З території теперішньої Приморської площі з трофейних гармат стріляли «поденники».

¹ Вольный Бердянск. — 1919. 21 жовтня. (№ 3).

² Вольный Бердянск. — 1919. 21 жовтня. (№ 3).

³ Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. — К., 1993. — С. 580.

⁴ Вольный Бердянск. — 1919. 21 жовтня. (№ 3).

⁵ Петро Лук'янович Осипенко, як і П.І.Гончаренко, теж був новоспасівець (1890 – ?) і анархіст із 1910 р. Перша світова війна зробила з нього артилериста-професіонала. У 1918 р. він, як і всі інші новоспасівські повстанці, вирушив до Махна. Спочатку він був командиром напівбатареї, потім батареї й, нарешті, артилерійського дивізіону. В.Білаш дав йому лаконічну характеристику: «відмінний стрілець». У 1920 р. він разом із Кримською групою РПАУ/м/ прорветься через Сиваш до Криму й буде розстріляний у грудні 1920 р. у Сімферополі більшовиками. Н.Махно досить довго просто не хотів вірити в його загибель. У 1923 р. він ще вимагав від радянського уряду визволення Осипенка.

⁶ Путь к свободе. — 1919. 16 жовтня (№ 9).

Співчуваючі бердянці підносили їм снаряди. Коли сонце вже пішло на схил, артилерійський склад загорівся. Вогонь із махновських гармат припинився¹.

Махновці кинулися в атаку, аж зненацька земля задрижала, захиталися будівлі, задзвеніли шибки: величезний клуб диму піднявся над косою, закриваючи місто і море. Сильний вибух, за ним ще сильніше і ще грізніше — арсенал був висаджений у повітря. За версією В.Білаша, до загальної детонації «Варшавського арсеналу» призвів один необережний постріл. Шалений снаряд вибухнув над першим ярусом мін та снарядів: від детонації вибухнули і всі інші. Вибухи поховали на косі залишки білогвардійців. Їх розірвані тіла довго ще викидало хвилями на берег.

Детонація артилерійського складу стала найбільш значущою подією всього бою. Але хто саме висадив у повітря «Варшавський арсенал»? Генерал А.Денікін, не вдаючись у подробиці, пише, що це зробили махновці². Слідом за ним винуватцями вибуху називає махновців і сучасний російський історик В.Шамбаров³. Натомість єврейський письменник Давид Маркіш у своєму романі «Полюшко-поле» уточнює, що «Бердянськ та Маріуполь наче підплигнули в повітря — там махновські сапери висадили в повітря склади артилерійських набоїв»⁴. Оце вже явна нісенітниця. Склади могли бути підпалені білогвардійцями під час артилерійського обстрілу, могли зайнятися й самі, але саме махновці, як ніхто, були зацікавлені, аби за будь-яку ціну зберегти їх недоторканими. Військові трофеї були єдиним джерелом постачання повстанської армії.

Після закінчення вибухів махновці взялися рахувати вцілілі трофеї. Вони виявилися немаленькими. 2000 гарматних набоїв, 26 англійських та російських гармат, із них 16 гірських, що особливо цінувалися махновцями. 3 000 000 рушничних набоїв, 50 кулеметів, 30 вантажних автомобілів, 5 легкових авто, 2 мотоцикли, 5 панцерників-броневих автомобілів, і, нарешті, аероплан. В іншому місці віднайшлося 50 000 пудів зерна, 3000 комплектів англійського обмундирування тощо. Усе інше загинуло на косі⁵.

13 жовтня 1919 р. на організованому на честь перемоги мітингу Г.Дорофеев побачив двох своїх знайомих — анархістів Михайла Уралова й Олександра Панкратьєва. Коли Г.Дорофеев зустрівся з ними, вони прийняли його за махновця і запитали, з якої він частини. Він відповів, що, взагалі-то, ні з якої. М.Уралов на цей момент був командиром кавалерійського загону. Дорофееву він сказав, що «громадянській війні» скоро кінець і що він ренегат. У своєму ескадроні підбирає більшовиків і співчуваючих, аби при першій можливості перейти до Червоної армії. О.Панкратьєв, який стояв поряд, підтримував М.Уралова. Г.Дорофеев розказав махновцям про вчинені в місті злочинства «вовчої сотні». Анархісти заспокоїли його, що подібне в Бердянську вже ніколи не повториться, бо «від вовчої сотні залишилися рижки та ніжки»⁶. Але наміри М.Уралова змінилися вже наступного дня.

14 жовтня 1919 р. у Бердянськ приїхав Н.Махно разом із начальником штабу РПАУ/м/ В.Білашем. Начштабу спеціально витягнув Батька в поїздку по завойованим краям, аби той перестав гуляти й пиячити на селянських весіллях в околицях Гуляй-Поля. Делегація приїхала, як водиться, потягом. Махновці знову організували мітинг, на якому закликали городян організувати Раду селянських, робітничих і повстанських депутатів як економічну, а не політичну організацію. Жителів Бердянська було оголошено «вільними громадянами вільного міста». Начальником гарнізону Бердянська було призначено М.Уралова⁷, і він передумав переходити до більшовиків. Комendanтом сусіднього Ногайська, який махновці розцінювали як місто-сателіт Бердянська, став Г.З.Голик(ов)⁸.

«Покрова» 1919 р. стала «золотим часом» приазовського командирського земляцтва повстанців, що тільки-но відвоювало рідний край у ворога. Розквартировані в місті махновці співали:

Ех, яблучко, та із листочками,

¹ БКМ – Арх: Воспоминания Дорофеева Георгия Васильевича о революционном движении в Бердянске с 1917 по 1920 год. — С. 53 – 54.

² Деникин А.И. Очерки русской смуты. Т. 4. — Минск, 2002. — С. 251.

³ Шамбаров В. Белогвардейщина. — М., 2004. — С. 360.

⁴ Маркіш Д. Полюшко-поле // Дружба народов. — 1991. — № 6. — С. 81.

⁵ Путь к свободе. — 1919. 16 жовтня.

⁶ БКМ – Арх: Воспоминания Дорофеева Георгия Васильевича о революционном движении в Бердянске с 1917 по 1920 год. — С. 54 – 56.

⁷ Улітку 1919 р. М.Уралов зміг уникнути «чекістських» репресій і пробирався до РПАУ/м/ по залізниці Долинська – Миколаїв, коли дізнався про переворот у колишніх махновських полках у селищі Новий Буг. Діставшись до Нового Бугу, він одразу був призначений начальником місцевого гарнізону й допоміг подружжю Дибеців під час їх арешту й суду, захистивши від можливої розправи.

⁸ У подальшому Г.З.Голик(ов) ще чотири рази змінить політичне забарвлення свого загону, ставши своєрідним чемпіоном «громадянської війни» з кількості переходів з одного політичного табору до іншого. У червні 1919 р. — комуністи, у серпні 1919 р. — махновці, у січні 1920 р. — комуністи, улітку 1920 р. — врангелівські «білогвардійці», у жовтні 1920 р. — махновці, у листопаді 1920 р. — комуністи. Г.З.Голик(ов) отримає пільги «червоного» партизана й до кінця життя буде розводити нутрій у власній садибі, ремствуючи на радянську владу, що не оцінила по заслугах його старання в революційні роки. Просто диву даєшся, як таку людину змогли оминати сталінські репресії. Протягом усього радянського періоду історії Г.З.Голик(ов) уважався героєм, а його речі зберігаються в експозиції Бердянського краєзнавчого музею.

Їде батько Махно із синочками,
Із Вдовиченком, із Куриленком,
Із найменшим синком — Чуприненком.

20 жовтня 1919 р. до Бердянська з Олександрівська виїхав залізницею військовий кореспондент газети «Путь к свободе», відомий анархіст Яків Суховольський¹. Він поставив собі за мету об'їхати весь визволений махновцями район, аби «підвести ризику під успіхами повстанської армії» та «на справі пересвідчитися, що *накоїли* офіцерські банди при своїй панічній втечі»². Бердянськ був останнім пунктом його подорожі. Й тут було на що подивитися. При вступі махновців до міста з тюрми були негайно визволені арештанти, «але, на превеликий жаль, кати встигли до нашого приходу здійснити важке злочинство і в останню ніч розстріляти 200 в'язнів»³. Російські «кадети» на останок таки проявили свою звірину сутність. Щоправда, і махновці добре «віддячили» їм у боях за Бердянськ. Повстанська газета сповіщала, що в місті й околицях махновцями було порубано близько 600 офіцерів і ще близько 900 мобілізованих солдат здалося в полон⁴. Один з анонімних авторів «Вольного Бердянська» відверто хизувався успіхом: «задали такої ласні золотопогонникам, що їм доводилося вішатися на власних підтяжках або стрілятися з наганів. Або, нарешті, труїтися ціаністим калієм, аби не потрапити до рук «озвірілих мужиків» Як зазначив із цього приводу В.Голованов: «Ви помітили, автору здається, що він розповідає дуже веселі речі»⁵. Багато в чому ворогуючі сторони були «гідні» одна одній.

Комуна

По здобуттю міста махновці негайно приступили до анархічного будівництва. По-перше, в Бердянську було експропрійовано банк⁶. По-друге, на буржуазію Бердянська було накладено контрибуцію в 25 000 000 крб. Але вдалося зібрати лише 15 000 000. В.Голованов із цього приводу резонно заявляє, що «напевно, і буржуазія була доведена громадянською війною до виснаження»⁷. По-третє, махновці дозволили ходіння будь-яких грошових знаків. Царського і радянського карбованців, української гривні, денікінських і донських рублів, «керенок» тощо. Радянські історики чомусь уважали подібну практику виявом цинічної махновської безпринципності. Однак варто визнати прямо протилежне: в умовах нескінченної зміни режимів ходіння різної валюти було єдиним заходом, який дозволяв вижити засмиканому та збіднілому населенню й налагодити хоча б якийсь товарообіг. Зрозуміло, що курс всіх цих карбованців і гривень був різний і постійно змінювався залежно від політичної кон'юнктури.

Паралельно з цим, як уже згадувалося вище, махновці випустили з тюрми всіх ув'язнених⁸. Анархіст В.Волин згадував: «У Бердянську на очах величезного натовпу людей була підірвана тюрма, і населення також брало участь в її руйнуванні»⁹. Командою підрильників РПАУ/м/ керував О.Чубенко. Підривали тюрми спеціальним способом, аби не ламати занадто багато цегли, щоб її потім можна було використати в господарстві. Тюремну цеглу віддавали безкоштовно всім бажальникам. Цим досягався пропагандистський ефект «участі населення в руйнуванні тюрми». Але чому махновці нищили тюремні замки? Частково цього вимагала анархістська доктрина, але на прийняття подібних рішень накладалася й особиста позиція Н.Махна. Ліквідація тюрем зовсім не знаменувала початок ери безкарності для злочинців. Просто в системі правових норм махновців позбавлення волі вважалось негідним людини покаранням. Грабіжників та бандитів тепер просто чекала смертна кара, до того ж, досить швидко.

Після руйнування тюрми махновці почали роздавати зраділим місцевим робітникам зерно, що було відбите в «біляків»¹⁰. Тих із них, хто переховувався в місті, розшукували махновські контррозвідники.

¹ Суховольський Яків /псевд. Алий/ (80-і рр. XIX ст. – 1920) — відомий учасник анархістського руху на Україні початку ХХ ст. Єврей. За походженням — робітник. За участь у революції 1905 – 1907 рр. потрапив на каторгу, де перебував до 1917 р. У 1917 – 1918 рр. лідер елісаветградської групи анархо-синдикалістів. У грудні 1918 р. — один з організаторів Конфедерації анархістів України «Набат». Незмінний член секретаріату КАУ «Набат» і автор статей в її газетах. У січні – травні 1919 р. — організатор анархо-синдикалістських груп у Харкові, Катеринославі, Києві. Ідейний супротивник більшовицької диктатури, в червні 1919 р. через загрозу арешту перейшов на нелегальний стан. У серпні 1919 р. приєднався до махновців у якості провідного працівника культпросвітнього відділу ВРР РПАУ/м/. Активний прихильник злиття РПАУ та КАУ в єдину анархістську організацію. У вересні 1920 р. зник безвісти. Ймовірно, таємно вбитий співробітниками «ЧК».

² Путь к свободе. — 1919. 20 жовтня (№ 11).

³ Вольный Бердянск. — 1919. 21 жовтня. (№ 3).

⁴ Вольный Бердянск. — 1919. 21 жовтня. (№ 3).

⁵ Голованов В. Тачанки с юга. — Запорожье – М., 1997. — С. 223.

⁶ Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. — К., 1993. — С. 348.

⁷ Голованов В. Тачанки с юга. — Запорожье – М., 1997. — С. 221.

⁸ БКМ – Арх: Воспоминания Дорофеева Георгия Васильевича о революционном движении в Бердянске с 1917 по 1920 год. — С. 54.

⁹ Волин В.М. Неизвестная революция. 1917 – 1921. — М., 2005. — С. 458.

¹⁰ Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. — К., 1993. — С. 317.

Два дні ходили вони по дворах міста в пошуках білих офіцерів та поліцаїв, і тут же розстрілювали їх на місці. Для більшого успіху пошуків махновці застосовували вуличних хлопчаків, виплачуючи їм за кожного виявленого «кадета» по 100 крб. готівкою. Бердянці ховалися по домівках і, крім рибалок із Лісок, участі в подіях не брали... Зрештою, розстріли припинилися. З перших же днів «вольне» місто було запруджено тисячами селянських підвід, на яких грузилося з магазинів усе, що було; майже три тижні на підводах вивозилися снаряди, набої, зброя, спорядження, що вціліли під час вибуху складів. Усе це везлося селянами у свої села. Селяни-поденники отримували свою заслужену нагороду.

Міські мешканці у своїй більшості ставилися до махновців негативно. Торгівці жалілись на грабежі й погану торгівлю. Інтелігенція мовчазно засуджувала махновську владу й ховалася від неї. Збільшовичені робітники й ремісники вважали Н.Махна ворогом радянської влади і на контакти з повстанцями не йшли. Рибалки, що спочатку брали найживішу участь у захопленні махновцями міста, ображались на неможливість тепер займатися рибною ловлею. У морі ходили ворожі кораблі. Найбільшими прихильниками махновщини виявили себе портові робітники. Вони гучно висловлювали своє задоволення новими порядками, вносячи в життя міста галасливий і п'яний захват.

Оскільки фронт проходив на схід від Бердянська зовсім недалеко, це викликало проблему з продовольчим постачанням міста. Підвіз продуктів до Бердянська в перші дні після другого приходу махновців припинився. Ціни на харчі почали досягати небачених до цього розмірів. Реакцією на подібну ситуацію став короткий наказ коменданта Бердянська: «Батько Махно наказав, щоб і хліб, і продукти в місті були».

До вечора того ж таки дня хліба було скільки завгодно, по ціні 3 крб. за фунт, замість існуючої до махновського приходу ціни в 5 крб. за фунт. Після видання лаконічного наказу підводи приходили до міста з продуктами, а поверталися з виміняними та реквізованими в магазинах речами¹.

Тим часом у місті почала роботу військова влада. Керівні махновці символічно отаборилися в готелі «Метрополь», саме в тих приміщеннях, де раніше перебував «білий» штаб. Тут же зупинявся і Н.Махно в день своїх відвідин Бердянська².

Начальник гарнізону М.Уралов видав свій перший наказ 13 жовтня 1919 р. Військовий комендант міста, призначений цим наказом, заступив на посаду 14 жовтня 1919 р. Своє управління комендант розмістив у готелі «Брістоль» на Біржовому проспекті Бердянська. У наказі № 1 від цього ж дня, віддрукованому в міській типографії й розклеєному на вулицях, комендант Бердянська Грандель наголошував на проведенні невідкладних заходів по встановленню порядку в місті. По-перше, всім махновцям наказувалося платити за вхід до театрів Бердянська. По-друге, населенню наказувалося заспокоїтися і приступити до виконання повсякденних робіт. По-третє, домовласники зобов'язувались привести в належний санітарний стан приміщення будівель і територію перед ними. Повідомлялося, що військовий комендант здійснив заходи щодо припинення грабунків, і якщо ситуація повториться, людям треба ставити до відома коменданта³.

Командування 2-го Азовського корпусу спочатку самостійно призначило коменданта залізничної станції Бердянськ, але Н.Махно, дізнавшись про це, сповістив, що комендантом станції буде призначено обраного ним І.Хмарського⁴.

У місті почала виходити махновська газета «Вольний Бердянськ», яку патрунував відділ друку ВРР РПАУ/м/ під керівництвом Петра Аршинова. Побачили світ принаймні чотири випуски газети. Це був орган революційних повстанців (махновців) Бердянського району. Планувалося, що газета буде виходити на двох сторінках тричі на тиждень: у вівторок, четвер та суботу. Статті писалися під безпосереднім керівництвом КАУ «Набат». Найбільшою проблемою при її випуску стала нестача паперу і літературних сил. «Вольний Бердянськ» був лише одним з епізодів у спробі махновців налагодити випуск анархістської преси на місцях. Поряд із «Вольним Бердянськом» у повстанському районі виходили «Вольний Нікополь», «Вольне Гуляй-Поле», «Вольний Мелітополь» тощо. В.Білаш згадує, що бували моменти, коли ці газети писалися тими самими членами редколегії, але підписувалися різними псевдонімами. За В.Білашем, друк був «тими махновськими дріжджами, які підіймали маси на боротьбу з Денікіним і на будівництво комуністичного й синдикалістського устрою»⁵.

На сьогодні знайдено два випуски «Вольного Бердянська». У двосторінковій газеті публікувалися редакційні статті, оголошення, оперативні зведення армії за підписом В.Білаша, публіцистичні статті, вірші

¹ Герасименко Н. Батько Махно: мемуари белогвардейца. — М. — Л., 1927. — С. 69.

² БКМ – Арх: Воспоминания Дорофеева Георгия Васильевича о революционном движении в Бердянске с 1917 по 1920 год. — С. 54.

³ ЦДАВОВУ — Ф. 1824. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 1.

⁴ Волковинський В.М. Нестор Махно: міфи та реальність. — К., 1994. — С. 94. Хмарський Іван Лаврентійович (1893 – ?) — походив із родини селянина-бідняка, який мешкав на ст. Пологи. За фахом — паровозний машиніст. Брав участь у махновському русі з 1918 р. Весною 1919 р. працював начальником депо ст. Пологи, потім, із жовтня по грудень 1919 р., начальником Катерининських залізниць при штабі РПАУ/м/. У 1920 р. І.Хмарський зрадив повстанців, перейшов до комуністів і вступив у ВКП/б/.

⁵ Білаш А.В., Білаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. — К., 1993. — С. 350.

махновських поетів та передруки важливих статей із «Пути к свободе». Редакція просила читачів передавати газету своїм товаришам із рук у руки. Культпросвіт розташувався за адресою: Біржовий проспект, будинок № 9. Культпросвіт запрошував повстанців, представників робітничих організацій і селян приходити на Біржовий за газетами й літературою. Газета виходила російською мовою.

«Вольний Бердянськ» інформував читачів про становище в зонах бойових дій, критикував демократичні організації за їх недостатню активність у революційному пориві, розвінчував політику Добрармії. Газета намагалася переконати, що анархістські ідеї життєздатніші за інші. «Ви кажете: анархізм — утопія. Смію вас завірити: Ваша «єдина, велика, неподільна Росія» тепер — ще більша утопія. Нумо, возз'єднайте воедино латишів і фінів, Сибір та Україну, Кавказ із двома десятками республік, Кубань самостійну з Доном...»

Які ж кроки треба було здійснити бердянцям, аби стати «вільним містом?» Це була далеко не миттєва трансформація. Махновські ідеологи (зокрема, В.Волін) наголошували, що хоча місто й оголошено вільним, але воно ще повинно заслужити цю назву, отриману від революційного повстанства авансом. Поки що, де-факто, Бердянськ є просто «містом, звільненим від політичної влади»¹, а справжнім «Вольним Бердянськом» стане, коли його мешканці здійнять низку заходів по анархістській самоорганізації свого життя й переймуться, як слід, анархістським суспільним ідеалом. Організувати справжнє «вільне місто» може лише його трудове населення. Населення повинно якомога швидше забути про свій статус «обивателів» та «міщан» і відчутти себе комунарами, громадянами Вольного Бердянська. Вольний Бердянськ мав стати складовою єдиної системи «великого союзу вільних міст і селищ».

Для початку найбільша робітнича організація міста (наприклад, Рада профспілок) повинна негайно взяти на себе ініціативу в справі скликання великої ради («конференції») для якнайшвидшого налагодження місцевого життя. У склад такої конференції мусили увійти:

1) представники від усіх без винятку підприємств (заводів, фабрик, майстерень, млинів тощо) та робітничих організацій (профспілок, артілей, кооперативів тощо). Крім них, на конференцію мали бути допущені представники Рад нижчих рівнів (наприклад, слобідок та передмість, окремих районів міста).

2) представники від служб зв'язку та транспорту (залізничників, працівників пошти та телеграфу);

3) представники селян (сільських Рад) з якомога більшого району навколо міста (в ідеалі — повіту);

4) представники частин РПАУ/м/ (місцевих територіальних формувань та частин, що тимчасово розквартировані в місті).

На конференції насамперед повинні були вирішитися такі питання:

1) організація охорони міста й забезпечення правопорядку;

2) «правильний розподіл» продуктів громадської та першої необхідності, що наявні на даний час у місті;

3) вирішення питання, які товари для обміну можуть бути відразу ж відправлені в села, і які продукти сільського господарства (і в якій кількості) потрібні для міста. Встановлення обмінної одиниці (тарифу) між сільськогосподарськими та промисловими товарами. Налагодження правильного обміну продуктів (у ідеалі — без грошових знаків узагалі);

4) вирішення питання про те, виробництво яких товарів у місті може бути налагоджено негайно й продовжено в майбутньому;

5) визначення, що необхідно для налагодження виробництва, як і де дістати потрібні речі;

6) організація різного роду міських робіт;

7) фінансові питання тощо².

Вирішуючи ці питання, конференція повинна організувати все необхідне для розв'язання нагальних проблем: налагоджувати зв'язки, посилати ініціативних уповноважених, засновувати необхідні установи.

Уважалось, що спільне обговорення проблем робітниками, селянами, залізничниками та повстанцями допоможе їм якнайшвидше домовитися й приступити до праці.

Члени соціалістичних партій закликалися на допомогу як консультанти. Їм також дозволялося вести в місті пропагандистську, просвітницьку та культурну роботу, видавати періодичні видання та літературу, організувати лекції та бесіди. Але організувати органи влади або намагатися її захопити суворо заборонялося.

Через деякий час конференція мусила перетворитися в економічну Раду робітничих і селянських організацій, єдиний у місті орган виконавчої влади. Зазначалося, що в організації політичної влади ніякої необхідності нема, і вона, як і завжди, зашкодила б справі.

Повстанці зобов'язувалися захищати новий лад від посягань буржуазії, контрреволюції та будь-якої влади. Повстанці повинні були поставити заслін проти антисемітської агітації, пияцтва, хуліганства, грабунків тощо.

Анархісти вірили, що коли в місті почнеться організаційна робота, то інші жителі Бердянська, не робітники, потроху звикнуть до нового ладу, призвичаються і почнуть допомагати робітничим і селянським

¹ ДАДО. — Ф.П. 24. — Оп. 1. — Спр. 278. — Арк. 11.

² ДАДО. — Ф.П. 24. — Оп. 1. — Спр. 278. — Арк. 25.

організаціям. У подальшому постане завдання об'єднання цього району з іншими звільненими районами, містами й селами. Відбудеться встановлення «правильних зносин», налагодяться товарні зв'язки. Махновці дуже надіялися на те, що здоровий глузд перемаже. Що в місті, наче за помахом чарівної палички, почнеться «бадьоре, живе, вільне будівництво суспільно-трудова організацій та їх об'єднань». Безсумнівно, це був жажливий ідеалізм.

Жителі міста повинні були відчутися «остаточно вільними».

Жителі міста повинні були перестати бути «міщанами й обивателями», тобто непрацюючими фізично людьми, або торговцями та підприємцями. Усі повинні були працювати. По розрахункам П.Кропоткіна, при тогочасному стані розвитку продуктивних сил, можна було працювати 4 години на добу, аби бути повністю забезпеченим. Бажано було займатися «товариською працею», тобто не сам на себе, а з товаришами, в колективі.

Кожен житель міста мав брати участь у суспільному житті й працювати, займатися «товариською працею». А якщо люди масово не хотіла цього робити? Що тоді? Хто їх примусить? Яким чином? Анархісти думали, що їм досить просто відкрити людям очі, просвітити їх, і тоді ті, просвітлені, самі кинуться до праці, вражені перспективами, що зненацька відкрилися перед ними.

До вільного міста висувалися високі вимоги: «У вільному місті не повинно бути безробітних, ледачих, голодних, затурканих, пригноблених, боягузливих. У вільному місті не повинно бути особистої наживи, експлуатації, насильства. Вільне місто повинне зноситися, домовлятися й обмінюватися з іншими вільними містами, селами й районами». «Більше сміливості, друзі! — закликали анархісти. — Помилки й промахи хай послугують Вам уроком. Не бійтесь їх. Не бійтесь нічого. Все одно, крім вас самих, ніхто нічого створити й побудувати не зможе».

Пафос, відсутність глибини. Ніхто з бердянців нічого подібного організувати не збирався. Більшість навіть не зрозуміла, що від неї хочуть махновці, й просто чекала, коли в черговий раз зміниться влада. Анархістська віра в людину доходила на прикладі провінційного міста до абсурду.

14 жовтня 1919 р. у приміщенні кінотеатру «Гігант»¹ відбулися загальноміські збори і мітинг. Президії не вибирали. Виступав сам Н.Махно. Він багато говорив про доблесть своєї армії і про те, що його армія довго на місці стояти не може, попереду в неї багато роботи. На закінчення він сказав: «Буду бити білих, поки не почервоніють, а червоних — поки не побіліють!»

Йому задали питання: «Несторе Івановичу, якщо ваша армія перейде в інше місце, хто залишиться в керівництві міста Бердянська?»

Тоді Батько розказав про ідею анархістського самоврядування, але присутні зрозуміли її в надзвичайно деформованому і спрощеному вигляді: «У кожному кварталі вибирайте собі старосту і всі квартали по одному. Це складе Раду старост. Ось вона й буде керувати усіма справами міста»².

Але ні Рада старост, ні Рада робітничих, селянських та повстанських депутатів у Бердянську як слід організуватись так і не змогла. Місто жило «без політичної влади, в хаосі військового абсолютизму і бандитизму, що швидко розвивався на ґрунті економічної кризи і розпалювався кримінальним елементом, визволеним із тюрем»³.

Застряглий не по своїй волі в Бердянську К.Герасименко писав: «Фактично, в містах, зайнятих Махном, влада проводилася через коменданта міста, але він не мав достатньої сили, щоб втихомирити буйства й грабунки «кадрових» махновців⁴. Коменданти видавали перепустки для пересування жителів у районі, зайнятому Махном, вони ж арештовували й судили».

У Бердянську мені довелося спостерігати картину махновського суду. На невеличкій площі перед комендатурою зібралися чоловік 80–100 махновців і натовп цікавих. На лавку піднявся комендант міста, молодий матрос (М.Уралов — ?), й оголосив:

— Братва! Мій помічник Кушнір сьогодні вночі зробив самочинний обшук й пограбував ось цю штуку, — він показав золотий портсигар. — Що йому за це годиться?

Із натовпу 2–3 голоси негучно крикнули:

— Розстріляти...

Це підхопили й інші махновці, як, очевидно, звичне рішення.

Комендант, задоволений голосуванням вироку, махнув рукою, сплигнув із лавки й тут же з револьверу застрілив Кушніра.

¹ У радянські часи це приміщення було відомо як «Клуб імені М.Калініна». Зараз — Центр культури і дозвілля «Софіт».

² БКМ – Арх: Воспоминания Дорофеева Георгия Васильевича о революционном движении в Бердянске с 1917 по 1920 год. — С. 55 – 56.

³ Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. — К., 1993. — С. 353.

⁴ Під «кадровими» махновцями К.Герасименко розумів раклів.

Народний суд скінчився, а махновці, які тільки-но волали: «розстріляти», досить гучно заявляли: «Ти ба, сволота, не поділили»; комендант же, опустивши портсигар у кишеню брюк, не поспішаючи, пішов виконувати свої обов'язки»¹.

Нагадаємо, що Декларація РПАУ/м/ заявляла: «Правосуддя повинно являти собою живий, творчий акт суспільства та справедливості... Тому ніякі омертвілі форми правосуддя — судові установи, революційні трибунали, поліцейські або міліцейські структури, надзвичайки, тюрми і все інше старе безплідне та непотрібне лахміття — усе це повинно відпасти само собою і зникнути при першому подиху вільного життя, при перших же кроках вільної та живої суспільно-господарської організації»².

Проте, не варто сильно наговорювати на махновське правосуддя. Були випадки, коли воно працювало ефективно. Так, просидівши чотири дні під махновським арештом у Бердянську, атлет Іван Піддубний був випущений на волю³. Циркова група з ним у складі подорожувала Білим Півднем і якраз потрапила під махновський прорив. Офіційні біографії атлета мовчать про цей період у його житті. Про його зустріч з махновцями повідомляє лише Петро Тарахно в книзі «Життя клоуна»⁴. Знятий з іншими циркачами з поїзда, багатир поборов, поклавши на лопатки, якогось здорового хлопця з Батькової свити. За цю перемогу махновці видали І.Піддубному з товаришами 20 пляшок вина, 5 кілець ковбаси і три фунти керенок. А також махновських грошей — білих папірців завбільшки з долоню, на яких від руки була написана сума 25 або 100 крб. На «банкноті» був напис «Чим наші гірші ваших?»

Закликаючи населення до анархічного будівництва, махновці запроваджували Вільні ради, передавали фабрики та заводи робітничим колективам. Але ці починання не призвели до розгорнутого конструктивного будівництва. Кроки ж у бік державного соціалізму та капіталістичного устрою анархо-махновцями взагалі не терпілися. «Якщо людина, партія чи група зробить активні кроки проти вільного, безвладного, революційного будівництва, то революційний народ змете їх», — погрожували махновці своїм опонентам. Як зазначали з цього приводу запорізькі історики, «така позиція була далекою від демократизму й не могла стати консолідуючою для суспільства. Революційний махновський порядок міг триматися доти, доки існувала збройна сила, на яку він спирався»⁵.

У кінці жовтня 1919 р. Бердянськ мусив послати на районний з'їзд Рад як мінімум 10 делегатів. Квота махновського з'їзду — 1 делегат від 3000 населення. З'їзд мав початися 27 жовтня 1919 р. у будинку з'їздив мирових суддів у Олександрівську. Приморське місто затримувалося з посилкою делегатів. У день, коли олександрівський з'їзд уже відкривався, в самому Бердянську лише мав відбутися робітничо-селянський з'їзд, на якому треба було вибрати й затвердити делегатів.

Якщо хто з бердянців і зробив спробу самоорганізуватися, так це його безробітні вчителі. Оскільки кілька міських шкіл припинили заняття після відступу «білої» армії, безробітні педагоги виступили з ініціативою замінити собою тих вчителів, що втекли з міста, і відновити навчання. У цьому їм взявся допомагати махновський культпросвіт 2-го Азовського корпусу, який надав учителям приміщення для зборів. Однак на перше засідання прийшло занадто мало людей, та «Ініціативна група бердянських вчителів» попереджувала, що наступні збори 26 жовтня 1919 р. будуть уважатися дійсними при будь-якій кількості присутніх. Махновська школа не повинна була наслідувати традиції старої російської. Як альтернативу їй ідеологи махновщини розглядали систему «вільної школи», розроблену іспанським анархістом Франциско Фарером. Велике місце цій проблемі відводила махновська преса. Стаття «До бердянських учнів середньої школи» була підписана якимсь Луговим. Автор звертав увагу, що з приходом махновців «не чути й не видно» жодних проявів ініціативи молоді в будівництві нового життя, а це просто ганебно для такого культурного міста, як Бердянськ.

Правління «Союзу металістів», найбільшої Бердянської профспілки, нарешті, розхиталося на проведення зборів по самоорганізації міста лише 22 жовтня 1919 р., на десятий день історії Бердянської комуни. На зборах стояло питання про проведення міської робітничо-селянської конференції. А також про охорону міста. Настрій зборів спочатку, як відзначав «Вольний Бердянськ», був в'ялий та мертвотний. Одним із перших слово взяв якийсь робітник, що висловився проти охорони міста, бо, мовляв, у нього нічого охороняти, йому все одно. Присутні анархісти пояснили зборам, що мова йде не про охорону особистого майна тієї чи іншої особи, а про охорону міста від нового вторгнення «білого» офіцерства, яке вже відбило в махновців Маріуполь. Мова йде про захист теперішніх умов вільного життя.

¹ Герасименко Н. Батько Махно: мемуари белогвардейца. — М. — Л., 1927. — С. 93–94. У своїй «історичній хроніці» В.Телицин свідомо вводить в оману читачів, говорячи, що цей епізод стався в березні, а не в жовтні 1919 р., та ще й особисто в присутності Н.Махна та П.Дибенка. (Телицин В. Нестор Махно. — М. — Смоленск, 1998. — С. 135). П.Дибенко на додачу дозволив собі з цього приводу іронічний коментар.

² Проект Декларации Революционной Повстанческой армии Украины /махновцев/. — Александровск, 1919. — С. 12.

³ Куропатченко А. Русский богатырь Иван Поддубный // Краснодарские известия. — 2007. 19 лютого.

⁴ Голованов В. Тачанки с юга. — Запорожье — М., 1997. — С. 224.

⁵ Ігнатуша О.М., Ткаченко В.Г., Турченко Ф.Г. Історія рідного краю: 1914 – 1939 рр. — Запоріжжя, 2001. — С. 76.

Тоді робітники почали обурюватися, що вони не крайні. Чому питання про скликання міської конференції повинні піднімати саме вони? Вони не хочуть бути нянькою для всіх інших, нічого на них вішати всі існуючі громадські обов'язки. Анархіст Тимофєєв заперечив, що махновці звернулися в першу чергу до металістів тому, що їх профспілка є найбільш «здоровою» організацією в місті, найбільш передовою, й подібний почин є предметом гордоців для робітників. Та й ніхто не навалює всі громадські справи на союз. Просто його просять задати тон, першим сказати про необхідність збору загальної конференції.

У хід пішла «важка артилерія» в особі начгарнізону М.Уралова. Участь міського начальства спонукала робітників до прийняття потрібної резолюції. Із закликом скликати конференцію на підприємствах міста повинно було пройти ще кілька мітингів. Анархіст Т.Христюлов змалював перед робітниками перспективи: бердянські робітники повинні показати, що не підприємці, а самі пролетарі можуть налагодити виробництво й організувати, разом із селянами, під охороною махновців, нове світле життя. «Пристаємо ж до цього будівництва! Візьмемося дружно за роботу! Революція йде! Чекає ніколи! Дружніше за працю!»

Працювати, до речі, бердянським робітникам та кустарям було над чим. У жовтні 1919 р. керівництво РПАУ/м/ зробило в бердянських майстрів і артілей велике замовлення на теплий одяг та взуття, адже попереду на повстанців чекала зима. Проте, як ремствував начштабу РПАУ/м/ В.Білаш, замовлення не виконувалося в термін. Трохи пізніше, в листопаді 1919 р., у Бердянську «білим» в якості трофеїв залишилося 10 000 пар чоботів і 20 000 теплих фуфайок¹.

Рішучий наступ білогвардійців на махновське Приазов'я почався 21 жовтня 1919 р., коли зняті з північного, «московського» фронту частини прибули до Волновахи, Таганрога та ст. Лозової. Призначений командувачем протимахновських сил генерал Олександр Рєвішин² розробив план оточення головних сил РПАУ/м/ шляхом ударів із трьох боків: із боку Волновахи (чеченська кіннота й панцерні потяги), з боку Таганрога (піхота) й десанту з моря, з англійських кораблів, у тил махновцям у районі Бердянська та Маріуполя. Подібні дії стали несподіванкою для махновців. Вони вважали, що білогвардійці не наважаться знімати з фронту кінні частини й кидати їх у тил. Але А.Денікін вчинив саме так. Ослаблений фронт на півночі незабаром буде прорваний добірними «червоними» військами і розвалиться, але махновців в Приазов'ї денікінцям вдалося притиснути.

До відступу з Бердянська махновців примусив прорив кінноти А.Шкуро з півночі на Великий Токмак і Пологи. Знову повторювалася ситуація літа 1919 р. Залізничні станції були ключем до Бердянська з боку степу. Невдовзі по цьому впав Маріуполь, напередодні обстріляний цілою групою англійських та «білих» есмінців. Махновська кавалерія змушена була відійти до Бердянська. Побоювалися, що і його, як Маріуполь, буде обстрілювати група англійських міноносців. 24 жовтня 1919 р. «білі» обложили місто, але замість англійських міноносців до Бердянська були відбуксовані баржі-боліндери, озброєні 152-мм гарматами, які відкрили вогонь по місту³.

Услід за баржами прибули і кораблі з далекобійною артилерією, снаряди яких падали аж на Старопетрівку з Новоспасівкою, в околицях яких і повинен був відбутися вирішальний бій за Приазов'я⁴. У степу під Новоспасівкою махновці спробували контратакувати наступаючих білогвардійців, але їм у тил вдарила кіннота донських козаків. У махновському таборі зчинилася паніка, і кілька тисяч повстанців потрапили в полон до денікінців, не зумівши переправитися через Берду. Після цієї поразки махновці залишили Бердянськ 4 листопада 1919 р., відійшовши до Великого Токмака⁵.

Під час відступу в аптеках міста, військових і земських складах медикаментів махновці конфіскували більшу частину медпрепаратів, залишивши для населення лише невеликий запас. Усе інше було евакуйоване на Правобережжя в район Верхня Хортиця – Нікополь⁶, де розташувались основні сили повстанської армії і вже починала лютувати епідемія тифу.

9 листопада 1919 р. штаб 2-го Азовського корпусу був уже в с. Хортиця на правому березі Дніпра. Т.Удовиченко писав у наказі: «Наша надія на підтримку населення Катеринославщини й Таврії, де ми чекали

¹ Білаш А.В., Білаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. — К., 1993. — С. 345.

² Рєвішин Олександр Петрович (1870–1920) — відомий військовий діяч початку ХХ ст. Навчався в Петровському полтавському кадетському корпусі, згодом — у Миколаївському кіннотному училищі. У 1904 р. закінчив Миколаївську академію генерального штабу. В якості штаб-офіцера для доручень брав участь у російсько-японській війні. У подальшому штабний працівник, викладач Тверського козачого училища (1909 р.). У роки першої світової війни — начальник штабу 2-го кінного корпусу на Південно-Західному фронті. За гетьманату, в серпні 1918 р. — начальник адміністративного управління генерального штабу Української держави, генерал-майор. У жовтні 1918 р. звільнений зі служби. З 1919 р. — командувач Чеченською кінною дивізією у складі Збройних сил Півдня Росії. У травні 1920 р. під Мелітополем потрапив у полон до будьонівців і був розстріляний.

³ Соболев А. Гражданская война на Черном море // Гражданская война в России: Черноморский флот. — М., 2002. — С. 361.

⁴ Герасименко Н. Батько Махно: мемуари белогвардейца. — М. – Л., 1927. — С. 70.

⁵ Савченко В. Махно. — Харків, 2005. — С. 216.

⁶ Білаш А.В., Білаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. — К., 1993. — С. 345.

знайти широке повстання й гарну зустріч, не зовсім виправдалася; навпаки, невідомою частиною повстанців розбігається по домівках, підло оберігаючи свою шкіру для денікінських нагаїв¹. Махновці боялися епідемії тифу, що вже насувалася на повстанську армію. Пересидіти епідемію дома вважалося багатьма найбільш розумним рішенням.

Уже після того, як махновці залишили місто, до Бердянська прибув допоміжний крейсер «Цесаревич Георгій», відомий капітаном В.Меркушовим. Капітан раніше ходив на підводному човні «Окунь», а ввірений йому нині крейсер раніше був пасажирським пароплавом «Георгій». Але тепер довелося перекваліфікуватися. Ще у квітні 1919 р. на пароплаві були встановлені 3 тридюймові гармати, а сам він зарахований у флот Добровольчої армії в якості допоміжного крейсера². Тепер же на «крейсер» посадили в якості десанту головорізів Кавказького офіцерського полку й пустили на Бердянськ. Трохи згодом, 30 листопада 1919 р., «за відмінну службу» й організацію десантів Добровольчої армії в Маріуполі та Бердянську капітану В.Меркушову було присвоєно звання капітана II рангу³.

За кілька тижнів вільного життя бердянці побачили все: грабунок і героїзм, бажання селян і робітників побудувати кращі умови життя і гулянки раклів. Усе було і все правда. Бердянці так і не змогли збагнути, як колишня імперія може розпастися на мережу незалежних, самокерованих, мало не по-швейцарському зразку комун. Повстанці ж асоціювалися у них із темним селянством, босотою, виродками. До того ж, виявляти активність — значило «світитися» перед можливою вже завтра зміною влади і напрошуватися на неминучі репресії. Після того, як махновці відступили, а Кавказький офіцерський полк потягся за ними до Дніпра, місто знову залишилося без влади. У цей період у Бердянську відновилося звична влада земства і земської управи⁴, якої, щоправда, майже ніхто з місцевих жителів не помічав.

Оскільки залізниця на півночі була вщент зіпсована відступаючими махновцями мало не до самого Харкова, місто втратило свій статус осердя важливої комунікаційної лінії, і, як наслідок, втратили цікавість до Бердянська і денікінські урядовці та військові. Мрія махновців здійснилася найпарадоксальнішим чином. Місто було надане в розпорядження самому собі. Першим почав працювати ринок, на якому знову вигулькнули незнищенні спекулянти. Ще б пак, ціна на харчі подерлася вгору неймовірними темпами. Г.Дорофєєв з іронією повідомляє, що коробка сірників коштувала «мільярди карбованців». Місцеве населення жило, в основному, за рахунок риби. «Бичок-годувальник» уперше, але не востаннє, за історію ХХ століття став об'єктом поклоніння місцевих жителів. Проте і його було недостатньо, бо вже наступали пізня осінь і зима. Замість сірників люди підтримували вогонь цілодобово, наче в печерні часи. Сусіди ходили один до одного позичити вогника. Через деякий час переваги абсолютної свободи оцінив криміналітет. Почалися грабунки і вбивства, які для провінційного міста були до цього часу справою непересічною. Перший масштабний злочин, коли була пограбована і вбита сім'я Косянових, перелякав усе місто. Потім у Колонії пограбували і вбили сім'ю Переверзєвих⁵. Після постраждали сусіди Переверзєвих, родина Спічаків. Дружину бандити зарубали, а важко поранений і напівпаралізований чоловік залишився живий. Він згодом і розповів про злодіїв. Ними виявилися місцеві п'яниці — три брати Московці з ватагою друзів⁶. Страх перед убивцями, нарешті, примусив бердянців виступити з «народною ініціативою» щодо створення самоохорони. Вона мала бути створена в кожному кварталі й заважати злодіям розкошувати. Так і прожив Бердянськ вісімдесят діб без влади, аж до початку 1920 р.⁷

У кінці грудня 1919 р. частини 4-го Кримського корпусу РПАУ/м/ повертають собі Мелітополь, Верхній Токмак і Бердянськ⁸, проте, ненадовго. Багато хто з бердянців новий прихід махновців просто не помітив через епідемію тифу, що набула в Південній Україні кінця 1919 р. просто-таки середньовічного розмаху. У місті повстанці затримуватися не збиралися. Спроба примиритися з комуністами в січні 1920 р. зазнала невдачі, й повстанці швидко забралися з Бердянська, аби не бути притиснутими до Азовського моря.

1920

4 січня 1920 р. у Бердянськ заскочили кінні розвідники РСЧА. Вони проскакали весь махновський район із півночі на південь, але махновців ніде не знайшли. Через епідемію тифу Батько Махно розпустив свою армію на місячну відпустку й зліг сам. 7 січня 1920 р. у Бердянськ прибув латиський полк під командуванням Балицького й розташувався в старій царській казармі, а штаб зайняв будинок дворянського зібрання. Балицький створив у

¹ ЦДАВОВУ. — Ф. 1824. — Оп. 1. — Спр. 30. — Арк. 1.

² Варнек П.А. Образование флота Добровольческой армии // Гражданская война на Черном море. — М., 2004. — С.129.

³ Меркушов В.А. Записки подводника. — М., 2004. — С. 499.

⁴ Ігнатуша О.М., Ткаченко В.Г., Турченко Ф.Г. Історія рідного краю: 1914 – 1939 рр. — Запоріжжя, 2001. — С. 76.

⁵ БКМ – Арх: Воспоминания Дорофеева Георгия Васильевича о революционном движении в Бердянске с 1917 по 1920 год. — С. 57.

⁶ Там само. — С. 58.

⁷ Там само. — С. 59.

⁸ Савченко В. Махно. — Харків, 2005. — С. 221.

місті більшовицький ревком і провів кілька мітингів. По всьому місту були розклеєні відозви, що закликали до збереження порядку та спокою. З цього моменту в Бердянськ знову стали з'їжджатися комуністи і займати вакантні керівні посади¹. Але спокійного життя їм чекати було не варто.

У березні 1920 р., коли махновський рух знову набув масовості, бердянський повітовий військовий комісар почав формувати збройний батальйон для захисту міста й комуністичних установ. 25 березня 1920 р. Бердянський військовий комісар, звертаючись до селян району, вимагав від них коней для формування кінного дивізіону та пішого батальйону. Від найбільшої волості — 10 коней, від найменшої — 3. Членам загону обіцялося утримання таке, як і в червоноармійців. Ці частини повинні були нести караульну службу, охороняти радянські установи й об'єкти².

Реальна загроза Бердянську з боку махновців виникла у квітні 1920 р. Як повідомляє доповідь Бердянського повітового політбюро «Про політичний стан Бердянського повіту», 2 квітня 1920 р. новоспасівські махновські отамани Т.Удовиченко й В.Куриленко на чолі сотні верхових виїхали в с. Білоцерківку, де стояв штаб Н.Махна. Саме при таких обставинах весною 1920 р. відбувалося відтворення РПАУ/м/. Згідно з даними, отриманими комуністами, з с. Білоцерківки махновці планували напасти на Бердянськ. Через невідомі для комуністів причини цей напад не відбувся, проте останні говорили, що він можливий у майбутньому, «оскільки ніякої цивільної та військової сили абсолютно в селах немає»³.

13 квітня 1920 р. Бердянський повітовий воєнний комісаріат видав наказ про «безжальну боротьбу з махновськими бандами»⁴. Боротьба почалася з масових арештів колишніх повстанців-приазовців. Газета «Звезда» від 15 квітня 1920 р. розповідала про те, як «мобілізованими комуністами... було виловлено багато бандитів».

Н.Махно відреагував на цю кампанію миттєво. 14 квітня 1920 р. його відновлена маневрова група з'явилася в межах Бердянського повіту і в місті виникло занепокоєння: чи не захоче Н.Махно вчетверте захопити Бердянськ. «Звезда» повідомляла: «Знахабнілий «батько» наважився запропонувати по телеграфу Бердянському ревкому негайно звільнити арештованих, начебто партизан... Пред'явивши такий грізний ультиматум, Махно, у випадку відмови, погрожував почати безжальну боротьбу й на мітингу в Пологах досить характерно висловився, що краще об'єднатися із золотопогонниками, ніж миритися з червоноармійцями...»⁵

Махновці як у «старому доброму» 1918 р. почали бешкети на залізниці й пообривали телеграфні дроти, протягнуті до міста. Проте у квітні 1920 р. загроза захоплення махновцями міста виявилася примарною. Відтворена махновська армія, чисельність якої поки що не перебільшувала кількох сот чоловік, рушила в рейд не на південь, а на північ. Цією обставиною одразу скористалися комуністичні пропагандисти, виставивши цю подію як торжество «червоної» зброї. «Не встояли махновські шайки перед регулярними частинами Червоної армії, банди були розбиті й розігнані. Життя в місті та в повіті після того, як зник привид махновщини, увійшло в нормальну колію»⁶. Радість свою комуністи Бердянська виявили в проведенні суботника.

1 травня 1920 р. махновці знову нагадали про себе в місті. По Бердянську в цей день були розклеєні листівки за підписом «Група анархістів-повстанців Бердянського району» з гаслом: «Вище право є право повстання!» Анархісти вказували, що свято 1 Травня це не тільки свято звільнення від буржуазії, але й «від катів – диктаторів Комуністичної партії». Махновці закликали «до повалення влади — білих та червоних». Прокламація надрукована дуже поганим шрифтом, нерозбірливо⁷.

Новоприбулий у Бердянськ завідувач повітового політбюро Ярошенко доповідав вищестоячим властям про неподобства, які він спостерігає в партійній організації міста: «[Робота] комуністів щодо боротьби з махновщиною дуже слабка, тому що більшість комуністів — місцеві [й] тісно пов'язані з відомими анархістами, що видно із наступного: коли Бердянську в перших числах квітня загрозувало нашествя махновщини, то більшість т[оваришів] комуністів прийшло до поважних діячів анархії для того, аби заручитися наперед [бути] помилуваними. Звичайно, ці свідоцтва неможливо підтвердити більш ґрунтовно, що, знову-таки, підтверджує такий випадок: коли був заарештований Уралов, відомий вождь махновців, [то] на його захист стали виступати видатні т[овариші] комуністи, заявляючи, що «Уралов нас завжди рятував, треба і його врятувати», що, звичайно, зводиться до того, що в них ведеться взаємне визволення один одного на випадок перевороту тощо. А так боротися неможливо, якщо він рятує бердянських комуністів, а іногородніх розстрілює»⁸.

Добре нам знайомий Михайло Уралов 1 листопада 1919 р. після відступу з Бердянська знову став командиром загону і брав участь у боях із денікінцями в районі Полог. На початку грудня 1919 р. М.Уралов взяв участь у роботі слідчої комісії ВРР РПАУ/м/ по розслідуванню справи про розстріл М.Полонського, і через це

¹ Протоиерей Николай Доненко. Новомученики города Бердянска. — М., 2001. — С. 57.

² Ігнатуша О.М., Ткаченко В.Г., Турченко Ф.Г. Історія рідного краю: 1914 – 1939 рр. — Запоріжжя, 2001. — С. 88.

³ Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918 – 1921: Док. и мат. — М., 2006. — С. 345.

⁴ ДАЗО. — Ф.Р. 2. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 14.

⁵ Звезда. — 1920. 17 квітня.

⁶ Там само.

⁷ Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918 – 1921: Док. и мат. — М., 2006. — С. 345.

⁸ Там само. — С. 346.

вступив у серйозний конфлікт із Н.Махном. В.Білаш називає М.Уралова людиною, що могла претендувати на класика ораторського мистецтва¹, хоча слова самого В.Білаша в цьому відношенні суб'єктивні. З приходом радянських військ М.Уралов на початку 1920 р. прибув до Бердянська й організував тут групу анархістів, що збиралася проводити лояльну політику до радянської влади. У лютому 1920 р., коли Н.Махно із земляками гуляйпільцями знову почав боротьбу проти комуністів, бердянські анархісти на чолі з М.Ураловим навіть випустили відозву, що засуджувала цей вчинок. Але вже наступного дня М.Уралов був заарештований Бердянською НК і місяць просидів у тюрмі, звідки його звільнили на вимогу робітників лише у квітні 1920 р., коли Н.Махно показався біля міста. Після арешту лідера деякі бердянські анархісти втекли з міста до Новоспасівки і переховувалися зі старими повстанцями на хуторах².

Повітове політбюро робило висновок, що з махновцями «потрібна боротьба й потрібні люди для боротьби, і люди, не такі як у Бердянську; необхідна чистка всюди і скрізь, не рахуючись із комуністами».

Три дні, 5 – 7 травня 1920 р., у місті чекали наступу на Бердянськ махновських військ, і становище було дуже тривожним. У травні 1920 р. бердянська комуністична влада і начальник гарнізону організували охорону північних підступів до міста, висилаючи кінні роз'їзди в район с. Андріївки, за 20 верст на північ від міста³. У найближчих селах вже були перебиті міліціонери й продагенти. Махновці стояли біля Новоспасівки і вимагали коней, яких навіть хотіли мобілізувати насильно. Однак селяни відмовилися давати коней. Заклики Н.Махна до загального повстання вже не занадто сильно сприймалися селянством і саме через це, як думали бердянські комуністи, їм вдалося уникнути «нашестья банд»⁴.

Махновські загоны знову з'явилися в оточуючих Бердянськ селах, зокрема, Петровському та Новоспасівці, через місяць, у червні 1920 р. Це були великі військові формування, що знову «погрожували нападом на Бердянськ»⁵.

Натомість, напад на Червоний Бердянськ відбувся зовсім з іншого боку. Улітку місто було захоплено висадженим із моря невеличким десантом врангелівських офіцерів. Їм вдалося навіть трохи прогулятися по місту, поки «червоні» частини, що стояли в Новоспасівці, не вчинили «нальот на Бердянськ». Офіцери організовано відступили в порт, де під парами стояв невеликий пароплав, відрубали кінці і відійшли в море. Відійшовши за хвилеріз, вони відкрили по місту вогонь із гармат і кулеметів. І прогнали комуністів, знову на деякий час захопивши місто⁶. Подібна ситуація повторювалася ще тричі. Щоразу, коли «біляки» нападали на місто, партійні організації та радянські установи евакуювалися із Бердянська, вивозячи з собою всі матеріали та цінності в бік Маріуполя⁷. Кінний загін І.Піднебесного щоразу прикривав відступ евакуаційних обозів⁸. Потім, діставши підкріплення, вони поверталися назад до міста.

Із початку вересня 1920 р. у Бердянську отаборився начальник тилу 40-ї стрілецької дивізії П.Зотов, на якого поклали відповідальне завдання: приборкати антикомуністичних повстанців у околицях міста. Грізний начальник відразу ж, з наказу № 1, почав залякувати селян страшними покараннями. Виконавчі комітети сільських рад і окремо взяті громадяни навколишніх населених пунктів зобов'язувалися негайно повідомляти в штаб тилу про будь-яку появу в селі махновського загону, або навіть його лідера. Якщо, не дай Бог, селяни не «стукнуть» вчасно до Бердянська, їх малу батьківщину чекала люта розправа, що суперничала в жорстокості хіба що з діяннями есесівських зондеркоманд часів другої світової війни. За недонесення на село чекало накладення величезної контрибуції, арешт і розстріл заручників, які бралися з числа найбільш авторитетних селян. Якщо ж начальник тилу дізнавався, що в цьому селі не просто дали постій, а організували повстанський загін або підняли масове повстання, то таке село, хутір чи колонію взагалі погрожувалося «знести з лиця землі»⁹. Робити це планувалося за допомогою артилерії, яка б зносила селянські хати разом із дітьми й жінками «бандитів», а також спеціальних карних підрозділів, які б спалювали вцілілі будинки і розганяли населення. Скажемо одразу, злочинних наказів цього російського нелюда, що засів у Бердянську, приазовські повстанці не забули. Так що, читаче, не дивуйтесь тому, як трохи згодом махновці будуть вести себе в місті.

Проте в кінці вересня 1920 р. сталося щось несподіване. Незважаючи на страшну ворожнечу, махновці з комуністами помирилися, аби спільними зусиллями перемогти в Таврії Руську армію генерала П.Врангеля. З глибокого «червоного» тилу двадцятитисячна махновська армія підійшла до білогвардійського фронту, отримала озброєння, вислухала вибачення на свою адресу з вуст вищого партійного керівництва і прорвала врангелівський фронт на півночі Запорожжя. Чорні тачанки ринули в незахищені білогвардійські тили. «Кадети» спішно почали відступати на Кримські перешийки. Війська 13-ї та 4-ї армій РСЧА вслід за махновцями швидко просувалися до

¹ Білаш А.В., Білаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. — К., 1993. — С. 350.

² Білаш А.В., Білаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. — К., 1993. — С. 382.

³ ЦДАВОВУ. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 77. — Арк. 34.

⁴ Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918 – 1921: Док. и мат. — М., 2006. — С. 346.

⁵ БКМ НВ – 4556: Бердянск в годы гражданской войны (Воспоминания старого большевика Кривоносова Кузьмы Михайловича). — С. 7.

⁶ БКМ – Арх: Воспоминания Руновского Федора Ивановича. О гражданской войне. — С. 4.

⁷ БКМ НВ – 4556: Бердянск в годы гражданской войны (Воспоминания старого большевика Кривоносова Кузьмы Михайловича). — С. 7.

⁸ Протоиерей Николай Доненко. Новомученики города Бердянска. — М., 2001. — С. 57.

⁹ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 5. — Спр. 2. — Арк. 129.

Азовського моря. Газета «Комуніст» повідомляла, що захоплення Бердянська Червоною армією відбулося 29 жовтня 1920 р.¹

Але Н.Махно не збирався зрікатися своїх претензій на Бердянськ після підписання військово-політичної угоди з комуністами у вересні – жовтні 1920 р. Засланий комуністами до махновців шпигун — Марк Спектор (Матвій Бойченко) згодом доповідав начальнику ВУЧК В.Манцеву про перебіг таємної наради повстанського керівництва та анархістів КАУ «Набат» у Гуляй-Полі, в кінці жовтня 1920 р. Спочатку Н.Махно дав наказ своїм найкращим командирам — Ф.Щусю, П.Петренку, Т.Удовиченку — відправлятися в Олександрівський, Новомосковський та Павлоградський повіти, щоб узяти «під свою руку» ці території. На черзі, згідно його планів, стояло завдання утвердитися в Мелітополі, Маріуполі та Бердянську. Власне кажучи, це і була запланована ще з 1919 р. територія «Автономної республіки Вільних Рад»².

Реагуючи на подібні повідомлення, комуністи ввели до Бердянська війська. У другій половині листопада 1920 р. підрозділи РПАУ/м/ прибули в Новоспасівку і Бердянськ. Особисто Нестор Махно, важко поранений у ногу, з підручними розташувався в готелі неподалік від міського театру. Військовий комендант міста, комуністичний Лев Задов вагається у своїх спогадах: чи то був готель «Асторія», чи то «Європа».³ Нестор Іванович пробув у місті лише кілька годин, виступив на мітингу в «театрі імені Шевченка» і від'їхав до Новоспасівки, що була визначена як базове селище для формування Азовської групи махновців.

Одразу після цього 2-а спішена бригада, що становила гарнізон міста, була приведена в бойову готовність «у попередження нападу Махна», а військовий комендант Бердянська видав наказ № 1 про посилення охорони міста. Незважаючи на припинення воєнних дій, начальник гарнізону Бондарев залишив місто на військовому становищі. Комендант міста Лев Задов своїми наказами ще більш нагнітав обстановку. Згідно його наказу № 2, дозволялося ходити по вулицях лише до опівночі «старого часу», тобто до 23.00. Спектаклі в театрах повинні були закінчуватися не пізніше 22.00. Зазначалося, що квитки театрів після 23.00 перепусткою служити не можуть. Театралів треба заарештовувати і вести до комендатури. Разом з тим, червоноармійцям було наказано здати в комендатуру всі понаднормові казенні речі і зброю, хоча бійці й не поспішали виконувати цей наказ. Зайва, як правило, трофейна зброя та інше військово майно активно скуповувалося чи вимінювалося махновцями. Комендант погрожував, що ті бійці, які не здадуть зброю, будуть піддані суду ревтрибуналу⁴. «Червоні» командири знали про скору грозу, й доозброювати свого потенційного супротивника не збиралися.

27 листопада 1920 р. командування Червоної армії з дозволу вищого партійного керівництва дало наказ віроломно напасти на військові табори махновців з метою їх повного знищення. Усі договори махновців із комуністами виявилися не вартими паперу, на яких вони були написані. Радянська республіка, використавши махновців у боротьбі зі своїми «білими» ворогами, тепер бажала крові недавнього союзника. І на приморське місто знову чекали важкі випробування.

¹ Коммунист. — 1920. 3 листопада.

² Оппоков В. Лев Задов: смерть от бескорыстия. — Петрозаводск, 1994. — С.88.

³ БКМ – Арх: Воспоминания Л.И.Задова. — С. 2. Віднайдення частини мемуарів коменданта Бердянська Лева Задова стало для нас у певній мірі сенсацією. Льову Задова знають усі колишні радянські громадяни, бо його злочинський образ, завдяки перу Олексія Толстого та класичним екранізаціям радянських кінематографістів, став безсмертним. Проте виявилось, що людей з ім'ям та прізвищем Лев Задов було двоє. Подвійна подібність. І за прізвищем, і за ім'ям. Багато хто з махнознавців і сьогодні помилково вважає, що комендантом Бердянська в листопаді 1920 р. був махновський Лев Задов, той, що казав «Спрячь зубі, вірву!». Останній, до речі, теж був у цей період комендантом, але не Бердянська, а штабу РПАУ/м/. Комуністичний і махновський Леви Задови зустрілися в бою на вулицях міста 12 грудня 1920 р. Лев Задов, радянський, був одним із командирів 2-ї спішеної кавбригади 13 армії РСЧА. До цього, в кінці 1917 р., він був депутатом Атакської ради солдатських і робітничих депутатів. Учасник «громадянської» та другої світової війни, Задов-2 заслужив 7 державних нагород. У 1960-х роках він написав спогади про події 1920 р. у Бердянську й передав їх до Бердянського краєзнавчого музею. На жаль, основний їх рукопис на сьогодні не віднайдено. У 1967 р. Л.Задов написав додаток до перших спогадів, що дійшли до сьогодні, бо були переслані директору Бердянського краєзнавчого музею й потрапили до фондів останнього.

⁴ ДАЗО — Ф.Р. 73. — Оп. 1. — Спр. 87. — Арк. 28.

Блискучий план

І сталося так, що в приазовських степах навколо Бердянська зіткнулися в жорстокій битві два великих полководці, аби один раз і остаточно визначити, хто з них є кращим у своєму кривавому ремеслі. На початку грудня 1920 року командує Південним фронтом Михайло Васильович Фрунзе² і командує Революційною Повстанською Армією України Нестор Іванович Махно готувалися з'ясувати між собою стосунки у другому раунді свого жорстокого протистояння. Перший раунд двоюбою, Гуляйпільську операцію (26 листопада – 2 грудня 1920 р.), як не дивно, «по очах» виграв повстанський Батько. Оточені звідусіль переважаючими силами ворога, зненацька й віроломно атаковані махновці із значними втратами змогли уникнути розгрому, самі, в свою чергу, завдавши ворогові кількох несподіваних і важких ударів. Незважаючи на десятикратну перевагу в силах, РСЧА не змогла одним махом подолати армію українських повстанців. Чисельність маневрових груп останньої швидко поповнювалася за рахунок дрібних повстанських загонів. На землях Запорожжя та Приазов'я розпочиналася повномасштабна, кривава і затяжна війна. Ніхто вже навіть і не згадував, як ще зовсім недавно, місяць тому, ворогуючі армії разом скидали у Чорне море з Кримського півострова останніх білогвардійців. Нині М.Фрунзе захотів зробити те ж саме зі своїм недавніми союзниками — махновськими повстанцями. Тільки море було вибране інше — Азовське.

1 грудня 1920 р. в Москві, на засіданні РВР Республіки під головуванням Л.Троцького було визнано, що операція по ліквідації «махновщини» провалилася³. 3 грудня 1920 р. М.Фрунзе був викликаний до Москви для пояснень причин невдачі.

Перед лицем високого керівництва «червоний» полководець пообіцяв до кінця 1920 р. остаточно знищити махновський «гнійник»⁴ і представив вождям вже готовий план нової, на цей раз, за його запевненнями, вже остаточної антимахновської операції. План базувався на продуманому використанні величезної кількісної переваги РСЧА. На здійснення цієї операції можна було відносно безболісно задіяти до двох третин бійців Південного фронту⁵, а також велику кількість військ внутрішньої служби. Точну кількість вояків, які мали бути використані проти повстанців, не знав навіть автор проекту. Пізніші дослідники її довго рахували. По найбільш скромним даним Р.Ейдемана⁶ та М.Какуріна, їх було 58500 чол.⁷ За обрахунками В.Голованова — 88000 чол.⁸ Якщо ж відштовхуватися від даних збірника «Директиви командування фронтів Червоної армії»⁹, то кинута проти махновців 4-а армія РСЧА нараховувала 81339 бійців, 13-а – 26356 бійців, а 2-а кінна — 15257 бійців. Тобто безпосередньо приймати участь в Азовській операції мали 128784 червоноармійців, з командним складом й інтендантськими службами включно. А за їх спинами, як резерв, на Херсонщині та Катеринославщині стояло ще 80000 бійців 6-ї армії та 1-ї Кінної армії. І це не рахуючи підрозділів внутрішньої служби, ЧОПів¹⁰,

¹ Вигук «Здрастуйте, товарищі!» був невід'ємною частиною жарту з традиційного репертуару махновського чорного гумору. Під час несподіваного нападу на ворога, коли махновці вночі впритул підкрадалися до зайнятого ворогами будинку або вагону, махновці з цими словами вставляли ручні кулемети у вікна й розстрілювали присутніх.

² Фрунзе Михайло Васильович (1885 – 1925) — видатний радянський і партійний діяч. Член РСДРП з 1904 р. Двічі приговорений царськими властями до смертної кари. В роки «громадянської війни» в Росії командує 4-ю армією, згодом рядом фронтів. Командує військами України й Криму (1920 – 1924), заступник голови РВР СРСР, заступник наркома по військовим і морським справам, начальник штабу РСЧА, член РТО СРСР (1924 – 1925). Голова РВР СРСР і народний комісар по військовим та морським справам (1924 – 1925). Член ЦК РКП/б/, кандидат в члени Політбюро ЦК РКП/б/ (1924 – 1925). Ліквідований за наказом Й.Сталіна під час примусово проведеної хірургічної операції.

³ Реввоенсовет Республики. 6.IX.1918 – 28.VII. 1923 г. — М., 1991. — С. 452.

⁴ Савченко В.А. Махно. — Харків, 2005. — С. 322.

⁵ 16 листопада 1920 р. «червоними» військами було зайнято Керч і М.Фрунзе сповістив В.Леніна про «ліквідацію Південного фронту». Але Південний фронт як військово-угруповання продовжував існувати й надалі, оскільки його війська були кинуті на придушення махновського руху.

⁶ Ейдман Роберт Петрович (1895 – 1937) — з сім'ї вчителя, естонець за національністю. В 1916 р. закінчив військово-училище, прапорщик. З 1917 р. — комуніст. З січня 1921 р. — командує військами внутрішньої служби України, з березня 1921 р. — командує військами Харківського військового округу. З липня 1921 р. — помічник командувача збройними силами України та Криму. В 1920–1921 рр. двічі нагороджений орденами Червоного прапора. Поет-аматор. Репресований як «ворог народу».

⁷ Эйдеман Р., Какурин Н. Гражданская война на Украине. — Харьков, 1928. — С. 58.

⁸ Голованов В. Тачанки с юга. — Запорожье – М., 1997. — С. 448.

⁹ Директивы командования фронтов Красной Армии (1917 – 1922 гг.). Т.4. — М., 1978. — С. 222.

¹⁰ ЧОП (Частини особливого призначення) — військово-партійні формування, які створювалися при партійних і комсомольських організаціях починаючи з квітня 1919 р. Як правило, в 1920 р. такі частини створювалися для проведення каральних акцій проти антирадянсько настроєних селян, наприклад, для їх розстрілів або для забирання заручників.

«чекістських» та міліцейських формувань. Супроти цієї «непереможної армади» в запорозьких та приазовських степах діяло лише близько 15000 повстанців, з яких лише близько половини були об'єднані в маневрові групи РПАУ/м¹. Інша половина бійців була розпорошена по дрібних територіальних загонах, підпільних гуртках, або просто переховувалася. В порівнянні з силами М.Фрунзе це було просто несолідно. Маючи подібну кількісну перевагу РСЧА, як здавалося, була приречена на успіх.

До того ж, справу проведення задуманої М.Фрунзе операції полегшувала та обставина, що майже всі війська вже були розташовані неподалік місця подій. Недостаючі підкріплення досить швидко можна було перекинути на Запорожжя з Кримського півострова та Донбасу. «Червоних» військ було так багато, що цілком вистачало, аби вишикувати їх в суцільний фронт, багнет до багнета, у вигляді гігантської підкови, що накривала собою територію Запорозької губернії, впираючись дугами в Азовське узбережжя на схід і захід від Бердянська. Величезна кількість «червоних» військ дозволяла М.Фрунзе сподіватися, що наступ буде провадитися настільки щільно, що махновці не зможуть ні прошмигнути непоміченими, ні пробитися з боєм через червоноармійські лави.

Остаточно ставши на визначені М.Фрунзе позиції, «підкова», за наказом командування, повинна була почати звужуватися. По мірі звуження і скорочення лінії фронту піхотні підрозділи РСЧА повинні були залишатися на передовій, а кавалерійські частини поступово переміщуватися у їхній тил, і там створювати другу лінію оточення. Кавалерія мусила розташовуватися за стиками бойових дільниць піхотних дивізій, аби підстрахувати їх на випадок махновського прориву. Прорив фронту, як усім було відомо у всі часи, краще всього було робити саме на стиках боєдільниць.

З подальшим звуженням «підкови», відтісняючи махновців все далі на південь, планувалося в схожому «шаховому» порядку створити й третю лінію оточення, а можливо, якщо буде потрібно, й четверту. У фіналі операції диспозиція «червоних» військ мала нагадувати вже не підкову, а найжачену багнетами та шаблями шахівницю, якою М.Фрунзе притискав махновців до азовських хвиль. Паралельно з виконанням основного бойового завдання, в ході наступу «червоні» війська повинні були провадити тотальне роззброєння населення в поєднанні з репресивними заходами проти спійманих повстанців та їх родичів, аби остаточно залякати й впокорити місцеве населення.

В останній момент, коли притиснуті до моря махновці кинуться у відчайдушну атаку на позиції стрілецьких червоноармійських бригад, кавалерія мусила вискочити з-за їх спин уперед, звідусіль оточити й винищити ворога. Як варіант, загнати й потопити повстанців в Азовському морі, яке хоч і наймілкіше в світі, але має достатню глибину й ширину, аби в ньому втопився кіннотник, що сидить верхи. Розглядався також варіант прийняття повної й остаточної капітуляції з ганебною видачею повстанських отаманів. Теоретично все виглядало бездоганно. Бойові характеристики військ РСЧА після остаточної перемоги над білогвардійською контрреволюцією у Кремлі розцінювали як достатньо високі для здійснення задуманого. З морально-психологічного боку теж, здається, ніяких проблем виникнути не могло. Ніякого співчуття до махновських повстанців мобілізовані з усіх кінців РСФРР червоноармійці та інтернаціоналісти не виказували. Справа стояла лише за практичним виконанням задуманого.

План сподобався Центру, який, змінивши гнів на милість, надав М.Фрунзе нову посаду і необмежені повноваження на час проведення операції. Віднині М.Фрунзе вважався Командуючим збройними силами України і Криму, одночасно зберігаючи за собою посаду командуючого Південним фронтом. Нову посаду було вигадано для того, аби М.Фрунзе зміг підпорядкувати собі війська внутрішньої служби на Україні². Одночасно з цим М.Фрунзе, враховуючи його великий досвід у боротьбі з центральноазійським басмацтвом, було доручено загальне керівництво розгромом «політичного бандитизму» в Україні. Після перемоги над махновською армією він мав взятися за організацію розгрому інших українських повстанців. Щоб здійснити його, М.Фрунзе в стислий термін повинен був написати концепцію ліквідації в Україні антикомуністичного повстанства. Зауважимо, що це було досить важке завдання. Найбільш влучно, на нашу думку, його сутність характеризує коментар сучасного російського публіциста В.Голованова: «Як ліквідувати, якщо три роки не ліквідується?»³

Під час московського відрядження М.Фрунзе зустрівся і з головою раднаркому В.Леніним, який жваво цікавився ходом «боротьби з махновщиною» і «давав цінні поради з подальшої її організації та розгрому»⁴.

¹ На початок грудня 1920 р. РПАУ/м/ мала в своєму складі чотири маневрові групи: Гуляйпільську, Запорозьку, Азовську та Кримську.

² ВНУС (Війська внутрішньої служби) — рід військ, утворений постановою РТО від 1 вересня 1920 р. на базі об'єднання військ ВОХР з караульними військами, військами залізничної охорони й транспортною міліцією. Штаб військ ВНУС на чолі з командуючим військами підкорявся НКВС та головнокомандуючому. Для керівництва військами ВНУС при штабі РСЧА в 1920 – 1921 рр. діяло спеціальне Управління по внутрішній службі. На війська ВНУС покладалися обов'язки боротьби з антибільшовицьким повстанством, охорони державних установ, промислових підприємств, залізниць, водних шляхів сполучення, участь в господарчих компаніях.

³ Голованов В. Тачанки с юга. — Запорожье – М., 1997. — С. 380.

⁴ Волковинский В.М. Махно и его крах. — М., 1991. — С. 190.

С.Сиротинський, ад'ютант М.Фрунзе, писав про шефа: «Напучування вождя на тільки допомагали у вирішенні складних питань..., але й надихали його. Після зустрічей з В.Леніним він відчував небувалий підйом сил, працював з подвоєною енергією»¹.

5 грудня 1920 р., повернувшись у Харків, М.Фрунзе з «небувалим підйомом сил», приступає до здійснення плану Азовської операції. Великим підрозділам РСЧА було негайно сповіщено про намір в найближчому часі почати «концентрований наступ» на махновський район з півночі, заходу і сходу, з метою притиснути РПАУ/м/ до Азовського моря і знищити «безжалюбно». Останнє слово буде супроводжувати надалі практично всі накази М.Фрунзе, спрямовані як проти повстанців, так і проти власних бійців, які не виявляли належної активності.

Всім задіяним в операції частинам наказувалося до ночі 10 грудня 1920 р. діяти так, щоб не дай Бог не вигнати або вилякати з кола оточення повстанські загони. Ті ж загони, які намагалися проникнути в нього для з'єднання з маневровою групою Н.Махна, належало пропускати всередину «підкови» без бою. Саме так слід розуміти вказівку М.Фрунзе, що «необхідно, аби до цього часу якомога більше махновських загонів опинилося всередині нашого кільця».

11 грудня 1920 р., за планом М.Фрунзе, всі частини «червоного» угруповання повинні були почати наступ «для самого безжалюбного знищення махновщини»². При цьому М.Фрунзе наголошував на «величезній державній важливості покладеного завдання». Це був натяк на велику відповідальність і суворі наслідки для безпосередніх виконавців, якщо план, не дай Бог, провалиться.

Навчений гірким досвідом Гуляйпільської операції, М.Фрунзе вирішив зняти з себе безпосередню відповідальність за практичну реалізацію оперативного плану. Ще 5 грудня 1920 р. М.Фрунзе наказує командуючому 4-ю армією РСЧА Володимирі Соломоновичу Лазаревичу³ перенести штаб своєї армії з Кримського півострова до Мелітополя й звідти безпосередньо керувати операцією «проти банд»⁴. В.Лазаревич був не в захваті від поставленого завдання, а до фрунзенського плану взагалі ставився скептично. Але, як військова людина, не гаючись приступив до нових обов'язків. Майбутнє не обіцяло йому нічого хорошого. У випадку перемоги всі лаври діставалися М.Фрунзе. У випадку невдачі «на горіхи» мало перепасти виключно йому.

Почавши операцію, М.Фрунзе перестав спати ночами. О 4 год. 20 хв. ранку 6 грудня 1920 р. він присилає своїм арміям ще один наказ щодо ліквідації махновщини, в якому наказує зосередити на вирішенні даної задачі «всі ввірені сили і засоби». М.Фрунзе побоювався, що командири армій та дивізій, заколисані кількісною перевагою, виставлять на позиції не всіх, а тільки частину підлеглих їм бійців. Також наголошувалося, що командири мусять нав'язати своїм підлеглим «усвідомлення серйозності й важливості поставленого завдання... Будь-який прояв нерозторопності, розхлябаності й таке інше карати безжалюбно»⁵. Через десять хвилин, о 4 год. 30 хв. до армій Південного фронту приходить від М.Фрунзе ще й директива щодо роззброєння населення й інших репресивних заходів, які треба проводити по ходу наступу на махновців⁶.

Паралельно з чисто військовими заходами йшли заходи політичні. Після від'їзду М.Фрунзе з Москви, 6 грудня 1920 р. Рада Праці та Оборони РСФРР прийняла постанову, що оголошувала викорінення бандитизму першочерговою державною задачею, а для Радянської України — «питанням життя і смерті»⁷. Голова раднаркому РСФРР В.Ленін негайно підписав її. Згідно положень постанови, ВКП/б/ та КП/б/У повинні були виділити для вирішення повстанської проблеми своїх кращих працівників. Ліквідацією «куркульської контрреволюції» впритул мусили зайнятися маститі партійні функціонери — В.Затонський, С.Косіор, Д.Мануїльський, Х.Раковський, маючи на підхваті всі резерви каральних органів та збройних сил, розташованих в Україні.

«Червоне» командування розуміло, що для кращого й успішнішого проведення операції треба було, аби повстанці маневрової групи Н.Махна якомога ближче підійшли до Азовського моря. І найкраще було б, якби вони зробили це за власною ініціативою. В.Лазаревич розумів, що Н.Махно може й не відійти до моря, а, чого доброго, спробує прорвати «червоний» фронт десь в районі середнього або північного Запорозжя, коли червоноармійська «шахівниця» ще не встигне як слід вибудувати свої багатошаровані порядки. Тому було б непогано чимось привабити махновців піти подалі на південь. Істотною причиною для руху саме в цьому

¹ Сиротинський С.А. Путь Арсения: Биографический очерк о М.В.Фрунзе. — М., 1980. — С. 191.

² Фрунзе М.В. На фронтах гражданской войны. Зб. док. — М., 1941. — С. 458 – 459.

³ Лазаревич Володимир Соломонович (1882 – 1938) — народився в м. Білосток Гродненської губ., за походженням вихрещений єврей. Учасник першої світової війни, підполковник царської армії, випускник академії Генерального штабу. 3 травня 1918 р. — в Червоній армії на командних посадах. З червня 1920 р. по лютий 1921 р. — командуючий 4-ю армією Південного фронту. В подальшому та викладацькій роботі, доцент та начальник кафедри у Воєнно-транспортній академії РСЧА. Безпартійний. Заарештований як «ворог народу» й розстріляний в червні 1938 р.

⁴ Кучер О.О. Розгром внутрішньої контрреволюції на Україні в 1921 – 1923 рр. — Харків, 1971. — С. 48.

⁵ Фрунзе М.В. На фронтах гражданской войны. Зб. док. — М., 1941. — С. 460.

⁶ Там само. — С. 458.

⁷ Маймескулов Л.Н., Рогожин А.И., Сталис В.В. Всеукраинская чрезвычайная комиссия (1918 – 1922). — Х., 1971. — С. 188.

напрямку могло стати прагнення до об'єднання гудайпільських повстанців з Азовською маневровою групою під командуванням Т.Удовиченка, що з листопада 1920 р. формувалася в Приазов'ї.

За даними «червоної» розвідки, під командуванням Т.Удовиченка «в районі Ногайська – Бердянська» налічувалося в кінці листопада 1920 р. близько 3000 махновців. Начальник штабу РПАУ/м/ В.Білаш наводить схожі цифри. За його повідомленнями, на 25 листопада 1920 р. Азовська група налічувала 1900 багнетів, 900 шабель і 4 тридюймових гармати, зведених в напівбатарею. 25 кулеметів були розділені на дві кулеметні команди по 12 – 13 машин в кожній. Штаб Азовської групи очолював донський козак Миронов, рідний брат командувача 2-ї Кінної армії РСЧА П.Миронова. Останній, до речі, мав наступати на Приазов'я з боку Донбасу, так що виникав класичний стереотип «громадянської війни», коли брат ішов на брата в буквальному розумінні цього крилатого виразу. 1-й Азовський кавалерійський полк мав 500 шабель, 1-й піхотний полк — 400 багнетів. Але структура Азовської групи була нечітка. Крім цих підрозділів, в групу входив якийсь «окремиї загін», що теж мав два полки піхоти (до 1500 багнетів та кавполк в 400 шабель)¹. На додачу до цього більшість азовських повстанців була слабоозброєна, або неозброєна взагалі. Тому з початком бойових дій Т.Удовиченко розпустив новобранців і почав війну проти комуністів, спираючись виключно на стару гвардію партизан усього лише в кілька сотень чоловік.

На початок грудня 1920 р. «азовці» поки що трималися. 1 грудня 1920 р. якась «червона» кавбригада зуміла оточити загін Т.Удовиченка (500 багнетів та 300 шабель) в с. Захарівці, в 44 км на північний схід від Бердянська². Після недовгого бою махновці «розсипалися» на невеличкі групки, що прорвалися на схід, а потім взагалі розсіялися на одиночних піших і вершників. «Червона» бригада, вважаючи ворога вщент розбитим, переслідування не повела. Тим часом Т.Удовиченко вночі з 1 на 2 грудня зібрав свої сили в сусідній із Захарівкою станиці Стародубівці (в 42 км на північний схід від Бердянська). Вранці 2 грудня 1920 р. дочекавшись, поки їх знайде «червона» розвідка, махновці демонстративно «побігли» на схід, але відразу ж зламали свій шлях на північ, потім на захід і, окресливши дугу в 40 верст, в той же день захопили обоз «червоної» бригади в її тилу, в с. Білоцерківці³.

Отже, Азовська маневрова група вже була зв'язана боями. Червоноармійці одночасно з погонею за Т.Удовиченком провадили в околицях Бердянська карні операції проти селян. Поєднання подібних заходів гарантувало те, що повстанці не залишать свої рідні села на поталу карателям, і навряд чи відступлять на північ, для з'єднання з Н.Махном. Навіть після отримання відповідного наказу. Нагадаємо, що РПАУ/м/ саме тим і відрізнялася від усіх армій світу, що накази важливого характеру було прийнято обговорювати з підлеглими командирами, а якщо дозволяв час, то і з рядовими бійцями. При такому стані справ було вірогідніше, що Н.Махно, аби схилити приазовців до об'єднання й спільного прориву, прийде під Бердянськ за Т.Удовиченком сам.

Проте, допускалося, що Н.Махно, по-звіриному відчуваючи якусь пастку, може до Новоспасівки й не прийти, залишивши приазовців викручуватися з халепи самотужки. Тягу до об'єднання з Т.Удовиченком було необхідно чимось підкріпити, підстрахувати. Аби заманити Н.Махна подалі на південь, потрібна була ще якась наживка.

І саме тут в нагоді виявився Бердянськ з його відданою Центру комуністичною владою. Захоплення портового міста з його ресурсами вже само по собі було непоганим здобутком для махновців. Ще більш привабливим для повстанців Бердянськ робила його тюрма. Червоноармійські частини мали нахапати в навколишніх селах, і в першу чергу в Новоспасівці, якомога більше заручників з селян і утримувати їх в міській буцегарні під загрозою незворотного розстрілу. При цьому місцеве керівництво мало зайняти саму непримиренну й войовничу позицію до махновців, атакуючи «знахабнілу анархо-махновську банду»⁴ через газети, листівки й публічні заяви керівників.

Останнє, якщо врахувати події кінця листопада 1920 р., мало виглядати в очах махновців особливо нахабним і безпринципним. Так вже вийшло, що наказ про оголошення махновців поза законом до Бердянська дійшов невчасно. Коли 27 – 28 листопада 1920 р. в околицях Гуляй-Поля, Поліг, Токмака, Мелітополя, Євпаторії вже гатили гармати й рубалися голови, в околицях Бердянська про це ще ніхто нічого не знав. Тут продовжувалися спільні мітинги комуністів з махновцями і мало місце братання бійців двох союзницьких армій. В.Голованов настільки був вражений подібним контрастом, що в запалі писав: «Бердянськ був зляканою глухоманню й провінцією. Нічого то до нього не доходило! З такого ось потурання і підіймалася потім крамола й зрада, таємне співчуття, яке навіть гірше явного»⁵. Зазначимо, що це досить точно відчутий хід думок комуністичних вождів й «червоних» воєначальників. І хоча бердянські комуністи, в принципі, були невинні, адже

¹ Білаш А.В., Білаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. — К., 1993. — С. 506.

² Населений пункт знаходиться на р. Берда, на кордоні сучасних Запорізької та Донецької областей.

³ Каратыгин. Партизанство. — Харьков, 1924. — С. 38.

⁴ Есаулов. Налет Махно на Бердянськ // Летопись революции. — 1924. — № 3. — С. 82.

⁵ Голованов В. Тачанки с юга. — Запорожье – М., 1997. — С. 375.

їх просто не повідомили про зміну політичної обстановки, вони, співпрацюючи з махновцями, вже стали напівзрадниками, які тепер повинні були як слід попрацювати, аби реабілітуватися «перед партією і народом».

Розрахунок був на те, що Н.Махно зважиться напасти на Бердянськ і зав'язне на його підступах або у вуличних боях з підрозділами 2-ї спішеної кавбригади, розквартированої в місті. Місцеві сили самооборони допоможуть кіннотникам у бою. За цей час повинні були підійти головні сили «шахівниці» й затиснути махновців зусебіч. Місту та його жителям, звичайно, могло стати непереливки, якщо махновці таки увірвуться до Бердянська, але, як кажуть, «без жертв, товариш, немає боротьби». В гіршому випадку, коли 2-а спішена бригада й сили місцевої оборони не викажуть належного рівня військової підготовки і завзяття, Бердянськ взагалі приносився у жертву, наче фігура у шаховому гамбіті. Все місто, разом з його оборонцями й жителями. За Махна — не жалко. Проте, не все «червоне» командування було настільки бездушним. Деякі з командирів сподівалися, що до цього не дійде, і Н.Махно, з'єднавшись з Т.Удовиченком, одразу спробує прорватися назад на Гуляйпільщину, ну, можливо, для остраху або для відволікання уваги надішле до Бердянська один зі своїх загонів, від якого гарнізон міста зможе відбитися власноруч.

Але як на подібні плани подивляться у самому Бердянську? Зрозуміло, що без особливого ентузіазму. Тому місцевих парткерівників і військовиків до самого останнього моменту запевняли з Мелітополя, що махновці на Бердянськ напасти не наважаться. Ну, може, нападуть не основними силами, тому будьте насторожі. Н.Махно занадто розумний, щоб залізи в мішок, тому не бійтесь, дратуйте його, дратуйте, покажіть себе, відданість партії покажіть. І знаєте, дратували. Коли ж стало зрозумілим, що головні сили Н.Махна вже поряд, бердянське повітове й міське керівництво заспокоювали скорим підходом сил Червоної армії. Боріться, товариші, допомога вже близько. Таким чином, бердянські комуністи, комсомольці та радянські працівники фактично принесли себе в жертву задумам вищестоячого начальства, причому не добровільно, а виконуючи наказ.

Гуляй-Поле

Наступного дня після початку операції, 6 грудня 1920 р. план М.Фрунзе ледве не зірвався. Вважаючи, що махновці зосередилися в районі селищ Старий Керменчик¹ та Розівка, що розташовані на кордоні сучасної Запорізької та Донецької областей², В.Лазаревич вирішив негайно почати наступ. І зробити це із значними відступами від першопочаткового плану М.Фрунзе в бік його спрощення. Командарм вирішив вишикувати частини 4-ї армії РСЧА³ по лінії Гуляй-Поле – Бердянськ і широким фронтом, в 150 км з півночі на південь, наступати на схід, притискаючи махновців до аналогічного фронту 2-го кінного корпусу⁴, який мав вишикуватися на північ і південь від ст. Волноваха. З півночі, по лінії Покрівка – Великомихайлівка – Богатир, ці два фронти повинна була прикрити Північна група військ під командуванням естонця Роберта Ейдемана⁵. Таким чином замість «підкови» виходила велетенська літера «П», з близько поставленими одна до одної паличками й без будь-яких других, третіх і четвертих ліній оточення. Всі три лінії літери «П» повинні були 6 грудня наступати на район Старого Керменчика.

Але В.Лазаревич з самого початку операції не враховував швидкості пересування махновської маневрової групи й відчайдушності її командування. Махновці справді 5 грудня 1920 р. знаходилися в 48 км на північний захід від Гуляй-Поля, щоправда, не в Розівці та Керменчику, а в селі Велика Янісоль⁶. В цей же день махновці вирішили відбити у ворога свою столицю Гуляй-Поле, здійснивши для цього стрімкий нічний марш-кидок на захід. Паралельно з цим керівний орган махновського руху — Рада Револьюційних Повстанців України /махновців/ (РРПУ/м/), окремо від основної маси військ мала вирушити на південний-захід в с. Федорівку⁷, де повинна була відбутися зустріч Кримської групи РПАУ/м/, яка, прорвавшись через Перекоп і Сиваш, поверталася на Запорожжя.

Зайняти свою столицю, хоча б і на один день, махновці вирішили, в першу чергу, аби підняти «моральний стан повстанського району». Вони також не були проти поживитися військовим майном розташованих в селі «червоних» підрозділів. Ними були частини 42-ї стрілецької дивізії РСЧА, що являла собою крайній лівий фланг фронту 4-ї армії В.Лазаревича.

¹ Нині селище Старомлинівка Донецької області.

² Ефимов Н.А. Действия против Махно с января 1920 по январь 1921 г. // Сборник трудов Военно-научного общества при военной Академии РККА. — 1921. — № 1. — С. 217.

³ В складі 4-ї армії знаходилися три стрілецькі (42-а, 2-а Донська та Зведена курсантська) і три кавалерійські дивізії (3-й кінний корпус повним складом), при підтримці ще двох окремих кавалерійських бригад (Інтернаціональної та Запасної).

⁴ Нова назва колишньої 2-ї кінної армії (командуючий П.Миронов), що саме 6 грудня 1920 р. була переформована в корпус.

⁵ В Північну групу Р.Ейдемана входили: Особлива Заволзьська кавалерійська бригада, Богучарська окрема стрілецька бригада Донецької дивізії ВНК, два полки «ВОХР» і загін панцерників (Ефимов Н.А. Действия против Махно с января 1920 по январь 1921 г. // Сборник трудов Военно-научного общества при военной Академии РККА. — 1921. — № 1. — С. 217).

⁶ Згодом перейменоване на селище Велика Новоселівка (Донецька область).

⁷ Нині село Чубарівка Пологівського району Запорізької області.

Роль 42-ї дивізії в нашій історії настільки значна, що для більш повного розуміння подальших подій нам треба дещо зупинитися на минулому цього підрозділу і його стосунках з махновцями. 42-а дивізія була зформована на початку 1919 р. в районі Луганська, на базі колишньої 4-ї партизанської дивізії. Серед її бійців переважали жителі Донбасу¹. Першим начдивом 42-ї був анархо-комуніст Федір Дибенко, рідний брат Павла Дибенка, вбитий у березні 1919 р. власними бійцями за свавілля й самочинні розстріли. В першій половині 1920 р. дивізія вела невдалі бойові дії проти махновців і через цю обставину влітку 1920 р. була переведена в розпорядження Трудової армії. Її бійці використовувалася як трудова сила на шахтах і рудниках Донбасу, що не додало дивізії ні боездатності, ні військової виучки. Влітку ж 1920 р. дивізія була відтворена й виведена на врангелівський фронт. В жовтні – листопаді 1920 р., під час союзу махновців з радянським урядом, бійці 42-ї дивізії пліч-о-пліч з махновськими повстанцями воювали проти Руської армії, причому багато червоноармійців переходили до лав повстанців², не зважаючи на те, що це було заборонено угодою. От саме з таким супротивником і зіткнулася вранці 6 грудня 1920 р. в Гуляй-Полі щойно відтворена манєврова група Н.Махна, яка на той час налічувала 1000 шабель й 1500 піхотинців³. Підрозділи 42-ї дивізії, що займали село, переважали махновців за чисельністю як мінімум вдвічі, але нападу явно не чекали.

На світанку 6 грудня, скориставшись густим туманом, махновці підступили до села. Несподівано для ворога провівши потужну артпідготовку, вони увірвалися до Гуляй-Поля, в якому стояли полки 125-ї бригади 42-ї дивізії. 373-й полк після впертого чотиригодинного бою був майже повністю порубаний або захоплений у полон. Тяжких втрат зазнав і 374-й полк. В дев'ятигодинному бою, що продовжувався з 7-ї ранку до 16-ї години дня, «червоні» війська зазнали відчутної поразки. Загалом 125-а бригада втратила вбитими 1400 червоноармійців⁴. За даними П.Аршинова, які варто вважати перебільшеними, ще близько 6000 червоноармійців потрапили до махновського полону. З останніх близько 2000 чол. виявили бажання залишитися в повстанській армії, а інші після проведеного мітингу були відпущені у той же день⁵.

«Червоноармійська піхота билася неохоче, — писав П.Аршинов, — а при нагоді масами здавалася в полон». Полонених червоноармійців махновці відпускали, радячи їм їхати на батьківщину й не служити в руках влади засобом поневолення народу. Але через те, що махновці тут же рухалися далі, всі відпущені полонені через 5 – 6 днів знову опинялися в своїх частинах. Радянська влада організувала особливі комісії, які спеціально займалися збором відпущених махновцями червоноармійців. Таким чином, для махновців у цій боротьбі складалося зачароване коло, з якого вони не могли знайти розумного виходу. Відпущені в Гуляй-Полі полонені через вісім днів знов зійдуться з ними на полі бою із зброєю в руках.

Намагаючись одразу взяти реванш, «червоні» підвели на залізничну станцію Гуляй-Поле бронепотяги. Відстань у 7 км від станції до села дала можливість відкрити по ньому артилерійський вогонь і підвезти нові війська, що оточили махновську «столицю» подвійним кільцем. Махновці швидко прорвали перший його ешелон безпосередньо біля Гуляй-Поля і зробили швидкий рейд до ст. Пологи, де вирвалися і з другого ешелону оточення⁶.

Виникла ситуація, коли користуючись дезорганізацією та замішанням серед «червоних» військ, манєврова група махновців, при бажанні, могла б, рухаючись на північ або північний захід з притаманною їй швидкістю, покинути район оточення. План М.Фрунзе затріщав по швах. Північна група Р.Ейдемана після прориву лінії фронту 4-ї армії не встигала як слід прикрити північно-західний напрямок. Проте, махновці не пішли на захід, а повернули назад, на схід. Такі дії махновської манєврової групи викликали загальне душевне полегшення в середовищі «червоних» командирів. Н.Махно явно нічого не розумів, не відчував небезпеки становища, не знав

¹ Белый П.Ф., Дышлевой П.С. Единство действий в защиту завоеваний революции: боевое содружество трудящихся Украины и России в борьбе против кулацкой вооруженной контрреволюции (конец 1920 – 1922 гг.). — К., 1988. — С. 86.

² Ефимов Н.А. Действия против Махно с января 1920 по январь 1921 г. // Сборник трудов Военно-научного общества при военной Академии РККА. — 1921. — № 1. — С. 209.

³ Аршинов П. История махновского движения. — Запорожье, 1995. — С. 181. Радянські військові архіви джерела називають практичну ту ж саму кількість махновців, що і самі повстанці (2500 шабель та багнетів), що буває дуже рідко (РДВА. — Ф. 7. — Оп. 2. — Спр. 107. — Арк. 8).

⁴ РДВА. — Ф. 1407. — Оп. 1. — Спр. 317. — Арк. 1 – 4. Белый П.Ф., Дышлевой П.С. Единство действий в защиту завоеваний революции: боевое содружество трудящихся Украины и России в борьбе против кулацкой вооруженной контрреволюции (конец 1920 – 1922 гг.). — К., 1988. — С. 94.

⁵ Аршинов П. История махновского движения. — Запорожье, 1995. — С. 181. Начдив 42-ї М.Єфімов, ховаючись від ганьби, менш ніж через півроку після цих подій запевняв, що 6 грудня 1920 р. ніякого бою з махновцями не було, і взагалі останніх в цей день «червоні» війська 4-ї армії не знайшли, бо Н.Махно вже почав відходити на південь, до Бердянська (Ефимов Н.А. Действия против Махно... — С. 218). Те, що бій таки був і, до того ж, надзвичайно успішний для махновців, говорять інші червоноармійські джерела. Так, за свідченнями штабу військ ВНУС, махновці 6 грудня захопили в Гуляй-Полі 2000 полонених червоноармійців. Сили атакуючих махновців оцінювалися в 3000 чол. (Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. Сб. док. и мат. — М., 2006. — С. 560).

⁶ Савченко В. Махно. — Харків, 2005. — С. 322.

про плани супротивника. Просто 6 грудня 1920 р. Н.Махно здійснив «невдалу спробу знову оволодіти Гуляй-Подем»¹, не більше і не менше. Проте, «червоне» командування помилялося.

Головна причина повороту на схід була в тому, що махновці чекали на приєднання до основного ядра армії її Кримської групи, своєї рідної гвардії збройних сил махновського руху. Весь склад РРПУ/м/ з Н.Махно включно не брав участі в бою за Гуляй-Поле, а збирався уночі з 5 на 6 грудня 1920 р. їхати зустрічати каретниківців в с. Федорівку. Сюди ж, у випадку невдачливого бою в Гуляй-Полі, мали підтягнутися й основні сили повстанців. Утримувати Гуляй-Поле до останньої краплі крові ніхто не збирався. Проте, гінці доповіли про зміну маршруту руху Кримської групи, і для того, аби, нарешті, провести об'єднання сил РРПУ/м/, довелося переїхати в с. Старий Керменчик, де на Н.Махна чекав справжній шок. Замість могутньої, непереможної кінноти принаймні з півтори тисячі вершників до грецького Керменчика повернувся невеликий загін в 250 кіннотників і 25 тачанок. Це було в шість-сім разів менше людей, аніж очікувалося.

Сталася ця прикریсть не тільки через зрадницький напад на махновців з боку більшовиків, але й через те, що махновські командири під час прориву з Криму до Таврії вдалися до авантюрих і невинуватих дій, через що маневрова група вимушена була прийняти нерівний бій у несприятливих умовах і була фактично розгромлена переважаючими силами супротивника. Безпосередні командири Кримської групи РПАУ/м/ командуючий групою С.Каретник та начальник її штабу П.Гавриленко напередодні нападу червоноармійців були підступно заарештовані й розстріляні в Мелітополі. Їх замісники, О.Марченко і П.Тарановський, не змогли як слід зорієнтуватися у екстраординарній ситуації. Саме ця обставина і вирішила долю Бердянська, хоча, начебто, ніяк до нього безпосередньо не відносилася. Просто аби не допустити повторення подібного, Н.Махно вирішив об'єднати під своїм особистим командуванням всі значні сили махновців. А найбільша з них розташовувалася якраз в околицях Бердянська. Фактично, Н.Махно вчинив саме так, як і задумувалося «червоним» командуванням.

Як вже згадувалося вище, Н.Махно, згідно звичаїв повстанської армії, не міг просто наказати Т.Удовиченку якнайшвидше рухатися на північ для з'єднання з головними силами, бо приазовські повстанці могли й не виконати цей наказ. Піти від домівок на північ, залишивши рідні села на розправу карателям і чекістам, було рішенням надзвичайно важким. Приазовські повстанці могли на таке й не пристати. До того воно і йшло. До 6 грудня 1920 р. Т.Удовиченко вже не раз вступав у бій з «червоними» і ніс втрати, але до Гуляй-Поля за власною ініціативою чомусь не відступав, хоча це було б цілком логічно. Стовідсотково бути впевненим, що наказ про відступ на північ буде виконано, Н.Махно міг лише при особистому контакті.

Та й чи варто було саме зараз кликати Т.Удовиченка з його Азовською групою на північ? Це б означало викликати Т.Удовиченка прямо у вовчу пашу. На півночі сучасної Запорізької області, в так званому «Гуляйпільському районі» (не плутати з сучасною адміністративно-територіальною одиницею) просто не залишалось оперативного простору, цього найголовнішого фактору успіху махновських маневрових груп. Місцевість була перенасичена підрозділами ворожих військ. Прослизати між їх позиціями було важко навіть групі Н.Махна в 2500 повстанців, а об'єднаній п'ятитисячній й поготів. Треба було щось вигадати, аби забезпечити РПАУ/м/ оперативний простір, прибрати із Запорожжя «червоні» війська. І Н.Махно вирішив зробити це, заманивши їх за собою на південь, підіграти М.Фрунзе, аби той підвів армаду «червоних» армій поближче до Азовського моря. Потім в генеральній битві належало проламати червоноармійське кільце оточення концентрованим ударом і на максимальній швидкості проскочити на північ, залишивши ворога біля розбитого корита. Н.Махно правильно ставив на те, що «червоне» командування недооцінює бойове мистецтво його повстанців.

Для успішного проведення задуманої махновцями Азовської операції теж було потрібне об'єднання з Т.Удовиченком. По-перше, треба було різко збільшити військову потужність маневрової групи. По-друге, разом з начальником штабу РПАУ/м/ В.Білашем Н.Махно відверто побоювався, що Т.Удовиченко самотужки не справиться з організацією прориву з оточення, особливо після того, як махновці приведуть за собою на хвості у Приазов'я сонмище «червоних» військ. Н.Махно, як одноосібний командир об'єднаного війська, мав в подібній ситуації справитися краще, що бувало вже не раз перевірено історичною практикою. На Н.Махна в подібних критичних ситуаціях, як кажуть, «находило» натхнення. Часто-густо, в неймовірному цейтноті боїв, в самих що не є найскладніших ситуаціях він інтуїтивно приймав єдино правильні рішення. Інші повстанські командири, навіть найбільш досвідчені, часто не справлялися з тактичними головоломками в напруженій ситуації, що, до речі, наглядно підтверджував випадок з Кримською групою. Після цієї особливо болючої втрати, Н.Махно, по можливості, намагався керувати військами у складній обстановці сам, довіряючи іноді лише В.Білашу та П.Петренку.

Азовську операцію махновцям треба було провести ювелірно, хутко ковзаючи по краю безодні невідворотного розгрому і знищення. І зробити це треба було маючи в розпорядженні втомлену боями, наспіх зібрану маневрову групу, єдиним джерелом постачання якої залишалися військові трофеї. Аби сподіватися на

¹ РДВА. — Ф. 25899. — Оп. 3. — Спр. 31. — Арк. 244.

успіх задуманого, махновцям було необхідно зустріти наступаючі до моря лави «червоних» в конкретно визначеному місці. Але спочатку — взяти штурмом Бердянськ. З одного боку, було потрібно, аби «червоні» війська підійшли поближче до моря і на Запорожжі з'явився б оперативний простір. Але зробити це треба було вчасно, поки «червоні» лави ще не встигли максимально ущільнитися, бо тоді їх можна було й не прорвати ударом будь-якої концентрації. Зазначимо, що махновці не мали точної інформації про кількість «червоних» кілець оточення. При таких розкладах мова йшла навіть не про дні, а про години. Всі махновські командири розуміли, що Бердянськ це пастка. І це був найвищий клас військової авантюри. Треба було вскочити до мишоловки, показати це ворогові, викликавши його захоплення передчасною перемогою, а потім вислизнути з пастки в останній момент, на прощання завдавши супротивникові дошкульного удару¹.

Тепер дамо відповідь на запитання, чи обов'язково було Н.Махну в таких обставинах брати Бердянськ? Махновське керівництво вирішило, що обов'язково. Захоплення міста повинно було стати демонстративною акцією, спрямованою на вирішення кількох завдань.

По-перше, це мало дезорієнтувати ворога, упевнити останнього в невідворотності його перемоги й відсутності у Н.Махна розуміння навколишньої тактичної обстановки.

По-друге, в Бердянську махновці вирішили провести показову терористичну акцію проти комуністів та їх прихильників². Так думали помститись за віроломний розрив військово-політичної угоди і зрадницькі напади на розташування махновських підрозділів. Саме тут, в Бердянську, повинна була відбутися демонстрація сили, могутності і люти повстанців.

І, нарешті, по-третє, треба було спробувати визволити з тюрми заарештованих повстанців і заручників. Третій-перетертий в політичних колізіях 1917 – 1920 рр. Н.Махно іноді схилявся до здійснення романтичних, благородних вчинків. Його натура вимагала подвигів.

Увечері 6 грудня 1920 р. план Азовської операції М.Фрунзе та В.Лазаревича вже не був військовою таємницею для махновців. Полонені червоноармійські командири, рятуючи своє життя в Гуляй-Полі, виказали його. До того ж, план видавали заходи, які було просто необхідно провести задля успішного виконання задуманого. Тракткування їх для будь-якої розумної людини, в тому числі і для махновських розвідників, було однозначним. Лише одне те, що з Приазов'я почали в спільному порядку виводити «червоні» гарнізони, тільки-но розставлені по місцевості штабом 13-ї армії РСЧА, давало досить широке поле для роздумів. Шила в мішку не сховаєш, і коли за армійськими частинами потяглася «в евакуацію» міліція, всім стало зрозуміло, що «Махновію» хочуть потопити в азовських хвилях. 7 грудня 1920 р. з Бердянського повіту в Олександрівський губернський відділ управління справами докладалося, що призначені все тим же штабом 13-ї армії волосні ревкоми кинулись тікати з повіту, а співчуваючі комуністам громадяни ні за що «не хочуть вибиратися і призначатися» на радянські посади³. Останнє погрожувало їм лютою і скорою смертю, бо махновці ще весною 1920 р. заочно засудили всіх «радянських» колабораціоністів до смертної кари через порубання шашкою на

¹ В своїх свідченнях, даних під час перебування в харківській тюрмі (1922 – 1923), начальник штабу РПАУ/м/ В.Білаш пояснив слідчим, що Н.Махно в грудні 1920 р. пішов на південь для з'єднання з Т.Удовиченком з двох причин. По-перше, в Гуляйпільському районі було настільки багато військ, що махновці просто не мали змоги там перебувати, не те що вести військові операції. А в Бердянському районі військ було набагато менше, вони були нестійкі й тому не становили для махновців настільки великої небезпеки. По-друге, Н.Махно хотів «навербувати там нових партизан, а також поповнити свої втрати в кінському складі». (ЦДАВОВУ. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 331. — Арк. 274). Тобто зі слів В.Білаша виходить, що Н.Махно, рухаючись до Азовського моря, не знав про план М.Фрунзе, а значить і не мав своїх контрпропозицій. Тоді виходить, що Н.Махну в подальшому просто неймовірно повезло. Але питання: настільки можна довіряти свідченням В.Білаша, зробленим в камері смертників, уривок з яких згодом віддали в архів Комісії по історії громадянської війни. І в подальших своїх мемуарах В.Білаш завжди дуже стримано описував махновські перемоги над «червоними», замовчуючи деякі з них і применшуючи заслуги Н.Махна в здобутті інших. Напевно, ми маємо справу з подібним підходом і в даному випадку. В.Білаш давав такі свідчення, які б могли дозволити йому, хоча б теоретично, вийти на волю, і розповідями про тактичні таланти Н.Махна дратувати слідчих не збирався. Цікаво, що пізніше такі «червоні» командири, як І.Каратигін та П.Ашахманов, проаналізувавши розвиток подій в своїх працях, відкинули версію про те, що Н.Махно не мав власного плану дій в Азовській операції. До того ж, Н.Махну не потрібно було вербувати повстанців у Приазов'ї. Це за нього робив Т.Удовиченко. А аргумент з кінським складом взагалі звучить смішно. Коней у Приазов'ї після врангелівського нашестя літа 1920 р. залишилося дуже мало, буквально по кілька десятків на село, і махновці це, безумовно, знали. Тим не менш свідчення В.Білаша без належної критики продовжують використовуватися в сучасній історіографії, наприклад, істориком В.Волковинським. На його думку, Н.Махно пішов до Азовського моря тому, що «вибору в «батьки» не було... Фактично, він вів своє військо в тупик, де його, притиснувши до Азовського моря, легко було розгромити» (Волковинський В. Нестор Махно: легенди та реальність. — К., 1994. — С. 201).

² Щодо саме такого трактування подій найбільш наполегливим в сучасній історіографії є В.Голованов: «Наліт на Бердянськ був чисто терористичною акцією, в точному значенні цього слова: він повинен був навіяти страх. Мова йде тільки про страх, який, наче клубок у горлі, повинен був будити на вранішній зорі всіх комуністів від Луганська до Єлизаветграда» (Голованов В. Тачанки с юга. — Запорожжє – М., 1997. — С. 382).

³ ДАЗО. — Ф.Р. 73. — Оп. 1. — Спр. 330. — Арк. 140.

шматки. Місцеві ж махновці, як свідчить вищезгадуване донесення, нікуди з району тікати не збиралися, а, навпаки, проводили мобілізацію в повстанські загони. «Результати діяльності в повіті представників Махна приймають катастрофічний характер, з симпатіями далеко не прихильними до Радянської влади» — повідомлялося в губернії.

Взагалі вся прибердянська місцевість в кінці 1920 р. являла собою суцільно «змахнілу» територію. Єсаулов, наприклад, у своїй статті говорить, що Бердянськ був оточений «махновськими гніздами»¹. У звіті Бердянського повітового комітету партії говорилося, що в першій половині грудня 1920 р. «працювати було зовсім неможливо, через відновлення бойових дій проти Махна»².

Доля Бердянська остаточно була вирішена в с. Федорівці. В другій половині перенасиченого подіями дня, 6 грудня 1920 р., після драматичної зустрічі махновцями залишків Кримської групи РПАУ/м/, на Старий Керменчик напала якась червоноармійська частина з «групи Ейдемана», яка виконувала наказ В.Лазаревича. Повстанці негайно і з небаченою люттям відігнали її геть, але це означало, що місце махновського постою було виявлено і «червоні», за своєю звичкою, одразу ж пошлють на село війська. Треба було негайно кудись перебиратися, аби дати бійцям можливість хоч трохи відпочити. Було вирішено переїхати в с. Федорівку. Туди ж мусли підійти і основні сили махновців, задіяні вдень у нападі на Гуляй-Поле. Там також планувалося продовжити засідання РРПУ/м/, почате уранці.

Увечері 6 грудня 1920 р. спільна нарада РРПУ/м/ з командним складом повстанської армії постановила відмовитися від боротьби за Гуляй-Поле. Замість цього було вирішено рушити на південь. Після об'єднання із залишками Кримської групи і перед початком походу в Приазов'я Н.Махно вирішив переформатувати маневрову групу. Рада схвалила його план створити «кавалерійську групу» під командуванням О.Марченка та «піхотну групу» під командуванням П.Петренка³.

Тим часом, оговтавшись після гуляйпільського удару, «червоні» в спішному порядку почали перетасовувати свої порядки й шикувати їх в «підкову», терміново повертаючись до виконання плану М.Фрунзе, в його класичному варіанті. Поки суть та діло, махновці отримали три дні відпочинку.

А в Приазов'ї теж стало гаряче. 7 грудня 1920 р. Т.Удовиченко напав на «червоний» гарнізон ст. Новоспасівки, який складав 3-й полк 2-ї спішеної кавбригади. Згідно спогадів командира ескадрону Степана Тимченка, полк «був повністю знищений»⁴. На допомогу 3-у, з Бердянська було піднято по тривозі 4-й кавполк, який зумів вигнати повстанців зі станиці. На думку «червоних», тільки частина повстанців «втекли в Гуляй-Поле», інша ж «заховалася в селі»⁵. Тому в Новоспасівці знову залишили гарнізон, який складався із загону «червоних» курсантів та залишків 3-го кавполку, що все таки виявився знищеним неповністю.

9 грудня 1920 р. махновська маневрова група почала свій рух на південь⁶. Чисельність махновських сил була досить незначна: 1500 посаджених на тачанки піхотинців, 700 шабель і кулеметний полк у 100 машин⁷. Помічений «червоними» розвідниками рух РПАУ/м/ на південь став радісною звісткою для армійського керівництва, що полетіла по телеграфних дротах від начальника до начальника, дійшовши в самому найближчому часі навіть до головнокомандуючого збройними силами Республіки С.Каменєва⁸. Головком не ухилився від загального настрою, заявивши, що рух махновців на Бердянськ є «абсолютно нам на руку»⁹. Загальну оцінку махновського маневру з боку «червоного» командування передав Є.Лихаревський, який писав, що Н.Махно рушив на південь, аби в «сприятливих місцевостях оправитись» після того, як частини 42-ї дивізії вибили його 6 грудня 1920 р. з Гуляй-Поля.

¹ Єсаулов. Налет Махно на Бердянськ // *Летопись революции*. — 1924. — № 4. — С. 82.

² За власть Советов: Сб. док. и восп. о борьбе трудящихся за установление и упрочение Советской власти на территории Запорожской области в 1917 – 1920 гг. — Запорожье, 1957. — С. 190.

³ ЦДАГОУ. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 331. — Арк. 82.

⁴ С.Тимченко впвнений, що це вчинила «налетіла з Гуляй-Поля банда Махна» (до того ж, в ніч з 2-го на 3-є грудня 1920 р.). (БКМ – Арх: Воспоминания Тимченко Степана Игнатьевича, участника событий отражения налета банды Махно 12 декабря 1920 г. — С. 1).

⁵ БКМ – Арх: Воспоминания Тимченко Степана Игнатьевича, участника событий отражения налета банды Махно 12 декабря 1920 г. — С. 1.

⁶ Радянська історіографія в особі харківського історика О.Кучера сміховинно пояснювала цей рух силою «опору і ударів» 42-ї дивізії РСЧА, яких остання завдала махновцям 6 грудня 1920 р. в Гуляй-Полі. Згідно з О.Кучером, «махновці були вибиті з міста і почали відходити на південь» (Кучер О.О. Розгром внутрішньої контрреволюції на Україні... — Харків, 1971. — С. 48).

⁷ ЦДАВОВУ. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 331. — Арк. 258.

⁸ Каменєв Сергій Сергійович (1881 – 1936) — видатний радянський воєначальник. В роки першої світової війни — полковник. Добровільно вступив до Червоної армії. З вересня 1918 р. по липень 1919 р. керував Східним фронтом. З липня 1919 по квітень 1924 р. — головнокомандувач Збройних сил Республіки та СРСР, член РВР Республіки. Паралельно з цим, в 1920 р. — член комісії з питання боротьби з бандитизмом в Україні.

⁹ Белый П.Ф., Дышлевой П.С. Единство действий в защиту завоеваний революции: боевое содружество трудящихся Украины и России в борьбе против кулацкой вооруженной контрреволюции (конец 1920 – 1922 гг.). — К., 1988. — С. 96.

Доповіді про те, що Н.Махно «кльонув» і потягся на південь, призвели до пожвавлення оперативної тактичної роботи. Задіяні в операції начдиви викликалися В.Лазаревичем в Мелітополь, де він особисто пояснював їм їхні подальші дії¹. 10 грудня 1920 р. командарм 4 вважав, що при «концентрованому» наступі армій Південного фронту частини 4-ї армії будуть стискатися більше до півночі, бо саме там махновці спробують здійснити прорив. Спроба прориву махновців на південний-схід, прямо на лави 2-го кінного корпусу РСЧА, на думку В.Лазаревича, була малоімовірною. Кавдивізії 2-го корпусу не приймали участі в боях проти махновців, добре відпочили і, як то кажуть, «були свіжі». Отже, кидатись на них Н.Махну було не з руки. На ділянці 4-ї армії, за першою лінією стрілецьких дивізій, в другій лінії оточення, для підстрахування, мали стати три кавалерійські дивізії (5-а, 7-а та 9-а) 3-го кавалерійського корпусу РСЧА Миколи Каширіна². Якщо махновці таки зможуть прорвати перший піхотний ланцюг оточення, то кавдивізії перекриють шляхи прориву з кільця. Якщо ж махновцям це зробити не вдасться, тоді у вирішальний момент, під шум азовських хвиль, піхота розступиться і кавдивізії «кинуться вперед».

До 10 грудня 1920 р. частини 4-ї армії зайняли західний «махновський» фронт: Ногайськ – Пологи – Гайчур³. Частини 2-го кінного корпусу наступали зі сходу з початкової лінії Волноваха – Маріуполь. 1-а Кінна армія залишалася постоем на території сучасної Дніпропетровської області. Вона мала прикривати північний напрям і ліквідувати окремі махновські загони, які залишалися самостійно діяти на Катеринославщині. Північну групу Р.Ейдемана зупинили на старих позиціях. Мелітопольський, Бердянський, Маріупольський та Олександрівський повіти оголошувалися на воєнному становищі.

Рух «червоних» частин на південь досить добре описав у своїй документальній повісті генерал-лейтенант Іван Стрельбицький, який в 1920 р. був командиром батареї в складі Окремої інтернаціональної кавалерійської бригади⁴.

Бригада рухалася до м. Ногайськ форсованим маршем, намагаючись догнати один з невеликих махновських загонів. «Суцільного фронту не було. Між нами й сусідньою... кавалерійською дивізією Блінова розрив доходив до 15 кілометрів»⁵. Уже через саму цю фразу В.Лазаревичу треба було хапатися за голову. Яка суцільна лінія оточення? Де вона? Між одними з кращих військових частин розрив у 15 км. Н.Махну вистачить половини цієї відстані, аби вислизнути з пастки. А що робиться в лініях не найкращих частин? «Бригада перемінним аллюром весь день і всю ніч доганяла махновців», тому що повстанці рухалися в два рази швидше, аніж «червоні» кавалеристи. Вже сам 120-кілометровий кидок «червоної» кавалерії до Азовського моря виснажив її неймовірно. Але ж це кавалерія, бійці принаймні йдуть верхи, а не йдуть пішки по снігу і замерзлій ріллі. А що робили в цей час «червоні» піхотинці? Вони не йшли, а просто таки бігли до моря 100 – 150 км, підганяємі своїми командирами, з останніх сил. Без належного відпочинку, нічлігу, харчування. Одягнуті, як Бог пошле, по морозу, часто уночі. Махновці навмисно рухалися дуже швидко. Цим вони вимотували супротивника, що мусив не відставати від них.

Повернемося до І.Стрельбицького. «Іноді показувалися ворожі роз'їзди махновців. Тоді батарея знімалася з передків й обстрілювала їх. Більше 20 – 30 пострілів зробити не вдавалося, бандити ховалися за горизонтом». Ці зупинки дуже заважали «червоним» артилеристам, бо після них доводилося доганяти колону вершників. Інтеркавбригадівцям рекордно вдалося пройти за добу 90 верст. «Коні ледве рухалися. Деякі з них, більш витривалі, не тільки везли гармати, але й тягли за собою інших коней, що тільки переставляли ноги. До вечора половину коней довелося замінити запасними, але й це не допомогло. Батареї відставали»⁶. Ночами зупиняючись в селах, треба було організувати оборону. Інтернаціоналісти постійно чекали махновського нападу, який збиралися відбивати в пішому строю. Ночі фактично виходили безсонними. Коні втомлювалися так, що навіть не

¹ Павлов П.А. Выводы из опыта борьбы с Махно дивизии курсантов в ноябре-декабре 1920 и январе 1921 года // Армия и революция. — 1921. — № 2/3. — С. 105.

² Каширін Микола Дмитрович (1888 – 1938) — відомий радянський військовий діяч. Син станичного отамана Оренбурзького козачого війська. В 1909 р. закінчив юнкерське училище, в 1912 р. відратований з полку за революційну агітацію. В роки першої світової війни — підсавул. В 1917 – 1918 рр. командир «червоного» партизанського козачого загону. З 1919 р. начальник 30-ї стрілецької дивізії. З жовтня 1920 по 1922 р. командував 3-м кавалерійським корпусом і Олександрівською групою військ, що вели війну з махновськими повстанцями. Згодом, в 1931 – 1937 рр. — командуючий Північно-Кавказьким військовим округом. В 1937 р. приймав участь в суді над «групою Тухачевського». З липня 1937 р. начальник Головного управління бойової підготовки РСЧА. Арештований НКВС в серпні 1937 р. Визнав себе винним у антирадянській, троцькістській, військово-фашистській змові і був розстріляний як «ворог народу».

³ Савченко В. Махно. — Харків, 2005. — С. 322.

⁴ Стрельбицький Іван Семенович — радянський воєначальник. В роки другої світової війни начальник артилерії 2-ї гвардійської армії Південного фронту, генерал-лейтенант. Інтеркавбригада була сформована в жовтні 1920 р. на території Катеринославської губернії в районі ст. Синельниково, під час розгрому врангелівців активно контактувала з махновцями у виконанні бойових завдань. Її загальна чисельність досягала 1800 кіннотників. З них 973 бійці представляли народи колишньої Російської імперії, а 837 — різноманітних іноземних авантюристів, переважно угорців та німців.

⁵ Стрельбицький І. Ураган. — М., 1977. — С. 136.

⁶ Там само. — С. 136.

бажали їсти сіно. В половини коней були збиті холки, з'явилися пухлини під сідлами. Ветфельдшер збуджено говорив: «Скільки служу в армії, такої ганьби ніколи не було!...» Інтеркавбригада прибула до Ногайська завчасно, але «два дні ми відсипалися й лікували коней». У інших підрозділів «червоного» угруповання цих двох днів на відпочинок не було.

Під час руху «червоних» військ на південь ледве не загинув Бела Кун¹, який в якості члена РВР Південного фронту з товаришами прибув з Криму в розташування 4-ї армії. На його автомобіль несподівано наткнувся один з невеликих махновських загонів місцевого значення, до 100 чол. чисельністю. «Кримський кат» їхав автомобілем, коли побачив погоню і одночасно «червону» батарею на схилі далекого пагорба. Водій «угорського вампіра» погнав навпростець, звернувши зі шляху й поїхавши прямо по ріллі. Досить швидко машина благополучно в ній застрягла і здавалося, що махновці от-от вкоротять Белі віку. Пасажири вилізли з авто і намагалися виштовхати його з баюри, а потім почали відстрілюватися. В останній момент махновців вдалося відігнати залпами гармат і атакою штабного ескадрону Інтеркавбригади. Махновці ще двічі атакували авто, але теж невдало². Перемога чекала на них в цей день в іншому місці.

Царекостянтинівка

Головна маневрова група РПАУ/м/ вирушила з с. Федорівки на південь в ніч з 9 на 10 грудня 1920 р. На сході сонця 10 грудня 1920 р. махновці кинулися в атаку на підрозділи маршової запасної кавбригади 2-го кінного корпусу, що стояла в селищі Царекостянтинівка й була захоплена зненацька. «Частина її перейшла на махновський бік, декілька чоловік комскладу загинуло³, а більша частина бригади в паніці тікала 80 верст і була зупинена й повернута назад в районі ст. Великий Токмак працівниками штабу Зведеної дивізії курсантів»⁴. Для надання їх діям більшого авторитету на станції Великий Токмак з наведеними на утікаючих гарматами й кулеметами стояло три «червоних» бронепотяги (№ 4, № 45 та «Червоний уфимець»), так що маршкавбригада заспокоїлася досить швидко. Махновцям же в якості трофеїв, як повідомляє «Зведення губернського управління про положення в Олександрівській губернії», дістався «збірний обоз» 2-го кінного корпусу П.Миронова, «велика кількість обмундирування, патронів і 1-й ескадрон...»⁵ Також махновці дізналися точні відомості про розташування частин 2-го кінного корпусу та його штабу.

В ході бою виявилось, що кілька підрозділів розбитої кавбригади, разом з її командуванням, розташувалася неподалік в с. Попівці, і махновці вирішили розвинути успіх. Перепочивши кілька годин, вони зробили 17 кілометровий кидок на південний захід, зійшли на схили Приазовської височини і в другій половині дня 10 грудня 1920 р. накинулася на нічого не підозрюючого ворога.

Розквартирована в с. Попівці кавбригада мала свою історію і давні порахунки з махновцями. Ця маршова кавбригада була спрямована в 2-у кінну армію РСЧА як бригада поповнення в листопаді 1920 р. В основному вона складалася з тільки-но мобілізованих бійців, які для якості були розбавлені великою кількістю «червоних» інгушів, які вважалися командуванням фронту «досить хорошим елементом». Ці «червоні» інгуші з вересня по листопад 1920 р. називалися ніяк не інакше, як «загін особливого призначення по боротьбі з бандами Махна» під командуванням Заама Яндієва⁶. Влившись в склад кавалерійської бригади, інгуші стали проміж себе називати її

¹ Бела Кун (1886 – 1939) — видатний діяч угорського і російського революційних рухів. Член соціал-демократичної партії Угорщини з 1902 р. Під час першої світової війни здався росіянам у полон. В 1917 р. під час перебування у таборі для військовополонених примкнув до більшовиків. Один з організаторів угорської групи РКП/б/ й угорських частин в складі РСЧА. В листопаді 1918 р. нелегально повернувся в Угорщину і взяв участь в угорській революції весною 1919 р. Нарком зовнішніх справ та воєнний нарком УСР. Після поразки революції в серпні 1919 р. повернувся в РСФРР. В жовтні-листопаді 1920 р. — член РВР Південного фронту. В жовтні 1920 р. від імені комуністів підписав у Харкові військово-політичну угоду з РПАУ/м/. З листопада 1920 р. — голова Кримського обласного ревкому. «Уславився» проведенням масового терору проти цивільного населення Криму в кінці 1920 – 1921 рр., коли загинуло 100 000 чол. В подальшому один з видатних діячів Комінтерну. Знищений по звинуваченню в шпигунстві і підривної роботі проти СРСР.

² Стрельбицкий И. Ураган. — М., 1977. — С. 138.

³ За даними губернського відділу управління, під час махновського нападу на Царекостянтинівку загинули «начгосп, воєнком 21-ї дивізії і п'ять червоноармійців». (За власть Советов. Сб. док. и восп. — Запорожье, 1957. — С. 207).

⁴ Павлов П.А. Выводы из опыта борьбы с Махно дивизии курсантов в ноябре-декабре 1920 и январе 1921 года // Армия и революция. — 1921. — № 2/3. — С. 106. Командування Зведеної дивізії курсантів, в розташування якої влетіли перелякани кіннотники маршової бригади, підпорядкувало її собі, ввело в склад бригади своїх комісарів та штабних працівників і знову виставило її на махновський фронт в районі с. Паства.

⁵ За власть Советов. Сб. док. и восп. — Запорожье, 1957. — С. 200.

⁶ Яндієв Заам Ісламович (1892 – 1939) — відомий інгушський радянський воєначальник. Походив з сім'ї бідняків. В молодості, в 1909 – 1912 рр., мешкав в місті Бердянськ, на утриманні у старшого брата, що рахувався безробітним. Після арешту старшого брата за пограбування та вбивство жандарма, З.Яндієв потрапив під нагляд поліції. Згодом працював вантажником на Цибулівському цукровому заводі (Київщина). В роки першої світової війни солдат-доброволець,

«Інгушською кавалерійською бригадою», хоча за своїм національним складом вона аж ніяк не претендувала на звання мононаціональної, скоріше навпаки. Крім цього, серед інших частин РСЧА бригада виділялася броньованою тачанкою свого комбрига, аналогів якій важко відшукати в історії «громадянської війни». Влітку 1920 р. саме махновці поранили З.Яндієва в ногу, та так, що він тепер не міг їздити верхи. В цьому нещасті З.Яндієв став схожий на свого ворога — Н.Махна, який в цей час також, через поранення ноги, не міг самотужки вилазити на коня і здебільшого їздив на тачанці. Правда, не на броньованій — остання повинна була ледве пересуватися через свою надмірну вагу. А ще в «інгушській» кавбригаді чомусь не було політпрацівників (комісарів). Інші «червоні» командири, зокрема, П.Павлов, називали командування бригади «малодосвідченим». Поки маршкавбригада з своєю броньованою тачанкою доїхала до Перекопу, війна з П.Врангелем закінчилася. Поки маршова кавбригада шукала свою армію в Криму, остання була виведена з півострова й перекинута під ст. Волноваха, де з півдня на північ, на десятки кілометрів, терміново розгортала фронт проти махновців. Маршова кавбригада змушена була вертатися з-під Перекопу на схід й своїм ходом йти на ст. Волноваху для з'єднання з силами тепер вже 2-го кінного корпусу. З заходом до м. Мелітополь «інгушська» кавбригада повинна була перетнути весь махновський район і, втомившись, розташувалась на відпочинок в Царекостянтинівці та Попівці. Оскільки їй доручили супроводжувати збірний обоз кінармії, то рухалися «червоні» кіннотники неквапно. Сильні морози, що спричиняли серед бійців кавбригади навіть смертельні випадки переохолодження, заставляли робити довгі перепочинки. Фактично, «інгушська» кавбригада потрапила махновцям під гарячу руку цілком випадково, через нерозторопність свого керівництва.

Комбриг З.Яндієв зупинився в с. Попівці в будинку місцевого священика, до речі, кращому в селі, і наказав господарям гріти воду для купання, бо він перед цим якраз три місяці не мився і не міняв білизни, катаючись по Таврії на своїй броньованій тачанці. Версія його кунака Асланбека Шах-Гіреєва про те, що комбриг не мав часу помитися, бо не виходив три місяці з боїв¹, не витримує критики. Один з командирів Зведеної дивізії курсантів, П.Павлов, авторитетно заявляв, що «інгушська» маршова бригада в боях участі взагалі не приймала². Коротше кажучи, комбриг-нечупара так і не помився. Махновці налетіли саме тоді, коли він, встановивши кулемет на веранді священицького дому, вечеряв з попадею та попівною. Перша накрила розкішний стіл і частувала пахучого комбрига вишневою настійкою, а друга грала на гітарі «Яблучко». Як би розвивався цей вечір для З.Яндієва без махновців, можна лише гадати, але через раптове їх втручання інгушський комбриг вцілів лише чудом. Тікаючи від погоні, він впав з коня в недокопаний колодязь, в якому підоспілі махновці шаблею трохи поранили йому голову і зовсім вже збиралися убивати або брати в полон, як були відігнані підоспілими командирськими земляками³. Але врятувати комбрига ще не означало врятувати бригаду. Остання була розбита і залишила Попівку махновцям. Офіційний біограф З.Яндієва писав: «Бригада втратила багато людей відмороженими (так в тексті — *Авт.*) і вбитими»⁴. Н.Махно, за прийнятим в роки «громадянської війни» звичаєм, зупинився в хаті священика, де з насолодою повечеряв й викупався в лазні, бо, на відміну від З.Яндієва, дійсно вже два тижні не виходив з боїв.

Зупинені біля ст. Великий Токмак «інгуші» оговталися. До них терміново прибув начдив Зведеної дивізії курсантів й підпорядкував бригаду собі, призначивши «інгушам» нового начальника штабу та комісарів. Після цього «інгушів» знову повели на махновців. Змивати ганьбу. Для комбрига З.Яндієва справа вигнання махновців з с. Попівки стала справжньою справою честі, і він таки вигнав «бандитів» з села через чотири дні, зібравши розпорошені сили бригади. Зауважимо, що зробити це виявилось досить легко, бо вже навіть через два дні в Попівці не залишалось жодного махновця⁵. Манєврова група Н.Махна знялася вранці 11 грудня 1920 р. повним

георгієвський кавалер, унтер-офіцер. В 1918 – 1920 рр. командир інгушського повстанського антиденікінського загону на Північному Кавказі. В 1920 р. разом із загonom вливається в склад 2-ї кінної армії. Після її поразки від врангелівців на Запорозжі влітку 1920 р. разом з полком проривається з оточення. У вересні-жовтні 1920 р. воює з тилловими другорядними групами махновців. В 1921 р. за сукупність революційних заслуг нагороджений орденом Бойового червоного прапора. В 30-і роки ХХ ст. працював начальником мисливського господарства в околицях Владикавказу.

¹ Шах-Гіреєв А. Большие герои маленькой страны // www.ingushetia.ru/article/52.html.

² Павлов П.А. Выводы из опыта борьбы с Махно дивизии курсантов в ноябре-декабре 1920 и январе 1921 года // Армия и революция. — 1921. — № 2/3. — С. 106.

³ Дудар Мустанбайович Озієв був нагороджений іменною зброєю та шашкою саме за те, що «врятував від полонення махновцями Заама Яндієва» // www.galgai.ru/history/ingushi_istoria_i_veka_rodoslovii/95.html.

⁴ Шах-Гіреєв А. Большие герои маленькой страны // www.ingushetia.ru/article/52.html.

⁵ Асланбек Шах-Гіреєв, кунак і офіційний біограф З.Яндієва, у присвяченій останньому повісті «Великі герої маленької країни» відверто змагається в описанні подвигів свого героя з бароном К.І.Мюнхаузенем та йому подібними достойниками. Якщо вірити автору, З.Яндієв 8 вересня 1920 р. розбив Н.Махна під ст. Лозова на Дніпропетровщині, саме в той час, коли Н.Махно займав селище Велика Чернігівка на Луганщині за сотні кілометрів від Лозової. Потім, в дні військового союзу РПАУ/м/ з РСЧА, З.Яндієв, буцімто, особисто образив Н.Махна, примусивши його почервоніти й засоромитися в присутності «червоних» командирів 2-ї кінної армії. Потім бригада З.Яндієва самотужки захопила Чонгарський міст, відкривши Червоній армії шлях до Криму, і т.д., і т.п. Особисто ж під час бою в с. Попівці З.Яндієв, начебто, вбив з кулемета «Люйс» й нагана кілька десятків махновців, а їхній прапор упав у гній.

складом і рушила на південь в Новоспасівку. Зайняття З.Яндієвим порожнього села до сьогоднішнього дня оспівується в Інгушетії як славетна перемога, одна з найбільших в історії національної зброї¹.

Зібравши тіла своїх убитих одноплемінників, З.Яндієв звернувся до М.Фрунзе з проханням відвезти їх на поховання додому, в Інгушетію. Цікаво, що М.Фрунзе задовольнив це прохання, виділивши потяг і три вагони для 28 домовин найбільш шанованих інгушів, серед яких виділялися ад'ютант комбрига Муталієв та командир 1-го полку С.Азієв. З усього виходило, що ставлення до кавказців у «червоного» командування було кращим за їх ставлення до червоноармійців-слов'ян. Останніх, як правило, ховали в братерських могилах прямо на полі бою, часто навіть не зібравши документів і не повідомляючи близьких про їх загибель. В цій справі не все було просто. М.Фрунзе добре відчував настрій інгушів, які запросто могли дезертирувати з Червоної армії після відмови командування. Їм якраз тільки і був потрібен привід. Вже рухаючись з Мелітополя на Попівку інгуші заявляли, що їдуть зовсім не до Волновахи, а «повертаються на Кавказ». В настільки відповідальний момент подібні інциденти М.Фрунзе потрібні не були, і «червоне» командування в спілкуванні з горянами стало толерантнішим.

В той час, коли махновці що є сили розгнали з Царекостянтинівки «осіб кавказької національності», 10 грудня 1920 р. М.Фрунзе наказував військам почати звужувати коло охоплення. Поки що все йшло згідно плану. Н.Махно сам рухався у пастку. М.Фрунзе відчував, що успіх йде йому прямо до рук. Він таки створив «торбу» з близько 140 000 бійців і, як висловився С.Будьонний, «здавалось, він [Махно] сам залазив в мішок»². 140 000 «червоних» проти 4 000 махновців — це співвідношення приводило М.Фрунзе у захват від близького триумфу. Цей переможний настрій Є.Лихаревський коментував так: «Рух партизан в південному напрямку вітався «червоним» командуванням, бо, знижуючись на південь, партизани фактично йшли в тупик»³.

З ранку 13 грудня 1920 р. М.Фрунзе наказував В.Лазаревичу всіма силами перейти в загальний наступ, «безжалюбно знищуючи всі зграї. До 16 грудня в смугі наступу до Азовського узбережжя не повинно залишитися жодного бандита». Наголошувалося, що всі задіяні військові підрозділи повинні наступати «узгоджено, плече в плече з сусідом, не залишаючи проміжків без вогневого зв'язку. Враховуючи рухливість супротивника, мати в тилу достатні резерви, і по мірі просування збільшувати бойовий порядок в глибину. В жодному разі на займати лінійного строю неперервним слабким ланцюгом.» Дбайливо організувати зв'язок і по фронту, й в глибину. Розвідку вести безперервно, широко використовуючи авіацію. Північна група Р.Ейдемана повинна була зайняти лінію Туркенівка – Старий Керменчик – Новопетриківка – Красноселівка, створивши другу лінію загородження з півночі. Р.Ейдеман мусив бути готовим за наказом В.Лазаревича вдарити в будь-якому напрямкові по махновцям⁴. Не дивлячись ні на що, М.Фрунзе все таки допускав можливість махновського прориву.

Тим часом, дізнавшись про наближення Н.Махна, Т.Удовиченко вирішив відбити у ворога Новоспасівку, аби зустріти гуляйпільське начальство в себе вдома, в якості переможця. За даними Бердянської повітової НК, Т.Удовиченко із загоном всього у 300 чоловік й з 2 кулеметами зненацька напав на станицю. Два взводи «червоних» курсантів⁵ та два ескадрони 3-го полку 2-ї спішеної кавдивізії були частково порубані, частково захоплені в полон⁶. Комуністи з їх числа були страчені⁷. «Рубали всіх, хто попався, навіть дітей» (звідки вони в кавполку? — *Авт.*). Махновці захопили в селі 2 гармати, 7 кулеметів, обози, знищили місцевий, шойно організований комуністами, ревком. В зв'язку з цим в Бердянську почали «циркулювати» панічні чутки про наступ 3 000 удовиченківців на місто⁸.

Одним з найбільших трофеїв Т.Удовиченка виявилася наявність добре діючого телефонного і телеграфного зв'язку з Бердянськом. Не гаючись, отаман надіслав до міста ультиматум з вимогою звільнити селян та махновців з місцевої тюрми і очистити Бердянськ від «агентів Радянської влади». Попереджувалося, що в противному разі повстанці захоплять місто і знищать всіх комуністів⁹.

Варто зазначити, що бердянські комуністи вже давно не знали почуття міри в своїх характеристиках повстанцям і їх Батьку, навмисно дратуючи останнього і тим самим накликаючи собі на голову біду. Ну хто, скажіть, їх смикав за язика й примушував вигадувати нісенітницю, коли 4 жовтня 1920 р. бердянські «Ізвестія» писали, що у махновців «немає політичної програми», а Н.Махно в 1919 – 1920 роках «просто носився з місця на

¹ 22 квітня 2006 р. газета «Сердало», зокрема, писала: «...сама бригада З.Яндієва розгромила війська знаменитого Н.Махна й заставила його поїхати за кордон». Спасибі за гарні слова, але Н.Махно поїхав з Попівки не за кордон, а в Бердянськ, який навряд чи можна назвати закордонним містом.

² Буденный С. Пройденный путь. Т. 3. — М., 1971. — С. 72.

³ Лихаревский Е. «Андреевский конфуз» // Армия и революция. — 1921. — № 4/5. — С. 115.

⁴ М.В.Фрунзе на фронтах гражданской войны. — М., 1941. — С. 462 – 463.

⁵ ЦДАВОВУ. — Ф. 24. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 19.

⁶ Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. — К., 1993. — С. 512.

⁷ Белый П.Ф., Дышлевой П.С. Единство действий в защиту завоеваний революции: боевое содружество трудящихся Украины и России в борьбе против кулацкой вооруженной контрреволюции (конец 1920 – 1922 гг.). — К., 1988. — С. 94.

⁸ ЦДАВОВУ. — Ф. 24. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 19.

⁹ Савченко В. Махно. — Х., 2005. — С. 323.

місце, знаходячи дике задоволення у вирі гульні й убивств. Це... ненормальна людина, яка знаходить втіху у звірячих вбивствах.»¹ Навіть у звичайної людини, яка прочитає про себе щось подібне, виникне жагуче бажання навідатися в Бердянськ й розібратися з видавцями газети. Коли ж у вас під рукою кілька тисяч загартованих у багаторічній партизанській війні бійців, то бажання це може стати просто непереборним.

Вранці 11 грудня 1920 р. махновці почали організовано покидати Попівку. Їх авангарди зранку виїхали на південний-схід і схід. Потім, прикрившись ар'єргардом, головні сили махновців вирушили в район Новоспасівки. Після цього до с. Попівки прибула розвідка Зведеної дивізії курсантів². Місцеві жителі дезінформували її, розказавши, що махновців стояло постоем багацько, не менше 6000 – 7000 чол. Розвідники також піймали в селі двох дезертирів з 2-го кінного корпусу РСЧА, які підтвердили, що махновці покинули село уранці. Також розвідка доносила, що махновці уночі збиралися гнатися за «інгушами» й робити напад на ст. Великий Токмак і Чернігівку³, але потім передумали, зібрали підводи і, за свідченням червоноармійця, який втік з полону, пішли на с. Білоцерківку.

Прочитавши ці донесення, начдив Зведеної зенацька дійшов думки, що «при великій рухливості супротивника, його рух тепер на південь, можливо, є чисто демонстративним, з тим, щоб потім повернути на північ»⁴. Про свої побоювання він негайно повідомив Мелітополь. Справді, якщо роздумувати логічно, то одразу після об'єднання з Т.Удовиченком Н.Махно повинен був спробувати знайти щілину в ланцюгу обступаючих його частин, аби вирватися з оточення, а не «возитися» з Бердянськом. В.Лазаревич насторожився. Настрої «червоного» командування у війні з махновцями 1920 – 1921 рр. були дуже мінливі. Н.Махна то розцінювали як повного нездару, то зенацька починали вважати мало не військовим генієм на кшталт Наполеона Бонапарта. І навпаки, в залежності від підозр, що роїлися в головах комбригів, начдивів та командармів.

А махновці тим часом по дорозі до Новоспасівки захопили село Андріївку, де взяли в полон бійців місцевого загону Комітету незаможних селян⁵ та працівників Бердянської НК, що приїхали розправлятися з селянами. За розпорядженням Н.Махна всі вони, а також радянські працівники і місцеві комуністи, загалом близько 30 чоловік, були порубані повстанцями⁶. Серед махновців ніколи не було професійних катів. Страту виконували «добровольці на рубку», люди, які в такий спосіб, як правило, помщались радянській владі за завдані нею кривди.

Опівдні 11 грудня 1920 р. маневрові групи Н.Махна та Т.Удовиченка об'єдналися. Розвідка розташованої в околицях Бердянська 2-ї спішеної кавбригади змогла довідатись і повідомити про це В.Лазаревича не раніше 21 години. Доповідалося, що чисельність махновців після об'єднання зросла до 5500 – 6000 чол.⁷ І до Бердянська їм залишалося всього 16 км по прямій.

Захисники «червоного» Бердянська

Історіографія і краєзнавство радянської доби дуже не любили говорити про роль 2-ї спішеної кавалерійської бригади в подіях Азовської операції грудня 1920 р. Але саме цей військовий підрозділ мав охороняти Бердянськ від махновської небезпеки, і саме його бійці ночами стояли в дозорах навколо міста. 2-а спішена кавбригада чотиріполкового складу була передана влітку 1920 р. 4-й армії В.Лазаревича зі складу 13-ї армії РСЧА. Бригада почала формуватися влітку 1920 р. в Приазов'ї, на території теперішніх Донецької і Ростовської областей. Наприклад, її 4-й кавалерійський полк робив це в м. Таганрог. Потім, з початком врангелівського наступу на Таврію, частини кавбригади, ще до закінчення формування, в пішому порядку перекидалися по лінії Маріуполь – Бердянськ – Преслав прямісінько на фронт. Звідси і така сміховинна якість підрозділу — «спішена кавалерійська бригада». Деякі з джерел, наприклад, начдив 42 Сфімов, називають бригаду не «спішеною», а «змішаною», що теж, в принципі, правильно, бо частина її бійців, а командний склад так точно,

¹ Известия Бердянского уездного ВРК и парткома. — 1920. 4 жовтня.

² Зведена дивізія курсантів була сформована 20 жовтня 1920 р. з числа учнів вищих командирських курсів Петрограду, Києва та Харкова, коли в ході боїв з Руською армією П.Врангеля Південний фронт РСЧА потребував негайних підкріплень. В документах РСЧА цей підрозділ іноді паралельно проходить як Зведена стрілецька дивізія Південного фронту.

³ В с. Чернігівка розташовувався штаб 3-го кінного корпусу М.Каширіна.

⁴ Павлов П.А. Выводы из опыта борьбы с Махно дивизии курсантов в ноябре-декабре 1920 и январе 1921 года // Армия и революция. — 1921. — № 2/3. — С. 107.

⁵ Комітети незаможних селян (КНС, комнезами) — прокомуністичні, воєнізовані селянські організації, покликані розпалити в українському селі класову боротьбу й забезпечити виконання внутрішньої політики радянської влади. Засновані з травня 1920 р. На КНС покладалося здійснення грабіжницької продрозкладки та інших заходів політики «воєнного комунізму», зокрема, боротьба на місцях з антикомуністичним повстанством. Загони КНС озброювалися за державний кошт, коні та харчі комнезамівським загонам дозволялося реквізувати в «куркулів». Н.Махно охарактеризував сутність КНС словом «багно». Існували до 1933 р.

⁶ Кубанін М. Махновщина. — Л., 1926. — С.116; ЦДАВОВУ. — Ф. 4. — Оп. 1. — Спр. 566. — Арк. 27.

⁷ РДВА. — Ф. 15. — Оп. 1. — Спр. 275. — Арк. 269.

все-таки їздили кінями. Штаб кавбригади і її командир, товариш Бондарєв, знаходилися в Бердянську. Місцева влада його бійців не особливо жалувала. За словами Єсаулова, підрозділи 2-ї спішеної мали «вбивчо-жалюгідний вигляд». Вбивчо-жалюгідний вигляд прикрашала батарея тридюймових гармат. В якості основи бердянського гарнізону з листопада 1920 р. в місті квартирував 4-й кавалерійський полк кавбригади, що продовжував формуватись¹. Майбутні перспективи були окреслені перед спішеними бійцями і командирами досить чітко: «бригада... була призначена... для розгрому банди Махна»².

Комбриг Бондарєв паралельно з головною посадою став начальником міського гарнізону наприкінці листопада 1920 р. Він розмістив штаб бригади й управління гарнізоном в готелі «Вікторія» на Азовському проспекті. Там загосподарював його ад'ютант Михайло Яковлев. В наказі № 3 начальника гарнізону від 22 листопада 1920 р. вказувалося, що всі військові частини, які знаходяться у місті, мають в дводенний строк зареєструватися у комбрига»³.

Зазначимо, що командування 2-ї спішеної бригади отримало наказ за підписом М.Фрунзе про оголошення махновців поза законом через штаб 13-ї армії лише 5 грудня 1920 р. М.Фрунзе настільки був впевнений в успіху Гуляйпільської операції, що не обтяжував себе розсилкою наказів на периферію бойових дій. Війна з махновцями йшла вже дев'ять днів (з 27 листопада по 5 грудня 1920 р.), відбувалися кровопролитні бої, в яких вже загинули тисячі людей, а 2-а спішена кавбригада стояла скраю і не мала офіційного наказу.

Якщо вірити спогадам Лева Задова, червоноармійського коменданта Бердянська, то вже наступного дня після засідання махновського РРПУ/м/ в с. Федорівка в Бердянську, через розвідників, стало відомо про плани махновського нападу⁴. Як і водиться в невеликих містах, інформація впливла назовні, розійшлася по місту й викликала паніку. Бригадна розвідка й надалі намагалася в міру своїх сил слідкувати за рухом та поведінкою махновців в навколишніх селах. Це теж було надзвичайно важливою справою, бо «Бердянськ [був] охоплений панікою. Згідно чуток, Удовиченко готується напасти на місто. Загін махновців в 300 чол. людським поголосом роздутий до 3000»⁵.

Комбриг Бондарєв періодично інформував про махновські справи секретаря окружного комітету Волковича, голову окружного виконкому Т.Міхеловича і члена бюро військового комісаріату м. Бердянська С.Кару, виступаючи на засіданнях окружкому. На цих же засіданнях в якості постійного члена був присутній голова дорожньо-транспортної НК⁶ ст. Бердянськ Овчаренко. Офіційно, він з 1918 р. рахувався більшовиком, але «за сумісництвом» був також таємним агентом анархо-махновців. Всі розмови і плани бердянських комуністів і охороняючих їх вояків вчасно докладалися Н.Махну через агентурну мережу. Після 7 грудня 1920 р. Овчаренко залишив Бердянськ і приєднався до РПАУ/м/⁷. Перед цим він встиг докладно вивчити всі плани більшовиків по обороні міста з дислокацією частин включно⁸.

Інформація щодо махновських намірів відносно Бердянська була негайно передана Бондарєвим в Мелітополь. В.Лазаревич відповів комбригу, що Н.Махно не здійснить нападу на Бердянськ, бо «південніше Бердянська стоять червоні частини». Йшлося про два полки бригади, що стояли на косі та в Матроській слободі. І комбриг повірив командарму. Пізніше радянські історики П.Білий та П.Дишлевий закидатимуть, що «командування 2-ї спішеної кавбригади, яке знаходилося в Бердянську, скептично відгукнулося стосовно можливості наступу на місто й жорстоко поплатилося за це»⁹. Так, бійці 2-ї спішеної зповна поплатилися за надмірну довіру їх командирів до думки начальства і їхнє невігластво у військовій справі.

Намагаючись проконтролювати оточуючу Бердянськ місцевість, кілька полків бригади, цілими й поескадронно були недбало розіслані командуванням по навколишнім селам в якості окупаційних та каральних частин, що дало махновцям прекрасну можливість порозбивати їх поодинокі. 1-й та 2-й полки спочатку стояли «південніше Бердянська», але згодом були висунуті в Старопетрівку та Новопетрівку, аби прикрити Бердянськ зі

¹ БКМ – Арх: Воспоминания Тимченко Степана Игнатьевича, участника событий отражения налета банды Махно 12 декабря 1920 г. — С. 1.

² БКМ – Арх: Воспоминания Л.И.Задова. — С. 3.

³ ДАЗО. — Ф.Р. 73. — Оп. 1. — Спр. 87. — Арк. 30.

⁴ Цей факт знаходить підтвердження в спогадах Кузьми Кривоносова (БКМ НВ – 4556: Бердянск в годы гражданской войны (Воспоминания старого большевика Кривоносова Кузьмы Михайловича). — С. 8.

⁵ Смирнов Т. Бронепотяг № 4. — Запоріжжя, 1962. — С. 56.

⁶ ДТНК (дорожньо-транспортна надзвичайна комісія) організовувалися в радянській Росії починаючи з серпня 1919 р. для боротьби з «ворожими елементами» на залізничному транспорті і нагляду за його діяльністю. Працювали по спеціальним інструкціям, затвердженим ВНК. Підкорялися губернському залізничному відділу НК.

⁷ Заяви Л.Задова про те, що Овчаренко перебував у махновців «на посаді командира «Чортової сотні» (тобто «Чорної сотні» — елітного підрозділу РПАУ/м/) (БКМ – Арх: Воспоминания Л.И.Задова. — С. 4), слід вважати виявом некомпетентності. Командиром «Чорної сотні» з серпня 1919 р. до лютого 1921 р. беззмінно був Г.Троян («Гаврюша»).

⁸ БКМ – Арх: Воспоминания Л.И.Задова. — С. 5.

⁹ Белый П.Ф., Дышлевой П.С. Единство действий в защиту завоеваний революции: боевое содружество трудящихся Украины и России в борьбе против кулацкой вооруженной контрреволюции (конец 1920 – 1922 гг.). — К., 1988. — С. 94.

сходу. 4-й полк до 12 грудня 1920 р. залишався в місті, тримаючи штаб на Воронцовській вулиці. 3-й полк складав гарнізон Новоспасівки. 7 та 10 грудня 1920 р. всі ескадрони 3-го полку 2-ї спішеної кавбригади були перебиті Т.Удовиченком.

6 грудня 1920 р. керманічі бердянських комуністів разом з командуванням 2-ї спішеної бригади сіли випрацьовувати план дій на випадок нападу махновців. Розповіді Єсаулова про те, що бердянські комуністи перейшли на казармовий стан вже на наступний день після початку бойових дій, тобто 28 листопада 1920 р., слід вважати свідомою дезінформацією читачів¹.

Організацію оборони ускладнювала відсутність залізничного зв'язку. Гілка Бердянськ – Пологи не працювала. Підкріплення по ній до міста перекинути було ніяк не можна. «Червоні» бронепотяги теж могли доїздити в напрямку Бердянська тільки до ст. Єлизаветівки, бо далі, в 20 км. на північний-захід від Бердянська, був ще з літа 1920 р. підірваний залізничний міст². За місяць радянської влади ніхто його не відремонтував, і тепер бронепотяги, що чухкотіли по залізничній гілці Верхній Токмак – Бердянськ, до останнього не доходили. Хоча надії на їх гармати все одно були примарні. Бронепотяги призначались для того, аби застосувати їх під час можливого прориву махновців на захід, в тили 4-ї армії РСЧА, а зовсім не для захисту провінційного начальства. Але й це завдання бронепотягам було виконати складно, бо на ділянці залізниці ст. Пологи – Великий Токмак полотно теж було несправне³.

Тому всі надії бердянський гарнізон та влада вирішили покласти лише на власні сили. Було вирішено, що всі комуністи та комсомольці мають бути в негайному порядку мобілізовані й прикріплені до загонів та визначених бойових дільниць. 1-й загін, під керівництвом П.Дудко, повинен був базуватися в будинку окружного земельного управління по вул. Зеленій. 2-й загін під командуванням начальника «ЧК» Денисова теж базувався на Зеленій. 3-й загін, яким командував безпосередньо Т.Міхелович, мав розташуватися «південніше Бердянська», тобто на косі. Це було найбільш зручне місце для начальника при захисті міста. 4-й загін мав базуватися в районі пошти та телеграфу по Італійській вулиці. Крім цих чотирьох, в місті малися ще два комуністичних загони («загін Бобіка», та «загін комісара продзагону»), яким через невелику кількість бійців не присвоїли порядкових номерів⁴.

Окремої згадки заслуговує місцева ЧОП (Частина особливого призначення). В Бердянську ЧОП була комсомольською, в неї записували парубків одразу після їх вступу до міської комсомольської організації. Причому приймали всіх, навіть 16-річних підлітків. Наприклад, Тетерева Івана, 1904 року народження. Коли в останнього через рік помруть батьки, його відправлять в дитячий будинок як соціально неспроможного, проте, в грудні 1920 р. цей хлопчак з гвинтівкою ходив Бердянськом у складі комсомольського патруля і затримував підозрілих перехожих, а потім намагався відстояти місто від нападу махновців⁵. Бійці ЧОПу називали себе не інакше як «комуністичним батальйоном», хоча ні кількістю, ні причетністю до армійських структур це формування похвалитися не могло. Штаб ЧОПу знаходився в будинку колишнього повітового дворянського зібрання⁶ на розі Італійської та Біржового проспекту. Керував «частиною» високий стрункий молодик — Микола Селіверстов. Нарешті, саме до складу ЧОП ревком Бердянська напередодні нападу вирішив влити всіх мобілізованих членів комуністичної парторганізації і профспілки⁷.

Окрім цього, в наявності був караульний батальйон, якого Єсаулов цютливо називає «місцевим»⁸, та комендантська сотня повітового військкомату, яку Єсаулов чомусь називає «червоною». Загалом невійськові озброєні частини захисників міста, за підрахунками Єсаулова, налічували до 300 чоловік⁹, призначених, в основному, для проведення каральних акцій у повіті: розстрілів і забирання в заручники непокірних селян.

Комуністична та комсомольська організації міста в повному складі були мобілізовані на захист «червоного» Бердянська. Але їх кількість була невеликою. За даними зведення інформаційного відділу ЦК КП(б)У про партійну роботу в Олександрівській губернії від 9 грудня 1920 р., в Бердянському партосередку нараховувалося лише 60 членів партії¹⁰.

¹ Єсаулов. Налет Махно на Бердянск // Летопись революции. — 1924. — № 3. — С. 82.

² Лихаревский Е. «Андреевский конфуз» // Армия и революция. — 1921. — № 4/5. — С.117.

³ Павлов П.А. Выводы из опыта борьбы с Махно дивизии курсантов в ноябре-декабре 1920 и январе 1921 года // Армия и революция. — 1921. — № 2/3. — С. 105.

⁴ БКМ – Арх: Воспоминания Л.И.Задова. — С. 4 – 5.

⁵ БКМ – Арх: Воспоминания комсомольца 20-х годов Тетерева Ивана Кузьмича. — С. 1, 6.

⁶ В радянські часи там знаходився міський будинок культури.

⁷ БКМ НВ – 4556: Бердянск в годы гражданской войны (Воспоминания старого большевика Кривоносова Кузьмы Михайловича). — С. 8.

⁸ Єсаулов. Налет Махно на Бердянск // Летопись революции. — 1924. — № 3. — С. 84.

⁹ Єсаулов. Налет Махно на Бердянск // Летопись революции. — 1924. — № 3. — С. 84. В радянській історіографії це число іноді неправильно трактувалося як кількість членів партійної організації Бердянська в грудні 1920 р. (Незнамова Т.М. КП(б)У України — організатор трудящихся масс на разгром махновщины. — К., 1971. — С. 11).

¹⁰ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 1 – 5. — Спр. 630. — Арк. 2.

Отже, 300 чол. напіввійськових, плюс невизначена кількість спішених кіннотників. Напевно, останніх було багато, інакше їх число було б наведене. Комеск С.Тимченко говорить, що лише в одному 4-му кавполку налічувалося до 3000 чол.¹ Для кавполку це занадто багато, але, можливо, С.Тимченко помилився і навіть чисельність усієї спішеної кавбригади.

Нагадаємо, що кавалерійський полк РСЧА був організаційно самостійною тактичною адміністративно-господарчою одиницею. За штатним розкладом від липня 1919 р., в чотириескадронний полк кавалерійської дивізії мусило входити 1152 чол.², в ескадроні повинно було бути по 210 чоловік. З 1-м, 2-м, 4-м та рештками 3-го полків спішених кіннотників набиралася цілком достатня кількість солдат для організації повноцінної оборони міста. Враховуючи це більше шансів було за те, що оточені з усіх боків махновці все ж таки не зважаться на штурм міста, побоюючись потрапити в «казан».

«Бердянський розгром»

Комсомолец Іван Скориков на початку грудня 1920 р. працював політичним контролером пошти м. Бердянськ.³ Дивна професія. Перше, що спадає на думку, це обов'язки цензора, що люструє кореспонденцію. Але все було не так. В обов'язки парубка входило невідлучно знаходитися біля телефонного комутатора і особисто, власноруч, з'єднувати телефонуючих з керівництвом міста. Як правило, коли дзвонило начальство. Але вночі з суботи на неділю 11 грудня 1920 р. в Бердянськ з Новоспасівки подзвонив Батько Махно і зажадав з'єднати його з головою Бердянського ревкому Тевієм Міхеловичем. Відмовити «бандиту», армія якого стояла «під стінами» міста, комсомолец не зміг. Два «старих революціонери» стали балакати про справи.

Керівник бердянських комуністів Тевій (Тев'є) Мойсейович Міхелович (1896 – 1920) народився в м. Олександрівську, в єврейській родині торговця бакалійними товарами. Здібному хлопчику вдалося закінчити місцеве комерційне училище із золотою медаллю, але в медичний інститут, як на його думку, Т.Міхеловича не прийняли через належність до кагалу. Довелося їхати вчитися у Харків на ветеринара. В 1917 р. Т.Міхелович кидає остогидле навчання й вступає у РКП/б/. В січні 1918 р. він вже висувається на керівні посади, стає головою Олександрівського повітового ревкому. В 1920 р. служить комісаром 46-ї стрілецької дивізії РСЧА. З жовтня 1920 р. Т. Міхелович займає посади голови Ради робітничих і селянських депутатів м. Бердянська та голови Бердянського ревкому.

Тут треба не забути, що коли на початку 1918 р. Т.Міхелович був головою Олександрівського ревкому, то анархо-комуніст Н.Махно був його підлеглим, членом ревкому й головою слідчої комісії, яка проводила «червоний терор» в повітовому місті. Правда, на цій посаді Н.Махно довго не затримався. В нього був інший підхід до революційного терору, аніж у більшовиків. Нині ж Н.Махно і Т.Міхелович знаходилися по різні боки барикади. Коли Т.Міхелович брав телефонну трубку, він не міг не розуміти, що ця розмова вирішує справу його життя і смерті.

Н.Махно довів до Т.Міхеловича свої умови, виконавши які останній міг вберегти місто від нападу. Як і Т.Удовиченко, Н.Махно жадав відпустити бранців з тюрми, в противному разі погрожуючи розгромом. Стару бердянську в'язницю, як ми знаємо, махновці наївно висадили в повітря восени 1919 р., але ця установа з усіма своїми функціями перекочувала в інше приміщення. Нововиготовлені ґрати і достатня кількість охоронців допомагали комуністам створювати в'язниці де заманеться. Т.Міхелович відмовив Н.Махну. Піти на пропозицію Батька значило для нього піти під трибунал⁴. Н.Махно розумів це і дав старому товаришу час подумати, до першої хвилини 12 грудня 1920 р.

Бердянці розмірковували про ступінь розумової розважливості Н.Махна. Безумовно, Н.Махно не дурень. Хто завгодно, але не дурень. А раз він не дурень, значить, він має зрозуміти, що Бердянськ є для його війська тупиком. Тут впираються в море залізнична гілка з Поліг і три ґрунтових шляхи, «прохідні тільки для

¹ БКМ – Арх: Воспоминания Тимченко Степана Игнатьевича, участника событий отражения налета банды Махно 12 декабря 1920 г. — С. 1.

² Дерябин А.И. Гражданская война в России 1917 – 1922: Красная армия. — М., 2000. — С. 30.

³ Збереглися спогади колишнього комсомольця І.Скорикова. Іван Скориков народився в Маріуполі в родині робітника ливарника, й з молодих років працював на металургійному заводі «Нікополь». З початком революції 1917 р. він вступив до загону Червоної гвардії, а потім — й Червоної армії. В 1919 р. після поранення він був відпущений додому, й в січні 1920 р. в Бердянську був одним з організаторів місцевого комсомольського осередку. Пізніше, в 30-х роках автор працював секретарем Ногайського парткому. В 1937 р. він звинувачувався в причетності до однієї з катеринославських підпільних груп шкідників. Не витримавши тиску, І.Скориков захворів на психічну хворобу, яка й врятувала йому життя. Після одужання працював у Бердянську на Першотравневому заводі. Учасник другої світової війни. Повна назва рукопису — «Из личного воспоминания fundатора организации Бердянского Ленинского коммунистического союза молодежи 12 января 1920 года Скорикова Ивана Ивановича».

⁴ БКМ – Арх: Из личного воспоминания fundатора организации Бердянского Ленинского коммунистического союза молодежи 12 января 1920 года Скорикова Ивана Ивановича. — С. 5.

махновців»¹. А раз Н.Махно розуміє це, то він не стане нападати на місто. Але гарантій махновської розважливості ніхто дати не міг. Це прокляте питання мусив вирішити для себе кожен бердянець особисто. І не лише бердянець.

11 грудня 1920 р., після довгих роздумів, командарм В.Лазаревич зненацька перемінив своє ставлення до намірів Н.Махна в Азовській операції. Поїздка тачанок РПАУ/м/ на південь, здійснена в останні два дні, яка ще вчора так підняла настрій «червоним стратегам», почала видаватися все більше й більше підозрілою. А чи не морочить нам Н.Махно голову з цим своїм рухом на Бердянськ? І чи справді він не розуміє, що це пастка? Можливо, він і не такий дурний, як вважає М.Фрунзе? Адже є і протилежні оцінки його полководницьких талантів. В.Лазаревич терміново сів перевіряти диспозицію частин своєї армії і залишився незадоволений їх розташуванням в районі Ногайська та болгарських колоній. Заслон на захід від Бердянська, біля берегів Азовського моря, був, на його думку, дуже слабеньким. Підозри В.Лазаревича підкріпила інформація, наведена членом РВР Південного фронту Вагером, який разом з Белою Куном приїхав в розташування 4-ї армії.

Вагер інформував командування про те, що в планах Н.Махна є спроба захоплення й пограбування великих міст з метою підняття свого престижу. «Наша розвідка виявила підготовку махновців до походу на Мелітополь, Бердянськ» — запевняв член РВР². Тут було над чим задуматися. Ну, ладно, Бердянськ. Це було заплановано заздалегідь. Але як Н.Махно може планувати захопити Мелітополь, місце розташування штабу 4-ї армії В.Лазаревича, мозок Азовської операції? Адже Мелітополь знаходиться в глибокому тилу наступаючого фронту. Йти напролом не в махновських звичаях. В.Лазаревич схилився до думки, що реально це можна було зробити тільки у випадку прориву махновців на захід з-під Бердянська понад берегом Азовського моря. Тоді махновці справді могли на швидкості об'їхати правий фланг 4-ї армії, щоб потім, залишивши «червоні» війська позаду, вдарити прямо по ставці В.Лазаревича. На думку командарма, Н.Махно запросто міг зважитися випробувати удачу в подібній авантурі. Тоді його рух на Бердянськ був просто демонстративним маневром. Ну, можливо, він і спробує напасти на Бердянськ, зайняти місто, якщо не зустрінє в ньому належного опору, але все одно потім чимдуж попре на захід. І В.Лазаревич вирішив підстрахуватися.

Треба було максимально ущільнити оборону 4-ї армії на південно-західному фланзі. Для цього В.Лазаревич в терміновому порядку на 12 грудня сформував окрему групу начдива 2, в яку увійшли кращі сили угруповання. Крім 2-ї Донської дивізії її начдив отримав у підпорядкування Окрему Інтеркавбригаду та 3-ю бригаду Зведеної дивізії курсантів, а також, за рахунок Бердянська, 2-у спішену бригаду. За спинами цієї групи розташувався, зсунувшись на південь, 3-й кінний корпус в повному складі. Коли в Мелітополь дійшла інформація, що махновці зайнявши Новоспасівку і погрожують бердянським комуністам нападом на місто, це було сприйнято лише як запущена ворогом дезінформація. В.Лазаревич вже нікому не вірив. Бердянськ приносився в жертву. Крайній випадок, на думку командарма, настав.

Доля бердянських комуністів не цікавила вищих діячів аж ніяк. Ніхто нікуди їх евакуювати не збирався, хоча це можна було організувати за допомогою суден Азовської військової флотилії, зокрема, наявних у ній двох криголамів. До речі, гармати та кулемети цих суден, підведених до Бердянського порту, взагалі могли зробити Бердянськ недоступним для махновців, принаймні здорово допомогли б у його обороні, але цього також ніхто не зробив. Навіть якщо припустити, що штормова погода завадить суднам флотилії виконати подібне завдання, був ще один варіант порятунку. Можна було залишити місто, відступити на косу, перекопати її в самому вузькому місці в кілька рядів і на цьому вузькому фронті відбиватися від махновців хоч до потопу. Проте, і цього зроблено не було. Найгіршим в ситуації, що склалася, було те, що бердянським комуністам неможливо було навіть просто сховатися. Принизливість цього кроку, напевно, не зупинила б їх, якби радянська влада не була владою нового типу. Ухильна поведінка для комуністів Бердянська була не менш небезпечною, ніж спроба опору, тому що вищестоячі власті гарантовано б звинуватили їх в боягузстві, саботажі й дезертирстві, що, в свою чергу, автоматично означало трибунал і вищу міру покарання. Наслідувати Овчаренка і зустрічати махновців хлібом-сіллю теж вже було пізно. Так що єдиним варіантом врятувати життя була спроба відбитися.

Пізніше учасники подій з «червоного» боку, наприклад, І.Стрельбицький, наступним чином пояснювали, чому війська Червоної армії не прийшли на допомогу місту: «Махно, готуючись до нападу, створив видимість підготовки до наступу на Мелітополь, надіючись на вихід наших частин з району Ногайськ – Бердянськ. І тим самим дезорієнтував наше командування»³. Думка В.Лазаревича швидко спустилася на місця. І командири «червоних» частин, і керівники «червоного» Бердянська почали зважати на те, що Н.Махно їх, можливо, просто дурить, лякає, відволікає увагу від своїх дійсних задумів. В.Лазаревич тим часом почав діяти. 11 грудня 1920 р. по прямому проводу він наказує підпорядкувати частини 2-ї спішеної кавбригади начдиву 2-ї Донської дивізії. В 00 год. 20 хв. 12 грудня невсипущий В.Лазаревич присилає наказ в Ногайськ начдиву 2 про необхідність ретельної підготовки до можливого прориву махновців на ділянці його дивізії. Наказ містив розгорнуті вказівки,

¹ Есаулов. Налет Махно на Бердянск // Летопись революции. — 1924. — № 3. — С. 82.

² Стрельбицкий И.А. Ураган. — М., 1977. — С. 141.

³ Стрельбицкий И.А. Ураган. — М., 1977. — С. 141.

як належить розташувати військові частини в районі Ногайська, аби махновці не прошмигнули тут на захід. Заключним акордом цієї пертурбації став наказ підрозділам 2-ї спішеної таємно вийти з Бердянська на захід, зайняти на фронті лінію між селами Дмитрівка та Іванівка (Луначарське)¹ і вперто обороняти її. «Червоне» командування давало подібний наказ також з перспективою остаточно приманити махновців до Бердянська, який залишався практично беззахисний. Інтеркабригада, яка до цього стояла в Іванівці і навіть в с. Куцоми, практично поряд з Бердянськом, відтягувалася в тилловий дивізійний резерв до Ногайська. Думалося, що якщо махновці й прорвуть в цьому місці фронт 2-ї кавбригади, то Інтеркабригада підстрахує їх.

Розв'язка повинна була наступити вже швидко. За планами В.Лазаревича, 12 грудня 1920 р. північна завіса військ мала почати рішучий наступ. Проте, цим планам не судилося здійснитися через одну дрібну обставину. В наказі, переданому 2-й спішеній кавбригаді в Бердянськ, не вказувалося конкретно, наскільки швидко цей наказ слід виконати. Вночі, відразу по отриманню? Начебто так, бо планувалося таємно покинути місто, а зробити це найкраще у темряві. Але вночі виходити з міста у степ страшно, особливо коли поряд махновці. І тому командування 2-ї спішеної вирішило виконати наказ вранці 12 грудня 1920 р. і піти до Іванівки – Дмитрівки вже по відноті. Цим невеличким зволіканням командування 2-ї спішеної прирекло її на розгром.

Отже, ні в Бердянську, ні в Ногайську, ні в Мелітополі в другій половині дня 11 грудня 1920 р. ніхто не міг дати гарантії щодо можливого нападу Н.Махна на Бердянськ. Чим більше він погрожував це зробити, тим менше йому йняли віри, вважаючи все це ще одним махновським обманом, до яких він був так схильний. «Червоні» керівники Бердянська дуже надіялися, що Н.Махно все таки не наважиться напасти і накинути на себе зашморг остаточного оточення. Але своїм підлеглим цього, звичайно, ніхто не казав. Ця роздвоєність позиції, невпевненість важким каменем лежала на серці Т.Міхеловича.

Т.Міхелович багато про що думав, але тільки не про визволення запроторених до буцегарні бранців. Як тільки Батько Махно поклав телефонну трубку, комуністи, про всяк випадок, стали з подвоєною енергією готуватися до оборони. Власне, до захисту вони готувалися і раніше. Днем партійці та їх помічники працювали в установах, а на ніч, чомусь не особливо надіючись на славних бійців 2-ї спішеної, збиралися разом, озброювалися і чекали нальоту новоспасівців. За підрахунками бердянських комісарів, «друга махновська столиця» могла виставити до 5000 бійців², чий несподіваний візит явно б завдав клопотів повітовому начальству. Проте, Т.Удовиченко відносно Бердянська поведився пасивно. «Чекає Махна» — вирішили бердянські комуністи. І не помилилися. Махно таки прийшов.

В суботу 11 грудня 1920 р. відбулося засідання повітового комітету партії, на якому в першу чергу обговорювалося питання про проведення 12 грудня 1920 р. недільника. Суботники — само собою, але в планах комуністів було спонукати людей безкоштовно працювати ще і в неділю. Під час цього засідання присутні також почули про можливий напад махновців і ревком дав необхідні вказівки про захист міста. Для загального керівництва обороною Бердянська була створена Надзвичайна Трійка у складі голови повітового ревкому, начальника НК та військового коменданта. Як правило «трійки», в практиці комуністів використовували як органи позасудової розправи над контрреволюціонерами. В даному випадку, напевно, просто не стали вигадувати нічого нового.

О 18.00 11 грудня всі бердянські комуністи вже були в бойовій готовності. Ті з них, які вижили після подій наступного дня, згодом говорили, що їх сил для оборони було мало³. Але комуністи часто свої великі і малі поразки пояснювали тим, що в них було не досить сил. Такі пояснення треба перевіряти. Схоже, що сил для оборони було цілком достатньо. Не забуваймо, що попереджений — значить озброєний. А бердянські комуністи були вчасно попереджені про можливий напад. Місця по обороні міста теж були розподілені заздалегідь. На вечір мобілізованих розпустили, але вночі всіх військових, комуністів і комсомольців знову підняли по тревозі. Саме в цей момент командування 2-ї спішеної доповіло місцевому начальству, що отримало наказ вивести війська з міста.

В ніч 12 грудня 1920 р. комуністи з комсомольцями пішли на позиції. Причому не всі. Деякі з них, навіть відповідальні працівники, залишилися дома, з усього видно, не вірячи у можливість махновського нападу. Італійська вулиця (вул. Кірова), там, де знаходилися телеграф, телефон і пошта, була вже заздалегідь забарикадована. Зелена вулиця (нині Червона), де стояли будинки земвідділу та повітпродкому, була забарикадована теж. Караульний батальйон («карбат») та ЧОП мусили виставити в заставу частину своїх бійців. Ці загони першопочатково відігравали роль резерву, який мав кинутись в той бік, де визначиться головний напрям махновського наступу. В оборону міста пішли доблесні кати «ЧК» сухопутного і доблесні кати Особливого Морського відділу «ЧК», а також придані чекістам для охорони червоноармійці. Озброєні чекісти вийшли на Петропавлівську площу і вручили себе в підпорядкування ревкому.

¹ РДВА. — Ф. 1025. — Оп. 1. — Спр. 53. — Арк. 27.

² Есаулов. Налет Махно на Бердянськ // Летопись революции. — 1924. — № 3. — С. 84.

³ Там само. — С. 84.

Є цікава інформація про те, що махновський напад очікувався зі східного боку й «на партійних зборах було вирішено прийняти бій за межами міста»¹. З іншого джерела відомо, як це збиралися зробити: «на підступах до міста й на горі» в ніч з 11 на 12 грудня 1920 р. «була встановлена засада». Її чисельність і місце перебування залишаються невідомими. Ясно тільки те, що засада себе не виправдала, і те, що вона була зроблена бійцями 2-ї спішеної. Навколо всього міста були встановлені пости та дозори. В ніч з 11 на 12 грудня ЧОП виділив зі своїх лав патрулі, які ходили по місту. Особливу увагу комсомольці звертали на Гору. Наверху неї розташовувалися сади з виноградниками, і патрульним здавалося, що це саме підходяще місце для концентрації «бандитів»².

В ніч на 12 грудня погода була тиха, пройшов невеличкий сніг. Земля побіліла і стало видно набагато далі. Мешканці міста, які ще не встигли звикнути до комуністів, з острахом чекали махновців.

Першою фазою бою за Бердянськ слід вважати розгром махновцями увечері 11 грудня 1920 р. в станиці Петровська 1-го та 2-го полків 2-ї спішеної кавбригади. Ці підрозділи стояли якраз на дорозі з Новоспасівки на Бердянськ. Під час бою один з полків кавбригади підняв заколот і в повному складі перейшов до махновців³. Зведення № 14 Олександрівського губревкома від 20 грудня 1920 р., повідомляючи про цю подію, говорило, що в районі ст. Новоспасівська та Петровська махновці «перерізували всіх радянських службовців й роззброїли 4-й полк⁴ 2-ї бригади». Далі зведення повідомляло, що «банда намагається прорватися в Маріуполь й на Дон»⁵. Події цього вечора в Ново- та Старопетрівці відбилися й в «Історії міст та сіл Української РСР». Остання повідомляла, що банда Удовиченка перебила в Новопетрівці весь радянський актив, відступаючи до Маріуполя⁶. Безумовно, перед нами приклад того, як самі махновці розповсюджували чутки потрібного їм змісту, аби дезорієнтувати супротивника. Зі слів махновців виходило, що навіть в ніч з 11 на 12 грудня 1920 р. ніхто на Бердянськ наступати не збирався. Але насправді Н.Махно з товаришами думали не так, і «прикрашена» зрадою петрівська поразка остаточно ускладнила «червоному» Бердянську життя.

Коли саме махновці напали безпосередньо на Бердянськ? Це є досить цікавим питанням. Кільканадцять джерел, що описують цю подію, дають величезну розбіжність в показаннях годинників. Скажімо так, не занадто рано і не в сутінках, як пише дехто, намагаючись зробити несподіваність махновського нападу більш випуклою. Махновці напали тоді, коли на бердянський ринок зі скрипом вже їхали підводи, а радянські активісти йшли на закріплені дільниці працювати на недільнику. Вже добре розвиднілося, в центрі міста комсомольці роздавали листівки із зверненнями прийняти участь в недільнику. Саме в цей момент і прозвучали перші постріли. Дані архівних документів про близько 8 години ранку видаються нам найбільш переконливими⁷. Журнал бойових дій 2-ї Донської дивізії вказує, що «На 8 годину 12 грудня по висотам північніше Бердянська 2 – 3 версти з'явилася піхота супротивника невизначеної сили, і частини 2-ї спішеної вступили в бій»⁸. Напевно, це були ті підрозділи, що уночі були поставлені в засаду. Коротка ремарка П.Ашахманова про те, що біля Бердянська Н.Махно «розметав спішену кавбригаду»⁹, лаконічно підводить рису під історією цієї авантюри.

Скільки махновців ходило на Бердянськ, це теж питання. Начдив М.Єфімов в своїй заяві писав, що 4000 чол. (3000 кавалеристів, 200 кулеметів та 4 гармати)¹⁰. Єсаулов пише що 5000, але це для красного слівця, аби лише як слід підкреслити махновську перевагу в силах. Комеск С.Тимченко взагалі згадував, що в нападі на місто брали участь об'єднані сили Н.Махна та Т.Удовиченка в кількості 10000 чол.¹¹ Воїстину, у страху очі великі. Радянські джерела немов змагаються в кількості, хто дасть більше. Махновські джерела більш стримані, аж до зворотного. В.Білаш згадує, що чисельність махновців під Бердянськом була не більшою за 3500 чол.¹², П.Аршинов «дає» ще менше — 3000 бійців. Комісар Бердянської пошти, який до 9 год. 50 хв. 12 грудня підтримував телефонний зв'язок із розташованим у Ногайську штабом 2-ї стрілецької Донської дивізії, передавав, що махновці напали на місто силами в три піхотних і один кавалерійський полк при двох гарматах¹³. Проте, чисельність махновців у полках РПАУ ніколи не була сталою величиною. До того ж, комендант

¹ Протоиерей Николай Доненко. Новомученики города Бердянска. — М., 2001. — С. 58.

² БКМ – Арх: Воспоминания комсомольца 20-х годов Тетерева Ивана Кузьмича. — С. 2.

³ Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. — К., 1993. — С. 512.

⁴ Губернські власті в цьому випадку помилилися з номером полку. Гарантовано встановлено, що 4-й полк 2-ї спішеної кавбригади в цей час перебував в м. Бердянську і саме отримав наказ від начдиву 2-ї Донської таємно виступити з міста й відійти на захід до сіл Дмитрівка – Іванівка – Преслав.

⁵ ДАЗО. — Ф.Р. 3389. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 73.

⁶ Історія міст і сіл Української РСР. Запорізька область. — К., 1971. — С. 158.

⁷ РДВА. — Ф. 1025. — Оп. 1. — Спр. 53. — Арк. 27.

⁸ РДВА. — Ф. 1025. — Оп. 1. — Спр. 53. — Арк. 27.

⁹ Ашахманов П. Махно и его тактика // Красный командир. — 1921. — № 24/25. — С. 11.

¹⁰ ДАРФ. — Ф. 1235. — Оп. 96. — Спр. 137. — Арк. 352 – 353.

¹¹ БКМ – Арх: Воспоминания Тимченко Степана Игнатьевича, участника событий отражения налета банды Махно 12 декабря 1920 г. — С. 1.

¹² Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. — К., 1993. — С. 514.

¹³ РДВА. — Ф. 1025. — Оп. 1. — Спр. 53. — Арк. 27.

Бердянська Л.Задов вказує, що разом з махновцями на Бердянськ наступало «населення Новоспасівки»¹, тобто вже добре знайомі нам «махновці-поденники». Розлючені селяни йшли на місто аби визволити запроторених до тюрми родичів і близьких, встановити соціальну справедливість й поправити своє матеріальне становище, підірване багаторічною війною.

Враховуючи ту обставину, що кидок до Бердянська і назад до Новоспасівки треба було зробити надзвичайно прудко, Н.Махно або взагалі не взяв з собою гармат, або взяв їх тільки кілька. Різні джерела подають в цьому випадку різні дані.

Після отримання інформації про вихід з міста частин 2-ї спішеної Трійка вирішила дещо переглянути план дій. Сили комуністичної самооборони було тепер розподілено не на чотири, а на три загони. Вночі всі вони повинні були зайняти свої ділянки оборони. Перший, невеликий загін розташувався на Горі, при в'їзді в місто з боку Новоспасівки. Він повинен був зустріти махновців на підступах до Бердянська і якомога довше затримувати їх тут. Другий загін, найбільш чисельний і найбільш якісний в бойовому відношенні, в складі «ЧК», міліції, і частково ЧОП розташувався в центрі міста. Нарешті, третій, резервний, загін розташовувався на Зеленій вулиці в будинку № 18, в приміщеннях відділів Народної освіти та Земельного². Всі «червоні» ополченці були хоч і слабо, але поголовно озброєні рушницями і револьверами.

Було намічено чотири опорних пункти, цегляні будинки, в яких належало розмістити три загони і теоретично можна було відсидітися і відстрілятися. В них були влаштовані запаси набоїв і засіли майже виключно комуністи. Декілька місяців потому один з командирів Зведеної дивізії курсантів, П.Павлов,³ резюмував потуги бердянських комуністів по захисту міста в одній фразі: «Не дивлячись на те, що всі в місті знали про його облогу, правильного захисту організовано не було»⁴.

Але у бердянських властей ще залишався зв'язок із зовнішнім світом, і Бердянський ревком прохав термінової допомоги у Червоної армії. І вона була обіцяна⁵. Під час переговорів бердянців з «Начальниками військових частин» сторони дійшли наступного. Махновці, як правило, нападали на населені пункти на світанку, коли цивільне населення ще спить або сидить вдома, не «плутаючись» під ногами. Бердянськ не повинен був стати в цьому виключенням, і, до речі, не став. Після нападу місцевим треба було протриматися 2 – 3 години, до приходу довгоочікуваної допомоги. Десь о 10 – 11 годині ранку допомога мала з'явитися й «закупорити Махна в бердянському мішку». На цьому й порозумілися. Відстрілюватися протягом трьох годин від насідаючих махновців було важко, але реально. Потім прийде допомога.

Допомога не прийшла взагалі. Бердянських партійців цинічно обдурили, принісши в жертву переможному фіналу військової операції. Допомога прийшла тільки на папері, коли штаб М.Фрунзе писав реляцію про збройне вибиття махновців з міста. «Паперовий бій» у Бердянську мав на меті замести сліди, аби ніхто не зміг присікатися до дій «червоного» командування⁶.

В.Голованов писав з цього приводу: «...допомога не прийшла. Напевно, командарму 4 Лазаревичу не хотілося ламати повільний, поступальний хід керованої ним операції, що обіцяла, як здавалося, вірний успіх. Що, в світлі цього успіху, означала невелика відстрочка й — на жаль — невідворотна загибель кількох товаришів? Стратегічно вигідно було б, якби Махно як можна глибше затопив зуби в Бердянськ...»⁷ Багато хто з наших співвітчизників до сьогодні щиро жалкує з приводу трагічної загибелі М.Фрунзе, зарізаного на операційному столі в 1925 р. Вцілілі бердянські комуністи та їх родичі цю подію, мабуть, радісно вітали. Взагалі то бути комуністом у Бердянську було надзвичайно небезпечно. Тричі, у 1918, 1920 та 1921 рр. бердянська партійна організація практично винищувалася ворогами.

¹ БКМ – Арх: Воспоминания Л.И.Задова. — С. 5.

² БКМ НВ – 4556: Бердянск в годы гражданской войны (Воспоминания старого большевика Кривоносова Кузьмы Михайловича). — С. 8 – 9.

³ Опрацювання друкованої «сліпим» дрібним шрифтом статті П.Павлова становить певні труднощі. Її характерною особливістю є те, що шматки таксту були переплутані при наборі, і в такому вигляді стаття побачила в 1921 р. світ у журналі «Армія та революція». Одна лише операція з правильного розділення статті на частини з їх подальшим правильним компонуванням потребувала чималих витрат часу. Не дивно, що це джерело так мало використовували в своїх роботах попередні дослідники махновського руху.

⁴ Павлов П.А. Выводы из опыта борьбы с Махно дивизии курсантов в ноябре-декабре 1920 и январе 1921 года // Армия и революция. — 1921. — № 2/3. — С. 100.

⁵ БКМ НВ – 4556: Бердянск в годы гражданской войны (Воспоминания старого большевика Кривоносова Кузьмы Михайловича). — С. 8.

⁶ В 1921 р. М.Фрунзе стверджував, що 13 грудня 1920 р. 2-й кінний корпус вибив махновців з Бердянська, зарубавши 500 повстанців та захопивши чорний прапор Азовської групи. Розповідям М.Фрунзе про бої на вулицях Бердянська повірили деякі представники радянської історіографії. Наприклад, дивіться Т.Незнамову: «Зазнавши великих втрат, вони (махновці — Авт.) були вибиті з міста» (Незнамова Т.М. КП/б/ України — організатор трудящихся масс на разгром махновщины. — К., 1971. — С. 12).

⁷ Голованов В. Тачанки с юга. — Запорожье – М., 1997. — С. 382.

Опівночі 11 грудня 1920 р. вийшов час махновського ультиматуму. Трохим Удовиченко, командир Азовської групи РПАУ/м/, на правах земляка прислав бердянцям лаконічну телеграму: «Іду на ви»¹. Значимо, що ця історична фраза, яка належить київському князю Святославу Ігоревичу, була досить популярною серед отаманів часів національно-визвольних змагань. Наприклад, точно таку телеграму послав отаман Нечипір Григор'єв німецьким військам перед боєм за Миколаїв в березні 1919 р.²

«Кадрові» махновці і новоспасівські «поденники» зробили нічний двадцятикілометровий перехід з Новоспасівки, Петрівки та Берестового³ до Бердянська й кількома загонами з різних боків підступили до міста⁴. Забезпечуючи тил основному угрупованню, що мало наступати на Бердянськ, махновський авангард 12 грудня 1920 р. зайняв с. Іванівку й обстріляв там роз'їзди 2-го кавполку Інтеркавбригади, що приїхали в село перевірити, чи зайняли тут позиції полки 2-ї спішеної кавбригади. Замість «спішених» в селі виявилися махновці. Тому Інтеркавбригада змушена була сама зайняти той відрізок фронту, на який не встигла відійти 2-а спішена⁵. На виручку бердянським комуністам ніхто йти не те що не поспішав, а навіть і не збирався. Натомість, «червоні» командири робили все, аби укріпити лінію фронту на захід від Бердянська і не дати повстанцям можливості здійснити тут прорив на Мелітополь. Начдив 2-ї Донської 12 грудня 1920 р. видав наказ, аби всі тилові структури дивізії й обози були переведені з міста на захід в с. Інзовку⁶. Підтримуючи думку В.Лазаревича, він теж чекав спроби прориву махновців на захід.

Але Мелітополь, як не дивно, ніхто з махновців чіпати поки що не збирався. Їх цілком влаштував і Бердянськ. Напад на місто планувалося робити використовуючи три напрямки: Петрову балку, Мерлікову балку й Цвинтарний (Кладбищенський) спуск. О другій годині ночі 12 грудня Бердянськ вже був оточений⁷. Поранений в ногу Батько Махно приїхав на позицію в критому фаєтоні. Перші постріли почулися близько восьмої години ранку. Це подавали умовний знак застави комуністів, що побачили махновців. Вистові негайно повідомили керівну Трійку, що махновці помічені в районі Петрової балки. Головні керівники оборони міста негайно дали наказ каральному батальйону та чопівцям передислокуватися до Колонії, аби в районі Ближніх і Дальніх Макорт перекрити махновцям шлях до міста. Втім, оборона Бердянська була прорвана. Активність махновців біля Петрової балки виявилася лише військовою хитрістю, основного удару повстанці завдали в інших місцях, зокрема, Мерліковій балці.

З журналу бойових дій 2-ї Донської стрілецької дивізії відомо, що погода вранці 12 грудня 1920 р. була сухою, подекуди зривався сніг, шляхи були в задовільному стані⁸. «На 8 годину... по висотам північніше Бердянська 2 – 3 версти з'явилася піхота противника нез'ясованої сили й частини 2-ї спішеної вступили в бій»⁹. Одразу після цього повстанці прорвалися в місто через «червоне» кільце оборони, розсипавшись по околицях. Загін, що знаходився на підступах до міста, був з ходу розбитий махновцями¹⁰.

¹ Есаулов. Налет Махно на Бердянск // Летопись революции. — 1924. — № 3. — С. 84.

² Киселев М.В. Годы огневые. — М., 1958. — С. 45.

³ 12 грудня 1920 р. до розташування підрозділів 2-ї бригади Зведеної дивізії курсантів вийшло 2 перебіжчика від махновців (ймовірно, колишніх червоноармійців — *Авт.*), які розповіли, що їх загін ночував у с. Берестовому, а ранком 12 грудня виступив на Бердянськ (Павлов П.А. Выводы из опыта борьбы с Махно дивизии курсантов в ноябре-декабре 1920 и январе 1921 года // Армия и революция. — 1921. — № 2/3. — С. 100).

⁴ В сучасній історіографії махновського руху особливо живописно описує переддень махновського нападу на Бердянськ В.Голованов: «Махнові був потрібен саме жах. Опівночі 11 грудня Бердянськ отримав лаконічне повідомлення з Новоспасівки: «Йду на Ви». Ця телеграфна пародія на Святослава заперечувала усі доводи розуму й правила тактики. Махно вирішив узяти Бердянськ *просто так*. Із свавілля. Щоб позлити й подратувати ворогів. Він і телеграму то прислав спеціально — щоб був страх. Щоб знали: якщо Батько Махно чого захоче — він це вчинить усупереч усьому...» Ефектна цитата російського публіциста досить точно розкриває наміри Н.Махна. Ефект страху, елемент психологічної війни, звичайно, був, але не будемо забувати, що телеграму прислав не Махно, а Удовиченко. І напевно чи це була саме пародія на Святослава. І, нарешті, в Н.Махна був надзвичайно важливий тактичний аргумент. Взявши Бердянськ і розграбувавши його, він думав обдурити, й таки обдурив «червоних» командирів. Вони щиро вважали, що наступного дня навантажені бердянською здобиччю махновці не зможуть просунути на північ далі від Новоспасівки, і змушені будуть стати на відпочинок. Натомість Н.Махно таємно зосередив всі свої сили в с. Андріївці, набагато північніше Новоспасівки. Без Бердянського маневру «червоне» командування могло б цілком правильно розрахувати момент і місце махновського прориву. «Бердянський розгром» впевнив їх в черговий раз, що Н.Махно не полководець, а просто удачливий отаман-грабіжник, бандюга, який не розуміє основних правил стратегії й тактики.

⁵ РДВА. — Ф. 1025. — Оп. 1. — Спр. 53. — Арк. 28.

⁶ РДВА. — Ф. 1025. — Оп. 1. — Спр. 53. — Арк. 28.

⁷ БКМ – Арх: Воспоминания Тимченко Степана Игнатьевича, участника событий отражения налета банды Махно 12 декабря 1920 г. — С. 1.

⁸ РДВА. — Ф. 1025. — Оп. 1. — Спр. 53. — Арк. 28.

⁹ РДВА. — Ф. 1025. — Оп. 1. — Спр. 53. — Арк. 27.

¹⁰ БКМ НВ – 4556: Бердянск в годы гражданской войны (Воспоминания старого большевика Кривоносова Кузьмы Михайловича). — С. 9.

Ну а як же головна військова сила міста? Як же 2-а спішена-змішана кавбригада? Майже всі її підрозділи, що перебували в місті, були розбиті, розбіглися, або здалися в полон. Рукопашний бій з махновцями спробували зав'язати на Базарній бійці 4-го полку. Куди там. Відразу ж було вбито 10 – 11 чоловік. Гарцюючи на конях, махновці стали рубати направо й наліво; стогін, крики, лайка, окремі постріли, іржання коней — все змішалось. Під їх напором «червоні» бійці побігли до моря, де кінні махновці не наважилися вести переслідування по тонкому льоду, і це врятувало багатьох від неминучої загибелі. «4-й полк прийняв на себе майже всю силу супротивника, бився вперто, але, використавши всі боеприпаси, під натиском великих сил супротивника був цілком знищений, залишивши супротивнику 2 гармати»¹.

В полон до махновців потрапив штаб 2-ї спішеної разом з командиром, шістьма кулеметами і майже повністю 3-й кавполк². Точніше, його залишки. М.Єфімов писав, що 2-га спішена «при набігу махновців здалась їм», була «знищена» Махном³. Є.Лихаревський в 1921 р. був з ним солідарний: «частини Махно зім'яли й майже знищили 2-гу кавбригаду»⁴. Наступного дня, 13 грудня 1920 р. в штаб 2-ї Донської дивізії прибув командир 4-го полку 2-ї спішеної з 7 вершниками. Спочатку начдив думав, що це і всі, кому вдалося втекти з Бердянська, але ні. 15 грудня 1920 р. близько 80 вцілілих червоноармійців 2-ї спішеної прибули в Новоспасівку⁵. Це були ті щасливчики, які встигли вискочити на слизьке й перележати на нетривкому льоду Азовського моря небезпечний час, видаючи себе за трупи.

«Червоні» спішені кіннотники відмовлялися вірити в очевидне й були жорстоко покарані. Всі надіялися, що Н.Махно не нападе, бо в с. Куце (нині частина с. Луначарського) вже стояли бійці Інтеркавбригади, які реально могли вдарити махновцям в тил. Їм до Бердянська було всього 7 км. навпростець. Але вони з честю виконали інтернаціональний обов'язок, виконавши наказ командування «ніяких наступів на махновців до 13 грудня не здійснювати».

Серйозний опір вчинив 1-й ескадрон 4-го кавполку під командуванням С.Тимченка, та й то лише тому, що їм рано-вранці 12 грудня 1920 р. було наказано виступити з Бердянська до болгарського с. Преслав. Кіннотники вже встигли як слід розбуркатися, коли підійшли до Кладбищенського спуску. Саме в цей момент «червоний» комеск почув два рушничні постріли, а потім побачив, як шістнадцятеро ополченців щодуху тікають вниз по спуску. Відчувши, що зараз усім стане непереливки, С.Тимченко наказав ескадрону стати в ланцюг і наступати на Гору. Не будемо забувати, що його кавалеристи були спішеними. І справді, досить скоро назустріч показався ланцюг махновський. «Червоні» відкрили по ньому вогонь з кулеметів, і повстанці залягли. Аби підняти людей в атаку, махновські командири застосували давній і дієвий психологічний прийом, вигаданий ще пріснопам'ятним Я.Озеровим. Отамани почали бити піхоту нагаями, проте, навіть це не застало їх кинутись у фронтальний наступ. Махновці, навіть рядові і навіть під нагаями, надавали перевагу маневровій війні.

І справді, досить скоро до С.Тимченка з тилу прибула звістка, що махновська кавалерія «числом до 2000 чол.» наступає понад морем від Єврейського кладовища. Аби не допустити махновців в тил, Тимченко залишив на Горі половину ескадрону з 4 кулеметами, а сам з іншою половиною кинувся в Ліски. Та запізно. Всі лісківські вулиці, від моря і до Гори, вже займали махновці, які ганялися за спішеними кавалеристами по всьому передмістю. Тимченківці вели бій до 12 години дня, допоки не були перебиті переважаючими силами ворога, а їх командир був поранений кулею в ногу. З перебитою кісткою його заховали у одного зі співчуваючих комуністам місцевих жителів⁶.

Махновський сотник Овчаренко разом із ввіреним йому підрозділом перший увірвався в місто, рухаючись від вокзалу по Зеленій вулиці. Махновці миттєво захопили штаб ревкому і перерубали його службовців, а Тевія Міхеловича закололи багнетом в серце. Оскільки полум'яний більшовик, слідує партійній моді, постійно носив свій партквиток в кишені на грудях, то його теж прокололи багнетом, і цей артефакт тепер відкритий для огляду в експозиції Запорізького краєзнавчого музею. Вже в день похорону загиблих 12 грудня було прийняте рішення перейменувати на честь Т.Міхеловича Петропавлівську площу⁷. Згодом ім'ям голови Олександрівського ревкому було названо і одну з вулиць Запоріжжя (тепер — вул. Горького), яка і носила ім'я Тевія Міхеловича до 1952 р..⁸

¹ РДВА. — Ф. 1025. — Оп. 1. — Спр. 53. — Арк. 27.

² Внутренние войска советской республики: Сб. док.и мат. — М., 1972. — С. 562. У опублікований документ вкралася помилка. Насправді, йдеться про 4-й кавполк.

³ ДАРФ. — Ф. 1235. — Оп. 96. — Спр.137. — Арк. 352.

⁴ Лихаревский Е. «Андреевский конфуз» // Армия и революция. — 1921. — № 2/3. — С. 116.

⁵ РДВА. — Ф. 1025. — Оп. 1. — Спр. 53. — Арк. 28.

⁶ БКМ – Арх: Воспоминания Тимченко Степана Игнатьевича, участника событий отражения налета банды Махно 12 декабря 1920 г. — С. 2.

⁷ Известия Бердянского Уездного Военно-Революционного Комитета и Паркома. — 1920. — № 94. — С. 2.

⁸ Комсомолец Запоріжжя. — 1988. 2 липня. — № 27. — С. 1. У цій же статті співробітницею Запорізького обласного краєзнавчого музею піднімалось питання про повернення вулиці Горького імені Міхеловича.

Головні сили повстанців наступали вздовж Воронцовської вулиці на «площу», а по Італійській вулиці¹ — в напрямку «ЧК», де і зіткнулися з першим опорним пунктом в будинку бердянської пошти. Останнє, що встиг по прямому проводу передати комісар пошти, це те, що в 9 год. 15 хв. бій йшов на вулицях міста з успіхом на боці противника². Залишивши перестрілюватися з «поштарями» частину своїх людей, махновці просунулися далі і вступили в бій з другим опорним пунктом — в будинку «ЧК». В 9 год. 50 хв. телеграфний зв'язок Бердянська з Ногайськом перервався. Запит начдива 2, чи встигла 2-а спішена бригада вийти з міста, залишився без відповіді.

Досить скоро, по причині бездарного командування, ревкомівська оборона завалилася. З якихось причин оборонці одразу трьох опорних пунктів вирішили не вступати в затяжну перестрілку з ворогом, а, полишивши свої укріплення, зібратися в купу, в єдиний загін, і спробувати пробитися через лави ворога³. В.Голованов вважає, що махновці просто «вигнали захисників з укриттів, примусивши безладно відступати»⁴. Але це сумнівне твердження. Зараз вже неможливо встановити, кому саме належала ця ідея, і хто, можливо, віддавав наказ. Люди ці поплавилися життям за свою ініціативу. Адже відступати було вже нікуди. Однозначно, це був прояв відчаю. Напевно, далеко не всі вірили в очікувану підмогу. І у власні сили теж.

Бійці 3-го укріпленого пункту, продармійці, які закрилися в будинку повітпродкому («повітового продовольчого комітету»), без контакту з супротивником покинули свою позицію і вийшли на площу. Опорні пункти, безумовно, мали між собою телефонний зв'язок, і ця самовбивча ініціатива отримала відгук і у бійців інших опорних пунктів («поштового» та «чекістського»). Вони теж вийшли на площу, і вже під вогнем ворога об'єдналися в загін, якому відразу довелося відбивати махновський наступ з двох боків⁵ одночасно.

Махновці сунули по п'ятам, паралельно займаючи залишені комуністами будівлі. Останні відступали на Петропавлівську площу. В цей час колона махновців, переважно кавалерійська, що наступала на Бердянськ з іншого боку, прорвала оборону напівескадрону С.Тимченка, що прикривав спуск з Гори. Слідом за втікаючими пішими кіннотниками, нікому з яких не вдалося пережити цього бою⁶, вона рванула вниз по Кладбищенському спуску. З ходу, з гиканням і криками махновці вступили в бій із загonom, що тепер виявився остаточно затиснутий в лещата.

З цього моменту бій набрав відчайдушної форми. Кілька разів кидалися махновці на захисників міста, але ті знаходили сили відбивати атаки. В цьому їм надала допомогу батарея спішеної кавбригади, яка залишилася в Бердянську. Десь близько 9 години ранку чергова атака махновців відбулася за участі кавалерії, яка зайняла фланги, і це стало вирішальним фактором. Спочатку махновська кіннота налетіла на батарею, де порубала обслугу, а потім врзалася в загін, що до цього часу вже був притиснутий до рибальського передмістя Ліски. Почалася «рубка» і рукопашний бій. Під стінами Петропавлівської церкви піхота лупила один одного прикладами й заширювала багнетами. До дев'ятої години ранку останніх членів комуністичного загону було перебито, Петропавлівська площа була залита кров'ю. На місці їх останнього бою лежало 80 остиваючих трупів⁷.

Одна з комсомольських застав під час прориву махновців з Гори заховалася в балці недалеко від Петропавлівської площі. Згодом, попрятавши зброю, її члени поодиноці йшли через площу ховатися у місто⁸. Йшов через площу і шістнадцятирічний Іван Тетерев. Мимоволі він був змушений дивитися і на жертв бою. Навіть через 45 років не міг він забути весь жах цього видовища. «Ця трагедія ще й сьогодні не згладилася з моєї пам'яті, — писав він в 1965 р. — і коли я проходжу по площі, то в моїх очах воскресає весь отой жах. Мені здається, що ось біля будинку № 36 лежить молодий боєць з розрубаною навпіл головою, рядом лежить з розрубаними грудьми, а біля школи на сходах, біля парадних дверей, з відрубаною головою, і т. д.»⁹.

В роки радянської влади на місці останнього бою бердянських комуністів, комсомольців, радянських активістів і червоноармійців було збудовано Бердянський автовокзал, а в пам'ять загиблих проспект на місці

¹ Нині вулиця Кірова.

² РДВА. — Ф. 1025. — Оп. 1. — Спр. 53. — Арк. 27.

³ Повідомлення радянських істориків, зокрема В.Волковинського, про «особливо героїчний захист пошти й будинку НК» в Бердянську (Волковинский В. Махно и его крах. — М., 1991. — С. 192) слід вважати перебільшеними.

⁴ Голованов В. Тачанки с юга. — Запорожье — М., 1997. — С. 382.

⁵ Есаулов. Налет Махно на Бердянск // Летопись революции. — 1924. — № 3. — С. 85.

⁶ «Півескадрону вирубано на Площі 12 грудня» (БКМ — Арх: Воспоминания Тимченко Степана Игнатьевича, участника событий отражения налета банды Махно 12 декабря 1920 г. — С. 2).

⁷ В.Голованов помиляється, коли в своїй книзі пише, що «загін бердянців був оточений в передмісті Ліски, розстрілявши патрони був порубаний до останньої людини» (Голованов В. Тачанки с юга. — Запорожье — М., 1997. — С. 382). В передмісті Ліски був розгромлений не загін самооборони, а 4-й кавполк 2-ї спішеної бригади.

⁸ БКМ — Арх: Воспоминания комсомольца 20-х годов Тетерева Ивана Кузьмича. — С. 3.

⁹ Там само. С.3.

колишнього Західного проспекту названий «12 Грудня».¹ Хоча в день похорону загиблих було прийняте рішення перейменувати в «Проспект 12 Грудня» Азовський проспект².

По цьому махновці спокійно розташували свої головні сили на одній з головних площ міста й зайнялися невідкладними справами.

По-перше, з тюрми були звільнені багатостраждальні заручники, які чекали на розстріл³. За іронією долі, підступні плани М.Фрунзе врятували їм життя, адже згідно постанові «Особливої комісії по боротьбі з бандитизмом», в повсякденній обстановці махновців належало розстрілювати на місці. В Бердянську цього не зробили лише задля того, аби місто-пастка не втратило своєї привабливості в махновських очах. Взагалі для анархістів ще з часів першої російської революції було справою честі і особливої доблесті відбити приречених до страти товаришів. Якщо почитати останню написану Н.Махном статтю «Пам'яті Рогдаєва», то стає зрозумілим, що Батько відверто захоплювався справами старшого товариша, який не раз відбивав приречених товаришів. В «Бердянському розгромі» це захоплення Н.Махна також проявилось. Не будемо забувати, що в молодості, в 1909 р., самого Н.Махна теж відбивали, але невдало, і він був змушений відсидіти в тюрмах близько дев'яти років.

По-друге, «треба було» як слід пограбувати комісарів, їхні установи, Держбанк та міські магазини. На складах міста знайшлася велика кількість набоїв, що дозволило махновцям серйозно поповнити свої арсенали, які вичерпалися за два попередні тижні безперервних боїв⁴. В повітовому фінансовому відділі махновцями були захоплені всі грошові знаки, а також золоті і срібні цінності, які вже встигла награвувати в міського населення новостворена Бердянська НК. Знущаючись над службовцями фінвідділу, махновці видали їм розписку, що повернуть всі конфісковані гроші і майно після перемоги «третьої соціальної революції»⁵. Як свідчить доповідь Бердянського повіткому від 16 грудня 1920 р., махновці висадили динамітом всі каси й забрали всі наявні у місті гроші. Також були забрані або переламані всі друкарські машинки⁶.

Після цього хлопці-махновці дістали заздалегідь заготовлені агентурою списки квартир «відповідальних партійних і радянських товаришів» і розграбували їх. Останнє означає те, що махновці не вбили їх насельників⁷, серед яких великий відсоток був єврейського походження. Усні заяви деяких істориків, що махновці, мовляв, влаштували в Бердянську єврейський погром, не витримують критики. Просто серед бердянських комуністів, з якихось невідомих причин, було багато саме євреїв. Тож грабувати майно комуністів, оминаючи єврейські квартири, було для махновців просто фізично неможливо. Під шумок нальотчики з махновських лав грабували й місцевих жителів не комуністів. І.Стрельбицький в своїй документальній повісті писав, що «Бердянськ знову піддався пограбуванню. 2000 селянських підвод протягом цілого дня вивозили з міста награвоване»⁸.

По-третє, махновці мали чіткий намір тероризувати прихильників радянської влади. Як образно висловився В.Голованов: «Махно відкрив комуністам жили в Бердянську»⁹. Багатьох з останніх зарубали прямо на місці, в їх домішках — махновська агентура заздалегідь надала нападникам точні адреси активістів, і, прорвавшись до міста, махновці «ангелами смерті» пішли по будинкам. Як впливає зі спогадів Івана Тетерева, начальник міської і повітової міліції С.Денисов, замість того, аби бути на посту, разом з підлеглими, спокійно спав дома і був зарубаний прямо в своєму ліжку, навіть шум бою не зміг розбудити його¹⁰. Натомість у некролозі, опублікованому 23 грудня 1920 р., повідомлялось, що «тов. Денисов... загинув на посту»¹¹. Такі ж нестиківки маємо і щодо свідчень про загибель Антоніни Бушуєвої та Аркадія Аркадьєва. Тоді як Іван Тетерев згадує, що секретар ревкому А.Бушуєва разом з рідною сестрою, «начальник» морського «особливого відділу» А. Аркадьєв (насправді — Арон Островський)¹², «душа комсомолу», тіло якого порубали до невпізнанності¹³ та інші товариші були зарубані беззбройні, в своїх ліжках, в некрологах писалось, що А.Бушуєва була вивезена і вбита за містом, а «заступник начальника особоморського відділення... тов. Аркадьєв загинув в бою на Лісках з гвинтівкою в

¹ Деякі любителі чорного гумору, перекручуючи, кажуть, що проспект названий на честь славетної перемоги повстанців.

² Известия Бердянского Уездного Военно-Революционного Комитета и Паркома. — 1920. — № 94. — С. 2.

³ Савченко В. Махно. — Харків, 2005. — С. 323.

⁴ Савченко В. Махно. — Харків, 2005. — С. 323.

⁵ ДАЗО. — Ф.Р. 73. — Оп. 2. — Спр. 3. — Арк. 4. зв.

⁶ За власть Советов: Сб. док. и восп. — Запорожье, 1957. — С. 206. Цікаво, що Бердянський повітком в своїй доповіді від 16 грудня 1920 р. спробував звалити на наслідки махновського нальоту також повну відсутність в місті палива, хоча махновці до цього абсолютно не причетні. Про дрова та вугілля на зиму повинна була подбати колишня бердянська комуністична влада, знищена анархістськими повстанцями.

⁷ ДАЗО. — Ф.Р. 73. — Оп. 2. — Спр. 3. — Арк. 4 зв.

⁸ Стрельбицкий И. Ураган. — М., 1977. — С. 141.

⁹ Голованов В. Тачанки с юга. — Запорожье — М., 1997. — С. 383.

¹⁰ БКМ — Арх: Воспоминания комсомольца 20-х годов Тетерева Ивана Кузьмича. — С. 3.

¹¹ Известия Бердянского Уездного Военно-Революционного Комитета и Паркома. — 1920. 23 грудня. — № 93. — С. 2.

¹² БКМ — Арх: Воспоминания комсомольца 20-х годов Тетерева Ивана Кузьмича. — С. 3; Известия Бердянского Уездного Военно-Революционного Комитета и Паркома. — 1920. 23 грудня. — № 93. — С. 1.

¹³ Страницы истории Бердянской городской комсомольской организации. — Бердянск, 1984. — С. 16.

руках»¹. Активістів вішали на електричних ліхтарях, а здебільшого, відводили до моря в районі Лісок, де роздягали до білизни, а потім стинали шаблями.

Навколо місця екзекуції досить скоро зібрався натовп співчуваючих і родичів жертв, які страшно кричали і плакали, наближаючись по місця розправи майже впритул. Потрапив на розправу і комсомолец-чекіст Іван Скориков. Разом з двома товаришами, теж комсомольцями Бутурліним та Мілашевичем, він обороняв місто на кулеметній тачанці. В розпорядженні ревному був і такий вид зброї. Від близького розриву снаряду тачанка перекинулася і був важко поранений Мілашевич, який сидів погоничем на передку. Хлопці схопили пораненого товариша і потягли в бік моря, сподіваючись десь по дорозі захватитися і надати постраждалому першу допомогу. Але швидше, аніж вони це встигли зробити, їх помітили махновці. Бутурлін утік і заховався під перекинутим човном, Скориков же, кинувши Мілашевича в одному з дворів, все таки був схоплений махновцями і поведений на «рубку». Його поставили в кінці шеренги приречених. «Працювали» конвеєрним методом. Поки перших вже рубали, останніх лише починали роздягати. Поки І.Скориков роздягався, якісь добрі люди схопили його ззаду за нижню сорочку і зтягли в натовп, заклавши комсомольця своїми тілами. Згодом його заховали на горищі, і головним неприємним спогадом про страту у ветерана партії згодом залишився лише спогад, як його волочили по землі. І.Скориков таки добре налякався, зійшовши з горища лише вранці 13 грудня 1920 р.²

Але залишався ще 4-й укріплений пункт, на Зеленій вулиці в будинку повітового Земельного відділу (земвідділу)³. Там забарикадувалося лише 14 (за іншими даними — 12, 13 або 17) бійців, переважно з комуністів та комсомольців міста. Керував обороною будинку Павло Дудка, що на початку 1918 р. був одним з організаторів бердянської «Червоної гвардії». Підлеглі йому бійці чи то злякалися, чи просто не захотіли виходити на площу, і це врятувало їм життя. В той час коли почався бій біля пошти і будинку надзвичайної комісії, до земвідділу, нічого не підозрюючи, під'їхало троє верхових махновців, які були перебиті комуністами рушничними залпами. На увагу цей епізод заслуговує передусім через те, що одним з убитих вершників був сотник Овчаренко, якого комуністи вважали зрадником та «іудою»⁴. Цікаво, що сам товариш Дудка (Петров) ще в 1919 р. воював у лавах махновців, а вже пізніше перейшов до Червоної армії⁵.

Надихнуті успіхом з Овчаренком, «земвідділівці» почали вицілювати інших поодиночі вештаючихся махновців, а часом і цивільних бердянців, які, не дивлячись на бій, з цікавості та у справах повиходили на вулицю. Нескінченна війна вже привчила їх не звертати уваги на постріли. 16-річний Іван Тетерев, який, кинувши гвинтівку, якраз повертався додому йшов по Зеленій вулиці. Аж ось, зненацька, знайомий йому чоловік, що йшов попереду, впав убитим. Бідолагу не врятувала навіть жовта пов'язка на рукаві, знак колишнього німецького військовополоненого. Дехто проявляв до колишніх полонених «германської» війни співчуття, дехто навпаки. Переляканий Іван хотів було вже бігти назад, але, зустрівши знайомих, отямився, трохи поговоривши з ними. Й пішов додому. Тут в його полі зору з'явився здоровенний махновець на сірому коні, якого теж відразу вбили із засідки комуністи⁶.

О 8 годині ранку до будинку земвідділу з боку Азовського проспекту підійшла вже велика група махновців, чоловік у двісті, що почали громити будинок бердянської міліції, який стояв неподалік. Не витримавши настільки душераздираючого видовища, захисники земвідділу відкрили по махновцям вогонь залпами й розігнали останніх, тим самим видавши своє розташування. Цікаво, що було б, коли б захисники земвідділу просто вирішили сидіти тихо, не показуючи видимих ознак життя?

Махновці швидко оговтались, розсипались в «мертвих зонах» попід стінами й досить скоро піддали будинок потужному кулеметному обстрілу. Кулемети були встановлені на даху протилежного будинку⁷. Але й тут щастя було на боці комуністів. Відстрілюючись з гвинтівок, оточені «підбили кулемети»⁸. Після цього махновці впродовж двох годин ходили навколо будинку колами, не вступаючи в перестрілку, аж поки об 11 годині не поставили на Азовському проспекті гармату. Проте, оточені витримали й гарматний обстріл прямою наводкою, хоча махновцям вдалося обвалити балкон й пробитись на перший поверх будинку⁹. Переміщенням і встановленням гармати керував безпосередньо Н.Махно. На його фаєтон та групу кінних махновців, що тягли гармату, наткнувся Іван Тетерев, який ніяк не міг повернутися з нічного дозору додому. Групу махновців оточував натовп цікавих та співчуваючих. Одна з присутніх жінок українською мовою порадила: «Хлопці не

¹ Известия Бердянского Уездного Военно-Революционного Комитета и Паркома. — 1920. 23 грудня. — № 93. — С. 1, 2.

² БКМ – Арх: Из личного воспоминания фундатора организации Бердянского Ленинского коммунистического союза молодежи 12 января 1920 года Скорикова Ивана Ивановича. — С. 6.

³ Там само. — С. 6.

⁴ БКМ – Арх: Воспоминания Л.И.Задова. — С. 5.

⁵ Известия Бердянского Уездного Военно-Революционного Комитета и Паркома. — 1920. 23 грудня. — № 93. — С. 2.

⁶ БКМ – Арх: Воспоминания комсомольца 20-х годов Тетерева Ивана Кузьмича. — С. 4.

⁷ Страницы истории Бердянской городской комсомольской организации. — Бердянск, 1984. — С. 13.

⁸ Есаулов. Налет Махно на Бердянск // Летопись революции. — 1924. — № 3. — С. 85.

⁹ Страницы истории Бердянской городской комсомольской организации. — Бердянск, 1984. — С. 13.

їздить туди, бо там засада!» Вигулькнувший з фаєтона Н.Махно послухався жіночої поради і дав команду тягти гармату на Лазаревську¹ вулицю, аби з тилу обстріляти будинок.

Далі ж в переказах історії з обороною Земвідділу починаються «нестиковки». Згідно з версією, викладеною Єсауловим, захисники будинку вчинили справді неймовірний подвиг, щось на кшталт бою 28 панфіловців під Москвою. Тільки не будемо забувати, що цей бій — пропагандистський міф.

Отже, бердянський «былинник речистый» Єсаулов вів «рассказ» нічим не гірший, аніж О.Кривицький — творець міфу про 28 панфіловців. Згідно з Єсауловим, після трьох гарматних пострілів комуністи прицільним вогнем змогли відігнати від гармати обслугу, і впродовж двох годин не підпускали її назад. За цей час махновці зробили спробу пролізти до будинку з боку двору, а також від Жуковської вулиці, але й ці виправи були марними. Комуністи позицію не здавали. Нарешті, о 13.00 махновці підкотили ще дві гармати, напевно, трофейні, які з Олександрівської та Лазаревської вулиць почали гатити по будинку. Комуністам довелося відійти в глибину побудови, і тоді заговорила ще й третя гармата. За півгодини обстрілу було випущено близько 50 снарядів, що зробили з будинку решето, але з його захисників загинув лише один.

Коли ж артобстріл закінчився, навколо земвідділу встановилася якась нереальна тиша. Було лише чутно, як десь далеко в місті торохтять колеса й сопуть коні, наче махновський обоз вже залишав місто. І справді. Авангарди махновців вже вирушали на околиці міста. Але залишати в спокої непокірних ворогів було не в махновському стилі. Майже година проминула, аж поки з'явилася штурмова група махновців. «Земвіддільці», намагаючись не бути поміченими через повибиті вікна, без жодного пострілу відійшли углиб будинку й згурпувалися біля гвинтових сходів, що з'єднували поверхи. Махновці вскочили на перший поверх і обнишпоривши його, підійшли до сходів, вхід на які закривали масивні двері. Відкривши їх, троє махновців з наганами напоготові показали поблизу основи сходів і відразу впали, прошиті кулями оборонців. Залишивши трупи, інші махновці забралися геть, клянучи комуністів страшними словами². Симптоматично, що Єсаулову повірили і переповіли його оповідь чимало авторів, зокрема, В.Голованов³.

Втім, ці автори писали через багато років після самих бердянських подій 12 грудня 1920 р., не будучи, до того ж, їхніми учасниками. Натомість, ще навесні 1921 р. про цей епізод в значно менш «героїзованому» стилі писав один з командирів Зведеної дивізії курсантів П.Павлов: «...з приміщення Земвідділу 17 комуністів рушнично-кулеметним⁴ вогнем відбивали бандитів. Тільки після того, як була підвезена гармата й [прямою] наводкою почала руйнувати дім, захисники Земвідділу припинили бій, при чому шістьнадцятьом з них вдалося врятуватись»⁵. Розповідь П.Павлова повністю підтверджується спогадами Кузьми Кривоносова, завідувача дошкільним підвідділом повітового відділу Народної освіти.⁶ Це безпосередній учасник подій, один з оборонців будинку. В цьому історичному для Бердянська будинку окрім земвідділу знаходився також і відділ Народної освіти, тому К.Кривоносов туди і з'явився охороняти з револьвером від махновців своє робоче місце. Так от, розбіжності з версією Єсаулова починаються після того, як махновці підкотили гармату до будинку. Вони пострілами розбили його ріг, і цього виявилось досить, аби оборонці будівлі вирішили, що продовжувати відстоювати позицію не є можливим. Тим більше, що існувала можливість покинути будинок через задній двір.

¹ Нині — вулиця Горбенка.

² Єсаулов. Налет Махно на Бердянск // Летопись революции. — 1924. — № 3. — С. 85.

³ Голованов В. Тачанки с юга. — Запорожье — М., 1997. — С. 382.

⁴ З повідомлення червонокома П.Павлова (Павлов П.А. Выводы из опыта борьбы с Махно дивизии курсантов в ноябре-декабре 1920 и январе 1921 года // Армия и революция. — 1921. — № 2/3. — С. 100) виходить, що озброєння захисників Земвідділу не було таким вже убогим, як про це писав Єсаулов. На озброєнні у оборонців був навіть кулемет.

⁵ Павлов П.А. Выводы из опыта борьбы с Махно дивизии курсантов в ноябре-декабре 1920 и январе 1921 года // Армия и революция. — 1921. — № 2/3. — С. 100.

⁶ Через півстоліття після подій 1920 р. Кривоносов надіслав до Бердянського краєзнавчого музею листа:

«Уважаемая Людмила Филипповна!

В 1920 – 1921 г.г. я работал в Бердянском уездном отделе Народного образования, потом уехал.

В 1963 г. я находился в Бердянском санатории и в составе экскурсии посетил Ваш краеведческий музей. Внимательно прослушав беседу экскурсовода и осмотрев экспонаты музея, я ничего не нашел о событиях в Бердянске в 1920 году. Тогда я обратился к Вам с просьбой помочь мне розыскать бывших сотрудников уездного отдела Народного образования. Из названных мною нескольких фамилий товарищей Вы сообщили адрес только одного Серко Александра Алекс-ча, за что я очень благодарен Вам. Тогда же Вы просили написать в музей о событиях 1920 г. в Бердянске.

Встретившись с тов. Серко мы договорились, что будем писать, и начали кое-что вспоминать и переписываться. Но вскоре тов. Серко заболел, и дело это затянулось. Болезнь // его длилась несколько лет, и в январе 1970 г. он умер. Прошло более семи лет от начала нашей работы и вот, наконец, я закончил ее и направляю Вам.

Прошу Вас, Людмила Филипповна, сообщите мне, представляет ли эта работа для музея какую-то ценность и может ли она быть использована в нем.

С уважением, Кривоносов.

29/XI–71 г.» (БКМ – Арх.).

Групками по двоє-троє чоловік вони виходили через двір на Набережну, а потім розходилися в різні сторони по криївках. Саме так і закінчилася оборона будинку Земвідділу¹.

Про одну гармату, яка стріляла прямою наводкою по Земвідділу, пише бердянська комсомолка Полевая (Семененко), непосредня учасниця подій у місті 12 грудня 1920 р. (див. додатки).

Цікава і вельми симптоматична деталь: у 1968 р. до Бердянського краєзнавчого музею «свої короткі спогади» про події 12 грудня 1920 р. у Земвідділі надіслав із Москви Г.Пастухов (див. додатки). Надіслав, маючи на меті «допомогти колективу музею в їх роботі з виховання молоді на революційних традиціях». Версія, викладена Г.Пастуховим, фактично збігається з тією, що подав Єсаулов. Втім, при порівнянні текстів статті останнього і «спогадів» Г.Пастухова одразу впадає в очі, що в них збігається порядок речень, якими описуються основні етапи протистояння махновців і захисників Земвідділу. Більше того. Цілий ряд фраз у «спогадах» Г.Пастухова повторює ті, що використав Єсаулов. Тож маємо підстави стверджувати, що у випадку зі «спогадами» «члена КПРС з 1919 р., колишнього члена Бердянського Ревкому в 1920 році» маємо справу в більшій мірі з переказом статті, опублікованої в 1924 р. в «Літопису революції», а не з описом власних спогадів і вражень. «Спогади» ж Г.Пастухова, в свою чергу, стали основою для газетної публікації (див. додаток), тим самим закріпивши історіографічну традицію.

Згідно спогадів очевидців подій, з місцевими мешканцями, якщо тільки не було очевидним, що вони належать до «когорти» комуністів, комсомольців, радянських працівників та червоноармійців, махновці в багатьох випадках поводити себе досить коректно, а то й чемно. Що, до речі, врятувало життя не одному їхньому ворогові. Так, до домівки комуністів Белікових вдень підійшла група махновців, аби убити їх, але дома господарів не застала. Молодший з них, Олександр (Шура) Беліков (Беляков) з товаришем заздалегідь заховалися в сусідів, Тетеревих. Махновці зайшли й до сусідів. Для того, аби карателі не зайшли до кімнати, де переховувалися хлопці, вистачило заступництва господині, яка попросила махновців не заходити в приміщення, де лежить її важкохвора донька. Махновці лишень заглянули через поріг, справді побачили хвору дівчинку на ліжку й пішли, хату ніхто навіть не обшукував².

В інших місцях спостерігалось щось схоже. Кузьма Кривонос, вискочивши з будинку Земвідділу через задній двір на Набережну, пішов у бік Східного проспекту, додому. Аж ось його зупинив махновець, що спішився. Виявилось, що Східний проспект перекритий махновцями і міщанам ходити по ньому забороняється. «Не дозволяється, так і не треба» — відповів К.Кривонос, розвернувся і пішов назад. Махновець не питав у нього документів і не обшукував, інакше К.Кривонос навряд чи мав би можливість згодом написати свої спогади про події «громадянської війни». Адаже при обшуку обов'язково був би виявлений револьвер, який знаходився у Кузьми під пальтом, за поясом³.

Тоді як махновці спрямували в Бердянську весь свій гнів проти комуністів, комсомольців, радянських працівників і червоноармійців, а не проти городян загалом, бердянці досить відсторонено дивились на червоних» оборонців міста, не поспішаючи приходити їм на допомогу. На це натякав у своєму вірші «Траурний день» Ф.М.Курбатов, назвавши мешканців міста черствими і глухими⁴, і воєнком 3-го полку, який на траурному мітингу заявив: «Ми ховаємо більше 80 товаришів — це все жертви вашої байдужості. Тепер не повинно бути нейтральних глядачів подій... Не було б байдужості багатьох, не було б так багато жертв»⁵. Після відновлення радянської влади в місті бердянські жителі підозрювалися в активній співпраці з махновцями, переховуванні поранених повстанців та зброї, видачі махновцям комуністів, участі в розтягуванні державного майна.

Згодом жорстокостями, вчиненими махновцями в Бердянську та на його підступах, комуністи лякали людей. Традиція живописання «бердянських жахів» має досить давню і славу традицію. Досить швидко «Бердянський розгром» отримав міжнародний резонанс. Через півроку після описаних подій, 19 липня 1921 р. в Москві розпочався Перший міжнародний конгрес профспілок, який в середовищі соціалістів усіх мастей прийнято скорочено називати Профінтерном. Значну частину його делегатів склали люди, які співчували анархізму й анархо-синдикалізму, особливо французька делегація. Російські анархісти, що сиділи на той час в московській Таганській тюрмі, дожидаючи неминучої розправи, пішли ва-банк й оголосили на час роботи конгресу голодування, протестуючи проти їх політичного переслідування. Європейські делегати занепокоїлися, а чи не водять їх за носа товариші комуністи? Французький анархіст Гастон Леваль зміг пробитися до тюрми, де зустрівся з колишнім головою махновської ревівійськради В.Воліним, і той 5 годин на чистій французькій мові

¹ БКМ НВ – 4556: Бердянск в годы гражданской войны (Воспоминания старого большевика Кривоносова Кузьмы Михайловича). — С. 9 – 10.

² БКМ – Арх: Воспоминания комсомольца 20-х годов Тетерева Ивана Кузьмича. — С. 5 – 6.

³ БКМ НВ – 4556: Бердянск в годы гражданской войны (Воспоминания старого большевика Кривоносова Кузьмы Михайловича). — С. 10.

⁴ Известия Бердянского Уездного Военно-Революционного Комитета и Паркома. — № 94. — С. 2.

⁵ Там само.

вводив його в курс справ. Опісля цього відомі анархісти Е.Гольдман та О.Беркман¹ звернулися з протестом до В.Леніна та Ф.Дзержинського. І комуністи вирішили заспокоїти делегатів Профінтерну, прочитавши їм доповідь про «справжнє лице» російського анархізму. Доповідь було доручено підготувати «улюбленцю партії», головному редактору газети «Правда» Миколі Бухаріну. Він повинен був вміло очорнити анархістів в купі з махновцями². Бердянськ в доповіді Бухаріна зайняв місце одного з убивчих аргументів.

М.Бухарін наводив буцімто «витяги із повідомлень Штабу Українського фронту... «12/ XII. 1920. Бердянськ. Махновські анархісти зарубали й розірвали на частини, під керівництвом самого Махна, 83 комуніста, серед яких одного з кращих працівників на Україні тов. Михаловича (так в тексті — *Авт.*), виривали руки, рубали ноги, розпорювали животи, заколювали багнетами, забивали до смерті молотками». Цікаво, що відомий історик П.Щоголев у своїй передмові до нариса К.Герасименка теж наводить витяги зі зведень штабу «українського фронту», які стосуються 12 грудня 1920 р. Читаємо. «12/ XII. Нальот на Бердянськ. Анархо-махновці протягом трьох годин під проводом самого Махна зарубали і зарізали 83 комуніста, в тому числі одного з кращих працівників України Махалевича (так в тексті — *Авт.*), викручували руки, відрубували ноги, розпорювали животи, заколювали багнетами, зарубували сокирами»³.

В обох прочитаннях цього зведення найбільшу цікавість викликають останні словосполучення. Бійці головного махновського з'єднання після цілої низки вдалих нападів на обози червоноармійських частин в грудні 1920 р. були досить добре озброєні та забезпечені. Йти в бій на комуністів з молотком чи сокирою в якості зброї у них ніякої потреби не було. Тут мова йде про селян-поденників з приазовських сіл, які знову пішли з Н.Махном на Бердянськ. До якого ж стану відчаю і ненависті треба було довести комуністам місцевих селян за неповний 1920 р., аби вони при першій же можливості кинулися рубати їх сокирами та гамселити молотками?!

Так все таки, чим били махновці комуністів — молотками чи рубали сокирами, викручували руки чи виривали їх? Правда це все чи просто пропагандистська вигадка для красного слівця й наївних профспілкових діячів? Що це за штаб українського фронту? Штаб М.Фрунзе? Але ж він носив іншу офіційну назву. Вичерпної відповіді на ці питання немає й досі. Але «звірства» махновців і досі вигулькують на сторінках історичних статей. Зокрема, донецький історик Т.Беспечний вказує, що в Бердянську «було по звірячому зарубано 86 чоловік, серед яких 40 комуністів. Червоноармійцям відрубували руки й ноги»⁴. Директор Бердянського краєзнавчого музею, Л.Ноздріна називала в своїх статтях ці події не інакше як «Кривавою зорею гуляйпільського батька»⁵.

В.Голованов живописав, як «сонце, що зійшло, освітило 82 трупа. Історики істпарта не забувають додати, що 40 загиблих були комуністами»⁶. Чому саме 82? Адже В.Голованов у описі цих подій явно користувався лише спогадами Єсаулова. А Єсаулов конкретно пише про 86 трупів⁷? Де ділося чотири трупи? На тій же сторінці В.Голованов пише: «о четвертій годині дня Бердянськ отримав як останню згадку про Махна вісімдесят покійників»⁸. Де на цей раз поділося ще 2 трупи? Ще одна велика загадка бердянської історії.

За архівними даними, в бою за Бердянськ загинуло до 100 чоловік, серед них 11 комуністів⁹. Якщо ж взяти дані з доповіді Бердянського повітпарткому, підписаної його секретарем, «Про становище в місті після нальоту банд Махна» від 16 грудня 1920 р., то «вбитих зведено до 100 чоловік; поранених не в'яяснено... Серед вбитих голова ревкому тов. Михалович й ще до 10 комуністів...»¹⁰.

В травні 1922 р. Верховний трибунал при ВУЦВК зробив спробу розцінити події 12 грудня 1920 р. як кримінальний злочин, вчинений Н.Махном з його поплічником Удовиченком. Слідчий Харченко звинувачував Н.Махна, що 12 грудня 1920 р. його бандою «при нальоті на Бердянськ на західній стороні міста було зарубано

¹ Беркман Олександр (1870 – 1936) — видатний діяч міжнародного анархістського руху. Народився у Вільно (Вільносі) в єврейській родині. У 18 років емігрував до США, де приєднався до анархістської групи «Піонери свободи». Став відомим в 1892 р. після невдалого замаху на сталеного магната Фріка, що напередодні жорстоко придушив страйк. До 1906 р. знаходився у в'язниці, згодом знову активний учасник анархістського руху. В 1917 р. арештований в США за антивоєнну пропаганду. В грудні 1919 р. висланий в Росію. Один з організаторів «Всеросійської організації анархістів» (1920 р.). В 1921 р. змушений емігрувати в Берлін. Один з організаторів міжнародної допомоги переслідуваним в СРСР анархістам.

² I международный конгресс революционных профессиональных союзов. Стенографический отчет. — М., 1921. — Бюллетень № 15. — С. 10 – 11.

³ Бухарін М. Доповідь перед учасниками Першого міжнародного конгресу профспілок 19 липня 1921 р. // Козацтво. — 1993. — № 1. — С. 60.

⁴ Беспечный Т. При широком поле... // Донбасс. — 1989. — № 5. — С. 90.

⁵ Ноздріна Л. Кривава зоря гуляйпільського батька // Південна зоря. — 1989. 22, 25 липня.

⁶ Голованов В. Тачанки с юга. — Запорожье – М., 1997. — С. 382.

⁷ Есаулов. Налет Махно на Бердянск // Летопись революции. — 1924. — № 3. — С. 86.

⁸ Голованов В. Тачанки с юга. — Запорожье – М., 1997. — С. 382.

⁹ РДВА. — Ф. 101. — Оп. 1. — Спр. 179. — Арк. 172; Спр. 182. — Арк. 7.

¹⁰ ДАЗО. — Ф.Р. 73. — Оп. 1. — Спр. 92. — Арк. 6. В цій доповіді вказується, що Махно напав на місто о 8 годині ранку. Ряд мемуарів й документи комуністів називають часом нападу шосту або сьому годину ранку, що свідчить, скоріш за все, про те, що комуністи до нападу готові не були і на годинники не дивилися. Все відбулося для них несподівано.

до 100 чол. червоноармійців та радянських службовців, тут же його співучасником Удовиченком було розграбовано багато складів й розбито з гармат шість будівель»¹. Єсаулов писав, що Н.Махно напав на місто аби «повідрубувати голови комуністам й прихильникам радянської влади, погромити установи, пограбувати й потішити свій «буйний норв»... Не очевидно важко собі уявити, що пережив Бердянськ і його 30 000 населення за десять годин перебування у ньому махновців: 86 порубаних і зневічених трупів..., розгромлені та пограбовані Радянські установи, згвалтовані жінки — ось результат махновської прогулянки по Бердянську»². На додачу до вищесказаного протоієрей М. Доненко додає ремарку, що поряд з комуністами було вбито багатьох городян, яких ніхто не рахував. Місцеві жителі ховали своїх загиблих окремо від комуністів³.

Традиція «бердянських жахів» збереглася і в сучасній російській літературі. Так, автор «історичної хроніки» В.Телицин пише про бердянські події наступне: «Полонених не брали: занадто свіжі ще були в пам'яті розповіді Марченка про кримську трагедію. Особливо безжалюгідні були махновці до «червоних» курсантів й чекістів: їх рубали шашками, поранених добивали багнетами, а трупи підвішували на ліхтарних стовпах»⁴. Коментуючи цитату зазначимо, що можна з впевненістю казати про те, що жодного «червоного» курсанта в Бердянську 12 грудня 1920 р. не було.

Також не раз і не два писали «червоні», як ще 10 грудня 1920 р. в Новоспасівці махновці «порубали селян, жінок і дітей, не оминули й стариків»⁵. Вірити подібному — зовсім не знати, чим була Новоспасівка для махновського руху.

В 14.00 12 грудня 1920 р. махновці почали спокійно відходити з міста⁶. Вони могли затриматися довше, бо РРПУ/м/ планувала розмножити в бердянській типографії великим тиражем листівку «Чорна зрада більшовиків», в якій пояснювалися причини війни махновців з комуністами⁷. Махновці думали, що прочитавши її, червоноармійці почнуть переходити на бік повстанців великими групами. Проте, надрукувати листівку не вдалося. Працівники бердянської друкарні розбіглися й ховалися по домівках, працювати було нікому.

Бердянськ був необхідним Н.Махну, аби ввести в оману «червоне» командування й продемонструвати простим червоноармійцям шалену лють своїх вояків. І те й інше йому вдалося. П.Аршинов в своїй «Історії махновського руху» називав бій за Бердянськ серйозним «ударом» по «червоним»⁸. Затримуватися в місті штаб РПАУ/м/ на чолі з В.Білашем теж не бажав. Концентрація більшовицьких військ не давала спокою. Справді, маневр РПАУ/м/ на Бердянськ вдався на славу, але тепер треба було повертатися на північ й починати бої по прориву з оточення. Начштабу повстанської армії пише, що передові частини РПАУ/м/ о 20.00 12 грудня 1920 р. вже відпочивали в Новоспасівці. О 17.00 з Бердянська виїхала наступна частина «об'єднаних махновців». Вона подалася подалі на північ, аби встановити лінію контакту з супротивником.

Ті бердянські жителі, які, набравшись сміливості, повиходили з домівок, могли спостерігати, як по Василівському шосе⁹ махновці везли з міста на підводах своїх вбитих і поранених. Нестор Махно супроводжував цю сумну процесію. Покидаючи місто, він їхав на фаєтоні, кричав і лаявся, погрожував кулаком міщанам, що стояли на узбіччі: «Підождіть! Я ще прийду...!» В цей момент розвідницям Бердянської «ЧК», комсомолкам Юлінії та Ольгіїнї вдалося близько підійти до нього. Проте, в чекістських агентів у спідницях не було при собі зброї, аби вчинити замах на Нестора Махна¹⁰.

Основні сили махновців, відпочивши в місті, ранком наступного дня, 13 грудня 1920 р., вирушили з узбережжя Азовського моря на північ, цілком готові до здійснення прориву. В обідню пору в Бердянську не залишилося бодай жодного махновця, окрім небагатьох поранених, яких вдалося прилаштувати в приватних помешканнях на лікування.

Про спробу «червоних» військ заблокувати махновців у Бердянську пише лише один В.Телицин¹¹. За його версією, командування 4-ї армії встигло чи то 12-го, чи то вже 13-го грудня підвести війська до міста. «Повстанці вперто відстоювали позиції на східному напрямкові, більш зручному для відступу. Атаки «червоних» слідували одна за одною. До полудня всі атаки були відбиті, і, залишивши перед позиціями махновців сотні трупів,

¹ ЦДАВОВУ. — Ф. 4. — Оп. 1. — Спр. 566. — Арк. 27.

² Єсаулов. Налет Махно на Бердянськ // Летопись революции. — 1924. — № 3. — С. 83.

³ Протоієрей Николай Доненко. Новомученики города Бердянска. — М.: Изд. Московского подворья Свято-Троицкой Сергиевой Лавры, 2001. — С. 60.

⁴ Телицин В. Нестор Махно. — М. – Смоленск, 1998. — С. 370.

⁵ БКМ – Арх: Из личного воспоминания фундатора организации Бердянского Ленинского коммунистического союза молодежи 12 января 1920 года Скорикова Ивана Ивановича. — С. 5.

⁶ Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. — К., 1993. — С. 513.

⁷ Напередодні подій ця листівка вже була надрукована в штабній польовій типографії РПАУ/м/, і у махновців був готовий набір.

⁸ Аршинов П. История махновского движения. — Запорожье, 1995. — С. 181.

⁹ Шлях з Бердянська на сучасне село Новосасилівка Бердянського району.

¹⁰ Страницы истории Бердянской городской комсомольской организации. — Бердянск, 1984. — С. 16.

¹¹ Телицин В. Нестор Махно. — М. – Смоленск, 1998. — С. 371.

радянські частини в безладі відступили. А о 14 годині дня Махно дав наказ своїм загонам відходити». Відносно прочитаного зауважимо єдине. Жодного посилання на джерела В.Теліцин у своїй книзі не зробив. Також він називає Новоспасівку не станицею, а станцією, напевно, залізничною, хоча залізниці в колишній Новоспасівці немає і досі, як і правди у вищенаведеній цитаті.

Найближче до Бердянська розташовувалися позиції Зведеної дивізії курсантів Південного фронту. Однак її начдив до десятої години вечора 12 грудня не припускав навіть можливості того, що Н.Махно зважить на таку складну тактичну обстановку напасти на місто. Хоча розвідка курсантів 12 грудня протягом дня весь час приносила інформацію, яка натякала на можливість саме такого перебігу подій, начдив Зведеної їй не вірив, думаючи, що Н.Махно лише демонструє свою зацікавленість Бердянськом, намагаючись ввести в оману «червоне» командування.

Ще 11 грудня 1920 р. до розташування дивізії курсантів прийшов якийсь залізничник, що передав командуванню Зведеної дивізії інформацію про те, що Бердянськ зайнятий загonom Т.Удовиченка «силою в 5 ескадронів при 4 гарматах»¹. Зрозуміло, що ніхто не йняв віри подібним розповідям. Але коли надійшла інформація розвідки, що жителі «колонії Андріївка» вранці чули стрілянину в стороні Бердянська, після того як туди рушили махновці, їм не повірили теж.

О 21 год. 15 хв. 12 грудня 1920 р. відбулася розмова начдива Зведеної з начальником оперативного управління штабу 4-ї армії, який почав запевняти начдива, що Бердянськ захоплений «загonom Удовиченка..., при чому 2-а спішена кавбригада зазнала поразки»². В цей час, безпосередньо під час розмови, прийшла інформація зі ст. Нельгівки. Туди «з боку Бердянського мосту» (біля ст. Трояни) прибув ремонтний поїзд, і його начальник заявив, що місто зайняте противником. Лише тепер начдив повірив у махновську нахабність, але когось рятувати в Бердянську було вже пізно, і затискати махновців у Бердянську було пізно теж.

«Бердянський розгром» спантелечив «червоне» командування, але не надовго. Як писав згодом Єсаулов³, радянське командування (читай — М.Фрунзе) не врахувало швидкості пересування Махна, внаслідок чого «втратило слід на один день» і скептично поставилося до самої можливості нападу махновців на Бердянськ. Через це В.Лазаревич затримав початок загального наступу на махновців, але лише на один день. До того ж, нема худа без добра. За цей день «червоні» підрозділи остаточно «втрясли» свою диспозицію, зімкнули фланги й узгодили напрямки наступу. Командарм 4 повідомив всіх начдивів та комбригів про те, що «Махно» оточений. Всі начдиви та комбриги отримали пакети з детальними інструкціями щодо подальших подій. М.Фрунзе з компанією були в чудовому настрої. Доля махновців, на їх думку, була вирішена. Повстанці таки залізли в пастку. Оточивши Н.Махна потрійним кільцем, М.Фрунзе задалегідь телеграфував до Москви про знищення махновської армії. Не було жодних сумнівів у перемозі. Як писав історик В.Савченко, «дурний Махно сам заліз у мішок»⁴. В штабі В.Лазаревича, як пише Є.Лихаревський, «всі були твердо впевнені, що в обстановці, яка склалася, Махно та його партизанська армія приречені на капітуляцію»⁵. Й сіли чекати махновську делегацію з Бердянська, що капітулює. Чекали, чекали, «поки й жданики поїли». Не дочекалися, коротше кажучи, капітуляції. Бойове гасло повстанців «Махновці не задаються!» не було просто красивою фразою.

Дві доби, 12 та 13 грудня 1920 р., господарювали повстанці в Бердянську. Після відходу головних сил в місті ще залишалися місцеві селяни, яких комуніст К.Кривонос називає не інакше як «п'яною і розгнужаною бандою убивць і грабіжників»⁶. Увечері 13 грудня 1920 р. вцілілі бердянські комуністи послали на північ гінця до вже не рятівників, але можливо, месників, аби останні не дали махновцям шансу на спасіння.

По плану В.Лазаревича Бердянськ повинен була зайняти ввечері 13 грудня одна з бригад 2-ї Донської дивізії⁷, але плани змінилися. Натомість 2-а Донська почала обступати Новоспасівку, вважаючи, що саме там будуть концентруватися головні сили махновців.

Лише 14 грудня 1920 р. в Бердянськ, нарешті, увійшли червоноармійці Інтеркавбригади. Навіть політкоректний комуніст К.Кривонос на схилі літ не витримав і покритикував радянські війська, котрі явилися в Бердянськ, «коли махновців і слід простиг»⁸. Вцілілі бердянські активісти пекли інтернаціоналістів своїми поглядами. Адже 11 грудня 1920 р. їх передові загоны стояли всього в семи кілометрах від міста. Та не все було

¹ Павлов П.А. Выводы из опыта борьбы с Махно дивизии курсантов в ноябре-декабре 1920 и январе 1921 года // Армия и революция. — 1921. — № 2/3. — С. 100.

² Там само. — С. 100.

³ Есаулов. Налет Махно на Бердянск // Летопись революции. — 1924. — № 3. — С. 83.

⁴ Савченко В. Махно. — Харків, 2005. — С. 323.

⁵ Лихаревский Е. «Андреевский конфуз» // Армия и революция. — 1921. — № 2/3. — С. 116.

⁶ БКМ НВ – 4556: Бердянск в годы гражданской войны (Воспоминания старого большевика Кривоносова Кузьмы Михайловича). — С. 10 – 11.

⁷ Павлов П.А. Выводы из опыта борьбы с Махно дивизии курсантов в ноябре-декабре 1920 и январе 1921 года // Армия и революция. — 1921. — № 2/3. — С. 102.

⁸ БКМ НВ – 4556: Бердянск в годы гражданской войны (Воспоминания старого большевика Кривоносова Кузьмы Михайловича). — С. 11.

так просто. Виявляється, в ніч на 12 грудня 1920 р. основним силам Інтеркавбригади було наказано вийти з м. Ногайськ й виступити в район Царекостянтинівки. Інтеркавбригада вирушила в нічний семидесятикілометровий перехід. В ході переходу піднялася завірюха. Зустрічний сніг застилав інтернаціоналістам очі й валяв з ніг. Кавбригада пройшла північніше Бердянська й Новоспасівки саме в той момент, коли паралельним шляхом з півночі на південь до Бердянська йшла маневрова група махновців, тільки сніг й вітер штовхали останніх в спину. З величезними труднощами інтернаціоналісти добралася до Царекостянтинівки, де й знали, що махновці налетіли на Бердянськ¹. Ті ж частини Інтеркавбригади, що не пішли на північ, виконували наказ начдива 2 про підстраховку фронту його дивізії.

В Бердянську інтернаціональні кавалеристи зустріли штаб 2-ї спішеної кавбригади, який чи то був відпущений махновцями з полону, чи ховався на косі. Залишки 2-ї спішеної були підпорядковані комбригу Інтернаціональної². Штаб 2-ї спішеної, що досить цікаво і показово, не судили і не розстріляли, а направили в Ногайськ. Там він простояв кілька днів, збираючи залишки своїх людей, полонених й тих, хто сховався. Потім їх кинули знову проти «Махна». Бригада була влита в 3-й кінний корпус, точніше, в 9-у Кримську кавалерійську дивізію³.

З приходом червоноармійців «ожили» й комуністи. 14 грудня 1920 р. вцілілі більшовики зібралися ввечері біля будинку ревкому й провели мітинг. Була створена похоронна комісія, яка дала розпорядження про виготовлення домовин. В традиціях «чорного» махновського терору повбивані й порубані махновцями комуністи й червоноармійці третій день лежали на вулицях міста. Махновці забороняли місцевим ховати вбитих ворогів, аби закоцюблі на морозі трупи останніх залякували вцілілих недоброзичливців. Але й комуністи не поспішали хоронити нещасних, задумавши влаштувати з поховання пропагандистський захід. Показати цим похороном вірність народу лєнінським ідеям і партії комуністів. Для кожного небіжчика робилася персональна домовина. Ретельна підготовка до похоронів зайняла десять днів. Душі небіжчиків вже встигли преставитися до духовного світу, а їх знівечені тіла все ще лежали на морозі в бараках. Прізвища 40 простих червоноармійців навіть не були встановлені. Явка на похорони для бердянців була добровільно-примусовою, похоронна процесія фотографувалася з різних ракурсів. За даними І.Скорикова, ховали більше ста чоловік бійців, комуністів та комсомольців⁴. На «грандіозний похорон» вийшла подивитися величезна кількість жителів міста. Ще незвична в таких випадках музика, що супроводжувала процесію, породжувала в присутніх дурні передчуття⁵. Пам'ятні заходи за полеглими бердянськими комуністами було організовано з розмахом, зовсім не по повітовим нормам. Було споруджено пам'ятник на міському кладовищі, встановлена меморіальна дошка на будівлі колишнього земельного відділу, перейменовано проспект, площу і вулицю (Червона), встановлений пам'ятний знак біля теперішньої школи № 9.

Журнал бойових дій 4-ї армії Південного фронту повідомляв, що залишені в тилу підрозділи 2-ї Донської дивізії та Інтеркавбригади приступили з ранку 15 грудня 1920 р. до «ретельної очистки від залишків бандитських зграй й збору покинутої зброї та спорядження в Бердянську»⁶. Очистка проходила жваво: ні махновців, ні зброї на вулицях Бердянська не було.

А «червоне» командування тим часом констатувало факт повного «зав'язування мішка». Саме в той час, коли махновці водили до моря «на рубку» бердянських комуністів, червоноармійські частини утворили «шахівницю». Пізніше, коли викладач командних курсів П.Ашахманов розбирав результати Азовської операції, то прийшов до висновку, що захопивши Бердянськ 12 грудня 1920 р. Н.Махно спеціально дав «червоним» оточити себе в Приазов'ї, і «тим заставив нас стягувати до півдня наші війська»⁷. Але гарні думки, як відомо, частіше усього приходять опісля подій, і про наявність у Н.Махна якихось підспудних намірів більшість «червоних командирів» просто не думала. Для них було цілком ясно те, що «бандитська армія», поласившись на приморське місто, захопила його заради розграбування державного майна, і, захопившись цим процесом, повністю втратила пильність, чим Червоної армії не гріх скористатися. Начдив 42 Єфімов, зокрема, писав з цього приводу, що Н.Махно, «сидячи два дні в Бердянську, дозволив оточити себе»⁸.

«Здобич заманлива, — продовжує П.Ашахманов, описуючи настрої в штабі В.Лазаревича, — перегрупуємося енергійно»⁹. Деяке перегрупування підрозділів було потрібне «червоним», аби махновці в

¹ Стрельбицкий И. Ураган. — М., 1977. — С. 145.

² Лихаревский Е. «Андреевский конфуз» // Армия и революция. — 1921. — № 2/3. — С. 115.

³ БКМ – Арх: Воспоминания Л.И.Задова. — С. 6.

⁴ БМК: Из личного воспоминания fundатора организации Бердянского Ленинского коммунистического союза молодежи 12 января 1920 года Скориков Иван Иванович. — С. 7.

⁵ Протоиерей Николай Доненко. Новомученики города Бердянска. — М., 2001. — С. 60.

⁶ РДВА. — Ф. 182. — Оп. 4. — Спр. 256. — Арк. 242.

⁷ Ашахманов П. Махно и его тактика // Красный командир. — 1921. — № 24/25. — С. 11.

⁸ Ефимов Н.А. Действия против Махно с января 1920 по январь 1921 г. // Сборник трудов Военно-научного общества при военной Академии РККА. — 1921. — № 1. — С. 218.

⁹ Ашахманов П. Махно и его тактика // Красный командир. — 1921. — № 24/25. — С. 11.

околицях Бердянська були гарантовано оточені в дві суцільні лінії «червоних» частин, а третя, ейдеманівська, стояла далі на півночі. Єдиним фронтом, суцільною стіною насувалися на повстанську армію близько 60 000 червоноармійців. Серед них елітні частини Зведеної дивізії червоних курсантів, не менш боєздатні три дивізії 2-го кінного корпусу, а поряд лави 42-ї дивізії, 2-ї Донської дивізії, трьох кавалерійський дивізій 3-го кінного корпусу. Оскільки вищеназваних сил М.Фрунзе та В.Лазаревичу видавалося малувато для перемоги, до операції було залучено Інтернаціональну кавбригаду, Богучарську бригаду, Запасну кавалерійську бригаду, окремі частини ВНУС, кінної міліції й ЧОП. Для повної підстраховки ситуації в лінію оточення мав стати екзотичний Окремий татарський добровольчий батальйон в 200 багнетів¹. В приазовські степи з яких от-от мали вигулькнути махновські тачанки, були націлені 150 гармат та 700 кулеметів. На залізничних полустанках чухкотіли шість панцерних потягів, чекали бою зведені в два маневрові загони панцерні автомобілі, «дрімали», чекаючи ранку, вісім аеропланів. За підрахунками одеського історика В.Савченка, перевага «червоних» над махновцями в живій силі складала 10:1, а в артилерії 15:1². В остаточну перемогу над махновцями не вірили лише самі махновці.

А з Бердянськом, в принципі, справа дійшла до ганьби. В пресі вже пішли офіційні повідомлення, що «громадянська війна» з ліквідацією Руської армії барона П.Врангеля є завершеною. І ось тобі на. Далеко не останній з повітових центрів, портове місто виявилось розгромленим вщент армією людей, яких радянська влада вважала навіть не контрреволюціонерами, а кримінальними злочинцями. Аби представити події «бердянського розгрому» в більш привабливому світлі, М.Фрунзе та його помічники в довідці оперативного штабу сфальсифікували факти і повідомили, що Бердянськ 13 грудня 1920 р. силами 2-го кінного корпусу було відбито у противника з боєм. При цьому вдалося захопити прапор азовської групи махновців (Фрунзе, слідом за іншими «червоними» командирами, продовжував вважати, що Бердянськ захопив Удовиченко, тому й «захоплений» прапор оголосили Азовським — *Авт.*), зарубати 500 махновців, а тих, хто залишився, примусити відійти в потрібному для «червоного» командування напрямку й 14 грудня «загнати», саме загнати, в село Андріївку³. Комуністичні агітатори теж швидко зорієнтувалися в обстановці. Тепер запланований в Приазов'ї розгром махновців повинен був стати своєрідною помстою, розплатою за «Бердянський розгром». Катюгам по заслугам. Проте, замість очікуваної перемоги відбувся горезвісний для «червоного» командування «Андріївський конфуз», провал керованої М.Фрунзе та В.Лазаревичем грандіозної операції, яка стала ганьбою для «червоних» командирів і предметом розслідування Вищого військового трибуналу РСЧА. Але перш ніж докладно описати цю подію, нам треба кинути погляд на схід, в розташування порядків 2-го кінного корпусу П.Миронова, чия позиція багато в чому визначить результат операції.

Миронов

Пилип Кузьмич Миронов (1872 – 1921), командарм 2-ї кінної, а з недавніх пір — комкор 2, був типовим представником тієї частини червоноармійської еліти, що вийшла з командирів повстанських загонів, влитих свого часу в РСЧА. І тому його натура постійно розривалася між двома антагоністичними перспективами майбутнього. З одного боку, було б непогано зробити кар'єру в армії Республіки, досягти високих чинів, влади, посад, пільг й неймовірного для простого козака рівня життя. З іншого боку, треба було допомогти простому народу відвоювати кращі умови життя на засадах волі й справедливості. П.Миронов вже два роки не міг зробити рішучого вибору, за що постійно встрявав у різноманітні халепи й нажив могутніх ворогів. В 1919 р. його вже було засудили до смертної кари, але помилували в самий останній момент. В 1920 р. за участь у розгромі Врангеля П.Миронов був нагороджений Почесною революційною зброєю і одночасно вступив в таємні переговори з Нестором Махном.

Про це згадує в своїх мемуарах В.Білаш⁴, який був знайомий з рідним братом комкора 2, начальником штабу Азовської групи РПАУ/м/. Н.Махно зміг вирвати у П.Миронова слово відносно того, що коли комуністи зрадять махновців і захочуть завдати повстанцям удару в спину, П.Миронов мусить підняти заколот й приєднатися до повстанців. Зрада комуністів мала стати тією останньою краплею, що переповнить чашу командармівського терпіння. Але коли 27 листопада 1920 р. передбачувані заздалегідь події відбулися, П.Миронов слова не дотримав і поряд з Н.Махном не став. Більше того, він прийняв активну участь у проведенні Азовської операції. Частини 2-го кінного корпусу утворювали східну смугу оточення махновського війська, ставши стіною з боку Донбасу.

Бійці кінного корпусу продовжували називати свій підрозділ «армією», вважаючи, що «армія» знаходиться в реєстрі вище і звучить більш поважно, ніж «корпус». До ведення бойових дій ніякого ентузіазму не

¹ Павлов П.А. Выводы из опыта борьбы с Махно дивизии курсантов в ноябрь-декабре 1920 и январе 1921 года // Армия и революция. — 1921. — № 2/3. — С. 106.

² Савченко В. Махно. — Харків, 2005. — С. 324.

³ Внутренние войска Советской республики. Сб. док. и мат. — М., 1972. — С. 562.

⁴ Білаш А.В., Білаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. — К., 1993. — С. 485.

спостерігалось. «Бійці бурчали, чому саме їх послали на рубку з махновцями, а не першу кінну армію, яка була менше задіяна в боях»¹.

Сам командарм, за спостереженнями шифрувальника штабу 2-го кінного корпусу Олександра Боярінцева, виглядав засмученим. Переказували, що у вищестоячих штабах проти нього інтригують вороги. Три дивізії кінного корпусу розвернулися в лінію на 80 км. Штаб корпусу став на ст. Волноваха, де простояв на рейках у вагонах кілька днів. 11 грудня 1920 р. П.Миронов забажав передислокувати штаб із станції в більш цивілізоване місце. Але не тут то було. Локомотив не зміг зрушити кілька штабних вагонів з місця. Стояли сильні морози, а штабні працівники день за днем виливали помії та випорожнювалися прямо під колеса, так що вони намертво примерзли до рейок. П.Миронов спокійним тоном попросив у начальника станції ще один локомотив, але виявилось, що більше паротягів на станції немає.

Одночасно з цим розвідка донесла, що до станції наближається загін махновців в 1000 чол. Штаб охопило хвилювання. П.Миронов спокійним же тоном наказав прислати на допомогу найближчу частину, але виявилось, що підкріплення далеко. Підлеглий йому корпус зрозумів наказ стати в лінію буквально, і виявилось, що перед штабним потягом ніякої загрози виставлено не було. Остання обставина, звичайно, не робить П.Миронову честі як полководцю. Знову спокійним тоном командарм наказав штабному персоналу захищатися, пообіцявши, що коли 70 штабників зуміють вбити першу сотню махновців, останні повернуть назад. Невідомо, чим би закінчився цей бій, навряд би штабники змогли зопалу вбити 100 махновців, але в самій останній момент, коли повстанська кіннота вже показала на горизонті, підмога таки прийшла. «Червоний» кінний полк відігнав суперника геть, і штабники зітхнули з полегшенням. Але неприємності для них тільки починалися.

Одразу після атаки махновців до штабу корпусу з мандатом штабу фронту прибула людина. Вона пред'явила документи, згідно з якими колишній військовий комісар корпусу Карпов знімався з посади і відкликався у відділ фронту, а замість нього комісаром ставав прибулий чоловік. Новий комісар відразу пустив по штабу чутку, що командарма П.Миронова скоро знімуть з посади і арештують за зв'язки з Н.Махном. Потім новий комісар зайшов у вагон до шифрувальників й вигнав їх на вулицю, а сейф з шифрами наказав викинути у вигрібну яму².

Шифрувальники знали службу і не розгубилися, одразу настукавши на нового комісара начальника особливого відділу армії. Той заарештував нового комісара і лише тоді виявилось, що він самозванець. Більш усього, що це був махновський агент. Махновці славилися своїм умінням підробляти документи.

Завдяки цим двом інцидентам діяльність штабу 2-го кінного корпусу була на деякий час дезорганізована. Більше того, П.Миронов та інші командири стали вважати, що махновці прагнуть прорватися через оточення саме на їх ділянці, і пригальмували рух кавдивізії корпусу на захід. Розвідка доносила, що махновці стоять в ст. Стародубівці. Віднині «червоні» кіннотники мали більше уваги звертати на охорону лінії корпусу від прориву ворога, аніж на його пошук вглибині «мішка».

Цілком можливо, що в цей час махновці просто «здали» П.Миронова «чекістам», порухавши його негідним боягузом. У лютому 1921 р. він був заарештований і віроломно вбитий у тюрмі. Після невдачі Азовської операції очолюваний ним кінний корпус «був посаджений разом з кіньми в залізничні вагони й відвезений на глухий полустанок під Ростов-на-Дону»³. Тут його наздогнав наказ про розформування.

Андріївське побоїще

Цю битву описували неодноразово. В штабних звітах, мемуарах, історичних працях. Махновці, анархісти, «червоні» командири, письменники, історики. Описували лаконічно й розлого, проте, жоден з описів бою, які є в розпорядженні у дослідників, не можна назвати не те що вичерпним, але й просто задовільним. Автори джерел або не змогли досягти цього рівня в силу своїх обмежених здібностей, або не стали цього робити з різноманітних суб'єктивних причин, приховуючи ті чи інші обставини й історичну правду загалом. Дійсна картина вражаючого уяву Андріївського бою продовжувала залишатися не реконструйованою. Багаточисельні дослідники «махновщини» не ставили перед собою цього завдання, а то і взагалі намагалися обійти цю проблему як занадто складну й невдячну. З усієї маси джерел вони брали або найбільш доступні їм матеріали, або ті, які були їм найбільш до вподоби своїм трактуванням. На цьому всі дослідження подій в с. Андріївка 14 грудня 1920 р. закінчувалися, і це сором для всієї історіографії махновського руху. Особливо якщо зважити на те, що Андріївський бій є однією з найбільш славетних сторінок історії українського війська і перемог української зброї. Завдяки тріумфу на цьому бойовищі махновці отримали можливість ще довго чинити вдалих опір частинам Червоної армії.

¹ Боярінцев А.И. Воспоминания. — М., 2003. — С. 77.

² Боярінцев А.И. Воспоминания. — М., 2003. — С. 80.

³ Там само. — С. 82.

Анархісти та схильні до апологетики «махновщини» дослідники перебільшували кількісні показники махновської перемоги. Так, паризький історик-аматор О.Скирда слідом за П.Аршиновим¹ досить безпідставно повторює, що махновці в цьому бою взяли в полон дві дивізії супротивника чисельністю в 20000 чоловік. Причому встигли організувати для полонених мітинг, на якому пояснили мету боротьби РПАУ/м/, та так переконливо, що ті, хто бажав, могли записатися в лави повстанців². Радянська історіографія, навпаки, згадуючи про бій під Андріївкою, намагалася усіляко применшити значення цієї події. 16 грудня 1920 р. головнокомандуючий РСЧА С.Каменев в розмові з К.Авксентьєвським³ назвав бій з махновцями 14 грудня 1920 р. «Андріївським конфузом». Цим натякалося, що в конфузну ситуацію потрапив М.Фрунзе, а з ним, опосередковано, й все вище керівництво РСЧА. «Конфузом» було названо грандіозний бій, що продовжувався близько шістнадцяти годин, в якому приймало участь кілька десятків тисяч чоловік. При дослідженні його перепетій та результатів, а особливо кількості полонених та загиблих вояків, в голову мимоволі замість звичного терміну «бій» приходять середньовічне поняття «побоїще». «Андріївське побоїще 14 грудня 1920 року».

Вранці 13 грудня 1920 р. В.Лазаревич дав наказ про початок загального наступу «червоних» військ. Командирам нагадувалося загальне завдання операції — приперти «Махна» до моря й знищити. З самого початку наступу в таборі «червоних» одразу все пішло не так, як планувалося в Харкові та Мелітополі. Зв'язок командарм 4 тримав з підлеглими начдивами по телеграфним дротам, натягнутим вздовж залізниць. І зв'язок цей виявився нікудишнім. Він весь час пропадав і псувався чи то через діяльність махновської агентури, чи просто через низьку кваліфікацію телеграфістів. Накази запізнювалися. Навіть найбільш боездатна і дисциплінована Зведена дивізія червоних курсантів, що мусила наступати на махновців з заходу, через запізнення армійського наказу розпочала наступ замість ранку лише в обід, і на вечір 13 грудня не встигла зайняти вказані позиції, зокрема, колонію Софіївку на шляху від Новоспасівки до Андріївки. Зв'язок між більшістю військових частин РСЧА, які рушили на ворога, було втрачено одразу після початку маршу. Їх підрозділи занадто рано були розгорнуті в бойові лави, і в такому стані вимушені були робити багатокілометрові переходи, що надмірно виснажило їх сили. Частини 2-го кінного корпусу, що підходили з донецького боку, явно запізнювалися. 42-а стрілецька дивізія запізнювалася теж.

12 грудня підрозділи 42-ї дивізії стояли в районі с. Кінські Роздори – ст. Магедово – с. Федорівка. Після гуляйпільських боїв В.Лазаревич для поліпшення боездатності її підрозділів надав у розпорядження начдива 42 3-ю запасну кавбригаду. На вечір 13 грудня 1920 р. 42-а дивізія мала закінчити наступ на ділянці Андріївка – Берестове й зайняти ці села. Тобто за день і ніч її бійцям треба було пройти 40 км на морозі⁴. Для піхотної дивізії це справді було забагато. Не дивно, що начдив М.Єфімов не зміг виконати наказ. Його бійці на вечір 13 грудня 1920 р. дійшли лише до селищ Попівки та Більманки, пройшовши близько 30 км. Дивізія наступала силами двох бригад (125-ї та 126-ї), ще одну, за наказом В.Лазаревича, тримаючи в резерві (124-у). Штаб дивізії зупинився на ст. Царекостянтинівка, «повиснув» на телеграфних дротах й не зрушав далі з місця. Повідомлення про хід бою доходили до нього від нарочних з двогодинним запізненням. Трохи східніше й південніше позицій 42-ї дивізії сунула 3-я запасна кавалерійська бригада (запкавбригада), яка мусила зайняти район Благовіщенка – Білоцерківка.

На додачу втрутилася погода. Після того, як один з літаків поламався й здійснив вимушену посадку біля с. Чернігівка, проведення розвідки з повітря було визнано неможливим. Ще два літаки приземлились на ночівлю й затрималися через погану погоду на ст. Великий Токмак. Аероплани «персонально» охороняв важкий бронепотяг № 4-1. Переказували, що Н.Махно грозився спалити літаки й розправитися з пілотами. «А погроз своїх батько не пускав на вітер» — говорив пізніше командир бронепотягу⁵. Він був при ділі й нікуди далі Токмака їхати не збирався.

На бронепотягах знеацька виявилася нестача вугілля, так що вони замість постійного курсування туди-сюди по залізниці переважно стояли на місці. Ефективно проводити артилерійську підготовку через туман також виявилось неможливим. Надзвичайно прудке просування махновців по Приазов'ю спутало В.Лазаревичу карти. Останній вважав, що переобтяжені бердянськими трофеями махновці на 14 грудня 1920 р. будуть базуватися в ст. Новоспасівці. Потім махновці здійснили спробу прориву понад берегом моря на захід, на Мелітополь, а якщо не вийде, то на схід, де кільце оточення було ще нещільно притиснуте до моря. Махновці вміло дезінформували супротивника. «Червона» розвідка повідомляла, що 14 грудня 1920 р. загін Т.Удовиченка невідомої сили ще

¹ Аршинов П. История махновского движения. — Запорожье, 1995. — С. 181.

² Skirda A. Les cosaques de la liberte Nestor Makhno, le cosaques de l'anarchie et la guerra civile russe. 1917 – 1921. — Paris, 1985. — P. 187.

³ Авксентьєвський Костянтин Олексійович (1890 – 1941) — відомий радянський військовий діяч. Замісник М.Фрунзе. В лютому 1921 р. командував всіма збройними силами на Україні й уповноважений РВР Республіки. В 1931 р. відправлений у відставку по причині хронічного алкоголізму.

⁴ Заявление в конфликтную комиссию РКП/б/ слушателя старшего курса Академии Генштаба Н.Ефимова // Дружба народов. — 1991. — № 6. — С. 128.

⁵ Смирнов Т. Бронепотяг № 4. — Запорижжя, 1962. — С. 37.

продовжував залишатися в Новоспасівці. В подальшому «червоні» стали вважати, що махновські сили розділилися і Т.Удовиченко залишився в рідному селі¹.

Саме тому на Новоспасівку і повинен був концентруватися напрям головного удару. А між тим махновська армія вже була переведена на 26 кілометрів північніше станиці, в с. Андріївку. Через цю обставину більшість «червоних» панцерних автомобілів не встигла вчасно приїхати з-під Новоспасівки до місця бою. В ході підготовки й проведення вирішальної битви Червона армія замість відлагодженої бойової машини поставала величезним, але безладним скопищем втомлених, неорганізованих, байдужих, іноді боягузливих людей під нездарним командуванням.

Коли саме махновці прибули в Андріївку після нападу на Бердянськ? Відомо, що 12 грудня 1920 р. їх так ще не було. В цей день розвідка Зведеної дивізії курсантів була вислана на села Попівку та Андріївку, а також на Андріївські хутори², але противника ніде в цих поселеннях не знайшла³.

Зведена дивізія курсантів була своєрідною гвардією Червоної армії. В цій дивізії були зібрані всі кращі сили, це був своєрідний аналог офіцерським полкам «білих» армії. Курсанти готувалися стати командирами, кожен був відмінно навчений стрільбі й прийомам рукопашного бою. Майже всі бійці були членами партії⁴. Місяць назад Зведена дивізія курсантів наступала на позиції врангелівців поряд з махновцями, які встановили з сусідами добрі стосунки, зокрема, запрошували «курсаків» до себе для проведення вільного часу. Курсанти розказували байки про те, як у Москві охороняли Леніна й урядові будівлі. «Що ж, — казали повстанці у відповідь, — «курсаки», ви так сумно живете? Горілку не п'єте, пісень не співаєте? От у нас інша справа!» Всі поставлені перед «курсаками» та махновцями бойові завдання тоді були вдало виконані⁵.

Через два тижні повстанці були шоковані подальшими вчинками курсантів. Останні, не повівши оком, почали виконувати злочинні накази свого командування, розстрілюючи в Мелітополі махновських пораних і захоплених в полон бійців, чинячи над селянами масові екзекуції. Махновці чомусь вважали, що бойове братерство та особиста приязнь виявляться сильнішими за накази командування й перспективи подальшої успішної кар'єри. Куди там, наївні сільські простаки. І через цю обставину лютою ненавистю зненавиділи махновці «курсаків». Ніколи вони вже не брали їх у полон, так само як і «бусурманів» — інтернаціоналістів. Смерть від холодної зброї махновців була єдиною перспективою полонених бійців з даних підрозділів.

Після захоплення Бердянська махновці з почуттям виконаного обов'язку могли повернути свої тачанки назад в запорозькі степи. Андріївка спеціально була обрана Н.Махном як місце для прориву «червоного» фронту. До села з півночі мав вийти фронт 42-ї стрілецької дивізії, на ділянці якого планувався прорив. До зустрічі «почесних гостей» треба було як слід підготуватися й відпочити. В 1920 р. Андріївка була велетенським селом, більш як на 1600 дворів, в яких проживало більш як 16000 жителів⁶. Тут, в межах одного населеного пункту, цілком могла розміститися на відпочинок вся об'єднана РПАУ/м/. Потреба розпорозувати повстанців на нічліг по кількох населених пунктах й цим ускладнювати керування військами автоматично відпадала. Зараз Н.Махну була потрібна компактність, і Андріївка цю потребу забезпечувала. Тому Андріївку не гаючись треба було зайняти авангардами повстанців, аби підстрахуватися, що їх не випередять «червоні». Але поспішати треба було повільно, аби «червоні» не змогли відстежити передислокації головних сил РПАУ/м/.

Увесь день 13 грудня 1920 р. махновці «відпочивали» в Новоспасівці, не влаштовуючи жодних боїв і водячи за носа «червону» розвідку. Деякі повстанські частини прибули в станицю з Бердянська ще 12 грудня, інші приїздили вже 13-го. «Червона» розвідка крутилася біля села й доповідала, що партизани ведуть себе пасивно і ніяких активності не виказують.

Є.Лихаревський вважає, що головні сили махновців покинули Бердянськ 13 грудня 1920 р. опівдні і за дві-три години дісталися Новоспасівки⁷. З ними прибув і Н.Махно, який затримався в селі, віддаючи належні розпорядження щодо організації подальшого руху. В Новоспасівці Н.Махно виділив ар'єргард й бокові загони, які, відіграючи роль бокових завіс, повинні були приховувати рух основних мас армії. Приймаючи ряд застережних засобів, Н.Махно під вечір, в сутінках рушив з головними силами на Андріївку по «старій дорозі»⁸.

¹ Павлов П.А. Выводы из опыта борьбы с Махно дивизии курсантов в ноябре-декабре 1920 и январе 1921 года // Армия и революция. — 1921. — № 2/3. — С. 101.

² Йдеться про багаточисельні дрібні населені пункти, що виникли навколо села в роки Столипінської аграрної реформи. Більшість з них зникли до нашого часу й зняті зі списків населених пунктів Запорізької області.

³ Павлов П.А. Выводы из опыта борьбы с Махно дивизии курсантов в ноябре-декабре 1920 и январе 1921 года // Армия и революция. — 1921. — № 2/3. — С. 100.

⁴ Стрельбицкий И. Ураган. — М., 1977. — С. 142.

⁵ Голованов В. Тачанки с юга. — Запорожье — М., 1997. — С. 351.

⁶ Історія міст та сіл Української РСР. Запорізька область. — К., 1971. — С. 139.

⁷ Лихаревский Е. «Андреевский конфуз» // Армия и революция. — 1921. — № 2/3. — С. 118.

⁸ Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. — К., 1993. — С. 514. По «старій дорозі» значило, що махновці виїхали з Новоспасівки на захід, а через кілька кілометрів повернули на північ, рухаючись шляхом, що вів з Бердянська до с. Андріївки, колишнім чумацьким трактом.

Об'єднана маневрова група махновців налічувала 3500 шабель, 500 багнетів, посаджених на тачанки, 16 гармат й близько 500 кулеметів (два кулеметні полки). Разом з чоловіком у цій колонії їхала й дружина Н.Махна, вчителька української мови гуляйпільської гімназії Галина Кузьменко. «Ніч минула напружено. Махновці знали, що навколо Андріївки сконцентровані ворожі війська»¹. Останні тачанки махновців проїздили, рухаючись на північ, колонію Софіївку о 2 годині ночі² 14 грудня 1920 р.

Махновський ар'єргард залишався в Новоспасівці впродовж ще декількох годин після виходу основних сил. Н.Махно залишив в ар'єргарді обози, якими, в крайньому випадку, було вирішено пожертвувати. Саме наявність в селі обозу стала неспростовним аргументом для «червоних» розвідників на користь того, що в Новоспасівці продовжують стояти головні сили повстанців. Адже махновці вважалися армією грабіжників та «барахольщиків», які, власне, заради барахла й воювали³. Коли «червоне» командування гарантовано вірувало, що обоз і є «ядром повстанських сил», махновський ар'єргард теж рушив на Андріївку. Але ар'єргардним махновським частинам доводилося пробиватися до села вже з боєм. В ніч з 13 на 14 грудня 1920 р. Інтеркавбригада разом з підрозділами Зведеної дивізії курсантів отримала бойове завдання спинити вихід головних сил махновців з-під Бердянська і знищити їх.

«Червоні» розвідники доповідали командирам, що махновці їдуть з награбованим майном, яке будуть захищати за будь-яку ціну. «Бій почався. Нам доводилося весь час змінювати напрям стрільби, — згадує командир батареї І.Стрельбицький. — Вогневики не встигали послати кілька снарядів по цілі, як треба було різко повертати вогонь то вправо, то вліво. Махновці задіяли свій звичайний прийом; наступаючи широким фронтом, вони намагалися знайти в нас слабке місце, потіснити наші частини, й з усіх боків направлялися до шляху, що звільнився. Рвалися набой махновських батарей. Було прикро, ми розуміли, що це снаряди з розграбованих радянських складів»⁴.

В результаті цього бою 4-й полк 2-ї бригади курсантів о 5 год. 50 хв. 14 грудня 1920 р. захопив колонію Софіївка, де йому як трофей дістався хвіст махновського обозу, що не встиг проїхати до Андріївки. Кілька підвод з «бердянським барахлом» стали найбільшим трофеєм курсантів за всю махновську кампанію. Проте, курсанти не стали продовжувати наступ на Андріївку, пославшись «на темряву». Це була просто шедевральна відмовка, бо о шостій ранку вже було видно. І чути. Андріївське побоїще почалося вранці, о 5 годині, з потужного артилерійського обстрілу села. Болгарська колонія Софіївка знаходиться в 11 км. на південь від Андріївки, так що немає сумніву: канонаду курсанти чули гарно.

Одразу кілька «червоних» авторів писали, що командири й рядові бійці, які діяли проти махновців під Андріївкою, виконували покладені на них доручення з «глибокою байдужістю та апатією»⁵. Випадок з 4-м полком 2-ї курсантської бригади був лише першою ластівкою. Чим же були викликані подібні настрої? Багато хто з червоноармійців вважав цю війну проти вчорашніх союзників несправедливою. Мобілізовані бійці не виказували ніякого бажання воювати, але елемент виказуваного червоноармійцями співчуття до махновців не слід перебільшувати, як це, наприклад, робить В.Голованов. Байдужість та апатія викликалися передусім іншими причинами. По-перше, вражаючим рівнем непрофесіоналізму, невідповідності й нехлюйства в лавах Червоної армії, втомую рядових бійців від форсованих маршів й недосипання, низьким моральним станом військових підрозділів, нарешті, просто страхом перед махновцями. Рядові червоноармійці цінували повстанців як вояків набагато вище, аніж їхні «червоні» командири. Ніхто не хотів йти в рішучий бій з розлюченими партизанами, всяк надіявся, що це за нього зробить сусід. Сусідів, як ви знаєте, було предостатньо, але кожен з них думав аналогічно. В результаті в семи «червоноармійських» няньок дитя таки залишилося безоким. Наведемо один показовий факт. Практично всі «червоні» командири, які описували Андріївський бій, зазначали, що швидко пересування махновської армії стало для них несподіванкою. Але ж подібним чином махновці діяли з лютого 1920 р., під час майже 9 місячної війни з комуністами. Потім в жовтні-листопаді 1920 р. махновці разом з червоноармійцями воювали проти врангелівців, і теж на великій швидкості. І при цьому за 11 місяців 1920 р. командири РСЧА не звернули належної уваги на швидкість махновських маршів! Це наглядно показує рівень професійної підготовки «червоного» командування. Вкрай погано працювала й «червона» розвідка, що не змогла дати командуванню ні чітких, ні докладних донесень.

¹ Там само. — С. 514.

² Павлов П.А. Выводы из опыта борьбы с Махно дивизии курсантов в ноябре-декабре 1920 и январе 1921 года // Армия и революция. — 1921. — № 2/3. — С. 101.

³ В цю ніч одна з розвідувальних партій Зведеної дивізії курсантів доповіла, що 13 грудня 1920 р. Махновці о 18.00 виступили з Новоспасівки в напрямку на колонію Софіївка. Сили їх визначалися в два кулеметних полки, кілька сот шабель, 4 гармати й маси тачанок. З цим загоном знаходився безпосередньо сам Н.Махно з дружиною. Загін Н.Махна стояв в кол. Софіївка до 2.00 ночі 14 грудня, а потім виступив на с. Андріївка. (Павлов П.А. Выводы из опыта борьбы с Махно дивизии курсантов в ноябре-декабре 1920 и январе 1921 года // Армия и революция. — 1921. — № 2/3. — С. 101). Але «червоне» командування прийняло до відома цю інформацію занадто пізно.

⁴ Стрельбицкий И. Ураган. — М., 1977. — С. 142.

⁵ Лихаревский Е. «Андреевский конфуз» // Армия и революция. — 1921. — № 2/3. — С. 114.

На відміну від ар'єргардів, авангарди махновців добралися до Андріївки уранці 13 січня 1920 р. Єсаулов припускає¹, що махновці могли доїхати до ранку 13-го лише до Андріївських хуторів, і там зупинилися на відпочинок. На хуторах повстанці відпочивали до вечора, а увечері увійшли в Андріївку. Що ж, можливо саме так і було. За даними М.Павлова, три кавалерійські та кулеметний полки РПАУ/м/ зайняли с. Андріївку вже після заходу сонця, о 17 годині 13 грудня 1920 р. Трохи згодом прийшла піхота й «друга група Махна», в якій легко вгадуються приазовські повстанці Т.Удовиченка².

Коли підрозділи 4-ї армії рухались з північного-заходу, займаючи на вечір 13 грудня лінію Дмитрівка – Трояни – Гюнівка – Радолівка – Єлисеївка, Н.Махно повним ходом рухався на північ до Андріївки, не маючи небезпеки зустрітися з «червоними» частинами на віддалі навіть глибоких роз'їздів. Було дуже важливо, аби «червоні» не помітили передислокації повстанської армії. Вони повинні були думати, що головні махновські сили знаходяться в Новоспасівці. І «червоні» не помітили пересування махновців. Половина справи була зроблена.

Перебазування махновців з Бердянська та Новоспасівки до Андріївки пройшло в цілому непомітно. Бій курсантів та інтернаціоналістів з махновцями біля кол. Софіївки було інтерпретовано так, що РПАУ/м/ розділилася надвоє, а це теж було непогано, бо по частинам ворога розбити значно легше, аніж коли він тримається купи. До обіду 14 грудня 1920 р. В.Лазаревич думав, що головне махновське кубло в Новоспасівці, і саме туди спрямовував удари керованих ним частин, намагаючись оточити станицю. В.Лазаревич зі штабом в Мелітополі не спали цієї ночі. В 4 год. 30 хв. 14 грудня наказ № 149 летить в 2-у Донську дивізію й велить їй наступати разом із Зведеною дивізією курсантів на Новоспасівку. Зведена дивізія виділяє для цієї мети 2-у бригаду, кавалерійський полк³ та бронемашини⁴. 7-а кавдивізія кидається в наступ на Новоспасівку теж. О 5 годині ранку В.Лазаревич надсилає наказ наступати на Новоспасівку начдиву 42, який згідно плану мусив знаходитися в с. Андріївці.

Вражаюча уяву швидкість пересування РПАУ/м/ й вдале введення ворога в оману дали можливість Н.Махну самому вибирати місце прориву червоноармійської «шахової дошки», що планувала притиснути його до моря. Відштовхуючись від даних розвідки, Н.Махно вирішив прориватися з оточення в околицях Андріївки, на ділянці наступу 42-ї стрілецької дивізії. Через півроку після описуваних подій начдив 42 Єфімов назве керовану ним дивізію, разом з сусідньою 9-ю кавдивізією, «найбільш слабкими частинами»⁵ протимахновського угруповання. Піхота ж 42-ї дивізії буде обізнана її колишнім начдивом «малобоездатною». «Червоний» командир П.Ашахманов теж писав про 42-у дивізію як про «найбільш слабку»⁶. Через три місяці «червоний» історіограф Андріївського бою Є.Лихаревський взагалі назве 42-у дивізію «ахіллесовою п'ятою»⁷ «червоного» угруповання. Але зауважимо, що самою слабкою цю дивізію «червоні» спеціалісти стали вважати якраз після Андріївського бою. А до нього вона вважалася цілком боездатною й грізною силою.

Рівень боездатності її підрозділів був добре з'ясований повстанцями в попередніх боях і цілком їх влаштовував, як і схильність бійців дивізії великими масами здаватися у полон. Цілком можливо, що у цьому підрозділі РСЧА працювала махновська агентура, вживлена в 42-у дивізію 6 грудня 1920 р. в Гуляй-Полі, а то і раніше. Наприклад, на можливість подібного туманно натякає Є.Лихаревський⁸. Тому головні сили махновців й були зосереджені в Андріївці саме навпроти фронту 42-ї дивізії, що мав скоро накопитися на село. До того ж, махновцям дещо пофортунило. Як вже писалося, 42-а дивізія, згідно планів В.Лазаревича, мала зайняти Андріївку ще вдень 13 грудня. Якби вона не відставала від графіку, махновці не змогли б відпочити в селі і як слід згрупувати сили перед вирішальним боєм. Але 42-а дивізія не підвела сподівань свого ворога і затрималася надовго. На ніч з 13 на 14 грудня наміри махновців залишалися нерозгаданими для «червоного» командування. Розвідка «червоних» була введена в оману. Полки 42-ї дивізії топтали мерзлу землю, звужуючи коло оточення і невблаганно наближались до Андріївки, де збиралися перепочити. Сорок кілометрів по нічній темряві та морозу брели вони сюди, і цілком зрозуміло, що солдати підійшли до села вкрай вимученими. І одразу отримати «урочисту зустріч». До випадку пригадуються слова з пісні А.Миколайчука: «І сказав Махно: «Хлопці, буде діло. Умієте ви гостя зустрічати!»

¹ Єсаулов. Налет Махно на Бердянск // Летопись революции. — 1924. — № 3. — С. 83.

² Павлов П.А. Выводы из опыта борьбы с Махно дивизии курсантов в ноябре-декабре 1920 и январе 1921 года // Армия и революция. — 1921. — № 2/3. — С. 101.

³ Кавалерійський полк стрілецької дивізії був значною бойовою одиницею. В ньому, згідно штатів РСЧА, повинно було нараховуватися 915 бійців.

⁴ Лихаревский Е. «Андреевский конфуз» // Армия и революция. — 1921. — № 2/3. — С. 118.

⁵ Ефимов Н.А. Действия против Махно с января 1920 - по январь 1921 г. // Сборник трудов Военно-научного общества при военной Академии РККА. — 1921. — № 1. — С. 219.

⁶ Ашахманов П. Махно и его тактика // Красный командир. — 1921. — № 24/25. — С. 11.

⁷ Лихаревский Е. «Андреевский конфуз» // Армия и революция. — 1921. — № 2/3. — С. 117.

⁸ Там само. — С. 120.

Але і для махновців не все складалося ідеально. 42-а дивізія підходила до села ще тоді, коли махновські ар'єргарди не встигли втягтися до Андріївки повністю, а люди й коні не встигли ще як слід відпочити. Тому негайно переходити в наступ і вести нічний бій махновці не стали. РПАУ/м/ не могла зараз повним складом підтримувати високу швидкість пересування, а це вважалося дуже важливим. Тому зустріч 42-ї дивізії РСЧА «в кращих традиціях махновського руху» була перенесена на світанок 14 грудня. Це було досить ризиковано, бо за ніч до села могли із заходу й сходу підійти інші багаточисельні «червоні» підрозділи і затиснути повстанців зусебіч. Але Н.Махно вирішив випробувати долю. Фактично, в ніч з 13 на 14 грудня 1920 р. Батько спеціально дав себе оточити в Андріївці, про що потім із захопленням відгукувалися «червоні» командири І.Каратигін та П.Ашахманов. Останній вважав, що це було зроблено тому, що Н.Махно чекав, коли «червоні» частини зсунуться ще більше на південь, звільняючи на Запорозжжі оперативний простір. Але, можливо, П.Ашахманов в цьому випадку дещо і переоцінював махновські задуми.

В ніч з 13 на 14 грудня начдив Зведеної послав «інгушську» кавбригаду зайняти с. Андріївку й встановити зв'язок з 42-ю дивізією. Передовий роз'їзд «інгушської» кавбригади під'їхав до Андріївки, де мали вже за планом стояти постом частини 42-ї дивізії. Але в селі виявилися махновці, які захопили роз'їзд в полон. Проте, одному червоноармійцю вдалося втекти і доповісти командуванню, що село зайняте ворогом. Другий роз'їзд, надісланий для перевірки інформації, підтвердив її. Комбриг З.Яндієв, вважаючи свою бригаду нездатною до нічного бою, зупинив її в с. Салтичому. «Інгуші» передали розвіддані комдиву Зведеної і спробували встановити зв'язок з 42-ю дивізією. Безрезультатно. Остання вже повинна була підійти до Андріївки з півночі і саме вона, за планом, мала вести наступ на село. Де і чому забарилися бригади 42-ї дивізії, ніхто навіть уявлення не мав. Так і не встановивши зв'язку з 42-ю дивізією, комдив Зведеної вирішив уранці 14 грудня почати наступ на Андріївку самостійно. Перша (Харківська) бригада курсантів мусила піти в наступ всіма силами. Друга (Петроградська) бригада курсантів мала виділити для нападу на село один піхотний полк, кавалерійський полк, артилерію та бронемашину. Інші два піхотні полки 2-ї курсантської бригади мусили зайняти болгарську колонію Софіївка, аби класичним маневром з підручника по тактиці розділити навпіл два махновських угруповання (Н.Махна і Т.Удовиченка), андріївське й новоспасівське. «Червоні» курсанти не знали й не гадали, що азовці Т.Удовиченка вже відпочивали в Андріївці.

«Інгушську» маршкавбригаду, як край ненадійну, до участі в бою взагалі не допустили. Замість цього, її зобов'язали продовжувати шукати зв'язок з частинами 42-ї дивізії. Незважаючи на те, що частини 42-ї дивізії були від них на віддалі не більше 10 км., підлеглі З.Яндієва так і не змогли їх відшукати. Татарський батальйон спочатку приписали до бригади Яндієва, але потім перевели на випадок прориву махновців в с. Обіточне¹. Колись давно це була їхня земля. Село Андріївка було засноване на місці старого татарського аулу Канжегали². Але бойовий дух татарського війська помітно занепав з XVIII ст. «Татарбат» в Андріївський бій вступити так і не ризикнув.

О другій години ночі 14 грудня 1920 р. до Андріївки, нарешті, доплентались частини 42-ї дивізії. 126-а бригада підійшла до хуторів Дубовик і Суботин, що розташовані в 6 верстах на північний-захід від с. Андріївка. 125-а бригада досягла с. Берестового, а 124-а³, що складала дивізійний резерв, стала в десяти кілометрах на північ від Андріївки, розтягнувшись по селам Попівка –Ланцево – Бельманка. В районі сіл Берестове – Білоцерківка розташувалася запкавбригада.

Авангарди 126-ї бригади зіткнулися з махновцями на хуторах і почали нічну перестрілку. Дивізійна розвідка донесла, що в селі стоять головні сили РПАУ/м/, не менше 6000 – 7000 чол.⁴ Начдив М.Єфімов не гаючись послав нарочного до В.Лазаревича з цією «дещо перебільшеною» інформацією. З правого флангу 42-а дивізія біля Андріївки мала контактувати з військами 2-го кінного корпусу, але їх ніде не було. Зв'язку з дивізією курсантів на лівому фланзі не було теж. Тому начдив 42 не наважився самостійно починати наступального нічного бою і наказав 126-й бригаді заночувати в степу, в двох верстах від села, аби вранці, трохи відпочивши, перейти в наступ самотужки⁵. 124-у бригаду 42-ї дивізії було вирішено й надалі тримати в дивізійному резерві. Відпочити взимку посеред голого степу було важкувато, але наказ командира є наказ командира. Перестрілки з

¹ Павлов П.А. Выводы из опыта борьбы с Махно дивизии курсантов в ноябре-декабре 1920 и январе 1921 года // Армия и революция. — 1921. — № 2/3. — С. 101.

² Історія міст та сіл Української РСР. Запорізька область. — К., 1971. — С. 137.

³ 124-а бригада у документах внутрішнього користування 42-ї дивізії проходить як 1-а стрілецька бригада.

⁴ Майже вдвічі перебільшені дані начдива М.Єфімова про семитисячне угруповання махновців у с. Андріївці прийшлися «до смаку» пізнішим радянським історикам, які пояснювали успіх махновського прориву 14 грудня 1920 р. їх великою чисельністю. Зокрема, дивись розповідь П.Білого та П.Дишлевого про 7000 угруповання махновців, що зайняло кругову оборону в с. Андріївка і вело бій до настання темряви (Белый П.Ф., Дышлевой П.С. Единство действий в защиту завоеваний революции: боевое содружество трудящихся Украины и России в борьбе против кулацкой вооруженной контрреволюции (конец 1920 – 1922 гг.). — К., 1988. — С. 96).

⁵ Єфімов Н.А. Действия против Махно с января 1920 по январь 1921 г. // Сборник трудов Военно-научного общества при военной Академии РККА. — 1921. — № 1. — С. 219.

махновцями то вщухали, то розпочиналися знову. Десятиліття потому різні автори по різному датували початок Андріївського бою відповідно до того, чи вважав даний автор перестрілку елементом бою, чи ні¹. Махновці поки що тільки відстрілювалися. Самим повстанцям та особливо їх коням треба було добре відпочити. До того ж, з півдня в село ще не встигли прибути обози і ар'єргарди повстанської армії.

Нарешті, перед світанком останні махновські підводи втяглися в село. Наставав туманний ранок 14 грудня 1920 р. «Червоні» за ніч встигли підтягти артилерію, і на село з усіх боків полетіли снаряди, вражаючи хати і махновський обоз². Потім, о 5 годині ранку, після артобстрілу, частини 126-ї та 125-ї бригад 42-ї дивізії зробили спробу увійти в Андріївку з півночі та сходу. З південного флангу їх прикривала запкавбригада. В цей же час бригада 2-ї Донської стрілецької дивізії атакувала Андріївку з півдня. Зі сходу очікувався підхід підрозділів 2-го кінного корпусу, із заходу — Зведеної дивізії курсантів. Становище повстанців виявилось напрочуд важким. «Але, — як згадував згодом начштабу РПАУ/М/ Віктор Білаш, — досвід і відповідальність моменту мобілізували рішучість і здатність». Треба було спробувати переломити хід бою до підходу «курсаків» та козаків П.Миронова. Головний козир махновської армії — кулеметний полк Хоми Кожина — майстерно зосередив вогонь сотні кулеметів на ділянці всього у півверсти, і 125-а бригада 42-ї дивізії, що вже вийшла на околицю села, побігла, рятуючись від смерті, назад у степ. «Червоні» піхотинці встигли відбігти з півверсти за село, як їх нагнала махновська кіннота. Ні про який організований супротив не було навіть мови. 125-а бригада повністю капітулювала. Гвинтівки, патронташі, зірвані з кашкетів червоні зорі градом сипалися на землю. Тисячу роззброєних полонених махновці погнали назад у Андріївку, сподіваючись використати їх в якості живого щита. Наявність в селі великої кількості полонених могла, на думку махновців, зупинити артилерійський обстріл і припинити жертви серед мирного населення³ й повстанців. Не гаючись після першої перемоги, Н.Махно перекидає кулеметний полк на південь села і схожим способом бере у полон наступаючу з півдня 4-у бригаду 2-ї Донської дивізії⁴. Початок уранішнього бою склався напрочуд вдало для махновців. «Червоні» були розбиті на двох напрямках. На сході й на півдні вони далеко відступили від села, залишивши в полоні аж дві своїх бригади. Але прориватися треба було на північ, де ще з п'ятої години ранку махновці атакували лави 126-ї бригади 42-ї дивізії РСЧА.

Остання понесла великі втрати, але на 7 годину ранку ще утримувала позиції, передусім через дії запкавбригади, що прийшла їй на допомогу. 124-у резервну бригаду було приведено в бойову готовність. Саме в цей час начдив 42 і отримав наказ за № 150, який вимагав від нього наступу на Новоспасівку. Це було дуже схоже на знуцання. Яка Новоспасівка? Одну бригаду вже наче корова язиком злизала, інша трималася з останніх сил, третя сиділа в резерві. А з наказу виходило, ніби начдив 42 мав справу зовсім не з головними силами Н.Махна, а з якимись передовими або допоміжними частинами, на які не варто звертати помітної уваги, хутко просуваючись далі на південь. Коротше кажучи, начальство не володіло оперативною обстановкою. І ще, наказ № 150 означав, що на допомогу М.Єфімову чекати нізвідки, бо сусідні частини замість Андріївки теж підуть на Новоспасівку, оскільки отримали аналогічний наказ.

М.Єфімов не міг виконати наказ начальства якби й захотів. О 8 годині ранку махновці ввели в бій додаткові сили кавалерії, які звільнилися після розгрому ворога на сході та півдні села. Махновці намагались прорватися на північний-захід, організувавши кілька атак, але так і не досягли бажаного. М.Єфімов писав, що 126-а бригада «стійко витримувала бій, але в результаті чотирьохгодинного бою (з 5 по 9 ранку) стала відходити до с. Попівки, несучи великі втрати». Бригада була відтіснена аж до с. Олексіївки, на північний берег річки Берди за Попівку, і здавалося, от-от мусила зламатися. Від розгрому її врятував несподіваний для махновців підхід до Попівки з с. Салтичого 9-ї кавдивізії РСЧА. Ще вранці 13 грудня В.Лазаревич вислав 9-у кавдивізію до району Обіточна – Верхній Токмак – Попівка, і під обід 14 грудня її кавалеристи таки дозволили собі добратися до місця призначення. І якраз вчасно, аби врятувати бій.

Запозичивши в резервної 124-ї бригади один полк, дві бригади 9-ї кавдивізії⁵ та частини 126-ї бригади 42-а дивізії відбили махновський натиск і самі перейшли у наступ. Під час цього бою «червоні» не раз помічали, що невеликі групи махновців, користуючись розривами в «червоному» фронті, обходили «червоні» частини з

¹ Наприклад, за повідомленням П.Аршинова, «бій почався глибокої ночі».(Аршинов П. История махновского движения. — Запорожье, 1995. — С. 181), а за розповідями В.Білаша та М.Єфімова — вранці 14 грудня 1920 р.

² Білаш А.В., Білаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. — К., 1993. — С. 514.

³ Історіограф дивізії «червоних» курсантів М.Павлов по-іншому, аніж В.Білаш, описує долю 125-ї бригади. Згідно його версії, вона рано-вранці вступила в село «і була роззброєна махновцями» (Павлов П.А. Выводы из опыта борьбы с Махно дивизии курсантов в ноябре-декабре 1920 и январе 1921 года // Армия и революция. — 1921. — № 2/3. — С. 102). Порівнюючи дві версії, все-таки не слід забувати, що, на відміну від В.Білаша, М.Павлов не був безпосереднім учасником подій.

⁴ Білаш А.В., Білаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. — К., 1993. — С. 514.

⁵ Павлов П.А. Выводы из опыта борьбы с Махно дивизии курсантов в ноябре-декабре 1920 и январе 1921 года // Армия и революция. — 1921. — № 2/3. — С. 102.

флангів і просковзували на північний-схід, в тил¹. У цьому випадку махновці застосували звичну для партизанів і вже не раз випробувану тактику розпорошення, але використати її сповна не змогли. Частина махновської кінноти вже вранці 14 грудня 1920 р. прорвалася через лінію «червоного» оточення, але більша частина кінноти, піхота й кулеметний полк змушені були відходити назад до Андріївки. 9-а кавдивізія, слухаючись вказівок М.Фрунзе про те, що має стояти в другій лінії оточення, не стала переслідувати махновців і зупинилася на лінії р. Берди. 126-а бригада, беручи реванш, посунула услід махновцям на південь. Армія махновців знову втяглася в село. Бій махновців на північній околиці села з 126-ю бригадою йшов весь день до 16 години, коли стало сутеніти і постріли ушухли внаслідок темряви.

Не зважаючи на велику кількість взятих у вранішньому бою трофеїв, становище повстанців стало кепським. Мало того, що сили махновської кінноти розділилися. Бойовим коням махновців знову, і не менше аніж людям, потрібен був час для відпочинку. Але часу то лишнього якраз і не було. Вдень «червоні» дивізії знову підступили до села і знову почали його обстріл з гармат та кулеметів.

Атакувати махновців Зведена дивізія курсантів спочатку було вирішила на світанку². Але наступ почався пізніше. Ніхто нікуди не поспішав. Якщо поглянути на штабну карту, то на 8 годину ранку Андріївка була оточена звідусіль так, що й миша не прошмигне. З усіх боків село облямовували намальовані червоним кольором порядки 2-ї Донської, Зведеної курсантської, 42-ї стрілецької, 2-ї кавалерійської, 9-ї кавалерійської, 5-ї кавалерійської, 7-ї кавалерійської, 16-ї кавалерійської, 21-ї кавалерійської дивізій. Свідок подій Є.Лихаревський писав: «14 грудня 1920 р. в селі Андріївка при найшасливішому збігові обставин надався чудовий випадок раз і назавжди покінчити з найпопулярнішим вождем українських бандитів»³.

Про перепетії бою, який вже йшов кілька годин, і розгром вже двох «червоних» бригад ніхто в штабі Зведеної навіть не здогадувався. Тут і досі вважали, що 42-а дивізія ще не підійшла з півночі. Так і не дочекавшись від метких інгушів контакту з 42-ю дивізією, о 8 год. 45 хв. 1-а Харківська бригада курсантів перейшла в наступ на с. Андріївка з півночі й північного-заходу. До цього, вночі, вона стояла в селах Єлисіївка та Гюнівка. Восьмикілометровий марш до Андріївки з двома легкими та гаубичною батареями проходив убивчо повільно. До того ж, по дорозі виявилось, що мости на річці Обіточній знищені, і аби перетягти на східний її берег гармати, довелося піднятися вище, де малася зручна переправа. Об 11 годині курсанти переправили гармати на східний берег річки і, переводячи дух, зупинилися «обсушитися».

Вже під час наступу до Зведеної дивізії курсантів надійшов від В.Лазаревича армійський наказ, який вимагав руху дивізії на Новоспасівку, бо в Мелітополі вважали, що махновські головні сили розташовані саме там. Дивізійне начальство наказом вирішило знехтувати й продовжило рух. Цікаво, що В.Лазаревич сам розумів інертність системи керування Червоною армією і закінчував свої накази словами: «Вважайте мої вказівки порадами й не соромтесь змінювати їх в залежності від обстановки»⁴.

¹ У використанні махновцями цього прийому начдив 42 М.Єфімов побачив рятівну для себе «соломину», за яку вдало вчепився під час розслідування військовим трибуналом обставин «Андріївського конфузу». Безсоромно змішуючи правду з брехнею, М.Єфімов і в своїй статті, і в заяві до конфліктної комісії ВКП/б/ усіляко наголошував на тому, що махновці 14 грудня 1920 р. зовсім не розгромили і не полонили його дивізію, а лише таємно прошмигнули через її порядки. Втекли з поля бою, скориставшись темрявою, густим туманом і методом розпорошення. Дрібними купками, змішуючись з «червоними» частинами, махновці прослизнули через лінію фронту. А доблесні воїни 42-ї дивізії через деякий час помітили відсутність перед собою в с. Андріївці підступних ворогів. Махновці ж тим часом зібралися до купи подалі від розташування 42-ї дивізії, аж за с. Попівкою, і рушили собі на північ. Цікавим фактом є і та обставина, що ніхто з «червоних» командирів не насмівся публічно розкритикувати або викрити цю вигадку. Натомість «черкоми» виказували солідарність з М.Єфімовим і всіляко ухилялися коментувати роль і місце 42-ї дивізії в Андріївському бою. Характерна позиція М.Павлова, що представляв сусідів 42-ї — Зведену дивізію курсантів. Хитруючи, він пише, що, не маючи в своєму розпорядженні документів з діяльності 42-ї дивізії 14 грудня 1920 р., він «не може точно прослідкувати її роль в подіях». Напевно, її 126-а бригада, спрямована «через Бельманку на Берестове», в бою участі взагалі не брала, бо спізнилася. 124-а, резервна, бригада теж в бою, на думку Павлова, участі не брала, як і запкавбригада, що залишилася за лівим флангом. Брала участь в бою лише одна (125-а) бригада, яка мусила зайняти Андріївку ще 13 грудня, але спізнилася. Не відомо з якої причини і «при не зовсім в'яснених для мене обставинах» вона була розброєна уранці 14 грудня в селі (Павлов П.А. Выводы из опыта борьбы с Махно дивизии курсантов в ноябре-декабре 1920 и январе 1921 года // Армия и революция. — 1921. — № 2/3. — С. 103). М.Фрунзе не дарма віддавав своїх підлеглих під трибунал. Зв'язку між сусідами явно не було. М.Павлов чув дзвін та не знає, де він. В інтерпретації ж подій Андріївського бою начдивом 42 автора найбільше вразив той факт, що М.Єфімов вже через кілька місяців після битви забув її дату і стверджував, що вона відбулася не 14-го, а 15-го грудня 1920 р. Та обставина, що М.Єфімов, напевно, писав свою статтю по пам'яті, на нашу думку, не виправдовує подібного недбальства з боку одного з головних «гравців» бою (Єфімов Н.А. Действия против Махно с января 1920 - по январь 1921 г. // Сборник трудов Военно-научного общества при военной Академии РККА. — 1921. — № 1. — С. 218).

² Павлов П.А. Выводы из опыта борьбы с Махно дивизии курсантов в ноябре-декабре 1920 и январе 1921 года // Армия и революция. — 1921. — № 2/3. — С. 101.

³ Лихаревский Е. «Андреевский конфуз» // Армия и революция. — 1921. — № 2/3. — С. 114.

⁴ Павлов П.А. Выводы из опыта борьбы с Махно дивизии курсантов в ноябре-декабре 1920 и январе 1921 года // Армия и революция. — 1921. — № 2/3. — С. 100.

«Обсушившись», курсанти деякий час не починали атаки, чекаючи на підхід однієї з бригад 9-ї кавдивізії, що отримала наказ «зависнути» над стиком 42-ї та Зведеної дивізій. Зморена боєм з махновцями 9-а кавдивізія відпочивала в Попівці, і «зависати над стиком» не поспішала. Нарешті, о 14 годині курсанти підійшли до Андріївки і перше, що зробили, піддали її інтенсивному артилерійському обстрілу. Про долю мирного населення і полонених ніхто з «червоних воїнів», звичайно, не думав.

Махновці зустріли ланцюги «курсаків» вогнем 70 тачанок, розставлених по фронту. Ефективність вогню махновців була сміховинна, вони вбили лише 4 курсантів і жодного не поранили. Але атака затрималася через суто психологічний ефект від плюючих вогнем бойових колісниць повстанців.

Лише в другій половині дня 14 грудня 1920 р. В.Лазаревич дізнався про масштаби бою навколо Андріївки і знову змінив свою думку. Нарешті йому сяйнуло, що Н.Махно таки проривається на північ. Негайно по цьому він посилав в 42-у дивізію наказ «не допустити прориву Махна на північний-схід» і кидає на Андріївку 3-ю бригаду курсантів з двома броневантами, що до цього моменту спрямовувалися проти Новоспасівки. Однак ці підкріплення допленталися до села занадто пізно, вже коли бій закінчився. До нього могли встигнути бронемашини, але вони або нікуди не поспішали, або просто боялися покидати порядки своєї бригади.

Тим часом командування Зведеної дивізії курсантів призначило рішучий наступ на 14 год. 30 хв. Настрій «червоних» командирів в цей момент бою дуже добре передав Є.Лихаревський: «Командири частин, що оточили Андріївку, вважали справу зробленою»¹. Та і як було не радіти?! Сили були занадто нерівні. Хоча начдиви 2 та 42 отримали уранці доброго прочухана, командири «червоних курсантів» вже могли бачити кількість махновців навіть візуально. Після часткового прориву на північ, тут вже не було обіцяних М.Єфімовим семи тисяч повстанців. Всього-навсього три полки піхоти, три полки кавалерії та кулеметний полк. Тобто 3000, ну, можливо, 3500 бійців, не більше.

З «червоного» ж боку Андріївку звідусіль «обліпила» величезна маса бійців. Нумо перелічимо:

1. Зведена дивізія курсантів (три піхотні бригади, кавалерійський полк, бронемашини 38-го бронезагону).
2. 2-а Донська стрілецька дивізія (три піхотні бригади², з приданою їй Окремою Інтернаціональною кавалерійською бригадою). Інтеркавбригаді, в свою чергу, придали залишки 2-ї спішеної кавбригади, які погнали під Андріївку не інакше як змивати кров'ю бердянську ганьбу.
3. 42-а стрілецька дивізія (дві піхотні бригади з приданою їй запкавбригадою).
4. 9-а кавалерійська дивізія (три кавалерійські бригади) 3-го кавкорпусу.

Це лише ті підрозділи, які вже безпосередньо вступили в бій. В другому ж ешелоні, що невблаганно підтягувався до Андріївки, скакало ще дві дивізії 3-го кавалерійського корпусу (5-а та 7-а). Цікаво, що в цих підрозділах окрім росіян служили також татари, башкири, латиші й українці. Найбільш українізованою вважалася 7-а кавдивізія, тут на 2686 росіян служило 964 українця, всього лише в 2,5 рази менше³. Це зі заходу. А із сходу мали прибути три дивізії 2-го кінного корпусу (2-а, 16-а та 21-а). Напередодні, 12 грудня вони були на лінії Стародубівка – Темрюк, в 40 – 45 км. на схід від Андріївки. Але їх кіннотники явно нікуди не поспішали, інакше давно вже були б на полі бою. Не забуваймо і про те, що в с. Обіточному продовжувала квартирувати «інгушська» маршова бригада 2-го кінного корпусу.

В арсеналі «червоних» мались бронемашини, бронепотяги, літаки, легка та важка артилерія. Загальна кількість «червоних» бійців перевищувала махновців в кільканадцять разів.

А за всім цим угрупованням, на півночі, стояли, надаючи моральну підтримку, війська Північної групи Р.Ейдемана, посилені загonom панцерних авто. Згідно розпорядження В. Лазаревича, вони мусли вишикувати свої лави в 60 км. на північ від Андріївки по лінії Туркенівка – Старий Керменчик – Новопетриківка – Красноселівка⁴. Все навколо було зайнято «червоними» військами, командуванню яких небезпідставно здавалося, що ліквідація махновщини є справою кількох годин. Здавалося, повторювалася історія розгрому Кримської групи РПАУ/м/, затиснутої «червоними» частинами в с. Тімашовка й розбитої вщент. Проте, Н.Махно теж це відчував. Він дав відпочинок невинним коням і чекав.

Тільки-но розпочався бій курсантів з махновцями, як до командування Зведеної прискакав роз'їзд 9-ї кавдивізії і повідомив, що в селі знаходяться до 1000 полонених червоноармійців 42-ї дивізії. Натякалося, що не варто гатити з артилерії по своїм. Однак подібні новини не примусили командування Зведеної припинити артпідготовку. Опісля воно навіть скаржилось, що ефективним діям артилерії в той день заважав туман.

За годину з лишком атаки курсантам вдалося вибити махновців з позицій на заході села і о 15.40 почався вуличний бій. Одночасно з цим чергова спроба повстанців прорватися на північний-захід була відбита.

¹ Лихаревский Е. «Андреевский конфуз» // Армия и революция. — 1921. — № 2/3. — С. 114.

² Четверта бригада 2-ї Донської дивізії на цей час вже сиділа роззброєна в махновському полоні.

³ Белый П.Ф., Дышлевой П.С. Единство действий в защиту завоеваний революции: боевое содружество трудящихся Украины и России в борьбе против кулацкой вооруженной контрреволюции (конец 1920 – 1922 гг.). — К., 1988. — С. 85.

⁴ Лихаревский Е. «Андреевский конфуз» // Армия и революция. — 1921. — № 2/3. — С. 115.

Курсанти 2-ї бригади, при підтримці однієї з бригад 5-ї кавалерійської дивізії¹, почали наступ на південну околицю села одночасно з 1-ю бригадою, і до четвертої години дня околиця була зайнята². Спроба махновців вибити звідти 2-у курсантську бригаду закінчилася невдачею. Курсантська бронемашина, обстрілюючи ворога, заїхала далеко вглиб села. Тоді махновці відійшли в центр Андріївки, зайняли кругову оборону й стійко оборонялися до настання темряви. О 17.00 махновці залишили на вулицях села лише невеликий ар'єргард, який продовжував вести вуличний бій. Почало стрімко темніти, і бронемашина «червоних» повернулася назад.

Всю другу половину дня Н.Махно терпляче чекав, поки М.Єфімов вирішить замінити на позиції змучену подіями останніх двох днів 126-у бригаду резервною 124-ю. Вся надія повстанців була тепер на прорив через її лави. Аби відволікти увагу «червоних» командирів від північної ділянки фронту і як слід приспати їх пильність, Н.Махно в останніх зблисках зимового дня почав обманний маневр. Він імітував спробу прориву повстанців на південний-схід, назад до Бердянська. Перед вечором 14 грудня махновці почали стягуватися на південний-схід села, а передові махновські частини навіть вийшли з Андріївки, направляючись на південний-схід. Нагадаємо, що тут, на місці позицій полоненої 125-ї бригади 42 дивізії, в кільці «червоного» оточення була діра, яку частини 2-го кінного корпусу так і не закрили до самої ночі. Ці пересування махновців були помічені начдивом 42, який прийняв їх за чисту монету³. А як же, напоровшись на достойну відсіч, махновці посунули назад до моря, шукати нову шпарину. Начдив М.Єфімов не гаючись дав цілком прогнозований наказ про заміну бригад на передовій позиції. Як же було не поміняти 126-у бригаду, коли остання мала за плечима важкий перехід і ночівлю в степу, а потім 16 годин не виходила з бою, несучи важкі втрати. Дивним було те, що її бійці ще трималися на ногах. До того ж, більш свіжа 124-а бригада краще підходила для того, аби гнатися за махновцями далі, коли останні відійдуть в південно-східному напрямкові.

Розвідка миттєво донесла Н.Махну про початок передислокації бригад 42-ї дивізії. 124-а бригада заступала на позиції вже з настанням ранньої зимової ночі. 126-а відходила відпочивати в тил теж вже по темряві. Безпечні «червоні» підрозділи приступили до здійснення маневру, не виставивши належної охорони й патрулів. Супротивник скористався цим миттєво.

Ледве 124-а бригада встигла стати на позиції, махновці, наче шалені, всіма наявними силами зненацька налетіли на неї, змівши й зім'явши її лави по всьому фронту. Серед червоноармійців зчинилася паніка. Як і в бою 6 грудня 1920 р. за Гуляй-Поле, вони масово здавалися в полон цілими полками, аж поки в полоні не опинилася вся бригада цілком.

Не збавляючи темпу наступу, махновська кіннота понеслася далі, вслід відступаючим полкам 126-ї бригади. Остання теж виявила халатність, не вживши ніяких відповідних уставу заходів по охороні колони, і теж стала легкою здобиччю. Раптовий напад махновців і тут призвів до паніки серед бійців. Помщаючись за впертий опір, виказаний бійцями 126-ї бригади напередодні днем, махновці порубали 25 % її складу, кожного четвертого її бійця. 1265 щасливчикам вдалося уникнути смерті, здавшись махновцям в полон⁴. Роззброївши полонених, махновці покинули їх посеред чистого поля⁵. Згодом вони прийшли ночувати в Андріївку.

Здійснивши таким чином прорив першої лінії оточення на північно-східному напрямку, махновці, збиваючи ворога з пантелику, відразу ж повернули на північний-захід, і, не збавляючи темпу, понесли на с. Попівку, де в другій лінії оточення стояли полки 2-ї бригади 9-ї кавалерійської дивізії та кавалерійський полк 42-ї стрілецької дивізії⁶. Махновці у темряві наблизилися до села і відкрили безладну стрілянину, чим, знову ж таки, вдало викликали паніку серед червоноармійських частин⁷. Близько восьмої години вечора повстанці влетіли в с. Попівку, зім'явши й розсіявши ворога, захопивши штаб 9-ї кавдивізії. Перелякані «червоні» кіннотники, не виказуючи належного опору, в паніці тікали навсербіч.

В ту ж ніч, як пише М.Єфімов, с. Андріївка була зайнята частинами Зведеної дивізії курсантів та 42-ї дивізії. До слів начдива 42 справді важко причепитися. Андріївка дійсно була зайнята уночі з 14-го на 15-е грудня частинами 42-ї дивізії, бо саме туди прийшли роззброєні махновцями червоноармійці. Останні знайшли в селі частину махновського обозу. Не особливо цінні вантажі було вирішено покинути, аби маневрова група могла набрати достатньої швидкості пересування.

¹ Павлов П.А. Выводы из опыта борьбы с Махно дивизии курсантов в ноябре-декабре 1920 и январе 1921 года // Армия и революция. — 1921. — № 2/3. — С. 103.

² Лихаревский Е. «Андреевский конфуз» // Армия и революция. — 1921. — № 2/3. — С. 119.

³ Там само. — С. 120.

⁴ Белый П.Ф., Дышлевой П.С. Единство действий в защиту завоеваний революции: боевое содружество трудящихся Украины и России в борьбе против кулацкой вооруженной контрреволюции (конец 1920 – 1922 гг.). — К., 1988. — С. 95.

⁵ «Під Андріївкою кидає нам 1200 червоноармійців N-ї дивізії» (Ашахманов П. Махно и его тактика // Красній командир. — 1921. — № 24/25. — С. 12).

⁶ Начдивом 9-ї кавалерійської дивізії восени-взимку 1920 р. був латиш В.С.Нестерович.

⁷ Ефимов Н.А. Действия против Махно с января 1920 по январь 1921 г. // Сборник трудов Военно-научного общества при военной Академии РККА. — 1921. — № 1. — С. 218.

Таким чином, внаслідок блискуче проведеної операції по прориву «черувоного» оточення махновцями за один день було розгромлено більш як 5 бригад ворожого війська, з них три протягом одного вечора, з 17 до 21 години. Якщо умовно скласти ці 5 бригад до купи, то вийде дві неповні дивізії РСЧА. 42-а дивізія була розбита й полонена повністю за винятком штабу, що завбачливо керував боєм з далекої відстані. На великій ділянці фронту подвійне оточення махновської маневрової групи було прорване, а ворожі війська деморалізовані. Махновці під час бою взяли величезну кількість полонених. Офіційний історіограф анархо-махновщини П.Аршинов пише, що махновці протягом дня захопили від 8000 до 10000 полонених¹. На точні обрахунки не було часу, цьому процесу заважала темрява. Полонені були тут же відпущені, як і вісім днів тому назад в Гуляй-Полі. Добровольці залишились в повстанській армії. Навіть в настільки несприятливих умовах, коли справа махновців з боку видавалася мало не безнадійною, насильно мобілізовані червоноармійці переходили на бік повстанців. Настільки ж великою мала бути їх ненависть до комуністичних керівників?!

Втрати махновців під час Андріївського побоїща були мінімальні. За даними оперативного відділу штабу М.Фрунзе, в Андріївці Н.Махно залишив три гармати (дві справні й одну несправну), 6 кулеметів, до 500 убитими й майже весь обоз². Скажемо відверто, успіхи «червоної» зброї в Андріївському бою не вражають. До того ж, офіційним даним комуністів немає віри, вони, як водиться, завищені в потрібний бік. Єдиною відчутною втратою для махновців у Андріївці було полишення частини обозу, але цю прикрість вдалося виправити надзвичайно швидко.

Не затримуючись в Попівці надовго, махновці продовжили нічний марш в північному напрямку, на с. Кінські Роздори. Н.Махно знав, що робив. Він чекав масованої погоні. І справді, в погоню за ним вже спрямовувалися наказами командування 9-а і 5-а кавалерійські дивізії. В.Лазаревич не хотів здаватися. Слідом за кавалерійськими частинами він дає наказ Зведеної дивізії курсантів, незважаючи на її виснаженість денним боєм, йти нічним маршем на північ. 16 грудня 1920 р. В.Лазаревич пожене у тому ж напрямі навіть недобитки 42-ї дивізії. Здавалося, що командарм не розуміє, що піхотинці не догонять на своїх двох махновських кіннотників. Спонтанічне несподіваним махновським проривом «червоне» командування не могло дати об'єктивне пояснення тому, що сталося. Ширилися чутки про зраду. Начдив Зведеної після прориву махновців боявся, що махновські агенти сидять на телефонному зв'язку, а тому видавав накази комбригам виключно французькою мовою³.

Проте, в погоню за махновцями пішли далеко не всі підрозділи курсантів. Залишалися на місцях і інші «червоні» частини. Адже командування Зведеної продовжувало вважати, що на південь від її позицій, в с. Новоспасівці, продовжують стояти повстанці Т.Удовиченка, якого теж необхідно якось розбити. Весь день 14 грудня 1920 р. командування дивізії курсантів тримало більшість сил 2-ї бригади курсантів проти Новоспасівки. При цьому цілком можливо, що саме участь в бою цих незадіяних підрозділів могла дозволити «червоним» дотиснути оточених в селі махновців.

Не погналася за махновцями з цієї ж причини й 7-а кавдивізія 3-го кінного корпусу. Все Андріївське побоїще її бійці простояли за спинами курсантів, підстраховуючи їх на випадок прориву махновців на цій позиції. Після бою, в ніч з 14 на 15 грудня 1920 р., 7-а кавдивізія наказом командира корпусу М.Каширіна теж була кинута в наступ на Новоспасівку⁴, громити примарні полки Т.Удовиченка, які покинули рідне село ще позавчора.

А вранці 15 грудня біля Андріївки для «червоних» ледве не сталася чергова ганьба. До села нарешті підійшли зі сходу частини 2-го кінного корпусу й підготувалися до його атаки, хоча з ночі село вже було зайняте підрозділами курсантів⁵. Непорозуміння вдалося уникнути в самий останній момент.

Щасливо уникнувши бою із своїми, «червоні» курсанти приступили ранком 15 грудня 1920 р. до репресій та пограбування місцевих жителів, звинувачених в пособництві махновським бандитам. Командування дивізії курсантів повідомляло в 1921 р., що дивізія захопила в с. Андріївці 500 голів худоби, 50 коней і 1000 полонених червоноармійців, роззброєної махновцями «4-ї бригади 2-ї дивізії»⁶. Махновці ж, звичайно, не ганяли за собою скотину, як середньовічні номади. Це були корови, насильно забрані курсантами в селян в знак покари. Тобто навіть найбільш елітні підрозділи Червоної армії поводили себе на Україні, наче окупанти-загарбники. Самі махновці до таких елементів тиску на місцевих селян не вдавалися, вважаючи їх ганебними. П'ятдесят відібраних коней теж є цікавою цифрою. Ми вже згадували, що в Мелітопольському та Бердянському повітах, захоплених влітку 1920 р. Руською армією барона П.Врангеля при її відступі в Крим, в селах були насильно забрані майже всі коні, так що на велике село їх і залишалось всього-то по кілька десятків. Отже, курсанти відбирали у місцевих

¹ Аршинов П. История махновского движения. — Запорожье, 1995. — С. 181.

² РДВА. — Ф. 25899. — Оп. 3. — Спр. 31. — Арк. 244 – 245.

³ Павлов П.А. Выводы из опыта борьбы с Махно дивизии курсантов в ноябре-декабре 1920 и январе 1921 года // Армия и революция. — 1921. — № 2/3. — С. 107.

⁴ Там само. — С.103.

⁵ Там само. — С. 103.

⁶ Там само. — С. 105.

жителів фактично останніх тяглових тварин, хоча ці нещасні 50 коней були просто жалюгідним трофеєм для такого потужного підрозділу, як дивізія. Але тварини — тваринами, це ще пів біди. Гірші справи були в андріївських мешканців.

Про масштаби «червоного» терору в Андріївці після вчиненого махновцями розгрому «червоних» добре свідчить один факт. В грудні 1920 р. «червоні» розстріляли в селі майстра-переплетника, в домі якого Н.Махно зупинявся ще весною 1919 р. в якості комбрига Червоної армії. Пам'ятаєте, це було тоді, коли художник А.Брянцев малював портрет Батька. І це була, повірте, не єдина жертва серед місцевого населення, на якому оганьблені червоноармійці виміщали свою лють. Запорізькі красзнавці повідомляють, що тільки в селах Андріївка та Успенівка Бердянського повіту протягом двох годин було розстріляно 500 чол. мирних жителів, звинувачених у саботажі, дезертирстві, пособництві махновцям та куркулям¹.

Зазначимо, що махновці не спустили «курсакам» цю езекуцію. Всього-навсього через чотири дні, 19 грудня 1920 р., вони захоплять в полон на хуторі Левуцькому штаб 2-ї Петроградської бригади курсантів. Вважаючи, що махновці знаходяться мінімум за 80 верст від них, штаб і командний склад бригади влаштували пиятику. По звинуваченню в здійсненні військових злочинів проти махновців, і в тому числі за карні заходи, проведені в с. Андріївці, полонених комбрига Мартинова, воєнного комісара бригади Дгебуадзе, начальника штабу бригади Матвеева й головного інспектора військових закладів Семенова допитували особисто Нестор Махно й Феодосій Щусь. Всі перераховані полонені особи були засуджені засіданням РРПУ/м/ до смерті й страчені².

Та повернемося в день 15 грудня 1920 р. «Червоний терор» в цей день розпочався не тільки в багатостраждальній Андріївці, але і в інших приазовських селах. Журнал бойових дій 4-ї армії Південного фронту повідомляє, що в цей день з розташування 2-ї Донської дивізії були також «вислані загони для виловлювання бандитів на станицю Петровська, Новоспасівку й Нововасилівку»³. Тоді ж командарм В.Лазаревич поставив спіймавшим облизня стрілецьким дивізіям завдання знову розгорнутися в ланцюги й наступати, тепер вже на північ, аби перекрити махновцям шляхи зворотного руху. В.Лазаревич надіявся на сили Північної групи Р.Ейдемана, на третю лінію оточення, яка теоретично цілком могла завернути махновців назад на південь, прямо на багнети розвернутих на 180° стрілецьких дивізій. 15 грудня вслід за махновцями було кинута й 2-у кавалерійську дивізію 2-го кінного корпусу, яка ледве не напала на розміщених в Андріївці курсантів. Гнатися за махновцями форсованими маршами кавалеристам доводилося в умовах лютих морозів⁴.

Обставини прориву махновців з с. Андріївки М.Фрунзе небезпідставно вважав ганебними для Червоної армії й для себе особисто. Це було щось неправдоподібне, тут пахло зрадою. «Червоні» підрозділи не допомагали один одному в ході бою. Чотири тисячі бандитів за один лише день розгромили й взяли в полон 5 бригад регулярної Червоної армії! Це було просто неприпустимо. За це хтось повинен був понести відповідальність, і, звичайно ж, це мав бути хтось інший, аніж М.Фрунзе. В.Лазаревича, щоправда, репресії не торкнулися, але він впав у немилість і скоро був відправлений на викладацьку роботу. 15 грудня 1920 р., коли М.Фрунзе отримав всі оперативні донесення і до нього дійшла ступінь ганьби, він знісся з реввійськрадою 4-ї армії, головою ревтрибуналу та начальником Особливого відділу Південного фронту: «Прорив на північ головних сил Махна, оточених впритул нашими військами в с. Андріївці, вдався виключно завдяки злочинному ставленню до сторожової служби бригад 42-ї стрілецької й 9-ї кавалерійської дивізій. Виявлене у виключно відповідальний бойовий момент нехлюйство не може бути виправдане ні туманом, ні втомою частин. Всі жертви й мужність інших частин в денному бою звелися до нуля.

Беззаперечний успіх й повна ліквідація Махна були злочинно зірвані частинами, що забули свої обов'язки в бойовій обстановці.

Наказую реввійськраді 4-ї армії негайно провести найсуворіше розслідування всіх обставин прориву супротивника, призначивши для цього особливу комісію. Всіх начальників, незалежно від їх службового становища, і їх воєнкомів, винних в неприйнятті відповідних заходів й халатному ставленні до своїх обов'язків, піддати суду Ревтрибуналу.

Ревтрибуналу й Особливому відділу фронту пропонується терміново командувати своїх представників в комісію по розслідуванню вказаного випадку. Результати розслідування комісії терміново донести.

Командвійськ України М.Фрунзе. Член реввійськради С.Гусев⁵. Точно відомо, що М.Фрунзе віддав під суд начдивів 42 та 9, усіх комбригів, військових комісарів, масу комполків та багато рядових 42-ї дивізії. Обвинувачення були також висунуті проти кількох командирів 9-ї Кримської кавалерійській дивізії 3-го кінного

¹ Ігнетуша О.М., Ткаченко В.Г., Турченко Ф.Г. Історія рідного краю. Запорізька область: 1914 – 1939. — Запоріжжя, 2001. — С. 64.

² Павлов П.А. Выводы из опыта борьбы с Махно дивизии курсантов в ноябре-декабре 1920 и январе 1921 года // Армия и революция. — 1921. — № 2/3. — С. 523.

³ РДВА. — Ф. 182. — Оп. 4. — Спр. 256. — Арк. 242.

⁴ Ставропольская имени Блинова. — Ставрополь, 1971. — С.91.

⁵ М.В.Фрунзе на фронтах громадянської війни. — М., 1941. — С. 466.

корпусу. Командири цих підрозділів, до речі, всі були членами комуністичної партії, мало не половина з них була нагороджена орденами Червоного прапора. Чесна компанія звинувачувалася в невідтримці один одного під час бою, у відсутності зв'язку між підрозділами, у повільності виконання бойових завдань.

Проте, надворі був не 1937 рік. Обвинувачені одразу перейшли в контратаку. Чому командира Зведеної дивізії курсантів нема на лаві підсудних? Адже саме він, згідно розподілу обов'язків, відповідав за зв'язок як з 9-ю, так і з 42-ю дивізіями. Зв'язок так і не вдалося встановити за цілий день. Його курсанти не могли рано-вранці 14 грудня не чути звуків бою, але на допомогу 126-й бригаді не прийшли, навіть коли махновці розчихвостювали останню своїм кулеметним полком, як Бог черепаха.

Чому не судять командарма 4 В.Лазаревича за відсутність в ніч з 13-го на 14-е грудня зв'язку з усіма дивізіями, задіяними в операції, за винятком 42-ї? Чому їх взагалі судять, фактично, за один невдалий бій з махновцями, якщо раніше невдалих боїв вже були десятки, і ніхто нікого не судив? Чому нікого з вищого командного складу РСЧА не судили за неймовірний і ганебний для РСЧА прорив махновців з Криму? Чому нікого не судили на провал Гуляйпільської операції, що мала місце напередодні? Тоді махновців теж вдалося було оточити. І взагалі, Н.Махна не можуть піймати не тому, що окремі командири проявляють недбалість й виявляють непрофесіоналізм, а тому, що «в загальній системі щось неладно»¹. Підсудні вимагали, аби слухання перенесли в Москву, а в Москві почали нове слідство, запросивши до участі в ньому авторитетних військових експертів.

Так, надворі справді був ще не 1937-й рік. Вислухавши обвинувачених, слідча комісія відповіла, що вона неправомірна розглядати підняті ними звинувачення. Вона розглядає конкретні діяння підсудних, вказані їй командуючим збройними силами України та Криму М.Фрунзе. Але підсудні не здавалися. Врешті-решт, слідча комісія прийшла до висновку, що прорив махновців був пов'язаний з неправильною постановкою усієї операції, і начдиви були звільнені з-під варті.

Безпосередньо з цим судом і пов'язана поява статті М.Єфімова «Дії проти Махна з січня 1920 по січень 1921 р.», що вийшла в малотиражному збірнику трудів Військово-наукового товариства при военній Академії РСЧА. Метою цього опусу було за будь-що відкараскатися від ганьби «Андріївського конфузу». В своїй статті М.Єфімов запевняв, що Н.Махно уникнув кари лише тому, що в плані Азовської операції були «несуразності». Далі починається чудовий зразок критики вищестоячого начальства з безпечної відстані. М.Єфімов на момент написання статті зміг уникнути покарання, звільнився з посади і вступив слухачем в академію генштабу РСЧА. Він звинувачує В.Лазаревича й М.Фрунзе в неправильному плануванні операції. Мовляв, невдача спіткала нас тому, що кавалерія залишилася в тилу, а піхота пішла вперед. Зазначимо, що начдив 42 навів невдалий аргумент. В попередній Гуляйпільській операції товариші Грюнштейн та Фрунзе зробили навпаки, кавалерія пішла вперед на махновців, а піхота розгорнула свої лави у неї в тилу. І що ж. Ефект був той самий. Махновці теж прорвалися з оточення.

Розгорнута стаття про боротьбу з махновцями писалася М.Єфімовим вже після того, як трибунал виправдав його. І колишній начдив, не бажаючи лізти у пляшку, серйозно збавив оберти в двигуні своєї критики в порівнянні з тими часами, коли сидів на лаві підсудних. На відміну від своєї записки, в статті М.Єфімов визнавав, що на невдачу під Андріївкою «справили вплив і тактичні помилки молодших начальників..., відсутність зв'язку, в'ялість, відсутність ініціативи комскладу»². Стає зрозумілим, що молодші командири 42-ї дивізії були полишені своїм колишнім начдивом на поталу трибуналу. Він визнав їх провину після того, як комісія виправдала його самого. Доля їх залишається невідомою. Інтуїція підказує, що для них ця історія закінчилася погано. Одеський історик В.Савченко пише, що багато з них було розстріляно за блягузтво³. Над 42-ю дивізією почали знущатись, обзиваючи її «відділом постачання Махна»⁴, а невдовзі було вирішено питання про її остаточне розформування.

Після Андріївського бою полководницький талант Н.Махна, нарешті, почали визнавати й «червоні» командири. Робилося це в спеціалізованих виданнях, не розрахованих на широку публіку, що мали напучувати молодих командирів. І.Каратигін писав, що Н.Махно спеціально двічі дав себе оточити. Перший раз під Бердянськом, а другий — під Андріївкою⁵. «Цей бій є зразком мистецького лавірування партизан в районі, насиченому військами..., удару і прориву, що залишав далеко позаду все налагоджене угруповання переслідувачів. Поряд з махновцями регулярні частини із-за відсутності зв'язку, промахновськи налаштованого командування, недостачі ініціативи й низки інших причин втрачали налагодженість бойової машини й ставали громіздкою жертвою»⁶.

¹ Заявление в конфликтную комиссию РКП/б/ слушателя старшего курса Академии Генштаба Н.Ефимова // Дружба народов. — 1991. — № 6. — С. 128.

² Ефимов Н.А. Действия против Махно с января 1920 по январь 1921 г. // Сборник трудов Военно-научного общества при военной Академии РККА. — 1921. — № 1. — С. 219.

³ Савченко В. Махно. — Харьков, 2005. — С. 325.

⁴ Ашахманов П. Махно и его тактика // Красный командир. — 1921. — № 24/25. — С. 12.

⁵ Каратыгин. Партизанство. — Харьков, 1924. — С. 38.

⁶ Там само. — С. 39.

Інший автор, Є.Лихаревський, називав події 14 грудня «Андріївською катастрофою»: «...кінцевий результат [бою] примусив їх («червоних» командирів — *Авт.*) впевнитися, що перед тим, як обпатрати, треба спіймати... Фінал цієї історії ще раз довів, що вражаюча перевага в людському складі й технічних засобах не обумовлює перемоги». Махновці ж в Андріївському бою, на думку цього автора, вдало застосували суворівський принцип ведення переможного бою — «швидкість і натиск»¹.

П.Ашахманов, ще один червонокомандирський автор, найбільше захоплювався Н.Махном як полководцем. Він називає Батька «сразковим партизаном..., відчайдушним і підприємливим», «правильно влаштованою головою», чий «тактично розумні рішення невідворотно підтверджували правоту й несхибність головних законів тактики... Непоганий Махно і в організації похідного руху і свого тилу. Швидкість розгортання глибини колони, рух обозу в чотири ряди компактною масою, оточеною кільцем кавалерії. Марш-маневри його вражаючі по швидкості і сміливості. В організації тилу Махно на диво чітко відчув суворівські заповіді: «Ідеш у бій — примножуй війська, випорожнюй пости, знімай комунікації»... Демонструє це він лихо, просто і визначено: «Вдар направо, відійди на ліво; Б'є на Бердянськ, а відходить на Гуляй-Поле... Біля Андріївки дає ще раз оточити себе. Тут, коли стягуються майже всі наші частини і коли він впевнюється, що шлях на північ очищений — блискавичним ударом виривається з кільця, залишивши наші частини спантеленими біля розбитого корита»².

Пізніше, в часи тотальної фальсифікації подій новітньої історії України, радянська історіографія та агітаційно-пропагандистський апарат покладуть всі захоплені відгуки «червоних» командирів про махновські таланти під сукно. Натомість буде вигадана «істинна» історія Андріївського бою. Найбільш «свіжий» її варіант, датований 1986 р., можна прочитати, наприклад, у документальній повісті П.Коломоєця та М.Єрмоленко «Переповнена чаша»³. Отже, невтомно переслідуючи махновців з кінця листопада 1920 р., 42-а дивізія дізналася про їх розташування в с. Андріївці, і «не дочекавшись підходу інших «червоних» підрозділів..., самостійно пішла в наступ» з трьох боків. Махновці, покинувши в селі всі кулемети, змогли втекти на південний-схід, уникнувши остаточного розгрому.

Але залишимо в спокої вигадки радянської історичної науки. Насправді ж під Андріївкою в грудні 1920 р., фактично повторилася уманська історія вересня 1919 р. Тоді РПАУ/м/ була звідусіль оточена білогвардійськими військами і теж блискуче прорвалася на оперативний простір. Тільки в грудні 1920 р. кількість військ махновських супротивників була набагато більшою, а самих махновців, навпаки — меншою.

М.Фрунзе добре вчився на помилках. Вже 16 грудня 1920 р. метод стратегічного оточення, що використовувався ним в гуляйпільській та Азовській операціях, було визнано хибним. На зміну йому прийшли ідея окупації й метод постійного переслідування. Може здатися, що М.Фрунзе поспішив, адже махновці в ці дні ще не встигли прорвати останню (третю) лінію «червоної шахівниці». Але, напевно, головком Червоної України вже тоді розумів, що Р.Ейдеман зі своєю Північною групою зупинити Н.Махна не зможе. Проте, особисто Р.Ейдеман був про себе більш високої думки.

15 – 16 грудня 1920 р. Н.Махно та його командири, рухаючись на північ, знаходилися в стані своєї ейфорії. Їм здавалося, що після кількох настільки ж відчутних, як Бердянська чи Андріївська, поразок червоноармійці великими масами почнуть переходити на бік махновців, і цей масовий бунт примусить радянське командування відвести свої війська на північ, звільнивши повстанський район. «Ця перемога була корисна не стільки військовими придбаннями, як тим настроєм, що вона викликала по всіх Запорозьких селах, що знову повірили в непереможну силу «батька»⁴.

Проте, майже одразу з різних місцевостей Запорожжя махновські агенти й просто селяни почали доносити, що комуністи майже в кожному селі ставлять на постій свої полки, переважно кавалерійські, і що в деяких місцях накопичуються величезні маси військ⁵. Махновці наближалися до останньої лінії вибудованого М.Фрунзе загородження, так званої Північної групи Р.Ейдемана. Махновці поки що були спокійні: позиції «червоних» розгорталися дещо далі на північ і схід від тогочасного розташування РПАУ/м/.

Підіймаючись від моря на північ, махновці 15 грудня 1920 р. з боєм зайняли с. Кінські Роздори, вулиці якого були запружені обозами 2-го розряду 42-ї стрілецької, 5-ї, 7-ї та 9-ї кавалерійський дивізій РСЧА. Величезна кількість військового майна була захоплена в якості трофеїв, що відразу перекрили все, що було полишено в Андріївці. Через деякий час ті припаси, які не могли бути використані повстанцями, почали роздавати місцевим селянам⁶. В другій половині того ж таки дня маневрова група РПАУ/м/ перейшла в сусіднє с. Федорівку (в 16 км. на північний-схід від Кінських Роздор), де розташувалася на відпочинок і ночівлю. Ніхто з її командирів та повстанців не знав, які випробування принесе їм наступний день, коли відбудеться кровопролитний Федорівський бій.

¹ Лихаревский Е. «Андреевский конфуз» // Армия и революция. — 1921. — № 2/3. — С. 118.

² Ашахманов П. Махно и его тактика // Красній командир. — 1921. — № 24/25. — С. 12.

³ Коломоєць П.П., Єрмоленко М.К. Переповнена чаша. — К., 1986. — С. 183.

⁴ Поліщук К. Гуляйпільський «Батько». — Львів, 1991. — С. 206.

⁵ Аршинов П. История махновского движения. — Запорожье, 1995. — С. 181.

⁶ Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. — К., 1993. — С. 517.

Федорівський бій

Оперативним наказом М.Фрунзе Північна група військ була об'єднана під командуванням Р.Ейдемана лише 15 грудня 1920 р. До цього часу її частини не отримували жодних повідомлень від штабу В.Лазаревича протягом кількох днів. Кінні роз'їзди червоноармійців не заходили далі як на 30 верст від місць постою й привозили в штаби виключно гіпертрофовану інформацію на кшталт того, що махновці в кількості ста тисяч чоловік оперують десь на півдні біля Чорного моря¹.

В новостворене угруповання входили: Окрема зведена Заволзька бригада, Зведена киргизька бригада 2-ї Туркестанської кавалерійської дивізії, 19-а бригада військ ВНУС і Богучарська бригада Донецької дивізії ВНК. На додачу до вищезгаданих військ, 15 грудня в район с. Керменчик підійшов також «загін Покуса» нез'ясованої якості й кількості бійців.

Так само, як в Андріївському побоїщі головним героєм подій стала 42-а стрілецька дивізія РСЧА, так у Федорівському бою з'єднанням, що відіграло ключову роль в подіях, стала Окрема зведена Заволзька бригада. Вона була створена спеціально для боротьби з махновськими повстанцями і сформована в районі села Павлівка Херсонської губернії 4 жовтня 1920 р. Командування Заволзької бригади вважало підлеглих бійців «малонавченими і малодосвідченими в політичному й бойовому відношенні»².

Складалася бригада, як і було заведено, з трьох полків: 1-го Заволзького стрілецького полку, резервного полку й Заволзького гусарського полку. Останнім керував комполку Ватман, в минулому царський кавалерійський офіцер.

На таке диво, як «червоні гусари», варто було подивитися. Вони були обмундировані, як у повсякденну, в парадну форму колишнього царського 1-го Сумського гусарського полку, конфісковану в революційні часи з полкового цейхгаузу. Бійцями полку носився на голові блакитний з червоним околишем кашкет з жовтими випушками, а в холодну пору року хутряна шапка з металевою підборідною лямкою³. На тіло одягався блакитний доломан з блакитним же стоячим комірцем, блакитними обшлагами, жовтими латунними шнурами й гудзиками на грудях. Наплічні шнури все-таки довелося зняти, аби чимось все-таки відрізнитися від старорежимних гусар-офіцерів. Знизу «червоні гусари» були одягнуті в червоні крапові гусарські чикчири з галунами, й взуті в чоботи з екзотичними гусарськими латунними розетками спереду, в районі колінної чашечки. Озброювалися гусари шашкою та гвинтівкою, а також, подекуди, старорежимною пікою з червоно-блакитним вимпелом на кінці. Гусарські командири були одягнуті у френчі, що саме входили у військову моду, а замість червоної зірки носили на кокарді кавалерійську емблему у вигляді підкови з поміщеною в неї чорною конячою головою й двома схрещеними шаблями. Кожен ескадрон мав свій значок, що носився на червоній піці: наприклад, червоний верх, жовтий низ, тощо. Свого часу при формуванні полку йому з полкового цейхгаузу сумських гусар було видано, для подачі сигналів, 25 срібних труб, якими колись «за бойові заслуги» був нагороджений 1-й Сумський гусарський полк⁴.

Крім цих підрозділів, в бригаду входила «бригадна школа резерву», кулеметна команда на тачанках і артилерійський дивізіон, що мав звичайну, гаубичну та гірську батареї та загін прикриття.

15 грудня 1920 р. командування Північної група нарешті отримало від В.Лазаревича офіційну інформацію, що махновці оточені в районі сіл Андріївка – Попівка, і тому групі наказувалося підійти ближче до цих місцевостей на лінію с. Воскресенка – ст. Гайчур – Темрюк, створивши третю (М.Фрунзе вважав, що четверту — *Авт.*) лінію оточення на допомогу першій. Вже затемно, о 18.00 бригади Північної групи військ почали виступати з с. Керменчик в напрямку найближчої залізничної станції, коли розвідка донесла, що РПАУ/м/ вдень зайняла с. Федорівку і стала там на відпочинок. М.Рибаков, який залишив докладний опис Федорівського бою, зазначив з цього приводу: «стало зрозуміло, що оточення знову зазнало краху. Махно прорвав його безкарно...»⁵

Вирішено було зупинити маршруючі війська й кинути їх на Федорівку. Проте, після більш докладного аналізу обстановки «червоному» командуванню Північної групи стало зрозуміло, що 19-а бригада ВНУС вже встигла відійти занадто далеко від Федорівки, і надіятись на її участь в бою проблематично. Проте, всі інші бригади, в принципі, можна було вчасно «підгребти» до місця махновської ночівлі. Розвідка доносила, що махновців — 5000 – 7000 чоловік, при більш як 100 кулеметах та 12 – 15 гарматах. Без 19-ї бригади «червоні»

¹ Рыбаков М. Махновские операции в 1920 г. // Красная армия. — 1922. — № 12. — С. 11.

² Там само. — С. 16.

³ Дерябин А.Н. Гражданская война в России 1917 – 1922: Красная армия. — М., 2000. — С. 21.

⁴ Історія бойових дій «червоних гусарів» з махновцями навдивовижу драматична і заслуговує окремої розповіді. Бої червоногусарського полку з махновцями йшли безперервно до березня 1921 р. з великими втратами для заволзців. На 1 лютого 1921 р. в полку залишилося всього 120 бійців. Врешті-решт гусарський полк був остаточно розбитий повстанцями в бою під Балаклеєю на початку 1921 р. Свідки оповідали, що махновці в якості трофеїв здирали з убитих і поранених «червоних гусар» червоні чикчири.

⁵ Рыбаков М. Махновские операции в 1920 г. // Красная армия. — 1922. — № 12. — С. 11.

війська Північної групи склали 4500 багнетів й близько 1000 шабель, при приблизному паритеті в гарматах й набагато меншій кількості кулеметів. «Червоне» командування, як слід поміркувавши, цілком логічно зробило висновок, що їх сил більше, бо розвідка й дані місцевого населення традиційно перебільшували чисельність махновців.

Щоправда, значна частина підрозділів Північної групи вже були бита махновцями під час Гуляйпільської операції в кінці листопада – на початку грудня 1920 р., а значить, деморалізована, але Р.Ейдеман вирішив дати бій. По-перше, в тилу ненадійних частин можна було поставити надійні, по-друге, далі на північ ніяких «червоних» частин взагалі не було. Н.Махно виходив на оперативний простір, і Р.Ейдеман добре розумів як наслідки цього прориву, так і можливість стати «крайнім» в розслідуванні причин провалу Азовської операції. Тому було вирішено напасти на с. Федорівку зі сходу й північно-сходу силами Заволзької та Киргизької бригад, а із заходу та північного заходу силами Богучарської бригади (4 піхотних та 1 кавалерійський полк)¹. «Загін Покуса» залишався в резерві. 19-а бригада ВНУС при підході, якщо Бог дасть, повинна була напасти на село з півдня. Командування розуміло експромтний характер операції. Наприклад, 19-а бригада знаходилася в 40 км. на схід від Федорівки і могла своїм ходом досягти місця бою лише через добу. Тому Р.Ейдеман випрацював програму максимум і програму мінімум. Максимум — застосовуючи принцип тактичного оточення, затиснути махновців у вузьке вогневе кільце й знищити. Мінімум — не пустити махновців на північ, а погнати їх назад, на південь, на багнети прорваної першої лінії оточення, що вже була розвернута В.Лазаревичем фронтом на північ². Щоправда, де та лінія є конкретно, ніхто не знав, але вона мусила бути десь недалеко, не могли ж 5000 махновців перебити її усю, в десятки раз переважаючи їх за чисельністю.

На ніч з 15 на 16 грудня 1920 р. частини Північної групи займали наступні позиції. «Богучарці» — район села Марфополь – єврейської колонії Межиріч. «Загін Покуса» — с. Святодухівка³, 19-а бригада ВНУС — село Нова Каракуба⁴. Р.Ейдеман для кращої координації бойових дій особисто виїхав у район Святодухівка – Марфополь.

Полки Заволзької та Киргизької бригад рушили на Федорівку з півночі, з проходом через єврейську колонію Красноселівку (Блюменфельд). Не доїзжаючи сім верст до населеного пункту, «червоні» командири побачили в західному напрямку відблиски гарматних пострілів. Канолади чутно не було, бо сильний північно-східний вітер зносив її звуки убік. Це о другій годині ночі⁵ відбулося перше зіткнення махновців з «червоними». Частина махновців вирішила в ніч з 15 на 16 грудня 1920 р. зайняти колонію Межиріч (№ 4), в 12 км. на північний-захід від Федорівки, де зіткнулася з кавалерійським полком Богучарської бригади. Почався нічний бій, в результаті якого махновці відступили назад, до Федорівки, а богучарські кіннотники замість того, аби переслідувати супротивника, розташувалися в колонії на ночівлю.

Зайнявши Красноселівку, «заволзці» вислали в бік Федорівки кінну розвідку, якій вдалося без жодного пострілу підкрастися до махновської застави на сході села й безкарно порубати її усю, за винятком «контрольного» (так в роки «громадянської війни» називали більш традиційних для нас «язиків»). Останнього в три години ночі привели на допит до Блюменфельду. Полоненим махновцем виявився росіянин з червоноармійців-перебіжчиків. Пручатися «контрольний» не став і одразу ж дав свідчення. За його словами, в селі стояли головні сили махновців (до 5000 чол., 8–10 гармат та 100 кулеметів). Штаб і командарм розташувалися в хатах біля церкви, в центрі села. Махновці ж розійшлися на постій, в основному в західній та північно-західній частині села. За словами полоненого, охорону села у вигляді застав несуть в основному місцеві селяни, яких «язик» називав «хохлами», і застави ці зі східного боку селища досить рідкі.

На основі цих показань командири Заволзької бригади сіли за випрацювання остаточного плану операції. Навчені гірким досвідом попередніх невдач, вони ретельно працювали дві нічні години. З Н.Махном, нарешті, стали серйозно рахуватися. Почали з аналізу місцевості. З півночі та сходу с. Федорівка огорожена низкою бугрів різної висоти, перерізаних балками. Найбільшою висотою, яку можливо назвати командною, в районі Федорівки є так звана могила Піка — курганний могильник в трьох верстах на схід від Федорівки. Ряд більш низьких «могил» йшов за самим селом з півночі. Вирішили, що така місцевість, у принципі, сприяє таємному підходу до села, але для дій кавалерії та пересувної артилерії вона не вигідна, бо скрізь були зорані поля з піднятими догори мерзлими пластами чорнозему. Саме село було перерізане кількома глибокими ярами й розкидане на узгір'ї та в долині річки Гайчур. Сучасники відзначали, що Федорівка вкрита перелісками, садками й невеликими городами з черешневим чагаром на межах, що мусило ускладнити дії піхоти. Значить, піхоти треба побільше, і тут «червоні» почали вагатися, чи вистачить у них сил для вуличних боїв. Було визнано, що у випадку, якщо махновці упруться і займуть кругову оборону, то навряд чи у них вистачить піхоти, аби

¹ Богучарська бригада Донецької дивізії ВНК була сформована в Богучарському повіті Воронежської губернії. В ході боротьби з махновцями отримувала поповнення з Росії, Білорусії, Татарстану та Башкирії.

² В.Лазаревич планував зайняти с. Федорівку Зведеною дивізією курсантів 18 грудня 1920 р.

³ Святодухівка нині називається селом Любимівкою Гуляйпільського району Запорізької області.

⁴ Нова Каракуба пізніше перейменована на селище Червона Поляна (Донецька область).

⁵ Аршинов П. История махновского движения. — Запорожье, 1995. — С. 181.

самотужки подолати повстанців у вуличних боях. Тут треба було сподіватися на вчасний підхід підкріплення, а це вже було справою проблематичною і випадковим фактором. Викликав занепокоєння і факт наявності на півдні та сході Федорівки двох глибоких балок (Лозовенької та Широкої). По останнім можна було відступити на південь, заховавши в них живу силу, непомітно для нападників. При цьому командири абсолютно не звернули увагу на ще одну глибоку й широку, Яцикову балку, що тяглася, загинаючись за село з північно-західної околиці, і яка й відіграла визначальну роль в розгортанні подальшого бою.

Лишень почало світати, о 5 годині ранку, розгорнувшись у ланцюги, Заволзька бригада почала наступ на Федорівку з півночі та сходу. Західніше дороги з Федорівки на Блюменфельд наступ «заволзців» повинні були підтримувати три полки Богучарської бригади. Уночі вони вже підійшли на відстань 6 – 7 верст до села. Але «заволзці», підступивши до Федорівки, помітили, що сусідів на західному фланзі немає. Тому вони були вимушені зупинитись на півгодини і розтягти фланг. Лише після цього кінна розвідка «заволзців» намацала на півночі 3-й зведений полк Богучарської бригади. До села встиг підійти тільки його нечисленний авангард, близько двох рот, що продовжив правий фланг «заволзьких стрільців». Основні ж сили полку спізнилися на початок загального наступу і, фактично, опинилися в тилу наступаючих ланцюгів. Спокійно сприйнявши це повідомлення, 3-й Богучарський продовжував собі повільно йти колоною, тягнучи за нею обоз й нікуди не поспішаючи.

Встановивши контакт з сусідами, артдивізіон Заволзької бригади відкрив по сонному селу гарматний вогонь, а її піхота кинулася в атаку. Півгодини йшла вона з криками «вперед!», зайняла дві третини села, але ніде ворога не зустріла. «Червоні» гармати спочатку перейшли на одиночні постріли, а потім, наче в здивуванні, замовкли зовсім. Резервний полк «заволзців» підійшов до північно-східної окраїни села і став на перепочинок під вітряками. Полк «червоних гусарів» зайняв сусіднє с. Якимівку¹, трохи вище по течії р. Гайчур. Один з гусарських ескадронів помчав через річку в район с. Крутого², але й там махновців не виявили. Проте, гусари побачили в бінокль, що махновці «великими купами» покидають село з північного-заходу, і оскільки ніякої канонади з того краю не чути, це означало, що й ніяких «червоних» частин з того боку села немає.

Як сніг на голову впали ці вісті на командування Заволзької бригади. Всі плани відразу виявилися переплутаними. Всього лише півгодинне запізнення наступу через відставання 3-го Богучарського полку не дозволило зненацька «застукати» махновців. Сполохані обстрілом повстанці, які ще з ночі трималися нашорошено, кинувши частину обозів, організовано відступили на захід села, в глибоку Яцикову балку, де терміново почали приводити себе в порядок і готуватися до бою. Згідно «червоних» планів, в цій місцевості вже повинні були чекати на махновців як мінімум три полки (кавалерійський й 1-й та 2-й зведені піхотні) Богучарської бригади, але жодна з цих частин наказу не виконала і на місці їх не було. І це при тому, що «на їх головах» в Марфополі «сидів» сам Р.Ейдеман! Всім стало зрозуміло, що оточення провалилося. Махновці могли одразу ж на світанку піти на північ, і ніхто їх вже не був в силах стримати на цьому напрямку. Але Н.Махно, порахувавши покинуті в селі припаси і, що саме головне, артилерію, вирішив перейти в контрнатуп і повернути собі багаті трофеї Кінських Роздор.

Поставивши частину кінноти сторожувати західний напрямок, де зовсім недалеко, в єврейській Межирічі, хропли богучарські кіннотники, Н.Махно послав «синків» в тил «червоним» позиціям. Близько 7 години ранку кіннота махновців, ховаючись в Яциковій балці, помчала нею на схід, наскочивши прямо на колону 3-го зведеного піхотного полку Богучарської бригади, що досі пленталася до села по дорозі з Блюменфельду. Перші її дві роти вже вступили в Федорівку, але хвіст колони ще тягся до горизонту. Махновці атакували колону з тилу та флангу, зім'яли її й цілком захопили в полон. Червоноармійці в паніці кидали гвинтівки, командний склад кинувся тікати. Махновці доганяли його й стинали шаблями.

«Заволзці» теж вступили в бій своїм правим флангом, що виткнувся було з села в степ, а потім почав відступати назад до його центру. Лівий фланг (2-й батальйон Заволзького стрілецького полку), який, не знайшовши ворога, обійшов майже всю східну частину села, теж поспішив на звуки бою. В цей час махновці, встановивши на обох схилах Яцикової балки сім гармат, відкрили вогонь по «червоним» ланцюгам, резервам та артбатареям, які ще не встигли увійти до села. Вогонь був неприцільний і великої шкоди «червоним» не завдав, але під звуки гарматних пострілів пішла в наступ, злізши з тачанок, махновська піхота. Почався вуличний бій із застосуванням кулеметів і гранат. На головній площі села стояли покинуті махновцями чотири гармати і підводи, навантажені гарматними й рушничними набоями, охналями³, обмундируванням, цукром, хлібом й різним іншим добром. Тричі ходили сюди махновці в атаку, але відбити скарб їм так і не вдалося.

¹ Територія села Якимівки нині входить в склад с. Чубарівка, являючи його південно-східну окраїну на північному березі р. Гайчур.

² Територія сучасного села Чубарівка на південному березі річки Гайчур. На деяких картах початку ХХ століття позначалася як окремий населений пункт.

³ Охналі — спеціальні гвинти для вкручування в кінські підкови, для посилення їх зчеплення з ґрунтом в умовах зледеніння й товстого снігового покриву, так звана «гостра перековка». Один з найбільш дефіцитних виробів в роки «громадянської» війни.

В самий розпал бою за підводи з крамом «червоне» командування побачило, що до його позицій з півдня, прямо в тил, наближається кавалерія чисельністю до двох ескадронів. Це були передові підрозділи 5-ї Кубанської кавдивізії, яка, захекавшись, гналася за махновцями сто кілометрів від самої Андріївки. Назустріч їм вийшла гусарська кінна розвідка. Розфуфирені вершники були прийняті кубанцями за махновців, що теж іноді дозволяли собі гротескно одягатися, і обстріляні кулеметним та рушничним вогнем.

Після подібних агресивних дій з боку наступаючої кавалерії командування Заволзької бригади прийняло кубанську кінноту за махновців, які вже встигли здійснити обхідний маневр й знаходилися буквально в кілометрі від села. Можливо було також, що це якийсь окремий махновський загін, який тільки-но підійшов з півдня. Тому на «махновців» кинули полк «червоних гусар».

Почався ганебний для будь-якої армії, в будь-які часи, бій своїх із своїми. Багато бійців 5-ї кавдивізії були одягнуті в шапки-кубанки, бурки й черкески з газирями, так що аби прийняти їх за махновців, треба було гарно постаратися. «Червоних гусар» частини 5-ї дивізії так почаствовали кулеметним вогнем, що ті відступили до р. Гайчур і попросили підмоги. На підмогу їм дали дві гірські гармати на кінній тязі, що відкрили по наступаючій кінноті вогонь, і та була змушена хутко втекти за горизонт в напрямку на південний-захід. Відступаючі підрозділи 5-ї кавдивізії були впевнені в тому, що догнали махновців, і послали вістових за підкріпленням. Рухаючись на Федорівку вони обігнали бронезагін (кілька панцерників, змонтованих на рамах вантажних автомобілів), який і було вирішено використати, аби дати засілим у Федорівці «махновцям» доброго прочухана.

Тим часом справжні махновці десь близько 10 години ранку для демонстрації своєї присутності залишили в західній частині села лише один полк кавалерії з кулеметами, а головні свої сили провели Яциковою балкою на схід. Вискочивши з балки, махновці основною своєю масою атакували батареї Заволзької бригади, її правий фланг і тил в районі «північного» кладовища. Авангард 3-го Богучарського полку, який раніше встиг вскочити до села й цим вберігся від полонення, був розбитий і здався. Цей успіх дозволив повстанцям вийти у фланг і тил «заволзцям».

Також була захоплена важка тригарматна гаубична батарея¹, яку потягли на західну частину села. Махновці завжди перевозили при маневровій групі резервних артилеристів, які миттєво могли використати захоплену в бою ворожу артилерію. Інша батарея відступила на схід і зупинилася біля могили Піка. Відстояти ці гармати «червоним» допомогли ефективні дії кулеметної команди 1-го Заволзького стрілецького полку. Дванадцять кулеметних тачанок своїм вогнем хоч і не завдали махновцям важких втрат, проте, змусили їх повернути коней назад². В наступну атаку на батареї махновська кіннота вже не пішла. До села з півночі саме підійшла й розверталася в лаву, загрожуючи лівому флангу махновців, Зведена киргизька кавбригада.

Більш екзотичного підрозділу в складі Червоної армії кінця 1920 р., аніж Киргизька кавбригада, відшукати було важко. По-перше, провідним етносом в бригаді були не киргизи, а казахи, яких комсклад називав киргизами виключно через своє невігластво. Кавбригада була сформована з кочовиків Сирдар'їнської області і слабо обмундирована. «Киргизи», яких махновці традиційно називали «бусурманами», воювали в своєму домашньому одязі: халатах, шапках і чоботах. Перший час «червоні» казахи навіть ходили в атаку з криками «Аллах акбар!», і їх командирам довелося докладати певних зусиль, аби вершинки почали вигукувати більш правильне в даній обстановці «Ленін акбар!» Характеризуючи бригаду, «червоне» командування відзначало природний розум і чесність «киргизів»³. На жаль, крім природного розуму й чесності, похвалитися було нічим. Боездатність підрозділу була низька, про що, зокрема, свідчить його розгром і полонення махновцями 3 грудня 1920 р. в с. Комарь. Через тринадцять днів опісля цієї, без перебільшення, ганебної поразки «киргизів» встигли так-сяк одягти (знухаючись над «бусурманами», махновці роздягли усіх полонених на голяка), озброїти й знову кинути на махновців відмиватися від ганьби.

Здавалося, не тільки фронт, а й сама історія перевернулася з ніг на голову у пригайчурських степах. В другому десятилітті ХХ століття нащадки українських козаків знову билися на шаблях зі степовою ордою одягнутих в малахаї, запашні халати, сидячих в підігнутих сідлах номадів.

При одному лише вигляді лав махновської «кавалерійської групи», яка, вимахуючи шашками, з дикими вигуками пішла в атаку, деморалізовані казахи в паніці кинулися тікати на схід. Далеко втекти, правда, не вдалося. На відстані чотирьох кілометрів в їх тилу стояла спеціально поставлена «бригадна школа», бійці якої, аби зупинити джигітів, відкрили по них вогонь на враження. «Киргизів» тільки частково вдалося зібрати до купи. Значна частина номадів таки розбіглася. Учасні в бою вони вже явно приймати не могли⁴.

Тим часом біля «північного» кладовища махновці погнали 1-й батальйон «заволзьких стрільців». Дві його роти вже шпурляли гвинтівки на землю й здавалися в полон. Здавалося, махновський маневр повністю вдався.

¹ Куц І.Ф. Годы в седле. — М., 1964. — С. 147.

² Волковинский В. Махно и его крах. — М., 1991. — С. 194.

³ Белый П.Ф., Дышлевой П.С. Единство действий в защиту завоеваний революции: боевое содружество трудящихся Украины и России в борьбе против кулацкой вооруженной контрреволюции (конец 1920 – 1922 гг.). — К., 1988. — С. 85.

⁴ Згодом, в квітні 1921 р., незадоволене боездатністю «киргизів» «червоне» командування розформувало цю бригаду, а її бійців було вліто в склад 7-ї та 9-ї кавалерійських дивізій 3-го кінного корпусу.

Правий фланг Заволзької бригади був оголений, і махновці одразу ж завдали рішучого удару, спрямованого до центральної площі села, до покинутих гармат із знятими панорамами. Трьома колонами кінноти, за якими виділилися ланцюги махновської піхоти з розгорнутими чорними прапорами, йшли повстанці на заволзьких стрільців. За якусь мить ще три роти останніх біля «північного» кладовища були зім'яті.

В такому становищі «червоному» командуванню треба було вже думати не про знищення махновців, а про свій власний порятунок. Фронт перевернувся. «Богучарці» саботували бій, 19-а бригада ВНУС так і не підійшла, «киргизи» знаходилися в жалюгідному стані й частково розбіглися. Весь тягар бою впав на стрілецький полк Заволзької зведеної бригади. Все казало про те, що полк «червоних гусар» треба кинути на місце «киргизів», але «червоне» командування боялося оголяти тил. Відігнані «махновці» могли знову з'явитися з-за південного виднокраю. І тоді все. Повний розгром. Резервний полк Заволзької бригади теж не було можливості використати. Спочатку він спиняв утікаючих казахів, а тепер біля могили Піка¹ відбивав скажені атаки кінних махновців. Завдяки артилерійській підтримці вдалося відбити чотири махновські атаки. Часом здавалося, що вже все. Махновська кіннота не доходила до «червоних» ланцюгів на якихось 40 – 60 метрів, але артилерія «заволзців» щоразу відганяла ворога пострілами прямою наводкою.

Об 11 годині ранку командування кинуло «заволзьких стрільців» у відчайдушний наступ на кінноту, що за правилами часів «громадянської війни» вважалося мало не виявом божевілья. Але саме цей відчайдушний хід врятував затиснуту в селі Заволзьку бригаду. Махновська кіннота відступила. 1-й батальйон Заволзького стрілецького полку було визволено з полону. Колишні полонені розібрали покидані ними в купи гвинтівки й разом з 2-м батальйоном кинулись в атаку. Махновці явно не чекали настільки відчайдушного опору. За 45 хвилин заволзьким стрільцям вдалося відбити у ворога весь простір від початку Яцикової балки до північної окраїни Федорівки. Махновці похапцем відступали на північ. В цьому відступі вони навіть не встигли забрати з собою кулемети полонених богучарців, кілька підвод з патронами (основну частину таки забрали), коней. Заволзці відбили у махновців 500 чоловік полонених 3-го Богучарського полку² і 100 полонених червоноармійців 42-ї дивізії, яких махновці завезли сюди аж з-під Андріївки. Напевно, це були ті, хто перейшов на махновський бік в Андріївському бою, а в Федорівці, рятуючи життя, просто видавав себе за полонених.

Після цього відступу махновська артилерія замовкла, поспішно знялася з позицій й рушила під прикриттям на північ вздовж дороги на Красноселівку (Блюменфельд). Махновці отримали інформацію, що з півночі до Федорівки рухається добре знайома їм Інтеркавбригада, і не захотіли знову опинитися в лещатах. На кінськороздорські трофеї махнули рукою. Окрилені успіхом «заволзці» вирішили було погнатися за махновцями, практично повністю покинувши територію Федорівки. Погоня тривала сім верст навропець, по мерзлій ріллі, аж поки червоноармійці не зрозуміли, настільки це була погана ідея. Гусарські коні змучилися, кінногірська батарея намертво застрягла в мерзлій ріллі. Через цю ріллю переламалося й багато ресорних тачанок з кулеметами. В 15.00 бій фактично закінчився. Крім підвод з краном та гармат, сполохані обстрілом махновці залишили в селі прапор з написом «З пригнобленими на гнобителів завжди». Відомо, що такий напис був на головному стязі махновського руху, але він був втрачений ще під час Кримського походу РПАУ/м/.

І от, коли переслідувачі вже поверталися назад до Федорівки, з півдня до села приїхав 30-й кавполк 5-ї кавалерійської дивізії³ з бронемашинами, що з Кінських Роздор слідував по слідах Н.Махна. Тут тільки й прояснилося, що стріляли по своїх, але заволзці відперлися тим, що від В.Лазаревича про підхід 5-ї кавдивізії їх ніхто не повідомляв. 30-й кавполк натомість послали ловити вітру в поле, гнатися далі за Батьком⁴. Таким чином, Н.Махну вдалося без особливих втрат вийти з Азовської операції. Для того, аби закінчити шедевр військового мистецтва, Н.Махну залишалося зробити останній штрих.

Комкор 3 М.Каширін 15 лютого 1920 р. кинув Інтеркавбригаду на Федорівку й вона, рухаючись з-під Царекостянтинівки, зробивши доброго гака підходила до села з півночі в другій половині дня 16 грудня. По темпах пересування це, мабуть, був найшвидкохідніший підрозділ РСЧА. По даним розвідки, в селі не було ні махновців, ні «червоних», що добре характеризує якість цієї служби. Стояла страшна холоднеча, мороз досягав 17 градусів. Льодяний сухий вітер підіймав з землі чорну пилюгу й сухий сніг, який випав учорашнього дня. Очі бійців застигала суцільна пелена. Зморені коні важко тягли гармати й кулеметні тачанки. Десь збоку до села мала

¹ На початку XX ст. гострий за формою курган, висотою до 3 м. Розташований на схід від Чубарівки, діаметром близько 40 м. Раніше складався з трьох насипів, нині з одного. Активно розорюється.

² Старожили села Федорівки (Чубарівки) ще в кінці XX ст. згадували полонених богучарців, які, втративши зброю, надовго затримались у селі. Богучарці виділялися зачуханим зовнішнім виглядом, були одягнуті в обдертий одяг і, головне, носили погано пошиті й вичинені, а тому неймовірно смердючі, шапки з козячої шкіри.

³ 5-та Кубанська кавалерійська дивізія. Сформована наказом РВР 9-ї Кубанської армії від 2 вересня 1920 р. з частин 1-ї Кавказької кавдивізії, Окремої кавбригади й 1-ї Таманської кавбригади. До 17 вересня 1920 р. називалася просто Кубанською кавдивізією. Дивізія уславилася своїми подвигами проти білогвардійських формувань генерала-майора М.Фостикова на Кубані, потім в складі 13-ї армії в боях проти врангелівців біля Бердянська, Маріуполя та Генічеська. Брала участь в Перекопсько-Чонгарській операції, в зайнятті Феодосії та Керчі.

⁴ Рыбаков М. Махновские операции в 1920 г. // Красная армия. — 1922. — № 12. — С. 16.

підходили колона 5-ї кавдивізії. За десять кілометрів до Федорівки інтеркавбригадівці побачили збоку від себе обриси якоїсь колони, що рухалася в протилежному напрямкові. Це махновці відступали з Федорівки на Красноселівку. Інтернаціоналісти, однак, подумали, що це просто якась «червона» частина збилася в негоду зі шляху й суне бозна куди. Командир ескадрону Габор з двома кавалеристами поскакали до колони, «що рухалася назустріч у зразковому порядку». Остаточо «червоного» угорця ввели в оману червоні ескадронні прапорці на піках, тільки-но відібрані махновцями в «червоних гусар».

Комеска, під'їхавши, запитав, яка це частина. «5-та Кубанська дивізія, товаришу командир, — відповів один з вершників. — Наблизьтесь до мене». Габор під'їхав упритул, і тут ззаду до нього підскакав інший вершник і напрочуд вправно висмикнув з кобури «червоного» командира револьвер. Миттєво були схоплені та обеззброєні й інші бійці. Полонених повели до Н.Махна, де їх зустріли також дружина Батька Г.Кузьменко і якийсь махновець-мад'яр. Останній почав переконувати Габора перейти на службу до РПАУ/м/, обіцяючи життя. Проте, фанатично налаштовані комуністи відмовилися. Тоді махновці роздягли їх на морозі до натурального вигляду й знову запропонували переходити до них. Габор гидко вилаяв Батька, й той наказав порубати комуністів. Але зробити це виявилось не так вже і просто. Коні боялися підходити до оголених людей, іржали й крутилися на місці. З горем пополам порубали. Один з рядових бійців підставив руку під удар шашки і впав, утративши свідомість. В нього було залляте кров'ю обличчя, і ця обставина його врятувала. Махновці подумавши, що він убитий, від'їхали геть¹.

Одночасно з цим з боку Федорівки вчулися шалена стрілянина й важкі вибухи гаубичних снарядів. Командування Інтеркавбригади вирішило, що у Федорівці йде бій і з гармат стріляють саме «червоні»². Та ось вітер ослаб і видимість покращилася. Вдалині показалося село. Роз'їзд повернувся від околиць Федорівки й повідомив, що в селі стріляє захоплена махновцями важка гаубична батарея, а на околиці Федорівки невеликі групи бандитів строчать з кулеметів по роз'їздам й головним силам бригади.

Підтверджуючи слова розвідників, гаубичний снаряд вибухнув поряд з командирами Інтеркабригади і важко поранив одного з них — комполку І.Куца, який згодом вислужиться в РСЧА до звання генерал-майора. Після цього Інтеркавбригада понеслася на Федорівку. Охорона махновців на краю села була зім'ята. Важка гаубична артилерія захоплена. Тут тільки й з'ясувалось, що махновці ще раніше знали про маршрут Інтеркавбригади. Захопленою важкою гаубичною батареєю вони інсценували оборону села. Користуючись поганою видимістю, головні їх сили пройшли повз Інтеркавбригаду в зворотному напрямку й вискочили з кільця³.

Таким чином, махновці прорвалися через всі три кільця червоноармійського оточення. Це було щось неймовірне. Давид побив Голіафа. Анархіст В.Волін все таки мав деяке підґрунтя заявляти, що «махновська кіннота була, без сумніву, однією з кращих у світі. Відбити її блискавичні атаки було неможливо»⁴. Азовська операція Н.Махна та В.Білаша закінчилася в тому ж місці, де й почалася, в с. Федорівка, на північ від якого махновці вирвалися, нарешті, на оперативний простір. Оцінюючи наслідки Федорівського бою, М.Рибаков, один з командирів Заволзької бригади, в 1922 р. назвав цю операцію «невдалою, через повну її непередбачуваність»⁵. Подібні висновки підтримував й начдив 42 М.Єфімов, який вважав «подальші дії проти Махна (після Андріївського прориву — *Авт.*) безрезультатними... Його не могли піймати наші кавалерійські частини»⁶.

Але у вищого командування РСЧА була своя думка відносно оцінки наслідків Федорівського бою. Намагаючись виправдатися за провал операції, воно почало безсоромно дезінформувати партійне начальство, видаючи Федорівський бій за вражаючу уяву перемогу над махновцями. Тон у цьому неблагородному занятті задавав головнокомандувач військ України й Криму М.Фрунзе, якого за подібний вчинок, за брехню і введення в оману вищого державного керівництва, за всіма правилами військової служби слід було зняти з посади й віддати під трибунал. 17 грудня 1920 р., вже повністю володіючи інформацією про події, М.Фрунзе надіслав особисту телеграму В.Леніну, в якій заявив, що «махновщині завдано смертельного удару». Копія телеграми надсилалася іншому грізному начальнику, якого теж планувалося пошити в дурні — голові РВР Республіки Л.Троцькому.

М.Фрунзе сповіщає: «Сьогодні остаточно визначилися результати напружених боїв з Махном. Махно, прорвавшись 14 грудня через потрійне коло облоги (насправді, тільки подвійне — *Авт.*) вирушив в кількості до 7000 чол. при 8 гарматах на північ (М.Фрунзе свідомо завищує чисельність махновців — *Авт.*). В районі Федорівки він був зустрінутий військами 4-ї (!? — *Авт.*) загороджувальної лінії й після жорстокого бою, що почався з вечора 16 грудня й продовжувався до ночі 17 грудня, був розгромлений (М.Фрунзе сповіщає неправильну дату Федорівського бою — *Авт.*). Нами захоплено 8 гармат і багато усілякого озброєння,

¹ Стрельбицький І. Ураган. — М., 1977. — С. 148.

² Куц І.Ф. Годы в седле. — М., 1964. — С. 147.

³ Там само. — С. 146 – 148.

⁴ Волін В.М. Неизвестная революция. 1917 – 1921. — М., 2005. — С. 416.

⁵ Рыбаков М. Махновские операции в 1920 г. // Красная армия. — 1922. — № 12. — С. 16.

⁶ Ефимов Н.А. Действия против Махно с января 1920 по январь 1921 г. // Сборник трудов Военно-научного общества при военной Академии РККА. — 1921. — № 1. — С. 219.

спорядження й полонених¹. Вся піхота здебільшого знищена, частково ж розсіяна, нині вилловлюється...»². Неправдиву реляцію М.Фрунзе підписав член РВР С.Гусев³, який замість суворой перевірки заяв полководця розділив з шефом відповідальність за брехню. В.Ленін прочитав і підписав телеграму: «Повернути Троцькому в його архів».

Аби посилити враження від «перемоги», М.Фрунзе почав роздавати нагороди. 19 червоноармійців, командирів і політпрацівників Заволзького стрілецького полку були нагороджені орденами Бойового червоного прапора за хоробрість і високе самоволодіння у вирішальні моменти Федорівського бою. Піхотинці Заволзького стрілецького полку, фактично, виявилися єдиною піхотною частиною РСЧА, яка була здатна протистояти атакам махновської кавалерії. Махновці самі високо цінували бойові якості «заволзців», присвоївши їм прізвисько «чорна танка», бо бійці полку були вдягнуті в однакові шапки з чорним верхом. Але підвищена боєздатність підрозділу вилізла його бійцям боком. Командування й надалі весь час кидало полк в бій проти повстанців та в постійне переслідування маневрової групи РПАУ/м/, так що до весни 1921 р. більшість його бійців через смерть, поранення та обмороження вибули з лав Червоної армії.

В цей же час у повідомленні по ввіренім йому військам М.Фрунзе відмічав, що у Федорівці було захоплено «багато кулеметів, гвинтівок, майже весь обоз, 8 гармат, чорний прапор Махна». Сам Махно з групою вершників у 400 – 500 шабель утік, переслідуваний частинами 5-ї та 9-ї кавдивізій⁴. Якщо відняти 500 від 7000, то з повідомлень М.Фрунзе виходить, що у Федорівці повинні були бути вбиті та полонені шість з половиною тисяч махновців. Але ні на вулицях села, ні в полях навколо нього завалив з махновських трупів явно не спостерігалось. Трохи згодом побачив світ огляд оперативного відділу штабу М.Фрунзе, який, нарешті, навіть конкретні цифри, більш схожі на правду. Отже, було вбито всього-навсього 300, а не 6000 махновців, і захоплено 5, а не 8 гармат. Кількість захоплених кулеметів досягала 20 штук, що у попередніх реляціях М.Фрунзе визначало поняття «багато»⁵. Але є великі сумніви, що червоноармійці змогли вбити у Федорівці навіть 300 махновців. Трупи в грудні 1920 р. ніхто не перераховував. А «червоні» джерела «традиційно» завищували кількість убитих ворогів, а також часто приписули до цієї кількості згодом розстріляних по селах заручників, які теж проходили по документам як махновці.

Опис Федорівського бою в огляді оперативного штабу М.Фрунзе вражає увагу рівнем фальсифікації подій не менше, аніж переможні реляції його шефа. Згідно цього документу, махновці ще 15 грудня 1920 р. хотіли залишити Федорівку й попрямували було на північ, але в районі с. Красноселівки їх зупинили контрнаступом — хто б ви думали? — частини 42-ї стрілецької дивізії. Саме ці герої і примусили махновців відступити назад у Федорівку. Виходить, що наче за помахом чарівної палички, повністю розбиті, полонені й роззброєні махновцями частини 42-ї дивізії не лише миттєво воскресли в своїй боєздатності, але й, будучи піхотними, встигли за день прожогом промчати 150 км. з під Андріївки аж за Федорівку й розгорнутися в бойові порядки за її північними околицями. Може здатись неймовірним, але на ці нісенітниця як на документальні свідчення посилалися кілька поколінь радянських істориків, а текст їх друкувався в збірках документів, для напучування молодих командирів радянської армії й комсомольців.

Про те, що його обманули, В.Ленін дізнався не одразу, а лише через кілька днів. Покаранням з боку В.Леніна для М.Фрунзе за брехню й безпорадність стало відлучення останнього від персони й заборона з'являтися в Москві до остаточної ліквідації махновців. ЦК РКП/б/ відхилив прохання М.Фрунзе про приїзд на VIII з'їзд Рад до Москви, на якому той розраховував постати триумфатором, що переміг Руську армію П.Врангеля й переможно закінчив «громадянську війну».

Відчувши момент, викрити М.Фрунзе перед очима високого начальства захотів колишній начдив 42 Єфімов. Заява М.Єфімова була відправлена в конфліктну комісію при ЦК ВКП/б/. «Свідчення, які отримує центр про повне знищення і розгром Махна, не відповідають дійсності. — пишеться в ній. — Я маю свідчення, що в ЦК партії надійшли доповіді з Південного фронту..., що малюють неправильну постановку усієї операції проти Махна... Фрунзе, на бачачи ніяких результатів задуманої ним операції, вирішив застосувати метод репресій». Неправдивість переможних реляцій М.Фрунзе підтверджують й інші червоноармійські джерела. Командир

¹ З телеграми хитрого М.Фрунзе випливає, що захоплені полонені це, звичайно ж, махновці, хоча насправді це були «захоплені» «червоні» полонені, яких напередодні в полон захопили махновці, а потім їх відбили свої.

² Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918 – 1921: Док. и мат. — М., 2006. — С. 561.

³ Гусев Сергій Іванович (насправді — Драбікін Яків Давидович) (1874 – 1933) — радянський партійний та військовий діяч, єврейського походження. Соціал-демократ з 1896 р., «більшовик» з 1903 р. Учасник революції 1905 – 1907 рр., жовтневого перевороту 1917 р. в Петрограді, секретар Петроградського ВРК. В роки «громадянської війни» член РВР армій та фронтів, комісар польового штабу РСЧА. В 1921 – 1922 рр. член РВР Республіки й начальник Політуправління РСЧА. В 1920 – 1923 рр. кандидат в члени ЦК РКП/б/. В 1923 – 1925 рр. секретар і член Президії Центрального контрольного комітету, член колегії Робітничо-селянської інспекції. В 1925 – 1926 рр. — завідувач відділом друку ЦК ВКП/б/. З 1929 р. член Президії виконкому Комінтерну.

⁴ М.В.Фрунзе на фронтах гражданской войны: Сб. док. — М., 1941. — С. 464 (№ 479).

⁵ РДВА. — Ф. 25899. — Оп. 3. — Спр. 31. — Арк. 245.

артилерійської батареї Інтеркавбригади І.Стрельбицький особисто бачив колону відступаючих з Федорівки повстанських військ, і вона аж ніяк не була схожа на загін в 400 – 500 чол.

Не говорить про розгром махновців під Федорівкою і командуючий 1-ю Кінною армією РСЧА С.Будьонний. Після Азовської операції махновці вторглися в район розташування його армії на території сучасної Дніпропетровщини, і це був зовсім не жалюгідний загін в 500 недобитків. Стосовно ж бою біля Федорівки 16 грудня 1920 р. С.Будьонний писав: «Махновці вчинили упертий опір. Кінні загоны завдавали однієї атаки за іншою. Махно вирвався, залишивши 8 гармат і обози. Бійці Заволзької бригади захопили чорний прапор» (впливи реляцій М.Фрунзе помітні і тут — *Авт.*)¹. Проте, вислужуючись перед начальником, М.Фрунзе почали підтримувати його підлеглі. В своєму наказі № 62 Р.Ейдеман заявив, що в районі Федорівки банди Махна були розбиті². Є.Лихаревський через журнал «Армія та революція» в 1921 р. теж запевняв всіх читачів, що в районі с. Федорівка махновцям вдалося завдати «найсильнішої поразки..., чим вдалося компенсувати Андріївську невдачу»³. Комполку І.Куц, отямившись через дві доби від контузії, в олександрівському госпіталі написав, що «під Федорівкою бандитів розбили наголову. Покидавши все, Н.Махно із загоном у 400 шабель втік на Янісель» (правильно «на Янісоль» — *Авт.*)⁴. Цьому дружньому хору попіхачів, який оспівував «хведорівську вікторію» повірили й радянські історики. Наприклад, П.Білий та П.Дишлевий. За їх версією подій, в ніч на 16 грудня 1920 р. Заволзька бригада знайшла махновців в с. Федорівці й зненацька атакувала, «вбивши махновців із села». Відступаючи, махновці наткнулися на полк Богучарської бригади й розгромили його. «Але підступивши полки Богучарської бригади завдали махновцям поразки»⁵. Наскільки ці історики, м'яко кажучи, говорять неправду, кожен з вас може визначити, прочитавши детальний опис бою, наведений вище. Продовжує вірити М.Фрунзе і сучасний історик В.Волковинський, який в низці своїх праць запевняв, що: «червоноармійські частини наздогнали махновців біля села Федорівка й завдали їм нищівного удару, перебивши майже всю піхоту. Вирвалася тільки кавалерія на чолі з самим Махном»⁶.

Махновці й анархісти, в свою чергу, перебільшували кількість радянських військ в бою під Федорівкою, намагаючись в такий спосіб додатково прославити повстанців. Петро Аршинов писав, що «Махно був оточений кількома піхотними й кавалерійськими дивізіями. З двох годин ночі до четвертої години дня він вів з ними безперервний бій; потім, прорвавши ланцюг, пішов у північно-східному напрямку»⁷. Зазначимо, що ніяких «дивізій» біля с. Федорівки взагалі не було. «Червоні» напали на махновців силами окремих бригад. Федорівський бій важко назвати безперервним, бо після нічного зіткнення в колонії Межиріч бойові дії припинилися на кілька годин. Та й відступаючи на північний-схід ніякого ланцюга РПАУ/м/ не проривала, якщо не вважати таким «проривом» мало не «дитяче» полонення 3-го Богучарського полку, або обман Інтеркавбригади.

За кілька десятиліть в численних розвідках щодо історії махновського руху, зроблених досить незаангажованими авторами, можна відшукати в досталь історичних неточностей, неправильно зроблених висновків й відвертого нерозуміння суті описуваних подій. Наприклад, В.Голованов пише про участь частин 2-ї Кінної армії у Федорівському бою⁸, хоча їх там не було і в помині. На нашу думку, не варто погоджуватися й з іншим коментарем В.Голованова, який писав, що частини, очолені Р.Ейдеманом, виявилися, «в сутності, єдиними, які зберегли холонокровність й здатність до маневру». Це ж хто тут зберіг холонокровність? Може, бригада «червоних» киргизів? Чи «червоні» гусари? Чи богучарці з внусівцями, які відверто саботували накази командування?

Інший авторитетний спеціаліст, О.Скирда вважає, що Федорівський бій закінчився унічию⁹. Думаємо, що це теж неправильна оцінка подій. Махновці таки виграли його, навіть відступивши з села й не змігши розбити війська Р.Ейдемана, тому що це було лише допоміжне оперативне завдання. Основним же завданням бою було вирватися на оперативний простір, що Н.Махно й проробив під Федорівкою просто блискуче. Разом з тим, Азовська операція РПАУ/м/ переможно закінчилася.

Азовська операція: висновки і наслідки

¹ Буденный С.М. Пройденный путь. Кн. 3. — М., 1971. — С. 178.

² ЦДАВОВУ. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 732. — Арк. 120.

³ Лихаревский Е. «Андреевский конфуз» // Армия и революция. — 1921. — № 2/3. — С. 115.

⁴ Куц И.Ф. Годы в седле. — М., 1964. — С. 147.

⁵ Белый П.Ф., Дышлевой П.С. Единство действий в защиту завоеваний революции: боевое содружество трудящихся Украины и России в борьбе против кулацкой вооруженной контрреволюции (конец 1920 – 1922 гг.). — К., 1988. — С. 96.

⁶ Волковинский В.М. Нестор Махно: мифы та реальність. — К., 1994. — С. 202.

⁷ Аршинов П. История махновского движения. — Запорожье, 1995. — С. 182.

⁸ Голованов В. Тачанки с юга. — Запорожье – М., 1997. — С. 384.

⁹ Skirda A. Les cosaques de la liberte Nestor Makhno, le cosaques de l'anarchie et la guerra civile russe. 1917 – 1921. — Paris, 1985. — P. 197.

В той же день, коли махновці полишили за собою останню лінію «червоного» оточення, катеринославська газета «Звезда» надрукувала статтю К.Ворошилова «Нові завдання Червоної армії» в якій стверджувалося, що «архібандит Махно... не являє собою якої небудь серйозної небезпеки». Стаття ця явно писалася в той час, коли Н.Махно був оточений під Бердянськом, і тепер, 16 грудня 1920 р., викликала в знаючої людини хіба що саркастичну посмішку.

З часом оцінки Азовської операції стали давати безпосередні учасники подій. М.Єфімов не вгавав. 31 січня 1921 р. він заявляв, «що операція нікуди не годилася»¹. По-перше, командування недооцінило силу супротивника. По-друге, кільце оточення, що гарно виглядало на карті, розвалилося 12 грудня 1920 р., коли Н.Махно розбив 2-у змішану (спішену) бригаду в Бердянську. Червоноармійські частини для операції були підібрані слабо, командування використовувало всіх підряд, не звертаючи увагу на боєздатність підрозділів. І це в той час, коли досвід боїв з махновцями в 1920 р. не раз показував, що оточити повстанців піхотою — марна річ. «В Червоній армії нема такої піхоти, що витримала б фронтальний удар махновської кінноти». Не дивлячись на цей загальновідомий факт, оточення махновців під час Азовської операції проводилося в основному піхотою. Це не принесло результатів. Махновці знищували піхоту по частинам.

Найбільш прикрим було те, що махновці на голову перевищували Червону армію в швидкості реагування на зміни оперативної обстановки й у мобільності армії. В Червоній армії спочатку наказ в письмовому вигляді з Харкова спускався в штаб армії в Мелітополі, звідти в дивізію, потім в бригаду, потім у полк. За цей час Н.Махно був вже далеко. Ініціативу начальникам дивізій ніхто надавати не збирався. В.Лазаревич розставляв їх полки і бригади через голову командирів, як йому заманеться, й міняв загальне завдання військам кожен день. 13-го грудня він наказував придавати махновців до моря й знищити, 14-го — оточувати звідусіль в с. Андріївці. Оточення вийшло набокуватим. Замість того, аби зосередити головні сили з півночі Андріївки, вийшло, що вони зосереджені з півдня².

Середній комсклад «червоних», на думку М.Єфімова, в ході операції не вірив у її позитивний результат, бо «знав ціну своїй піхоті й кавалерії, і знав махновців краще, ніж ті, що сидять далеко від них». М.Єфімов також доносив, що В.Лазаревич теж був незгодний із загальною ідеєю операції, інформував про це начальників штабних управлінь. Таким чином, вся Азовська операція з «червоного» боку була побудована на «авось».

Головком РСЧА С.Каменев не погоджувався з подібним трактуванням подій. На його думку, причина зриву операції полягала в тому, що махновці не були оточені, як задумувалося, фронтом в шаховому порядку в глибину до трьох ліній. Справді, під Андріївкою, Попівкою й Федорівкою лінії були, але явно не в шаховому порядку. Заступник командуючого військами України К.Авксентьєвський слідом за трибуналом пояснював невдачу «нечуваною халатністю молодших начальників».

М.Павлов, історіограф дивізії «червоних» курсантів, робив такі висновки з минулих подій: «Головним прийомом тактики Махна є заманювання наших частин в потрібному для себе напрямку. Після того, як важкі в своєму маневрі... частини направляються за ним в погоню, Махно, користуючись швидкістю, перебирається в місцевість, від цих частин вільну»³. Навіть Є.Лихаревський у своїй напрочуд лояльній статті змушений був визнати «недосконалість бойових апаратів Червоної армії»⁴, які не встигали реагувати на блискавичні переміщення РПАУ/м/ й не могли налагодити належного зв'язку між підрозділами.

В 1926 р., вже після ліквідації М.Фрунзе, критикувати його керівництво Гуляйпільською та Азовською операціями проти махновців став навіть його перший замісник по антиповстанській компанії — Р.Ейдеман. Тактично не називаючи прізвища свого колишнього начальника, і в той же час натяками даючи зрозуміти, про кого саме йдеться, віслок завзято хвицав мертвого лева: «Боротьба з Махном в цей період носить вкрай безсистемний, майже хаотичний характер... Постійне відставання... Частини рухаються, ходять, наче наосліп... Порожнє метання частин, стратегічне й тактичне оточення районів, в яких Махна й слід простиг. Командний склад виявився майже або повністю невідготованим для боротьби з новим супротивником...» «Здійснене в грудні частинами 4-ї [армії] й 2-ї Кінної армії й Харківського військового округу стратегічне оточення Махна в Гуляйпільському районі завершилось, точніше, майже завершилось, тактичним оточенням його головного ядра; і все ж Махно виходить з цього оточення майже нерозладнаним, у всякому разі, значно менш розладнаним, ніж ціла низка наших частин»⁵.

¹ Ефимов Н.А. Действия против Махно с января 1920 по январь 1921 г. // Сборник трудов Военно-научного общества при военной Академии РККА. — 1921. — № 1. — С. 219.

² Там само. — С. 219

³ Павлов П.А. Выводы из опыта борьбы с Махно дивизии курсантов в ноябре-декабре 1920 и январе 1921 года // Армия и революция. — 1921. — № 2/3. — С. 110.

⁴ Лихаревский Е. «Андреевский конфуз» // Армия и революция. — 1921. — № 2/3. — С. 114.

⁵ Эйдеман Р. Пятая годовщина одного урока // Война и революция. — 1926. — № 12. — С. 36.

Найкращу, на нашу думку, рецензію подіям Азовської операції дав В.Ленін у своїй записці Є.Скляньському¹. «Треба щоденно в хвіст і в гриву гнати (і бити, і драти) Головкама і Фрунзе, щоб добили і піймали Антонова і Махна»².

Отже, зробимо висновок. У ході Азовської операції Н.Махно дав «червоним» командирам показовий урок маневрової війни й переміг десятикратно переважаючі сили ворога. Лише однієї, окремо взятої, Азовської операції (6 – 16 грудня 1920 р.) цілком достатньо, аби визнати Н.Махна видатним полководцем, чий звитяги цілком заслуговують окремої сторінки в підручниках з військового мистецтва. Бойові ж характеристики РПАУ/м/, продемонстровані в ході операції, просто вражають. В своїй книзі В.Голованов спробував відтворити коротку хронологію подій першої половини грудня 1920 р., аби показати читаючій публіці «юродську двужильність махновців»³. Ідея була цікава, але хронологічний список містив у собі численні неточності й був занадто короткий, що породило бажання зробити його уточнений і розгорнутий варіант. Отже:

9 грудня 1920 р. З ранку до вечора повстанська армія збирається в похід. Під вечір виступ маневрової групи з с. Федорівки. Початок махновцями Азовської операції. Рух з Федорівки на Царекостянтинівку, 24 км. на південь.

10 грудня. Бої в Царекостянтинівці та Попівці, розгром махновцями 2-ї маршової інгушської кавбригади. Пройдено ще 20 км. на південь. Ніч — відпочинок.

11 грудня. Зранку — перехід з Попівки через Андріївку до Новоспасівки, об'єднання з Азовською групою РПАУ/м/. Денний відпочинок — кілька годин. Марш на станицю Петрівку (с. Старопетрівка та с. Новопетрівка). Розгром двох полків 2-ї спішеної бригади. За день пройдено більш як 50 км. на південь. Нічний відпочинок — не більше двох годин.

12 грудня. Марш з Новоспасівки та Петрівки на Бердянськ. «Бердянський розгром». В другій половині дня авангарди РПАУ/м/ залишають місто й повертаються у Новоспасівку. Головні сили РПАУ/м/ відпочивають у Бердянську ніч.

13 грудня. Передислокація головних сил РПАУ/м/ з Бердянська в Новоспасівку, а потім — в Андріївку, за вечір і ніч пройдено 35 км. на північ. Кількагодинний нічний відпочинок в Андріївці.

14 грудня. «Андріївське побоїще». Прорив і нічний марш-кидок на північ. За ніч пройдено 40 км. без відпочинку.

15 грудня. Захоплення Кінських Роздор й обозів. Денний відпочинок — кілька годин. Перехід у Федорівку, 18 км. на північний-схід. Нічний відпочинок.

16 грудня. Ночівля у Федорівці. Починаючи з 6-ї і до 16-ї години бій навколо села. Відступ на північ, прорив через останню лінію оточення.

Проте, в наступні дні махновці не змогли повністю скористатися можливостями, які вони здобули після переможного завершення Азовської операції. Окрилений успіхом Н.Махно захотів зробити похід на Донбас й завів маневрову групу РПАУ/м/ в район густої дислокації червоноармійських частин, знову зав'язнувши в боях. Тут, на кордоні Донбасу, Н.Махно та РРПУ/м/ з повідомлень полонених «червоних» дізналися, що проти нього діють не багато не мало чотири армії — дві кінні та дві змішані. «Ці показання співпадали з показаннями селян й особистими спостереженнями й висновками Махна. Стало зрозуміло, що розгром двох-трьох червоноармійських груп буде мати мало значення в тій масі військ, яка була кинута на махновців. Розмова вже не йшла про перемогу над радянськими військами, а про те, як не допустити катастрофи повстанської армії»⁴.

Тому Н.Махно був змушений покинути рідні краї й піти в глибокий рейд в інші місцевості України. Це був поступовий, дуже повільний, але все таки початок занепаду повстанського руху. Відірвана від рідних земель Запорожжя та Приазов'я повстанська армія вже не могла відновити своєї величі. Махновці почали розбігатися. Вони розуміли, що обіцяне їх ватажками загальнонародне повстання проти комуністів не відбулося, а самотужки перемогти такого титанічного супротивника, як РСЧА, махновці не зможуть. Багато хто з повстанців розбігалися по домівках, забираючи зброю і коней, розтягуючи армійське майно. Керівництво дивилося на цей процес досить спокійно: для смертельного бою з комуністами йому потрібні були лише віддані добровольці, згодні на все.

Після того, як махновці вирушили із Запорожжя в свій рейд на Правобережну Україну, Зведену дивізію курсантів знову перекинули на південь в околиці Бердянська. 15-18 грудня 1920 р. вона ще трохи поганялася за махновцями, але в цілому невдало. Тепер на неї покладалося нове завдання — впровадити в життя народжену розумами М.Фрунзе та Р.Ейдемана ідею окупації махновського району. Курсанти дивізії були розподілені гарнізонами по всьому Бердянському повіті, ведучи «роботу по укріпленню радянської влади». Остання

¹ Скляньський Єфраїм Маркович (1892 – 1925) — видатний радянський і військовий діяч. Походив з міщан єврейської національності. За фахом — військовий лікар. Член РСДРП/б/ з 1913 р. З жовтня 1918 по березень 1924 р. — замісник голови РВР Республіки Л.Троцького, член Ради труда та оборони. В грудні 1920 р. член комісії з питань боротьби з бандитизмом на Україні.

² Ленін В.И. об Украине. — К., 1978. — Ч. 2. — С. 381.

³ Голованов В. Тачанки с юга. — Запорожжє – М., 1997. — С. 384.

⁴ Аршинов П. История махновского движения. — Запорожжє, 1995. — С. 181.

зводилася в основному до контактів з місцевими органами влади шляхом участі військових представників в повітових і районних нарадах. П.Павлов у своїй статті хвалився успіхами на даному поприщі: «Це в першу чергу відбулося на встановленні правильної агентури. Через півмісяця (тобто з початку нового 1921 р. — *Авт.*) завдяки цьому вдалося так добре налагодити цей, настільки кульгаючий раніше, бік, що про появу самої дрібної банди в 5 чоловік негайно доповідалося в найближчу військову частину, і банда миттєво знищувалася, не встигнувши розростись»¹.

Наскільки об'єктивними були запевнення «червоного» командира, добре свідчать наступні події. 12 січня 1921 р., рівно через місяць після «Бердянського розгрому», на приморське місто знову налетіли махновці, які зарубали 90 червоноармійців його гарнізону та 8 не вбитих минулого разу комуністів². Вцілілим комуністам та комсомольцям знову довелося перейти на казармовий стан³. Здавалося, цьому неподобству не буде ні кінця, ні краю. Проте, це був останній день «громадянської війни» в місті, коли по бруківці його вулиць востаннє прогрукотіли бойові колісники махновців, «останніх великих воїнів великого степу».

Останню спробу прорватися до фартового для них Бердянська махновці здійснили в березні 1921 р. 4 березня більшовицькі бердянські «Ізвестія» били на сполох, повідомляючи про перебування махновців у Бердянському повіті⁴. На кінець першої декади місяця манєврова група РПАУ/м/ після рейду в 3000 км. по Україні стала на перепочинок в районі Великого Токмака, і Нестор Махно «відкомандирував Куриленка в район Бердянськ – Маріуполь керувати в цьому районі справою повстання»⁵. 17 березня 1921 р. манєврова група махновців була вже в Новоспасівці, поряд з містом, проте, на цей раз махновцям було не до його захоплення. Кавалерійські дивізії РСЧА змогли відігнати ослаблених довготривалим походом повстанців геть, до того ж, сам Н.Махно лежав важкопоранений і не міг безпосередньо керувати боями.

В лютому 1921 р. за невдалу практику боротьби з бандитизмом Зведену дивізію курсантів було розформовано. Загін В.Куриленка в травні 1921 р. вирушив на Полтавщину для з'єднання з іншими загонами РПАУ/м/.

Далі прийшов голодомор 1921 р. В Бердянську він досяг жахливих розмірів, з'явилося людоджерство, і невдовзі населення міста скоротилося, за деякими даними, майже втричі — з тридцяти тисяч до дванадцяти⁶. Місто, яке не змогло, а вірніше, не захотіло стати по-анархістськи вільним, вимирало. В такому сумному антуражі Бердянськ вступив в радянський період своєї історії.

¹ Павлов П.А. Выводы из опыта борьбы с Махно дивизии курсантов в ноябре-декабре 1920 и январе 1921 года // Армия и революция. — 1921. — № 2/3. — С. 109.

² Повідомлення В.Савченка, що цю акцію вчинив загін В.Білаша (Савченко В.А. Махно. — Х., 2005. — С. 352) не витримує критики. В.Білаш в цей час продовжував виконувати обов'язки начальника штабу РПАУ/м/ і разом з головною манєвровою групою армії перебував на півночі сучасної Сумської області.

³ Історія міст та сіл Української РСР. Запорізька область. — К., 1971. — С. 125.

⁴ Известия Бердянского Упаркома и Уисполкома рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. — 1921. 4 березня. — С. 2.

⁵ Аршинов П. История махновского движения. — Запорожье, 1995. — С. 186.

⁶ Протоиерей Николай Доненко. Новомученики города Бердянска. — М., 2001. — С. 60.

Епілог

Людина, яка дочитала книгу до цього місця, відтепер ознайомена з розгорнутим фактажем по темі місця Бердянська в історії махновського руху і місця махновського руху в історії Бердянська. Цей фактаж дає можливість вийти на більш широкі узагальнення, додати нові аспекти характеристики південноукраїнського повстанства, яку подамо нижче.

В подіях 1917–1921 рр. в Україні сплелися до купи елементи революції, громадянської війни та національно-визвольних змагань. Головним їх позитивним результатом стало досягнення українським народом національної самосвідомості, або, як ще кажуть, самовідчуття нації. Після появи УНР та РПАУ ставлення до українців як до окремої, оригінальної нації поширилося серед представників світового співтовариства, незважаючи навіть на те, що територія України залишилася розірваною між володіннями кількох держав, а український народ там і не зберіг свою державність.

Невдала внутрішня політика українських національних урядів в 1917–1918 рр. викликала недовіру до них з боку значної частини українського народу. Своєрідною формою протесту проти непопулярних заходів національної держави стало швидке посилення махновського руху, що виявляв співчуття ідеології анархізму.

Відмовившись від послуг національної інтелігенції, південноукраїнське (запорозьке та приазовське) селянство витворило власну політичну еліту, якій був притаманний невисокий рівень освіченості і виключно військовий характер діяльності. Головним завданням, що вона мала виконати, стало забезпечення народним низам ініціативи суспільних перетворень та самозахист селянства від ворожих йому політичних режимів. Роль Н.Махна в історії України бачиться саме в тому, що завдяки своїм організаторським і військовим здібностям він каталізував процес організації і політичного посилення руху.

Махновський рух 1917–1921 рр. починав свою історію як одна з гілок повстанського руху в Україні, що мала оригінальне політичне забарвлення. Досягши значного територіального і соціального поширення, махновський рух рівнем власної організації і глибиною соціально-політичних проявів якісно перевершив інші види повстанства і перетворився на незалежний політичний табір загальноукраїнського значення, що послідовно провадив політику внутрішнього суверенітету і розробив власну оригінальну ідеологію. Територія «вільного району» охоплювала п'ять повітів, мала вихід до моря (Азовського), населення в 2,5 млн. чол. і розмірами перевищувала такі європейські країни як Данія, Голландія чи Бельгія.

Головною причиною підтримки українським селянством ідеології махновського анархізму була її гнучкість. Політики ворогуючих між собою урядів та режимів не задовольняли стихійних вимог селянства, в той час як махновська політична програма виступала за їх негайну реалізацію, дозволяючи повністю втиснути їх у свою доктрину.

В середовищі РПАУ/м/ впродовж 1918–1921 рр. виник «український анархізм» — національна форма вчення, комплекс ідеології та політичної практики, заснований на синтезі ідей теоретичного анархізму та народного світогляду і традицій. Незважаючи на часте використання російської мови та інтернаціональні гасла, ідеологію руху ніяким чином не можна зараховувати до антиукраїнських. Селяни бачили результатом сповідуваної рухом ідеології «українського анархізму» відродження народних суспільних інститутів і форм управління козацьких часів. Спільність географічної території і послідовність поколінь основної маси учасників цих рухів тільки підтверджують цей висновок. Це була широкомасштабна спроба побудови на контрольованій повстанською армією території особливої форми суспільного устрою, що витікала сутністю своїх традицій народовладдя з епохи Запорозької Січі.

Махновська ідеологія виробила і власний варіант української ідеї. Н.Махно схильний був називати хід розвитку очолюваного ним руху не інакше як «Українською революцією». Народ, що не мав власної державності, на думку Н.Махна та його однодумців, повинен був відігравати провідну роль в побудові анархічного суспільства, тому що не мав ніяких ілюзій щодо бюрократичного апарату як засобу від суспільних незгод.

Н.Махно-політик блискуче розіграв карту української бездержавності не лише як факт відсутності національної держави на початку ХХ ст., але і як психологічну рису народу. Націоналісти вважали притаманну українській масі відсутність державницького почуття великою національною бідною, своєрідною ментальною вадою селянства. Махновська ж ідеологія небезуспішно намагалась перетворити українську бездержавність у силу. Н.Махно, озброївши ці настрої європейською теорією, використав бездержавність у бою за соціальне та національне визволення українського народу. Ні сам Н.Махно, ні ведені ним люди перемоги не побачили. Проте, їх не можна обвинуватити в недостатньому бажанні здійснити це.

Махновський район за чотири роки війни колосальних людських та економічних втрат. Головними причинами поразки руху стали: по-перше, відсутність глибокого сприйняття махновської ідеології селянством інших регіонів України, по-друге, негнучка зовнішня політика Н.Махна. Вона не привела рух до об'єднання з українськими національними силами, що були практично єдиними для махновців надійними союзниками в боротьбі з більшовиками.

Звичайним критерієм ставлення людини до національного відродження вважається позиція, яку вона займає щодо розбудови національної держави. Однак проекція махновського руху на національне життя дає підстави говорити про нього як про окрему форму національного руху, що сповідував інший принцип організації суспільства і знайшов свою реалізацію в спробі побудови оригінальної форми народного суверенітету. Він по-іншому розумів шляхи вирішення економічних, політичних, культурних запитів, засад самоврядування українців, а також форм співіснування з іншими народами. Махновський рух був, певною мірою, самовідданою спробою повернути розвиток суспільних відносин на козацький шлях розвитку. Разом з тим, РПАУ/м/ неможливо вважати відродженням запорозького козацтва, багато традицій якого махновці відродили і запозичили. Анархізм був сучасною формою, якої набрали традиційні настрої українського селянського консерватизму. Причиною руху, крім очевидних економічних та політичних інтересів, став прорив на поверхню суспільного життя традиційних архетипів свідомості мас, більше того, їх прорив у велику політику.

З точки зору загального революційного процесу, махновський рух — це спроба українських анархістів здолати соціальний утопізм анархістського вчення. Дійшовши висновку про неможливість негайної побудови безвладного суспільства, Н.Махно взяв курс на створення такої суспільної системи, яка б після перемоги давала анархістським тенденціям можливість розвитку на його ґрунті без застосування насильницьких методів, на противагу тому стану справ, який спостерігався в сучасній Н.Махну Росії. Політичним ідеалом руху, затвердженим у Декларації РПАУ/м/ (жовтень 1919 р.), виступало суспільство, де на зміну примусовій державній владі приходила система влади суспільної, яка, на думку махновських ідеологів, мала зупинити побудову нової бюрократичної системи і притаманної їй ієрархії влад.

Метою Н.Махна було використати в побудові «вільного радянського устрою» наявні форми місцевого самоврядування, надавши їм повноти влади на місцях, і постійно модернізувати їх до такого стану, поки у формі «вільних рад» вони виявляться здатними забезпечувати нормальну життєдіяльність суспільства. Подібна політика була в цілому підтримана селянством Південної України.

Але все-таки результат махновських політичних перетворень залишається неясним. Народне співчуття, виказане махновській ідеології, говорить про перспективи політичного існування руху. Але спричинена військовими діями, а потім і військовою поразкою руху відсутність досвіду функціонування махновської суспільної моделі, як і відсутність достатньо вагомих практичних результатів запровадженої рухом внутрішньої політики, дає підстави з упевненістю говорити лише про її потенційні якості й можливі варіанти її політичного розвитку.

При оцінці досягнутого рухом рівня розвитку треба враховувати ту обставину, що буквально в кожній галузі суспільного життя махновцям доводилося починати практично з порожнього місця. За 2–3 роки було зроблено досить багато, хоча політична програма і не була виконана в повному обсязі. Махновці справді мали успіхи, укладаючи угоди державного рівня, створивши боєздатну армію, політичну систему та політичну програму, власну періодику, реформовану освіту тощо.

Якщо махновська політика була заздалегідь приречена на провал, як стверджувала радянська пропаганда, то чому більшовики не дали їй шансу показати свою нежиттєздатність, а пішли на клятвopорушення і втягли Україну в ще один виток «громадянської війни»? Відповідь одна: більшовицький уряд не міг побороти відвертих сумнівів щодо швидкого ідеологічного, політичного й економічного фіаско махновців.

Починаючи з 1919 р. махновський рух досягає стану державності, утворивши Гуляйпільську республіку. Її головними характеристиками стали: республіканська форма правління, що сполучалася з певними авторитарними тенденціями, декларована колективна власність на землю, використання системи ринкового товарообміну, товарне зернове землеробство, а також відсутність чітких кордонів і самоназви. Характерною рисою також є її воєнізованість та сповідування ідеології, спрямованої на подолання в подальшому державного стану суспільства.

Розуміючи дійсний стан справ, Н.Махно з односторонніми докладали зусиль, щоб приховати зовнішні прояви державності, аби вони не суперечили анархістським гаслам. «Махновія» була справді своєрідною, в новітній час єдиною в своєму роді державою, яка «державою» не називалася, але фактом свого існування про це свідчила незаперечно.

Однією зі специфічних рис політичної карти 1917–1921 рр., безперечно, є тенденція регіонального дроблення влади. Загалом на теренах колишньої Російської імперії за 1917–1921 рр. постало більше сотні скороминучих державних утворень, що спиралась у своїх військово-автономістських претензіях в більшості випадків на факт простого переважання авторитету та військової сили конкретного політичного угруповання. З загальної їх кількості виділяються національні утворення, які, спираючись на ідею національного визволення, виявляли більшу життєздатність та іноді досягали значних політичних успіхів.

В махновському русі можна віднайти риси як другого, так і першого різновиду процесу. Існування Гуляйпільської республіки викликало стан роздрібненості в національному організмі, але ситуація пояснюється тим, що в даному випадку загальна закономірність політичної роздрібненості проміжного часу впала на реальний ґрунт економічної та ментальної окремішності махновського району, що підтверджує високий рівень його політичного розвитку в порівнянні з іншими. Махновська республіка проіснувала довше всіх партійно-

військових автономій і навіть довше деяких національних урядів.

Приклад махновського руху показує, на що конкретно здатен народ, виконуючи ідею народоправства в часи новітньої історії. Принаймні з кінця XVIII ст. на території України не існувало політичної системи, яка настільки повно виконувала б принципи народовладдя, зі всіма їх як перевагами, так і вадами, як це мало місце на території «вільного району» в 1917 – 1921 рр. Разом з цим, у «вільному районі» спостерігалось постійне протистояння демократії та проявів військового авторитаризму. Вирішальне їх зіткнення, яке б на довгий час визначило сутність політичної системи руху, мало статися на запланованих районних та обласних з'їздах Рад, які так і не вдалося провести через важкі військові обставини.

Махновська республіка фактично являла собою політичну систему відкритого типу. Головний принцип спрямування її політичного курсу — навіть не анархічна доктрина, а загальні настрої селянства, які у формі рішень з'їздів визнавались верховною прерогативою політики. Це відкривало шляхи до її подальшої політичної еволюції в напрямі подальшого одержавлення й набуття все більше рис воєнізованої аграрної республіки. Анархічне суспільство перетворювалося в недосяжний соціальний ідеал на кшталт більшовицького комунізму.

Військовий талант Н.Махна та інших командирів, спираючись на наявний базис ресурсів району, географічних умов театру бойових дій, витворив революційну боєздатну армію. Її головною рисою став високий рівень пристосування до умов боротьби з переважаючими силами супротивника, можливість переходу від регулярного до партизанського стану при збереженні організаційної структури армії. Внісши ряд новацій у військове будівництво, РПАУ/м/ витворила військову інфраструктуру і тактику ведення бойових дій, що не мали аналогів у сучасному їй оточенні. Це дозволило повстанській армії тривалий час успішно протистояти чисельно більшим і краще озброєним військам, кілька разів стаючи вирішальним чинником у боротьбі за контроль над Україною.

Соціальний утопізм в політичній практиці махновського руху виявляв тенденцію до поступового зникнення. Махновці відступали від ідеї негайної соціальної революції до ідеї вільного району, від організації анархічних комун до особистого землекористування, від антагонізму з національними силами до співпраці з ними. Ця тенденція досить показова, махновці відчували реальний ґрунт під ногами, що робило можливим варіант перетворення «Махновії» в окрему українську республіку.

Махновський рух мав можливість стати конструктивним явищем у загальнонаціональному масштабі, за допомогою якого український народ міг здобути волю, державність та демократичний лад. Махновська потуга могла бути складовою ланкою загального національно-визвольного процесу як регіональний осередок з власною політичною специфікою. Але цей шанс, через ряд суб'єктивних і об'єктивних обставин, не був реалізований. Позбавлений загальнонаціональної підтримки, махновський рух опирався лише на власні сили, що обумовило його поразку. При більш рішучій корекції своєї політики щодо українських державницьких сил махновці могли розраховувати на історичну перспективу свого існування.

Наявний рівень розвитку руху говорить про чітку тенденцію його політичного виживання. Як історичне явище, рух намагався забезпечити умови свого подальшого політичного буття. Трагедія махновського руху не в тому, що він прагнув нездійсненого, бажаючи виграти свою партію в «громадянській війні», а в тому, що він ледве не досяг успіху.

ДОДАТКИ

Заседание Совета Рабочих и Солд. Депутатов. 14 января

[...] По этому же вопросу выступает анархист Гринштейн, который устанавливает, что продовольственный вопрос связан с политическим вопросом в том смысле, что продов. дело должно находиться в руках пролетариата. Ибо главный недостаток продовольственных органов — это неравномерное распределение имеющихся запасов продовольствия. Оратор иллюстрирует свое положение неправильным распределением керосина: пользующиеся электрическим освещением получают одинаковые пайки керосина, как и бедные, не имеющие электрического освещения.

Далее оратор констатирует, что в городе имеется много мануфактуры, галантереи, чулки, носки, но цены так высоки, что нет возможности бедному человеку их приобрести.

И в этом виновата продовольственная управа, которая выделяла частным лицам разрешение на покупку этих товаров, а теперь эти лица спекулируют. Затем Управа ничего не предпринимает для борьбы с мешочниками. Ежедневно вывозится громадное количество хлеба спекулянтами-мешочничеством, и никто не пресекает это зло. Все продукты в городе имеются в изобилии, а цены растут неимоверно. В этом виновата опять Продовл. Управа. Продовольств. Управа должна избираться представителями пролетариата.

Я, как анархист, не могу смотреть на продовольств. коллегию как на орган власти, ибо моя партия отрицает всякую власть. Но продовольств. управа должна быть избрана представителями только пролетариата, и они явятся основной ячейкой будущей свободной организации трудящихся масс.

Далее оратор предупреждает, что деятельность продовольств. секции встретит саботаж со стороны буржуазии и правых социалистических партий, ибо теперешняя трудовая интеллигенция могла сотрудничать с Николаем, с правительством Родзянского и Керенского, не считает возможным сотрудничать с правительством рабочих и крестьян.

Как анархист, я не могу приветствовать создание продовольственной коллегии, ибо это есть один из видов организационной власти. Но так как есть опасность саботажа, то уж лучше стоять за предложение Исполн. Комитета С.Р. и С.Д.

Известия Бердянского Совета рабочих, солдатских и крестьянских депутатов. — 1918. 17 січня. — № 150. — С. 3.

Заседание Совета Рабочих и Солд. Депутатов. 14 января (окончание)

[...] К концу заседание обсуждается вопрос об утверждении устава Красной гвардии.

Докладчиком выступает анархист Гринштейн, который кратко формулирует задачи и цели Красной гвардии, а именно — защита завоеваний революции.

Развиваются интересные прения.

От меньшевиков выступает т. Рискин, который отмечает трогательное единение анархистов с большевиками, усматривая в этом одно из двух: либо большевики забыли, что они социал-демократы, и след. им не по пути с анархистами, либо анархисты забыли свои пути и цели.

Оратор заявляет, что если Красная гвардия будет стоять на страже завоеваний того минимума, который необходим для дальнейшего процветания страны, то он первый пойдет в эту гвардию и подставит свою грудь на защиту завоеванного.

Но если Красная гвардия силою штыков замыслит осуществлять в отсталой и нищенской стране, как Россия, социализм, то ему не место в этой Красной гвардии, ибо она тогда явится не защитницей, а гробовщиком всех завоеваний.

Докладчик т. Гринштейн в своем заключительном слове дает полный исчерпывающий ответ на возражение т. Рискина.

После этого оглашается устав и за поздним временем принимается без всяких поправок.

Известия Бердянского Совета рабочих, солдатских и крестьянских депутатов. — 1918. 18 січня. — № 151. — С. 3.

Первые шаги Красной Гвардии

Военно-Революционному Штабу Красной гвардии, взявшему на себя охрану города, на первых же порах ее деятельности пришлось наткнуться на целый ряд явлений, указывающих на то, что охрана города и интересов граждан была в довольно ненадежных руках.

Частые грабежи, убийства, просто хулиганские выходы темных, несознательных лиц заставляли многих граждан с наступлением сумерек запирается у себя дома.

Спекуляция предметами первой необходимости приняла угрожающие размеры, увеличивая и без того довольно высокие цены на продукты.

И самым серьезным обстоятельством в данном случае безусловно является то, что красной гвардии приходится, так сказать «поднимать целину».

Об охране города много говорилось, разрабатывались проекты, созывались совещания. Еще больше хотели бороться со спекуляцией, «благие порывы» оставались на бумагах.

Нечего и говорить, что борьба с преступным элементом не дело нескольких дней, что так скоро ждать реальных результатов нельзя — в этом деле предстоит еще большая «санитарная» чистка города.

Зато в деле борьбы со спекуляцией мы можем привести несколько примеров из деятельности красной гвардии за пару дней, и этого по нашему мнению, будет достаточно, чтобы граждане отнеслись к ней с должным вниманием, оказали доверие и содействие.

В то время, когда большинство магазинов города пусты, когда население испытывает нужду почти во всем, что привозилось в Бердянск — этих товаров имеется довольно много. В городе масса никому не известных магазинов. Спекулянты выбирают промысловое свидетельство на адрес своих квартир, вывешивают микроскопические вывески или совсем ничего не вывешивают и товары оттуда продаются не как из магазинов, а небольшими партиями — на базарах и на всех перекрестках.

Несколькими облавами удалось обнаружить довольно много товаров: реквизированы и кожа, и чулки, и нитки, и галантерея, и мануфактурные товары.

В городе продается сахар и керосин — и не по карточкам, конечно, по ценам значительно повышенным: напр. сахар — 7 – 8 руб., керосин по 1 руб. за фунт.

Хуже всего то, что много из реквизированных товаров были обнаружены на вокзале, были предназначены к вывозу.

Комната штаба завалена почти до верха результатами трехдневной облавы на вокзале. Мука, керосин, смалец, свежая рыба, масло — все это вывозится, на всем спекулируют, за все платят бешеные деньги на базарах и на «черных ходах» лавок, и дороговизна растет и растет.

Сколько говорилось о «мешочниках», сколько красивых речей произносилось о необходимости борьбы с этим новым видом спекуляции, но дальше слов никто не шел.

Загромождались поезда, пассажирам приходится ездить при невозможных условиях, и как будто ничего нельзя было сделать.

Три дня усиленной работы положили конец всему этому. «Мешочники» больше из Бердянска не уедут. Ни одного пуда муки, ни одного фунта других товаров спекулянтам вывести не удастся.

При осмотре поездов пришлось наткнуться еще на один факт, оправдывающий все репрессии, предпринятые для урегулирования железнодорожного сообщения.

Из окрестных городов и местечек съезжаются за покупкой керосина и бензина. В бутылках или жестянках, по 3 – 5 – 10 фунтов, по пуду и даже по два, керосин вывозился в пассажирских вагонах, и если принять во внимание переполнение поездов, учесть, что в 6-местных купе подчас садятся по 10 – 15 человек, что в коридорах и даже уборных сидят и стоят десятки пассажиров — легко будет представить себе, какой опасности подвергались жизни пассажиров в случае пожара.

Спекулянты взволновались. Им и не снилось, по-видимому, что начата борьба серьезная, смертельная. Они попытались пустить в ход свое испытанное средство. Сами разменявшие свою душу и совесть на деньги, они и к Красной гвардии подошли с той же самой маркой. За два дня — три попытки к подкупу. Тов. Херсонскому — члену полкового комитета, производившему обыск, было предложено 25 руб. за сокрытие результатов. Тов. Херсонский 25 руб. доставил в штаб. Тов. Козловскому было предложено 5 руб. В самом штабе дежурному члену было предложено 10 рублей. Что это? Не доказательство ли того, что где-то неблагополучно, что кто-то приучил их к взяткам?

Начав борьбу, Штаб Красной гвардии не остановит ее. Как средство, оно будет бить спекулянтов по самому сильному месту — карману.

За реквизированные неблагоприобретенные товары он не будет выплачивать ни копейки. Он будет привлекать к ответственности не только продавцов-спекулянтов, но и покупателей, поддерживающих спекуляцию, увеличивающих цены на продукты.

Л.Гри[нштейн]

Известия Бердянского Совета рабочих, солдатских и крестьянских депутатов. — 1918. 17 січня. — № 150. — С. 3 – 4.

Военно-Революционный Комитет именем возставших рабочих и крестьян объявляет власть Добровольческой Армии низложенной и призывает не верить слухам, что на г. Бердянск идут банды махновцев; это ложь, распускаемая добровольцами, дабы посеять панику среди мирных жителей и тревогу в сердцах революционных рабочих и крестьян. На Бердянск наступают наши товарищи освободители от ига черносотенных банд — Красные регулярные войска, дабы возстановить здесь власть Советов, власть рабочих и беднейших крестьян, возстановить поправленные права трудящихся на Землю и Волю, возстановить справедливость.

Председатель Ревкома РОМАНОВ.
Секретарь ИЛЫН.

БКМ — КП 589

Пролетарии всех стран, соединяйтесь.

**К товарищам рабочим и крестьянам г. Бердянска и его уезда
Воззвание**

Товарищи рабочие и крестьяне!

В течении последних двух лет Украина была ареной борьбы трудящихся с поработителями.

На долю Украины, этой богатой области Европы, выпали невероятные страдания. Сотни сожженных сел, огромные разрушения в городах, катастрофическое расстройство железнодорожного транспорта, вследствие этого голод, холод и болезни. В муках и крови рождается новый пролетарский мир. Пролетарий, взявший власть в свои руки в такое тяжелое время, с честью выполнит возложенную на него историей задачу. Час победы настал, доблестная Красная Армия добывает последние остатки белогвардейцев. Внутренняя, гражданская война почти закончена. Измученные небывалыми в истории походами военными, красные бойцы скоро вернуться к творческому труду. Но на поверхности взбаломученной Украины еще кое-где всплывает гниль, вредящая делу нового строительства. Шайка бандитов, состоящих из лиц, развращенных затянувшейся гражданской войной, грабит и насилует жителей окрестных деревень. Бердянский Уездвоенком ставит своей задачей энергичную борьбу с анархо-бандитизмом. Почему обращается с призывом к фабрично-заводским комитетам, профессиональным союзам содействовать записи трудящихся в формируемые Уездвоенкомом караульную роту и конную сотню.

Все сознательные трудящиеся, которым дорога завоеванная свобода, которые ценят заслуги Красной Армии, которые понимают всю важность единения фронта с организованным тылом, должны выполнить свой долг и добровольно поступить в части для несения охраны в уезде.

Запись производится в Уездвоенкоме (Зеленая ул. № 42).

Бердянский Уездный комиссариат по военным делам.

4 февр. 1920 г.

БКМ — НВ 5311

Судьба махновских шаяк

Бердянск, 14.4. В пределах Бердянского уезда появились банды под предводительством Махно. Обнаглевший «батько» дерзнул предложить по телеграфу Бердянскому ревкому немедленно освободить арестованных, якобы партизан, попавших, разумеется, в тюрьму за грабежи и разбой. Предъявив такой грозный ультиматум, Махно в случае отказа освободить доблестных грабителей угрожал начать беспощадную борьбу и на митинге в Пологах весьма характерно выразился, что лучше соединиться с золотопогонниками, чем мириться с красноармейцами. Выявив этим самым определенную свою контрреволюционную сущность, он вздумал внести свойственную ему анархию по железной дороге и телеграфу, но ему этот разрушительный номер не удался. В военные части влились мобилизованные коммунисты, которыми было выловлено много бандитов, а также немало контрреволюционных офицеров. Не устояли махновские шайки перед регулярными частями Красной Армии, банды были разбиты и разогнаны. Жизнь в городе и уезде после того, как миновал призрак махновщины, вошла в нормальную колею.

Звезда. — 1920. 17 квітня. — № 238.

Последний удар

Пять месяцев тому назад немецкий барон Врангель, наймит всемирного капитала, с своей сворой высокопоставленных грабителей совершил грабительский набег на территорию Бердянск., Мелитопол. и Александр. уездов [...]

Благодаря активной помощи Антанты Польше, последняя, развив свои военные действия, вынудила переброску Красных частей, и этим была дана возможность Врангелю торжествовать временную победу [...]

Кроме того, пустив провокационный слух о якобы состоявшемся союзе между белой армией и Махно, Врангель деморализировал революционный пыл крестьянина, и тем продлил свое существование. Но громовые разрушительные удары Красных героев заставили польское буржуазное правительство заключить мир с Советскими республиками. У Махно же сказался дух революционера и доблестного героя партизана, и он соединился с Советскими частями под центральным командованием, и в результате Врангель разбит. Разбит кумир буржуазии. Разбита надежда Антанты раздавить Советскую республику [...]

Вестфаль

Известия Бердянского Уездного Военно-Революционного Комитета. — 1920. 15 листопада. — № 88. — С. 1.

МАХНО ПРЕПЯТСТВУЕТ СТРОИТЕЛЬСТВУ.

Махно вне закона

В связи с окончанием гражданской войны советским командованием было предложено повстанческой армии Махно перейти на охрану Кавказского побережья. После отказа Махно исполнить приказ Совкомандования ему через Реввоенсовет повстанческой армии было предложено расформировать свой штаб и влиться в ряды Красной армии. В ответ на это Махно повел свои части на новую авантюру и вступил с частями Красной армии в бой.

МАХНО ОБЪЯВЛЕН ВНЕ ЗАКОНА.

ЧАСТИ КРАСНОЙ АРМИИ ВСТУПИЛИ В БОЙ ДЛЯ ОКОНЧАТЕЛЬНОГО УНИЧТОЖЕНИЯ МАХНОВСКИХ БАНД.

НЕ ПОРА ЛИ КОНЧАТЬ?

Южная контр-революция уничтожена. Врангель нашел пристанище в Константинополе.

Но его армия разбита, разгромлена и уничтожена.

Банды Петлюры ликвидированы. Уничтожаются и в панике бегут последние горсточки Балаховича.

На огромном протяжении обеих великих Советских республик гордо развивается Красное знамя свободы.

Перед нами новая эра — эра созидательного труда.

Наконец настал долгожданный момент, когда мы можем приступить к созидательному строительству жизни.

Настал час, когда изнуренный трехлетней титанической борьбой пролетариат мог бы зажечь спокойной, свободной жизнью.

Но в нашем районе, в южной части Украинской Республики не наступил еще момент отдыха, не настало еще время для труда и мирного строительства.

Отечественная контр-революция разбита на всех фронтах, разбиты наемные силы буржуазии и Антанты, и мировой буржуазии волей-неволей пришлось признать силу и мощь российского и украинского революционного пролетариата и крестьянства.

Но... одна черная туча появилась на светлом фоне радостных событий последних дней.

Снова бандитская партизанщина.

Контр-революционное кулачество Украины нашло опору и поддержку в лице пресловутого «батько» с его приспешниками.

Именующие себя «сынами народа» не могут расстаться с своей бандитской «идеологией».

Пресловутый «батько», придавленный несколько месяцев тому назад Красными войсками, должен был (иного выхода не было) заговорить о солидарности с Красными частями в их борьбе с Врангелем.

Советская власть, власть рабочих и беднейших крестьян, доверчивая ко всем, кто кается в своих преступлениях, приняла готовность Махно искупить свою вину перед рабоче-крестьянской властью и дала ему боевые задания.

Вместе с доблестными Красными войсками под общим руководством высшего Красного командования партизаны разбили Врангеля.

Но сейчас, когда от контр-революции не осталось и следа, когда наступила эра труда и созидания мирной, благоустроенной жизни, когда о существовании партизанских отрядов не может быть и речи, ибо ни жизнь, ни обстоятельства этого не требуют, Советское красное командование предложило штабу Махно перейти на охрану Кавказского побережья.

Но Махно и его приспешники чувствуют себя хорошо только в районе Гуляй Поле, и исполнить приказ Советского командования они отказались.

Советская власть, желая избежать кровопролития, предложила Махновскому штабу расформироваться и влить свои отряды в ряды Красной армии. В ответ на это предложение, в ответ на то, что Сов. власть предложила бандитскому элементу махновских отрядов перейти в великую семью Красной армии для дружной совместной работы, Махно ответил вооруженным выступлением. Махновские отряды напали на единичные мелкие красные продовольственные и др. отряды, разоружая их и разрушая их работу.

Махновские банды дерзнули напасть и на наши части, но Красная армия, победившая огромные полчища белогвардейцев, в кратчайший срок снесет с лица земли этот гнойный нарыв на теле Советской власти.

Наши доблестные герои с корнем вырвут эту занозу и уничтожат эту зловонную банду! Крепче сжимай же винтовки! Смелей в борьбе с бандитизмом! Все на борьбу, на последнюю борьбу для окончательной победы над контр-рев. кулачеством, и тогда мы сможем зажить свободной жизнью свободных труженников Свободной Советской Республики!

И.В.

РАБОЧИЕ И КРЕСТЬЯНЕ, УНИЧТОЖАЙТЕ ПОСЛЕДНЮЮ ПРЕГРАДУ К МИРНОМУ
СТРОИТЕЛЬСТВУ! //
МАХНОВСКИЕ БАНДЫ НЕСУТ РАЗРУХУ!
СМЕРТЬ ВСЕМ, СТОЯЩИМ НА ПУТИ К МИРНОМУ ТРУДУ!

*Известия Бердянского Уездного Военно-Революционного Комитета и Паркома. — 1920. 1 грудня. — № 91.
— С. 1 – 2.*

Борьба с Махно

Частями Красной армии разоружены все части Махно, находящиеся в Крыму. Захвачена масса пулеметов, орудия и др. Трофеи, учет которых производится.

В нашем районе успешно ликвидируются разсеянные банды.

*Стенная газета УКРОСТА. Издание Бердянского отделения Всероссийского бюро Российского
Телеграфного Агентства. — 1920. 7 грудня. — № 25. — С. 1.*

Борьба с Махно

Ликвидация разрозненных махновских банд успешно продолжается.

*Стенная газета УКРОСТА. Издание Бердянского отделения Всероссийского бюро Российского
Телеграфного Агентства. — 1920. 8 грудня. — № 26. — С. 1.*

Приказ № 1 по войсковым частям и учреждениям Бердянского Уездного Комиссариата по военным делам

14 декабря 1920 г., г. Бердянск.

§ 1.

В связи с наступлением спокойствия в городе Бердянске приказываю всем сотрудникам вверенного мне комиссариата завтра, 15-го декабря приступить к занятиям во всех отделах в установленные часы. Неявившиеся на службу будут преданы суду.

§ 2.

Всем красноармейцам Карбата и Консотни и прочим войсковым командам собраться в помещении караульного батальона, Итальянская 5, где явиться к командиру карбатов Поднебесному, которому вменяю в обязанность проверить весь наличный состав комсостава, а также подчиненных ему красноармейцев, оружия и имущества.

§ 3.

Всем гражданам г. Бердянска и его окрестностей приказываю все расхищенное имущество, вооружение, снаряжение и лошадей представить командиру Карбата (Итальянская, 5) и сдать таковое под роспись. За неисполнение сего приказа виновные будут преданы суду по всем законам военного времени и никакие отговоры приниматься во внимание не будут.

§ 4.

Коменданту города тов. Лебедеву приказываю учредить полную охрану и спокойствие в городе, для чего выделить в его распоряжение консотню, которую вооружить командиру Карбата.

§ 5.

Город объявляется на осадном положении, хождение и движение по городу разрешается до 8 ч. веч. Всех задержанных после указанного времени направлять к коменданту города.

Уездный Военный Комиссар СТРУКОВ.¹
Военрук СКОРОВ.

БКМ — КП 9171

Приказ № 2
по войсковым частям, учреждениям и заведениям
Бердянского Гарнизона

15 Декабря 1920 года, г.Бердянск

§ 1.

Приказываю помкомполка Интернациональной бригады, совместно с Особым отделом Морского отделения, и представителей от местного Ревкома с сегодняшнего дня начать повальный обыск оружия, снаряжения, обмундирования, белья и прочего казенного имущества.

§ 2.

Всем гражданам, коим заведомо известно пребывание остатков махновских банд и отдельных личностей, сочувствующих Махну, безусловно выдавать оперативным отрядам, в противном же случае укрыватели таковых будут беспощадно преданы суду по законам Военного времени.

Коменданту города тов. ЛЕБЕДЕВУ приказываю организовать полную охрану и спокойствие города, для чего потребовать от местного Карбата, Консотни и милиции 100 человек вооруженных красноармейцев.

§ 3.

Командиру Карбата тов. Поднебесному с 8 ч. вечера до 7 час. утра назначить при казарме дежурный взвод в количестве 50 чел., которому быть готовым к выступлению по первому требованию Коменданта города.

§ 4.

Всех красноармейцев, неявившихся в Карбат до 17-го декабря, считать злостными дезертирами со всеми вытекающими последствиями.

Начальник Гарнизона Военный Комиссар СТРЮКОВ²
Советская типография — гор. Бердянск.

БКМ — КП 9176

1920 г. декабря 16. Копия доклада Бердянского упарткома о положении в городе после налета банд Махно

ДОКЛАД

Бердянск. Упарком

Настоящим доносим, что утром 12 декабря в 8 час. был сделан на Бердянск налет банд Махно. Убитых пока свезено до 100 чел.; раненых не выяснено. Город разрушен артиллерией. Среди убитых председатель Ревкома тов. Михелович и еще до 10 коммунистов. Заменить председателя Ревкома из местной организации некем, а также нет и руководителя партии. Необходимо Губкому командировать в Бердянск политически сильного товарища, желательна присылка т. Бронзеса. 16 приступлено к работе. Денег ни копейки. Все кассы взорваны, машинки пишущие забраны или разбиты. Топлива нет. Здания без стекол. Необходима немедленная присылка денежных знаков. Иначе восстановить нормальную жизнь города невозможно. Бумаги нет. Газеты выходить не будут.

Секретарь паркома М. Никонов

С подлинным верно: Зав. Губинформотделом Н.Павлова

ДАЗО. — Ф.Р. 73. — Оп. 1. — Спр. 92. — Арк. 6

Приказ № 6
по городу Бердянску и его Гарнизону

22 Декабря 1920 года.

§ 1.

¹ Так у тексті.

² Так у тексті.

Объявляю для сведения всем гражданам Бердянска, кому дорога память погибших честных борцов за счастье народа — за коммунизм 12 сего декабря при налете банд Махно, что 23 декабря (в четверг) состоятся торжественные похороны погибших.

Вынос тел из Городской больницы в 10 ч. утра.

§ 2.

Всем свободным от наряда красноармейцам: Караульной роты, Конной сотни, Чрезвычайной комиссии, Уездной, Городской, Морской милиции, Продармейцам и коммунистам вооруженным прибыть со своим командным составом к 10 часам утра 23 декабря к Управлению Нач. Гарнизона для расчета по охране похорон.

Управление мое помещается по Зеленой ул. д. № 42.

Начальник Гарнизона
Уездвоенком Струков.
Адъютант Нореико.

БКМ — НВ 6681

Объявление

Доводится до сведения учреждений и членов партии, а также все организации К.П.Б.У., что во время налета Махновцев на Бердянск 12-го Декабря похищены из Паркома бланки и сургучная парт. печать (с Советским вензелем). Все выданные документы до 12 Декабря, а также в периоде с 12 по 25 считать недействительными.

Всех т.т., предъявивших документы, выданные до указанного числа и не визированные вновь, арестовывать и представлять в Бердянский Упарком.

Секретарь Упаркома Вестфаль.

Советская типография — гор. Бердянск.

БКМ — КП 5487

Кровавый воскресник

12 декабря 1920 г. ныне для Бердянска день трагический.

В 7 час. утра на город налетела банда махновцев почти в полном составе своей армии во главе с штабом и Махно.

Кроме того по дороге ведущей на Куцую большой заслон: пехота, кавалерия и много тачанок с пулеметами.

Хоть к налету махновцев и были подготовлены, но все-же 10-ти дневная напряженность, бессонные ночи переутомили людей и махновцам удалось усыпить бдительность. Застава была снята и в 7 час. утра махновцы налетели на город.

Небольшая горсточка людей, человек до 80 решила обороняться.

Упродкомский отряд человек 30, группа коммунистов — человек 20 и 20 – 30 красноармейцев.

Боевая цепь из Упродкомцев, коммунистов и красноармейцев сражались на Лисках.

Здесь форменное сражение продолжалось с 8-ми час. утра до 1 часа дня.

Свыше 5-ти часов горсточка храбрецов оборонялась от огромной массы махновцев.

Многие здесь погибли смертью храбрых, в бою.

Группа храбрецов, человек 12, засела в здании земской управы, оборонялись от огромного числа махновцев, обстреливающих здание с трех сторон: с Лазаревской ул., Проспекта и Александровской ул. пушками, под непосредственным руководством «батъки».

Из 12-ти погиб только товарищ Дудка, убитый пулей, остальные уцелели и спаслись.

За то немало махновцев легло под пулями не этого «форта Шаброль».

Благодаря обороне, махновцы спокойно «работать» в городе не могли.

Как только стемнело они оставили город, унеся с собою большое количество своих убитых и раненых.

Руководили махновцами Вдовиченко и сам пресловутый «батъко» Махно.

Ограблены кассы Финотдела и Упродкома.

Ограблены ряд магазинов. Были и жертвы из мирного населения.

Убиты мать и дочери Штейн (по Матросск. ул.).

Ночью неизвестными в масках убиты два брата Квебель (по Вознесенской ул.).

По Зеленой улице случайно убит пулей в своем доме гражданин Самойлович.

Вывезены из города и зверски умерщвлены жена Зампродревкома Бушуева и ея сестра.

Убито и зарублено свыше 70 человек — вот результат кровавого воскресника 12 декабря.

Список убитых.

1. Михелович Т., председатель уревкома.
2. Леонов Н., заместитель предупредкомиссии.
3. Денисов, начальник милиции.
4. Аркадьев (Островский), начальник особого морского отдела.
5. Чибатарев, командир 4-го эскадрона.
6. Ксеньев (Березня), завед. горпродотделом.
7. Баранов, врач 4-го кавполка.
8. Кулаков, (брат быв. предревкома).
9. Шполянский, убиты в Петровске.
10. Шалайда, помощник к-ра 3-го эскадрона.
11. Грачев, кр-ц 1 эскадрона.
12. Миняков, кр-ц 1 эскадрона.
13. Рыбалкин, кр-ц 4 кавполка.
14. Странин, заведующий библиотекой полка.
15. Грачев Иларион, 1 эскадрона.
16. Ераной, кр-ц 4 эскадрона.
17. Крыулый Василий, 4 эскадрона.
18. Москаленко Иван, 4 эскадрона.
19. Зимин О., военком 4 эскадрона.
20. Усачев, из карбата.
21. Дудка, заведующей хозяйств. частью комгорхоза.
22. Шпорилов, писарь канцелярии 4 кавполка.
23. Мазуров Андрей, кр-ц 4 кавполка.
24. Воронси Василий, 4 кавполка.
25. Борзов, агент упродкома.
26. Матюхин, политрук 4 кавполка.
27. Матюхин, начхоз 4 кавполка.
28. Мазуров, 4 кавполка.
29. Стус Иван, из с. Ново-Павловки.
30. Гомонов Андрей.
31. Недригайлов А.В., пом. нач. отд. заготовок при упродкоме.
32. Дорохов, агент упродкома.
33. Бушуева, жена зампредревкома.
34. Клочкова, секретарь отдела Управления.

Около 40 трупов до сих пор не опознано.**Их нет...**

Их нет меж нас... Их смерть скосила,
 Как колос нивы золотой.
 Но память свежо сохранила
 Их образ сердцу так родной.

Их нет меж нас... Но кровь алеет
 Тех братьев, душу ледена.
 Невольно в сердце грустью веет
 Событья кошмарного дня.

Их нет меж нас... Но мы клянемся
 Дела их честно довершить,
 Свободы полной мы добьемся,
 «Нам помереть — иль в счастье жить».

Их нет меж нас... Но их стремленья,
 Заветы, вольные мечты
 Для молодого поколенья
 Взойдут, как вешние цветы.

Их нет меж нас... Мы в день морозный,
Всем дорогой хороним клад
Но зов их к мести, мощно-грозный,
Нам душу будет как набат.

Их нет меж нас... Их смерть скосила,
Как колос нивы золотой.
Но память свежее сохранила
Их образ сердцу так родной.

Ф.М. Курбатов.

Памятник погибшим.

80 трупов.
80 оборвавшихся человеческих жизней.
80 жертв бессмыслия и жестокого удара судьбы.
Сегодня мы провожаем к месту вечного отдыха и покоя 80 человек.
Сразу дьявольскими когтями смерти вырвано из жизни 80 человек.
На протяжении трехлетней гражданской войны человеческая кровь льется потоками.
Каждый день неумолимая смерть уносит в могилу много людей.
Уже осушились глаза, уже выплаканы все слезы. Душа уже не стонет. Сердце уже не надрывается.
Мы уже привыкли. Нам уже не страшно.
Ибо привычка вторая натура.
Мы и сегодня опускаем в могилы дорогие для многих тела.
Молчаливые, с грустью мы провожаем их к месту успокоения, а жизнь снова возьмет свое.
Мы снова станем делать, что вчера, что третьяго дня, что неделю, что месяц тому назад.
Но разве это так должно быть?
Разве не довольно крови? Не довольно слез? Не довольно страданий?
Кончились фронты гражданской войны.
Наступила эра мирного труда, мирного строительства.
Возьмемся дружной семьей, вместе, солидарно за общее великое дело созидания.
Довершим великое дело освобождения от цепей рабства и гнета.
Дружно, смело и сильно заложим фундамент могучего труда.
Труд, труд и труд, — вот наш могучий лозунг. Вот наш девиз боевой.
И этот лозунг будет лучшим памятником для погибших.
Этот девиз будет лучшей светлой памятью о тех, кто погиб смертью честных и храбрых в кровавый воскресник — 12 декабря 1920 года.

Жирнов.

Тов. Михелович.

Погибшему в Бердянске предреволюционному т. Михеловичу было 24 года.
В Бердянск он был назначен политотделом 13 армии вместе с рядом других политработников.
Покойный тов. Михелович кончил в Александровске гимназию, затем поступил в Харьковский ветеринарный институт.
Еще до революции т. Михелович принимал участие в революционном движении в рядах соц.-демократич. партии.
Грянула революц. и недюжей натуре т. Михеловича стало тесно в рядах соц.-дем. партии, его повлекло в партию дело.
Он стал коммунистом.
В 1917 году т. Михелович очутился в родном ему Александровске. Здесь он возглавлял военно-революционный комитет, принимая в нем горячее участие.
На протяжении трехлетней пролетарской революции т. Михелович неутомимо работал, отдавая революции энтузиазм и пыл честного революционера и искренность чистой, благородной души.
Тов. Михелович, несмотря на свою молодость, весьма популярный революционер.
Он состоял членом сначала Всероссийского Ц. И. К., а потом Всеукраинского Ц. И. К., был зампредгубисполкома Донецкой губ., секретарем Донецкого губнаркома.
Тов. Михелович занимал также пост председателя губисполкома в Чернигове, состоял военным комиссаром сначала 38-й, а затем 46-й дивизии.
И всюду где т. Михелович работал, он снискал себе любовь и уважение.

Тов. Михелович как истинный революционер и социалист погиб на боевом посту.

Памяти Председателя Бердянского Ревкома тов. Михеловича.

Погасла жизнь, — как с неба голубого,
Сверкнув скатилась яркая звезда
Так и товарища, для всех нас дорогого
Т. Михеловича не стало навсегда.

Сошел безвременно под сень сырой могилы.
Борец испытанный и стойкий, как гранит,
Но образ светлый, мужественно-милый
Невольно сердце в памяти хранит.

Идее преданный и честный без упрёка
Он твердо шел без усталости вперед.
К свободной жизни, к счастью человека
Умело вел проснувшийся народ.

Прощай, товарищ... Пусть постелью будет
Тебе земля. И будь спокоен ты;
Приемник твой, народ, окно прорубит,
В мир равенства, в мир райской красоты.

Ф.М. Курбатов.

Тов. Леонов.

Н.Н. Леонов работав по плоти и крови, родился в семье рабочего Донбасса.

Он на руднике родился. Здесь протекала его юность. Здесь он научился любить рабочее дело и презирать все несущее гнет и эксплуатацию.

Старый революционер — он был всегда энергичным и стойким борцом.

Октябрьская революция застала его в рядах партии соц-революционеров.

Грянула пролетарская революция. Сын рабочего не мог остаться за бортом рабочей революции.

Его повлекло в ряды партии, на знамени которого «Борьба за рабочее дело».

Он стал коммунистом.

Когда в Донбасс хлынула немецкая орда, т. Леонов проявил свои организаторские способности.

Он организовал отряд в 5000 человек и в рядах тогда еще Красной гвардии сражался с несущими порабощение империалистами.

Вместе с отрядом он сражался на Украине и здесь он был ранен.

Когда Красная гвардия, была преобразована в Красную армию, тов. Леонов был назначен представителем от рабочих Донбасса в 14-ую армию.

В Донецком бассейне тов. Леонов весьма популярен. Как продовольственник, покойный достаточно проявил себя.

Как представитель рабочих Донбасса он был назначен членом коллегии Бердянского Упродкома, занимая пост Упродкома и с назначением т. Худолеем стал его заместителем.

Честный, добросовестный служака он и в боевой обстановке был на высоте.

Он погиб смертью храбрых.

Тов. Аркадьев.

Тов. Аркадьев (Островский) занимал пост заместителя начальника особоморского отделения в Бердянске.

С 1918 года тов. Аркадьев состоял в рядах коммунистической партии, до этого он был анархистом.

Он был весьма энергичный работник.

Когда в 1918 году бандит Григорьев изменил Советской власти, тов. Аркадьев очутился начальником коммунистического карательного отряда, сражавшегося против банд Григорьева в Полтавской губернии. В бою с бандитами он был ранен.

В Полтаве т. Аркадьев был адъютантом при коменданте города.

Тов. Аркадьев был сотрудником одесского губчека, уполномоченным по агентуре особых морских отделов в Николаеве и Мариуполе и начагентуры в Бердянске.

Детство свое т. Аркадьев, которому было всего 23 года, провел в далекой Сибири в Акатуе, куда царское правительство ссылало истинных революционеров.

Тов. Аркадьев попал туда вместе со своим отцом, Островским, который был выслан в Акатуй за участие в убийстве Екатеринославского генерала-губернатора Жолтановского.

Тов. Аркадьев погиб в бою на Лисках с винтовкой в руках.

Тов. Ксеньев.

Тов. Ксеньев (Березня) уроженец г. Бердянска. Здесь он и учился.

Началась революция. Захватила она молодого и пылкого тов. Ксеньева.

В Бердянском районе развилась партизанщина. Принял в ней участие и покойный.

В рядах махновцев тов. Ксеньев сражался в районе Полог с австрийцами, а потом в районе Бердянска и Мариуполя с белогвардейцами.

В мае 1919 г. тов. Ксеньев состоял адъютантом при коменданте г. Екатеринослава, принимал участие при отражении Григорьевских банд, наступавших на Екатеринослав.

В рядах Коммунистической партии тов. Ксеньев состоял с 1919 г.

В 1920 г. тов. Ксеньев был назначен представителем от Упродкома при Епо, каковую должность он занимал до смерти.

Отмечу факт из последних дней покойного.

Номер московской газеты «Правда» с текстом амнистий, благодаря которой в Бердянске был предотвращен расстрел некоторых заключенных, а некоторые были освобождены из под ареста, доставлен в Бердянск тов. Ксеньевым, возвратившимся тогда из Москвы.

Тов. Ксеньев один из первых взял винтовку в руки и стал в ряды отряда упродкома.

Он храбро сражался, подавая пример многим.

Тов. Ксеньев погиб на 25 году жизни.

Тов. Недригайлов.

«Глаголом жечь сердца людей»...

Добрый, чуткий, отзывчивый тов. Недригайлов А.П. — сын священника Старого Оскола, Курской губ.

Его революция захватила в военном училище. Выходец из крестьянской семьи он попал в партию земли — стал соц. революционером, примкнув к левому крылу партии.

Не участвовал тов. Недригайлов в восстаниях.

Он решил все силы отдать на служение народу.

«Глаголом жечь сердца людей».

Добрый, честный тов. Недригайлов не любил оружия. Он любил слово, памятуя, что оружие свободных людей — свободное слово.

Тов. Недригайлов честно, добросовестно работал на пользу общего народного дела и где только ни приходилось ему работать, он всюду пользовался любовью и уважением окружающих.

Памятное утро 12 декабря.

У Упродкома собрались с оружием упродкомцы во главе со своим председателем т. Худолеем.

На Лисках стояла цепь вооруженных. Очутился здесь и тов. Недригайлов.

Винтовки у него не было.

Он был всегда верен себе:

«Глаголом жечь сердца людей».

Тов. Худолей предложил ему уйти спрятаться.

Но товарищеская солидарность взяла верх.

Невооруженный стоял тов. Недригайлов на поле брани, пока налетевшие бандиты зверски не зарубили его шашками...

Так погиб он без оружия, не в строю, но рядом со своими товарищами.

Тов. Дудка.

Тов. Дудка (Петров) — старый революционер.

Принимал участие в революционном движении еще с 1903 года, работая при царизме в подполье.

Несколько лет провел в тюрьмах, заключенный туда жандармерией по политическим делам.

В ссылке был 4 раза: в Иркутской, Уфимской и Архангельской губ.

Рабочий судостроительного завода в г. Николаеве.

Работал в Бердянске на Азовско-Черноморском заводе.

Старый коммунист.

В 1919 году, когда на Украине появились партизанские отряды, он сражался в рядах махновцев, с приходом Красных войск он вступил в их ряды.

В Бердянске покойный занимал пост коменданта У. Ч. К., также заведывал подотделом коммунального хозяйства.

Покойному было 36 лет.

Как истинный революционер он погиб в бою при осаде махновцами здания Земской управы.

Тов. Денисов.

Тов. Денисов занимал пост начальника милиции.

Сын крестьянина Таружского уезда Калужской губ., тов. С.К. Денисов, возвратившись после демобилизации на родину, стал принимать деятельное участие в Советском строительстве.

Он возглавлял небольшой отряд, который вел борьбу с зелеными за советскую власть.

В рядах коммунистической партии тов. Денисов состоял с 1918 года.

На севере его мобилизовали и послали на Украину для работы по милиции.

Он погиб на посту.

Когда его хотели обезоружить, он пристрелил одного из махновцев и сам пал сраженный пулями махновцев.

После этого его зарубили.

Покойному было 27 лет.

Антонина Бушуева.

Увезенная из города и умерщвленная махновцами жена зам. предревкома тов. Антонина Бушуева состояла в рядах коммунистической партии с апреля 1917 г.

Как партийный работник она была избрана членом исполкома г. Ярославля, занимала пост члена губревтрибунала г. Ярославля, состояла членом Ярославского губнаркома.

Покойной было 25 лет.

Т. т. Борзов и Дорохов.

А.Т. Борзов, уроженец Тульской губ. 30 лет, А.П. Дорохов, уроженец Старого Оскола 21 г.

Оба состояли агентами упродкома.

Оба бывшие красноармейцы. Дорохов служил еще в Красной гвардии с 1917 г., Борзов — в Красной армии с 1918 г.

Оба беспартийные.

В минуту опасности они не думали о ней, а остались честными и верными долгу, оба стали в ряды отряда и во главе с преупродкомиссии пошли в цепь.

Здесь они погибли, храбро сражаясь до конца.

Вечная память.

Вечная память вам, павшие братья,

Вечный покой вам, борцы.

Безвременно отдали смерти в объятья

Вас зверства и крови жрецы.

Над павшими с честью во имя идеи

Во имя великой свободы

Не надо рыданий. Пусть знают злодеи:

Не смять им цветущие всходы

Пусть грустно на сердце. Тяжка нам утрата

Соратников общего дела,

Но мы поклянемся отмстить супостату

За кровь из рабочего тела.

Не плачьте над пастью холодной могилы,

Над урной, что смертью открыта,

Где наших товарищей, братьев мы скрыли;

Как дело злодея-бандита.

Спите товарищи... Спите спокойно...

Пусть солнце над вашей могилой

Играет лучами весны ароматной

Природою южной и милой.

Вечная память вам, павшие братья...

Вам слава и вечный покой.

И знайте, что дело народного счастья

Закончим мы мощной рукой.

Памяти неопознанных.

Погибшие в бою.
Неизвестные.
Их около 40.
Неопознанные.
Многие изрублены до неузнаваемости.
Они честно дрались.
Пали смертью храбрых.
О них некролога не напишешь.
Вот уже 10 дней лежат их застывшие тела и никто не узнает их.
Они близки нам по плоти и крови.
Больше: Они близки нам по духу. Они сражались стойко за общее дело.
Но мы их не знаем.
Их имена для нас тайна.
Но пусть так.
Мы не знаем их имен, но зато мы знаем их дело.
Они шли в бой под красным стягом. Они боролись во имя торжества правды.
Нам больно, что мы не знаем их имен.
Но мы знаем, что они пали героями.
История революции узнает и отметит их.
И память о сорока неизвестных мы также будем чтить как и память о других героях, имена которых нам известны.

Метеор.

До загинутих товаришів від чорної реакції і бандитизму «Махно» 12 XII 20 року.

Товариші! Не жили, а горіли ви. Ви всею істотою своєю будували щастя й рай, кохання й рай соціалізму, але не для себе.

Ви мріями своїми вилітали далеко й високо у світлу будучинь доглядіти, як житиме Ваш любий пролетар, і тим задоволені були, прощаючи й ворогам і тиранам людства. Ваше існування було зіркою світа, і молот будуючий були Ви самі... Ви сонечко правди від хмар увільняли, і сонечко теж Ви кров'ю скупляли...

Де ж Ви тепер?... Чому Ви не з нами?... Чому Ваше тіло розлучилося з Вами?... Чому Ваші сили, Ваші мрії й думи не zostалися з нами, коли Ваші трупи зв'язка хижка на віки взяла? Ні – не праві Ви – сили природи людської, бо жорстокі не к хижакам, а к людині волі! І Вас ми клянемо за товариську смерть прокляттям судьбини й помсти людині, серце котрої заповнене вщерт! Клянемося й сами боротися з ворогами надалі ще гірше, ще з більшим завзяттям!.. А смерть товариська й мучеників трупи нам єсть порука, що наші резерви поповняться зразу... пролетар просипається.

Слава же Вам, героям боротьби!

Слава умершим в громадянській війні!

Ваша ж відвага й трупів гроби виявляться в наші відваги пісні.

Смерть бандитам!

Смерть тиранам!

Билина.

Махновский нарост.

Сегодняшний день — день траура и печали для Бердянской организации коммунистов, день траура и для рабочих.

В течении долгого периода нашей революции еще не было такого ужаса зверского насилия бандитов над работниками по советскому и партийному строительству, над красноармейцами и вообще гражданами, какое было 12 декабря, в день празднования свободного вольного труда. Этот день, события дня оставляют глубокие следы в нашей памяти, украшают страницу истории красными словами, именами дорогих нам, павших товарищей, заклеивают позором на весь мир не только действия разнузданно пьяной своры бандитов Махно, но и всех ему сочувствующих. Дабы всем нам был ясен факт величайшего злодеяния, постараюсь анализировать факты не событий, а причин.

Если Советская власть как таковая выдержала зачастую грабительские набеги наймитов мирового капитала, если зачастую Советская власть находилась в критическом положении от интриг буржуазных государств, вспышек контр-революции — это было в порядке вещей.

Никому не секрет, что социальная революция — это борьба пролетариата с одной стороны и капитала с другой, иначе говоря, мы в фазисе классовой борьбы за существование, господства труда над капиталом.

Поэтому энергичная борьба мирового капитала с Соввластью — это плод идей капитализма, плод мечты торжества капитала.

Не то мы можем сказать о Махно и махновщине. В его выступлениях нет никакой связи с борьбой против идеи за идею, разве только мы допустим мысль, что есть идея грабежа, насилия и бандитизма. Кто такой Махно, что такое махновщина и их стремление — постараюсь сказать в нескольких словах.

Царизм, немецкое нашествие, гетманщина заставили крестьянство поднять оружие против насилия помещиков и капиталистов. Конечно, в данном случае принимали участие как бедняки, так и кулаки. Для последних было гораздо выгоднее свержение власти помещиков для того, чтобы окончательно закрепить за собой награбленное и присвоенное в дни февральской революции.

Авантюрист Махно, учтя настроение крестьянских масс, легализировал себя званием анархиста, создал, правда, могучую партизанскую армию, которая зачастую играла довольно значительную роль в изгнании из Украины царских наместников, ставленников капитализма. Тогда армия повстанцев махновцев имели под собою почву, имела идею.

Но теперь, когда нет больше контр-революции, когда не стало для Махно приблизительно идейной борьбы против врагов трудового народа, то по инерции вовлеченный в грабеж, продолжает гнусное дело.

Банда, нашедшая в своем вожде поощрителя грабежей, банда, которая упилась запахом человеческой крови, опьяненная мыслью наживы путем грабежа, банда, для которой цель награбить побольше, без зазрения совести, банда, для которой чужды законы человечества, изверга в образе человеческом, для которых нет высшего идеала, чем грабить, насиловать и жечь — что от такой банды можно ожидать?!...

Для такой орды, для таких вандалов, вампиров не существует слов! Взываний нет мер наказания, нет слов выражения им презрения.

Советская власть, борющаяся против бандитизма, постарается снять этот гнойный нарыв на теле Советской власти.

С корнем вырвет это зло, зло махновщины не только их местностей, но и из умов, сочувствующих бандитизму. Советская власть не остановится перед абсолютным истреблением зараженных махновщиной и доведет до конца дело возрождения Свободного труда, возрождение и проведение в жизнь идей Коммунизма, восстановление и закрепление мировой коммуны.

Смерть, беспощадная смерть бандитам вампирам!

Беспощадная смерть единомышленникам бандитов махновцев!

Вечная память Героям идеи коммунизма, павшим от рук бандитов!

Слава, вечная слава борцам за свободу!

И. Вестфаль.

День траура.

Приказ Бердянского Революц. Комитета.

21 декабря 1920 г.

§ 1.

Бердянский Ревком устанавливает 23 декабря 1920 года день траура, как день похорон жертв налета бандитов, а потому все учреждения и предприятия за исключением электрической станции и водопровода должны прекратить в этот день всякие работы.

§ 2.

Всем продовольственным органам снабдить население, больницы, приюты и другие учреждения продовольствием 22 декабря с. г.

§ 3.

Все вооруженные силы г. Бердянска: каррота, милиция, отряд чрезвычайной комиссии поступают в день похорон в распоряжение Начгарнизона.

§ 4.

Начгарнизону принять меры организации охраны похоронной процессии и выделить почетный караул.

§ 5.

Ответственным руководителем похоронной процессии назначается тов. Струков.

§ 6.

Объявляется для сведений порядок похоронной процессии:

а) Все коммунисты, кандидаты и члены ком. союза молодежи собираются при Паркоме к 9 час. утра.

б) Все рабочие и служащие в 9 час. утра собираются при своих союзах.

в) Кр-арм., кот. не поступили в распоряжение Начгарнизона, собираются при гарнизонном кр. армии клубе, также в 9 час. утра.

Откуда стройными колоннами по 8 чел. в рядах с знаменами направляются к городской больнице. Всем гражданам, желающим принять участие в похоронах, собраться при городской больнице, а также построится в колонны как указано выше.

Процессия в 10 час. утра 23 декабря с. г. от гор. больницы движется по Одесской на Итальянскую, по Биржевому проспекту и по Зеленой, поворачивая на Жуковскую – Садовую и по Петровской, откуда процессия двинется на Братскую могилу.

Предревкома Волков.
Секретарь Краснопольский.

Телеграмма из Ногайска.

На имя предревкома получена след. телеграмма:

«Выражаем сердечную товарищескую боль по случаю зверского уничтожения борцов за народное дело и клянемся еще крепче напрячь свои силы к укреплению пролетарского строя.

Да здравствует мировая победа пролетариата!

Да здравствует Красная Армия!

Вечная память героям!

Предраднаркома Леванисов».

Вечная память героям павшим в кровавый воскресник 12 декабря 1920 года.

Известия Бердянского Уездного Военно-Революционного Комитета и Паркома. — 1920. 23 грудня. — № 93. — С. 1 – 2.

Траурный день

Хмурится небо осенне-печальное,
Утро холодное веет тоской,
Что то гнетущее неведомо-тайное
Видно ко всем нарушает покой.

Люди сурово-угрюмые движутся;
Праздной веселости нет и следа.
Душу щемящие, черные вяжутся
Думы тяжелые, как никогда.

Черное знамя по ветру колышется
Лентой повитый венки из цветов.
Звуки прощального гимна там слышатся
Грустью и силою воеет от слов.

Что же подняло на ноги, встревожило
Жителей города, черствых, глухих?...
Чувство ли жалости сразу уж ожило,
Совесть ли брата проснулася в них?...

Да. Но не время вам в души заглядывать.
Сердце и так переполнила боль...
Пусть тяжело, но зачем все рассказывать,-
Чувствовать тяжесть впервые нам что-ль?...

Дроги за дрогами медленно движутся
С жертвами гробы к могиле везут.
А те, кому жизнь еще роком оставлена
Братьям последнюю дань уж несут.

Улица лентой живой представляется;
Где ни посмотришь — там море голов.
В сердце и грусть и надежда мешается.
Сила и мощь появляются вновь.

Пусть эти жертвы могилою скрытые

Будут залогом для братской любви...
 Двери к свободе, народом пробитые,
 Пусть не окрасятся больше в крови...

Ф.М. Курбатов.

В четверг состоялись похороны жертв 12 декабря.

Серое зимнее утро.
 Пасмурное небо.
 Резкий холодный ветер.
 С разных концов города, с разных учреждений, организаций и союзов двигаются к городской больнице (место сбора) группы с знаками и флагами отдать последний долг памяти.

У больницы.

К десяти часам утра двор Городской больницы полон людьми, пестреют красные и черные флаги и венки. Готовятся к шествию.
 Гробы кладут на подводы, организации строятся.
 К 11 часам утра процессия выходит на Одесскую улицу.
 Впереди развевается вывеска. Местный гарнизон. За ним свыше 20 человек несут венки:
 От Всерабега венки и картину распятой женщине с надписью «Не плачьте над трупами наших бойцов, павших с оружием в руках».
 От Союза металлистов венки с надписью: «Смелым и честным товарищам, павшим в борьбе с темнотой».
 От Всеиздата венки с надписью: «Последний дар борцам свободы приносим мы венки цветной, великих дел святые всходы пусть расцветут золотой весной».
 От Уревкома, Унаркома, Комсомола и редакции «Известий» и «Укросты» венки с различными надписями.
 От Центр. Совета Профсоюзов венки с надписью: «Героям, погибшим от рук бандитизма».
 Венки от профсоюзов, строит. рабочих, советских служащих, полиграфического производства, пищевиков и медиксантруд. От учреждений: Упродкома, Земотдела, Политпросвета, Отдела Управления и Красноармейского Клуба.
 Кроме того были отдельные венки от сослуживцев политотдела 13-й армии т. Михеловичу, военно-морского особого отдела т. Аркадьеву, от т. Бушуева.
 Венки погибшему агенту Упродкома т. Борзову.
 Затем ехали катафалки, похоронные колесницы и подводы с гробами. За некоторыми из гробов шли родные (Ксеньева, Леонова, Борзова и др.) и на них лежали венки.
 За гробами шла Бердянская организация Коммунистов со своим хором и различные организации, профсоюзы.

Шествие.

Шествие растянулось по своей Одесской улице, через Итальянскую направилось к гост. «Метрополь» к Ревкому, где выступил т. Бушуев, обратившись к рабочим, крестьянам и красноармейцам и гражданам города, оратор сказал: «Эти трупы не должны нас ввергнуть в печаль, ибо за нами пролетариат не только России, но и всего мира. Конечная победа за нами».
 От Ревкома шествие направилось по Зеленой ул. к зданию где геройски защищалось 12 человек.
 На балконе разбитого снарядами здания с речью выступил Бердянский упродкомиссар т. Худолей. «В тот момент, когда советская власть прилагает все усилия, чтобы восстановить промышленность, производство и все разрушенное за 6 с половиной лет империалистической и гражданской войны, банды Махно продолжают свое разрушительное дело, убивают и режут людей, разрушают лучшие здания ради личной наживы и грабежа.
 После т. Худолея выступил вторично т. Бушуев, сказавший, что дело коммунизма будет доведено до конца. Затем шествие по Жуковской, Садовой и Петровской ул. направилось к кладбищу.

На кладбище.

Более десяти тысяч человек направилось к кладбищу.
 Рядом с братской могилой расстрелянных белогвардейцами членов Совета в 1918 г. вырыта новая огромная братская могила.
 Она еще пуста, но уже подъезжают колонны с гробами. Венки и знамена раставляются вокруг могил.
 Под звуки оркестра и пение хора стали спускать гробы.
 Небольшое возвышение из свежей земли от вырытой братской могилы заменяет площадку для ораторов.

Один за другим на эту [...] ¹ образную трибуну поднимаются ораторы.

Речь т. Вестфалья.

Первым выступает председатель Унаркома т. Вестфаль. Его речь посвящена злодейскому делу бандитов, налетевших на город. Он клеймит позором махновцев и их единомышленников.

Коммунисты — борцы за счастливое будущее. Они боролись с белогвардейцами, несущими порабощение.

Коммунисты победили, победят они и бандитов и жестоко отомстят за погибших товарищей, беспощадно истребляя бандитов и вампиров в образе человеческом.

Речь т. Бушуева.

Выступает тов. Бушуев. Не надо слез, не надо страданий. Нужна сплоченность под пролетарским стягом во имя идеалов Коммунистической революции, во имя идеи коммунизма.

Речь военкома 3 полка.

Военком 3 полка говорит, обращаясь к рабочим и гражданам.

«Мы хороним свыше 80 лучших товарищей — все это жертвы вашего равнодушия и безразличия. Теперь не должно быть нейтральных зрителей событий. Идет борьба за счастье человеческое, за идеалы равенства и братства.

Все должны в ней принять участие и не быть пассивными. Не будь безразличия и равнодушия многих, не было бы так много жертв.

Речь тов. Граусбарда.

Слово представляется инвалиду кровавого воскресника, редактору «Известий» тов. Граусбарду:

«Много погибло людей во имя идеалов коммунизма. Еще полтора века тому назад во имя идей равенства, и братства, во имя идей коммунизма клали свои жизни сотни, тысячи, десятки тысяч честных революционеров борцов в разных городах, в разных странах.

Слишком тяжел и тернист путь нашей борьбы.

История пролетарского освобождения знает не только эти несколько десятков жертв. Кости десятков тысяч лучших борцов за светлые идеалы сгнили в глухих тайгах Сибири; мы знаем кровь наших славных предков на площадях Парижа. Из этих человеческих костей воздвигаем крепкий фундамент, на котором построена наша революция; на этой крови родились сильные, могучие духом революционеры.

В кровавый воскресник 12 декабря пало свыше 80 товарищей, погибших за дело свободы от темных, невежественных людей, убивавших своих братьев, сражающихся за лучшее светлое будущее.

Мы видели много крови и вместе с тем мы теперь ужасаемся. Эта смерть ужасна, потому что эти товарищи погибли не от рук наших классовых врагов, а от рук темной массы, во имя счастья которой они боролись; ужасна потому, что темная масса не поняла их и так зверски надругалась над ними».

Обращаясь к гражданам, оратор говорит: «Павшие жили, сражались и умерли не во имя своего личного, а во имя счастья всего человечества. Не будьте равнодушными к борьбе, она помимо вашего желания захлестнет вас своими концами. Чем дальше вы будете в стороне, тем больше в кровопролитии будет борьбы». «Обнажим головы пред гордо павшими героями будущей великой коммуны, — говорит оратор, — и поклянемся свято чтить их память тесным объединением во имя завершения их дела для освобождения всего человечества».

Речь тов. Бутурлина.

Весьма сильное впечатление производит краткое слово заместителя казначейского отдела тов. Бутурлина:

«Я обращаюсь к контр-разведке махновцев, которая присутствует на кладбище. Передайте казакам, бандитам, что нас не испугаете. Мы боролись и будем впредь бороться за идеи коммунизма. Нас здесь не устрашат. Не гадайте, что сегодня мы хороним честно и храбро погибших революционеров. Хороним мы их с почестями: музыкой, цветами, речами, тысячи рабочих, красноармейцев и граждан провожает их. Вы же такой чести не удостоитесь. Ваши кости сгниют в подвалах особого отдела.

Слово тов. Орлова.

С кратким словом, посвященным памяти погибшего т. Денисова, выступил т. Орлов.

Последнее приветствие.

Список ораторов вычерпали.

Гробовое молчание.

¹ У тексті одне слово не прочитано.

В ход пущены лопаты.
Падает земля на гробы погибших героев.
Последнее приветствие: салют-залп из винтовок.

Митинги.

Вечером в Красноарм. клубе и в театре имени Ленина состоялись митинги, посвященные налету махновцев 12 декабря в память жертв, павших в кровавый воскресник.

В Красноармейском клубе выступили: т. т. Курбатов, Комаров, Иванов, М.Поднебесный и Радченко.

В театре имени Ленина выступили: т. т. Худолей, Бушуев, Моцлов, Вестфаль.

Выступил также из публики приехавший из Донбасса рабочий.

Последний оратор заключил:

«В Донбассе махновцы налетов не делали бы. Здесь рабочие все как один человек выступили бы на защиту товарищей и рабочих».

Памяти павших.

В честь памяти павших товарищей постановлено переименовать Петро-вскую площадь — имени т. Михеловича и Азовский проспект — в проспект «12 декабря».

Всем членам Бердянской ком. П. (Б.) У. одеть траур по убитым на пол года.

Упродком постановил нанести на красную доску имена павших тов. членов Упродкома и портреты их повесить в Упродкоме.

Известия Бердянского Уездного Военно-Революционного Комитета и Паркома. — № 94. — С. 2.

Крестьяне на борьбу с бандитизмом

Съезд ревкомов и представителей волостей Александровского уезда вынес резолюцию об участии крестьян в борьбе с махновщиной. Принято ряд решений о самообороне, организации комнезамов, обязать всех выдавать Советской власти главарей отрядов и спрятанное оружие, указать местонахождение бандитских шак и т. д.

Стенная газета УКРОСТА. Издание Бердянского отделения Всероссийского бюро Российского Телеграфного Агентства. — 1920. 27 грудня. — № 27. — С. 1.

В Упродкоме

Памяти погибших.

26 декабря состоялось общее собрание служащих Упродкома.

Председательствует т. Костин.

По предложению т. Худолея собравшиеся пропели в честь павших в кровавый воскресник «Вы жертвою пали».

С речами о событиях, разыгравшихся 12 декабря, выступили т. т. Худолей и Костин.

Собрание постановило занести на красную доску имена павших упродкомцев, а также вывесить их портреты в Упродкоме, устроить спектакль в пользу семейств павших, отчислить 10 % месячного оклада всех служащих в пользу семей убитых упродкомцев и хлопотать перед коллегией о выдаче семействам 6 мес. оклада жалованья, получаемого каждым из погибших.

Т. Худолей сделал доклад о значении и порядке хлебной разверстки.

С пением Интернационала собрание закрылось.

Известия Бердянского Уездного Военно-Революционного Комитета и Паркома. — 1920. 29 грудня. — № 95. — С. 2.

Махно убит

Неожиданным маневром наших частей 20 августа махновская банда была прижата к реке Кигулу у деревни Софиевки на границе Елисаветградского и Николаевского уездов. В ожесточенной схватке зарублено было 100 бандитов, захвачены все пулеметы, много винтовок и лошадей. Среди убитых находятся сам Махно, начальник штаба Лось, начальник разведки Иванов и жена Махно. Сведения эти подтверждаются показаниями захваченных бандитов и проверяются высшим командованием.

Известия Бердянского Уисполкома и Упаркома. — 1921. 2 вересня. — № 87. — С. 3.

Приложение к № 106/230 от 17/X.59.

Архивная справка

В личном деле бывшего красного партизана Бражникова Луки Поликарповича значится, что БРАЖНИКОВ Лука Поликарпович, 1891 года рождения, уроженец г.Бердянска, в 1919 году вступил в партизанский отряд в г.Бердянске, принимал участие в боях против Махно и других банд в районе Бердянска, Мелитополя, член партии с декабря 1918 года, № партийного билета 0736905. Проверку проходил в марте 1934 г.

Настоящая архивная справка наведена по материалам Государственного архивного фонда, хранящимся в Запорожском Облгосархиве, осн. ф. 517, д. 3, л. 1 – 21.

ДИРЕКТОР ЗАПОРОЖСКОГО ОБЛГОСАРХИВА ТИХОНОВСКАЯ
НАЧАЛЬНИК ОТДЕЛА ШТЕРН

БКМ — КП 13030

Фистов Д.И. Воспоминания. Памяти расстрела членов 1-го Бердянского совета РКК в деревне Куцая (ныне Луначарская) 24/IV

[...] Абольянец, узнавший среди нас военного комиссара т. Гринштейна Л., который в свое время был против выдачи арестованных белых офицеров Черноморскому отряду матроса Ляшенко, при обсуждении этого вопроса на заседании Исполкома Горсовета, он, Абольянец, обвел всех арестованных негодующим взглядом и, остановившись на т. Гринштейне Л., крикнул: «Тебе будет первая пуля», и переведя взгляд на тов. Введенского, сказал: «А тебе — вторая пуля!».

С горьким разочарованием и сожалением вспомнил тогда т. Гринштейн Л. свою ошибочную позицию в отношении белых офицеров, которых он защищал, но уже было поздно! [...] //

Обстановка в Бердянске во второй половине марта 1919 года складывалась в нашу пользу. На горизонте отчетливо появилась грозная сила — Красная Армия, которая двигалась на юг Украины. Передовые части во главе т. Дыбенко уже заняли Екатеринослав и продвигались в направлении Синельников и далее к Азовскому морю. Белые начали проявлять нервозность, метались в панике. В Гуляй-Поле появились партизанские отряды Махно.

Белогвардейцы, опасаясь попасть в ловушку, вынуждены были срочно готовиться к эвакуации единственным морским путем — через Бердянский порт.

18¹ марта 1919 года белогвардейские части оставили город.

19² марта 1919 года подпольный Бердянский Ревком вновь в городе восстановил Советскую власть.

За время хозяйничания немцев и белогвардейцев экономика города была окончательно подорвана. Заводы не имея постоянных заказов, работали менее чем на половину своей мощности, рабочие владели жалкое существование, продолжая поддерживаться только за счет своих подсобных хозяйств, а те, у которых его не было, перебывали как кто мог — рыбной ловлей и проч. //

В этих условиях Ревкому трудно было организовать и налаживать нормальную жизнь в городе. Деньги из банка белогвардейцы позаботились вывезти все. Очередную зарплату рабочим было нечем выплачивать. На рынок подвоз продуктов из деревень прекратился. Кулацкие элементы, городская и торговая буржуазия оставшиеся излишки припрятала. Черные силы вели подрывную работу, пускали всевозможные слухи, направленные на дискредитацию Советской власти.

В начале апреля месяца³ 1919 г. в Бердянск из центра России (г.Пензы) вернулась группа большевиков, ранее работавших в городе: т.т. Куликов⁴ Н.И., Могильный А.М., Волков В.Л., Покрасов Н.З., Журков П.А. и другие, с помощью которых значительно усилилась организаторская деятельность городской партийной организации и Ревкома.

Председателем Ревкома был избран т. Куликов Н.И., секретарем Ревкома избран был я. Военкомом гор. Бердянска назначен т. Могильный А.М., Народным комиссаром труда утвержден был т. Романов Л., комиссаром финансов т. Дыбец С.С. Председателем уездной чрезвычайной комиссии по борьбе с контрреволюцией был назначен т. Хоминский С.Ф., его заместителем т. Винклер-Вербицкий А.М. и т. Березкин, член коллегии УЧК. Товарищ Яковлев А. утвержден редактором Бердянских известий — орган Горкома партии Ревкома.

Боевые вооруженные силы сводного красногвардейского отряда, сформированного Ревкомом из состава передовых революционных рабочих заводов, первые дни исключительно были заняты по поддержанию

¹ Друкована цифра виправлена на «12».

² Друкована цифра виправлена на «13».

³ Попередні 4 слова закреслені, замість них написано: 20 марта.

⁴ Останні дві літери закреслені.

революционного порядка, очистке от контрреволюционных, враждебных и кулацких элементов, как в городе, так и в уезде. //

Вопреки нашему желанию, гарнизонную службу несли части 3-й повстанческой бригады Махно. Начальником гарнизона гор. Бердянска был Уралов М.П. Позднее в городе обосновался со своим штабом и сам Махно.

Присутствие в городе Махновцев не мало доставляло хлопот гражданской власти города в лице Ревкома. Население часто обращалось в Ревком с жалобами на самочинные действия махновцев, которые под предлогом обысков по изъятию оружия занимались не прикрытым грабежом. Нравы махновцев, пытавшихся «хозяйничать» в городе, могут характеризоваться следующим эпизодом:

В начале второй половины апреля м-ца кто-то из семьи старого рабочего кузнеца Азово-Черноморского завода товарища Некрасова¹ Наума Захаровича, кажется, его дочь Даша, в очень взволнованном состоянии прибежала в Ревком с просьбой прекратить грабеж, чинимый махновцами в его квартире под предлогом поисков оружия.

Вызвав дежуривших красногвардейцев в количестве 5 чел., я срочно направился по указанному адресу и немедленно прекратил подозрительную «операцию» по изъятию оружия, на которое, кстати, у т. Покрасова² Н.З. имелось специальное разрешение Ревкома. Однако ему угрожали расстрелом. Кроме отобранного револьвера махновцы за одно приготовили к изъятию изрядное количество личных, домашних вещей, которые тут же были возвращены по принадлежности. Задержанных подозрительных «оперативников»-махновцев пришлось препроводить в штаб Красной гвардии для установления личности.

Спустя некоторое время в помещении Ревкома ворвалась вооруженная группа махновцев и арестовала меня, якобы за то, что я вмешиваюсь в оперативные дела нач-ка штаба Махно — Озерова, // и предложила мне следовать в штаб Махно.

По пути в штаб, недалеко от помещения Ревкома, нас встретил Пред. Ревкома т. Куликов³ Н.И., шедший в здание Ревкома со своей женой Елизаветой Трифоной. т. Куликов⁴, остановив нас, поинтересовался, куда меня ведут и по какому поводу, немало удивляясь такому зрелищу, когда законного представителя Революционной власти секретаря Ревкома незнакомые вооруженные люди ведут неизвестно куда. т. Куликов⁵, узнав подробности, крепко выругался, вынужден был вместе со мною идти в штаб Махно. Когда мы пришли туда, н-к штаба Озеров, очевидно, был в курсе этого события.

Выразив Озерову свое негодование и решительный протест о незаконных действиях махновцев, мы потребовали от него немедленного моего освобождения, извинения и наказания виновных, но Озеров взял под защиту своих «оперативников», производивших обыск, как он выразился, в жидовской квартире, где было обнаружено оружие, обвинив меня во вмешательстве в оперативные действия гарнизонных частей, в подрыве авторитета Махно.

Видя такое агрессивное поведение н-ка штаба Озерова к нам, представителям Ревкома, мы потребовали разговора с самим Махно. Правильное разрешение этого инцидента приобретало для нас сугубо принципиальное политическое значение. Нужно было дать понять, что такое «хозяйничание» махновцев в городе не может быть больше терпимо, тем более, что в тот период Махно принял безоговорочное подчинение Главному командованию Красной армии, что означало уважение и признание органов революционной власти на местах. Нестор Махно принял нас и встретил с улыбкой, спросив: «Чем я обязан такому визиту высокопоставленных лиц гражданской власти гор. Бердянска?» //

Товарищ Куликов Н.И. вкратце изложил Махно суть дела, по которому мы вынуждены были к нему явиться, и выразил энергичный протест, потребовав, во первых, прекращения безобразий, чинивших вооруженными группами махновцев, вызывающих законное недовольство городского населения и этим самым подрывающих авторитет Революционной власти и авторитет самого Махно. Во вторых, немедленно освободить из под ареста секретаря Ревкома, каким являлся я, и показать виновников этого инцидента.

Махно, видя свое затруднительное положение в создавшейся обстановке, вынужден был извиниться перед нами и признать этот инцидент недоразумением, пообещав наказать виновных в этом деле.

На прощание Махно посоветовал тов. Куликову Н.И. больше не брать с собою свою жену в свидетели для таких разговоров, которая при этом присутствовала.

Но на этом наглые выходы махновцев не закончились.

Части первой повстанческой бригады Махно, в тот период расквартированные в Бердянке, доставляли немалое беспокойство Ревкому, который неоднократно обсуждал создавшееся положение: систематические

¹ Так у тексті.

² Так у тексті.

³ Останні дві літери закреслені.

⁴ Останні дві літери закреслені.

⁵ Останні дві літери закреслені.

грабежи и убийства среди населения необузданными махновскими бандами. Но что мог Ревком противопоставить этим разнузданным элементам, из которых поголовно состояла вся бригада?

Чтобы прекратить пьянки, дебош и грабежи Ревком принял решения: все винные склады и подвалы и находившиеся в них запасы вина уничтожить, как это не прискорбно было.

И вот, в один прекрасный день специально выделенные группы Красногвардейцев стали выпускать в канализационную систему и просто в кюветы сохранявшееся не одно десятилетие вино, которое // текло буквально рекой. Было уничтожено 80 тыс. ведер вина. Зрелище это — трудно описуемо. Любители этого напитка тут же прикладывались и ничто-же сумняшеся пили из канавы до потери сознания, приговаривая: «Народное добро не должно пропадать даром». Но это мероприятие не внесло коренного изменения в поведении махновцев, они продолжали свои безчинства не только в городе, но и в уезде.

Было несколько организованных убийств: сотрудник УЧК т. Крохик обнаружен был зарубленным и брошенным в порту в море; Работник продотряда т. Ильин Михаил Иванович (брат Ильина С.И.) был убит в селе Ново-Спасовка.

Похороны убитых товарищей вылились в мощную демонстрацию протеста городского населения против злодейского убийства борцов за власть Советов; на митинге, посвященном похоронам зверски убитых товарищей, с речами полного гнева выступали т.т. Яковлев Александр, Куликов Н.И.

Махно никак не мог примириться с наличием существования уездной чрезвычайной комиссии по борьбе с контрреволюцией и бандитизмом. Деятельность этого органа пролетарской диктатуры вызывали гнев и раздражение у Махно. И вот, он задался целью ликвидировать УЧК. Но это было замаскировано так, что Махно как будто к этой операции не имел никакого отношения. А на самом деле оказалось так: когда зампред. УЧК т. Винклер-Вербицкий А.М. после налета махновцев на помещение УЧК тут же явился в мое ночное дежурство в Ревком с сообщением о налете махновской банды на УЧК, то я немедленно позвонил по телефону на квартиру председателю Ревкома т. Куликову Н.И., вслед за этим немедленно с центральной телефонной станции от дежур. махновцев послышалось в трубку приказание мне о немедленном задержании товарища Винклер-Вербицкого А.М., на что я ответил, что его уже нет, он ушел в неизвестном направлении. //

На этот раз Махно уже не мог скрывать своего агрессивного отношения к ревкому. В устах Махно был единственный, да и то не вполне логичный аргумент: «Ревком я признаю, а УЧК — нет».

Председатель УЧК товарищ Хоминский С.Ф. и его заместитель товарищ Винклер-Вербицкий А.М. негласно считались махновцами приговоренными к уничтожению. Ревкомом, в связи с этим, были приняты меры к их безопасности.

Товарищ Хоминский С.Я.¹ на время был отправлен в г. Мелитополь, из которого он вернулся через дней десять после того, как махновцы оставили город.

Тов. Винклер-Вербицкий А.М. в свою очередь также был отправлен в Екатеринослав. Имел место еще один случай наскока и подрыва Бердянского Ревкома со стороны Махно. Это — попытка отправить на фронт группу красных курсантов, прибывших из центра России по просьбе Ревкома для формирования в городе сводного коммунистического Бердянского полка, на который можно было как на воинскую единицу в любой момент опереться.

В этом мероприятии Ревкома Махно усматривал попытку ослабить его позиции. Однако попытка Махно «расправиться» с курсантами не удалась. Военкомат использовал курсантов для организации воинской части, которая, кстати, явилась надежным заслоном при эвакуации и отступлении из города в момент наступления Деникинской армии на город Бердянск в июне 1919 года.

Махно и его части в результате неподчинения главному командованию Красной Армии были объявлены вне закона и преследовались.

Приватна колекція Є.С.Денисова

З історії вулиць Бердянська

Незабутнє

Морозної грудневої ночі 1920 року засніженими темними вулицями Бердянська крокував партійно-комсомольський патруль. Колючий вітер дошкуляв напівроздягненим бійцям, але вони пильно несли варту. Прислухались до кожного шелесту навколо: місто перебувало на оборонному становищі і щохвилини могли з'явитися махновці.

Повертаючись з чергового обходу в штаб, комсомолец Петров звернувся до старого більшовика:

— А що, Іван Петрович, правда чи ні, говорять, ніби Махно на Оріхів і Токмак збирається?

¹ Так у тексті.

— Всього може бути. В нього вовчі повадки. Але ми повинні завжди бути готовими зустріти його. — Помовчав, запалив самокрутку з димучої махорки і продовжив: — Ось розіб'ємо всю цю сволоту — заживемо на славу. Тільки в майбутньому нас чекає велика боротьба за нове життя, за нову людину.

Пізно повернулись патрулі в казарму. В кабінеті голови повітового революційного комітету Михеловича над планом міста схилили голови Селіверстов, Вестфаль, Бушуєв, командири двох полків, які після кримських боїв перебували на відпочинку. Вони розробляли план оборони міста на випадок наскоку махновців. Намітили оборонні пункти: в приміщенні земвідділу по вулиці Зеленій (нині Червона, 20), телефонній станції (Західний проспект, а тепер — Проспект 12 грудня) та в інших місцях. Місто замерзло без палива, і вирішено було силами комуністів, комсомольців, червоноармійців провести недільник по вирубці дерев у міському парку, що знаходився на місці сьгоднішніх дитячих ясел і садка заводу дорожніх машин.

...В неділю рух по місту дозволявся з шести годин ранку. Того незабутнього дня площа була схожа на табір кочевників, а базар жив звичайним своїм життям. Кричали перекупки на всі голоси, пропонуючи свій товар, руки голодних просили милостиню, товпа, як море, билась у хвилях. І серед неї комсомольці роздавали листівки із зверненням до жителів міста взяти участь у заготівлі палива «Збір біля ревкому», — закликали вони. Раптом з усіх сторін пролунали кулеметні постріли. Несподіваний жах охопив жителів. Озвірілі махновці неслись шалено на тачанках з кулеметами з боку Лісок. На Петропавлівській площі зав'язався бій. Сили, звичайно, були нерівні: тисячі бандитських кавалеристів проти сотні червоних піхотинців.

Мужньо захищалися червоноармійці, але махновці нещадно рубали шаблями, стріляли всіх, хто траплявся на їх шляху. Бійці загону Селіверстова, Дудки, Курилова засіли в земвідділі і вели вогонь по махновцях. Колишній матрос, завідуючий земвідділом Дудка був улюбленцем бійців, які в усьому намагалися бути схожими на нього. Тепер, в бою, Дудка вже не тримав нагана в кобурі. Він засунув його за пояс, а в руках була гвинтівка. Стреляв він влучно, з коліна, припавши до вікна. Він був перший із захисників, чиє життя обірвала ворожа куля.

Пункт тримав оборону. Після полудня з'явився сам Махно. Він наказав підтягти кінну батарею. Стрільяли прямо в будинок, де засіло тринадцять мужніх бійців—комуністів.

Коли Махно дізнався про великі втрати своїх сил, він озвірів ще дужче. «Взяти їх живими!» — звелів своїм головорізам. А в будинках п'яні бандити чинили нелюдські розправи. На вечір атамана повідомили, що в селі Куце (нині Луначарське) перебуває Інтернаціональна бригада під командуванням Орлова і наближається 30-а Іркутська дивізія.

В паніці махновці залишають місто. Руїни і десятки трупів нагадували про їх короточасне перебування. Серед порубаних, закатованих бандитами знайшли тіла голови ревкому Михеловича, заступника начальника особового морського відділу Аркадієва. В бою загинуло 84 захисники міста. 16 грудня відбулись похорони жертв 12 грудня, яке ввійшло в історію нашого міста як кривавий день.

Колишній Західний проспект в пам'ять цих подій і 84-х захисників міста перейменовано в Проспект 12 грудня, а вулиці Зелена — в Червону. Сама історія говорить цими іменами. І коли йтимеш, друже, цими вулицями, пам'ятай, їх земля священна: вона полита кров'ю вірних синів партії і народу.

М.Юхно,
персональний пенсіонер,
комсомолец 20-х років.

Приморський степ. — 1964. 12 грудня. — С. 2.

Хохлаєва Лидия Ивановна о налете банды Махно¹

Услышала перестрелку и топот конницы, политкомиссар уезд. Берд. больницы Андрей Борисов (Лисовский по кличке Тельной). Линейкой свозили раненых более 80 человек, многие раненные умерли от страшных ран в больнице. Об этом могут рассказать жители Лисок.² Махновцы не разрешали убирать раненных, они оскорбляли

¹ Помітка: В дело 12/ХІІ-1920 г.

² Мешканка Лісок Анастасія Павлівна Балакіна (дата народження — 1 (14) листопада 1902 р.; проживає у м. Бердянськ, вул. Дачна, 47) про це не пам'ятає. Натомість, під час археографічної експедиції 5 липня 2006 р. вона нам розповіла:

— [...] А что помните о Махно?

— Махно? Он был... У меня была сестра, это, а сестрин муж был. Ну, тогда ж война была. 14-й год, война была. И он попал у плен. А потом, когда в это время Махно пришел, как раз он вышел с плену, 7 лет он был у плену... Он как раз вышел из калитки (он военным был, вот)... Махно приезжали... Махна не видала, а эти, ну его... отряд был Махна. Это было.

— Много их было? Как они выглядели?

— Много их было. По той стороне, с шашками [махає рукою, немов шашкою]. Много было их. А мы ж тут все повиходили. Нам же ж интересно. Это ж 14-й год был, война... Мы же еще девушки были, когда уже война. Сестра вышла замуж, внук родился. Война 14-го года, а он 15-го года. [...]

сестер, санитаров. Умирили от тяжелых, глубоких сабельных ран, потери крови, заражения крови. Жил медперсонал в общежитии при больнице, работали сутками. Раненые в основном красноармейцы воинской части. Убитых сразу вывозили на гору в тифозный корпус, там был барак (а может, в казармы под горой). Трупы Михеловича, Бушуевой, ее сестры, Денисова лежали в бараке (здесь родильн. дом ныне). Бушуевой тело было изрешечено множеством пуль. Там их обмывали, ложили в гробы, а затем хоронили. Много людей сопровождало, на кладбище траурный митинг. Выступали ораторы. О Борисове знаю, что вступил в парт. с 1917 г. Раб. политкомиссар, затем Красный Су¹ Ростовской обл., был там председателем. Хирург Топалов эмигрировал с белогвардейцами в Болгарию. Врач Александров выдавал наших и 1921 г. ЧК арестовала его.

15/VI-67 г.

БКМ — Арх.

— Что случилось с мужем сестры? Махновцы что сделали, когда он вышел в форме?

— Ничего не сделали. Его ж мы сохранили. Они ж хотели его...

— А, вы спрятали его?

— Мы ж... Да. «Пожалуйста, это ж военный, вы уж извините». Его не тронули. Оставили. И сразу поуходили. Они его оставили... Вот это война была. [...]

— Махновцы пришли, убивали когонибудь?

— Нет, мы не видели, чтобы убили. Нас не трогали, и они всем отрядом, с шашками полетели, а мы ж попрятали... Может кого и это... [...]

— Махно прошел с отрядом, и куда пошел? Как долго в городе был?

— Пошли. Дальше пошли [показує в бік заходу, тобто виїзду з міста].

— Одегты махновцы во что были?

— Военная. Военная форма. Ну я ж Махна не видела, а только его этих... солдатов... Ой, сколько их было! А мы ж... Нам же интересно: «Махно! Махно приехал! Махно!»

— А что у них было: повозки, лошади, пулеметы?

— И на лошадях, и так бежали... На лошадях, и шашки эти наверху...

— Махновцы грабили людей?

— Нет... Нет. Нет. Мы ничего не видели такого. Мы все стали бояться. Интересно ж. «Махно! Махно приехал! Махно!» Интересно ж.

— Так а почему Вам интересно было? Что Вы о нем слышали?

— Ну как же не интересно?! Ну, война ж, война ж! Ну как же, какие ж там они, какой он, Махно?! Обыкновенные люди, такие, в шапках [показує, ніби на ній велика лохмата шапка]. Это было, кажется, осенью уже. Нет, или весной?

— Или зимой?

— Нет, тепло было. Кажется, в сентябре. Вот не помню, когда Махно зашел, в каком они... Не помню. Я знаю, что мы повыходили еще не одеты.

— А когда они зимой пришли и около нынешнего автовокзала, здесь, рядом, многих постреляли и порубали, слышали об этом?

— Нет.

— А сколько Махно раз приходил в Бердянск?

— Один раз. Было это как налет какой-то. [...] Сколько я царей пережила... А таких, налетных разных... [...] Когда большевики были, это была... как вам сказать... революция. Мы ж революцию видели!

— Что видели в революцию?

— Ну что революция? Революция была. Стреляли один одного. Ховались, тикали... [...]

— Когда Вы маленькая были, на какой улице жили? Когда махновцы приходили?

— [...] По этой же улице.

— А не слышали, когда Махно приходил, ваши соседи не ходили с махновцами грабить?

— Нееет... Этого не было. Этого не было. У нас мало тогда было... Не, этого не было [...]

— А Ваши сестры ничего не рассказывали про Махно?

— Мы тогда много сидели и разговаривали с сестрами. Нам интересно было.

— Про Махно говорили?

— Да! Ну что говорили... [далі каже замріяно] Какие у них шапки, какой у них наряд, какие они, знаете, были... Ой, какие были... на лошадях, и так... На этой стороне лошади, а по улице...

— А Вы не боялись, что Вас с собой заберут? Они женщин не брали с собой?

— Не... Нет. Никого. И не слышно даже было, чтоб они кого чи вбили... А просто летели, летели, а куды?... «На Мелитополь, на Мелитополь, Мелитополь». Где это Мелитополь там?

— Про них ничего плохого никто не рассказывал?

— [тягне шанобливо] Не-е-е... Нет... [...] Махна не видели, интересно, а он кучерявый, небольшой ростом — так говорили.

— Кто говорил?

— Ну, бабочки там. Может, и видели где там. Говорят, кучерявый, небольшого роста. Значит, где то видели его. Может, и он был тут! Это ж не одно к нам! Тут же не одна улица... Их же... Их знаете сколько было! Когда пролетали... Их много было... Отряд летел...

¹ У тексті кілька літер не прочитано.

**Секретарю Бердянського городского Комітета Комуністическої партії України
Дорогой товарищ!**

В 1920 году в первых числах ноября с группой политработников 13-й армии я был назначен членом Бердянского уездного революционного Комитета, председателем которого в то время был т. Михелович. Как член ревкома работал Зав. отделом труда. Был также введен в состав уездного комитета ком. партии Украины. Принимал непосредственное участие в бою 12 декабря 1920 г. против махновских банд, находясь в составе группы коммунистов опорного пункта в здании Земельного отдела. Более 80-ти человек стойких защитников Бердянска, в их числе и т. Михелович, погибли в этом бою, отдав свои жизни за победу Советской власти, за коммунизм.

В январе 1921 г. я выехал из Бердянска в связи с переводом на другую работу. Вся моя последующая работа проходила на военной службе. В годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945 г. участвовал в обороне Ленинграда. В настоящее время я нахожусь на пенсии, но принимаю участие в партийной и общественной работе. //

Я обращаюсь к Вам со следующей просьбой:

а) помочь мне письменно связаться с некоторыми товарищами участниками боя 12 декабря 1920 г.

б) если имеются печатные издания о революционных и трудовых подвигах трудящихся Бердянска, прошу прислать, что можно.

С большой радостью я читаю сообщения в центральных газетах об успехах труженников Бердянска в Социалистическом соревновании в честь 50-ти летия Советского государства.

С коммунистическим приветом

15 апреля 1967 г.

Пастухов Георгий Яковлевич

член К.П.С.С. с 1919 года.

Мой адрес: Москва Г-69,

Мерзляковский переулок,

дом № 5 кв. 101

БКМ — Арх.

Фортеця на вулиці Червоній

Перші постріли пролунали в Бердянську о 6 годині ранку. П'ятитисячна банда махновців зняла застави. Йдуть криваві сутички біля опорних пунктів (будинки ЧК, пошта та інші), бій на Петропавлівській площі (тепер 12 Грудня). Тут жорстоко розправилися бандити з захисниками міста.

Коли підходили до опорного пункту на вулиці Зеленій (нині Червона), махновці були обережні. Першу групу вершників з трьох чоловік (один з них зрадник Овчаренко) захисники будинку знищили. О 8 годині до будинку підійшов загін з 200 – 250 махновців. Дружні залпи комунарів розсіяли бандитів. Махновці відкрили вогонь з кулеметів, але влучні постріли зняли обслугу. На протязі трьох годин бандити групами намагалися штурмувати будинок. Захисники відбили всі атаки, але загинув один з захисників — Дудка.

Проти жменьки комуністів бандити з трьох боків поставили гармати. Облогу будинку очолив Махно. На пропозицію скласти зброю бандити одержали горду відповідь: «Комунари живими не здаються!». З 13 години знову розпочався артилерійський вогонь. По будинку, який захищали тринадцять сміливців, бандити випустили майже 50 снарядів.

Коротка перерва, і знову атака озвірих бандитів. Махновці вдерлися на перший поверх. Вперто захищаються комунари, тримаються стійко. З кожним залпом росте кількість знищених бандитів. Махновці не витримують дружнього опору, відступають. Перемога!

Сьогодні, в річницю подвигу, ми називасмо імена цих героїв: два брати Селіверстови, Дудка, Радченко, Бушуєв, Євнович, Коваленко, Бичихін, Костін, Жирнов, Есаулов, Курилов.

7 грудня нинішнього року тринадцятий захисник будинку Г.Пастухов надіслав листа в Бердянськ, в якому пише:

«Сповнюється 47 років з дня захисту міста Бердянська від махновських банд. 12 грудня 1920 року в нерівному бою з жорстоким і кривавим ворогом загинуло 84 чоловіки. Це комуністи, комсомольці, безпартійні товариші, які віддали своє життя за владу Рад, за комунізм. Разом з усіма трудящими міста я схиляю голову перед пам'яттю товаришів: Михеловича, Денисова, Дудки, Бушуєвої-Ключкової та багатьох інших, хто лежить в братній могилі».

Пам'ять подвигу тринадцяти героїв відзначена меморіальною дошкою на будинку № 18 по вулиці Червоній. Їх фотографії експонуються в Бердянському краєзнавчому музеї. Про них розповідають ветерани боїв,

старі комуністи, перші комсомольці, екскурсоводи музею. Захисники завоювань Великого Жовтня завжди житимуть в пам'яті народній.

В.Данилов.

Південна зоря. — 1967. 12 грудня. — № 194. — С. 4.

**Директору Бердянського Краєведческого музею.¹
Уважаемый товарищ!**

Посылаю для музея свои краткие воспоминания о бое коммунаров Бердянска против махновских банд 12 декабря 1920 года. Буду рад, если мои воспоминания помогут коллективу музея в их работе по воспитанию молодежи на революционных традициях.

Вы просите сообщить некоторые данные из моей биографии?

Родился я в 1899 году в рабочей семье в Донбассе на Донецко-Юрьевском металлургическом заводе (г. Коммунарск Луганской обл.). В 1913 году, с 14 лет начал работать на заводе в литейном цеху — модельщиком. В марте 1919 года вступил в Коммунистическую партию и в апреле 1919 года ушел добровольцем в Красную армию, в которой находился по 1953 год. В годы гражданской войны воевал на Южном фронте против белогвардейских войск Деникина и Врангеля. В годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945 г. участвовал // в обороне гор. Ленинграда. В 1953 году по болезни вышел в отставку в звании полковника. Нахожусь в отставке на пенсии, продолжаю выполнять партийную и общественную работу и патриотическом² воспитании молодежи.

Путеводитель по г. Бердянску я получил, за что спасибо.

Прошу Вас прислать мне номер местной газеты за 12 декабря 1968 г. (после ее выхода) или областной газеты, если в ней будут материалы о 12 декабря 1920 года.

Примечание: воспоминания на 4 листах.

С уважением к Вам и всему коллективу музея

Г.Я.Пастухов

10 ноября 1968 г.

г. Москва

БКМ — Арх.

**Память о героях Бердянска.
(воспоминания члена Бердянского Ревкома в 1920 г. Пастухова Г.Я.)**

В жизни человека есть даты, запоминающиеся им на всю жизнь. Одной из таких дат в моей памяти является 12 декабря 1920 года в г. Бердянске.

Осенью 1920 года Красная армия, выполняя указания В.И.Ленина, разбила белогвардейские врангелевские войска в Северной Таврии, штурмом овладела Перекопом и 16 ноября 1920 г. Крым снова стал советским. Гражданская война в основном закончилась и Советская страна приступила к восстановлению разрушенного народного хозяйства.

Приступили к восстановлению предприятий и городского хозяйства трудящиеся Бердянска.

В первой половине ноября 1920 г. с группой политработников 13-й армии я прибыл в Бердянск с назначением меня членом Уездного Ревкома. На заседании Уездного комитета КПУ 16 ноября 1920 г. был утвержден членом Ревкома и Зав. отделом труда. // Но мирной работе трудящихся города и села мешали анархо-кулацкие махновские банды. Они нападали на партийные советские учреждения в селах уезда, на прод. отряды, убивали коммунистов и советских работников, совершали погромы. Обстановка в городе к концу ноября создалась тревожная и не исключалась возможность нападения крупных махновских банд и на город. Уком партии и Ревком приняли ряд мер по подготовке к обороне в городе: все коммунисты, комсомольцы и актив советских учреждений и предприятий были вооружены; намечены опорные пункты: в помещении почты, в здании Чрезвычайной Комиссии, в здании Упродкома и в здании Земельного отдела. В начале декабря Бердянск переживал особенно тревожные дни и работать приходилось тогда с большим напряжением. В субботу 11 декабря шло очередное заседание Укома КПУ, на котором одним из вопросов был о проведении 12 декабря воскресника. В тот вечер на заседании Укома начальник особого отдела доложил, что имеются достоверные сведения // о сосредоточении в Новосписовке крупных махновских банд во главе с Махно, и что 12 декабря они

¹ Помітка: Маневская. Дать ответ. В фондi. 14.XI.1968 г. Баханова.

² Так у текстi.

будут наступать на Бердянск. Хорошо помню, что тогда же на заседании Уком поручил председателю Ревкома т. Михеловичу и Командиру спешенной кав. бригады отправиться на почту и доложить по телефону армейскому командованию в Мелитополь обстановку в городе, что и было ими выполнено. По возвращении т. Михеловича и Командира кавбригады с телефонной станции и их информации о результатах переговоров заседание Укома партии было закрыто. Коммунисты и комсомольцы, поднятые по тревоге, перешли на опорные пункты. Шли последние приготовления к обороне: на опорные пункты привозилось оружие, патроны, устраивались заграждения в опорных пунктах. Общее количество защитников города, включая сюда и малочисленный гарнизон, не превышало и 500 чел. Я входил в группу защитников опорного пункта в здании земельного отдела, куда пришел сразу же после заседания Укома партии. В нашей группе вначале было до 50 человек, но затем рано утром 12 декабря большую часть из защитников Земотдела // отправили на усиление другого опорного пункта, и нас в Земотделе осталось двенадцать человек. Командиром группы был т. Селиверстов (один из двух братьев). Необходимо отметить, что здание Земотдела лучше, чем другие опорные пункты, соответствовало требованиям обороны: толстые каменные стены двухэтажного дома и большой двор, окруженный высоким каменным забором. Мой боевой пост находился на 2-м этаже у окон, выходящих на Зеленую ул. На этом же этаже занимали боевые посты т.т. Бушуев, Дудко, Евнович, Есаулов, Бычихин и другие товарищи. Часть защитников занимала посты на первом этаже и держала под прицелом забор и двор.

Рано утром, с рассветом 12 декабря махновцы произвели несколько орудийных выстрелов по городу, смяли наши передовые заставы на возвышенностях и ворвались в город. В разных концах города началась пулеметная и винтовочная стрельба. Все сильнее нарастал шум боя, мы догадывались, что идут ожесточенные бои у опорных пунктов. //

Напряжение наше в ожидании боя нарастало. Через короткое время у Земотдела показалась небольшая конная группа махновцев, по которой мы открыли первый огонь. Несколькими залпами эта группа была рассеяна и несколько человек из них были уничтожены, в том числе изменник Овчаренко. Затем появилась большая конная группа до 200 чел. махновцев, которая, разгромив отдел милиции (против Земотдела), пыталась сходу захватить опорный пункт, но также была рассеяна нашим огнем. После этого махновцы установили станковые пулеметы на крышах противоположных домов, открыли по Земотделу пулеметный огонь. Но метким огнем защитников Земотдела пулеметные расчеты были уничтожены. Были также отбиты попытки махновцев ворваться во двор Земотдела. Примерно уже в середине дня махновцы подвезли орудие во двор противоположного дома и в упор начали обстрел Земотдела. Орудийный обстрел был неожиданным, но защитники Земотдела своим огнем разогнали орудийный расчет, и оно замолчало. Уже во второй половине дня // махновцы вновь начали орудийный обстрел, но уже с двух сторон, этот обстрел продолжался не более получаса, и затем наступила тишина, после которой должна была начаться очередная атака. Так оно и получилось. Появилась новая группа пеших махновцев, идущих на штурм Земотдела. Большая часть защитников собралась у винтовой лестницы, соединяющей этажи здания. Часть махновцев ворвалась в первый этаж Земотдела и бросилась к винтовой лестнице, наступила решающая минута, вот показались их головы... несколько наших залпов из винтовок и этот штурм был отбит. На полу остались лежать убитые махновцы, а остальные убежали. В этот момент героизм проявили т.т. Есаулов, Бушуев и другие. Сразу наступила тишина. В городе прекратилась стрельба, где-то был слышен отдаленный шум повозок...

Начало смеркаться, наступил вечер, и защитники непобежденного опорного пункта, который оказался неприступной крепостью, покинули Земотдел. В этом тяжелом бою // мы потеряли одного человека — т. Дудко. На другой и третий дни Уком КПУ и Ревком выясняли потери в людях и нанесенный городу ущерб.

Как удалось установить позже, в налете на Бердянск принимало участие до пяти тысяч бандитов-махновцев, что более чем в десять раз превышало силы защитников города. Наиболее тяжелый и неравный бой имел место на Площади, куда отошли защитники опорных пунктов с почты, Чрезвычайной Комиссии и Упродкома. Здесь отряд Коммунаров отбил несколько атак махновцев и, уже будучи окружен со всех сторон, в неравном и жестоком бою погибло до 80 человек коммунаров. В их числе был и т. Михелович — председатель Ревкома. Общее количество погибших защитников Бердянска — 84–86 человек, из них около половины коммунистов.

Советские учреждения были разгромлены и разграблены, городу был нанесен большой материальный ущерб. Но уже на второй и третий день началась постепенно налаживаться нормальная деятельность советских учреждений. В похоронах погибших коммунаров приняли участие многие // сотни жителей города. Траурный кортеж с 84 гробами, в которых лежали стойкие защитники города, погибшие в бою за власть Советов, подошел к братской могиле, где были отданы последние почести погибшим...

Прошло около 48 лет после героического подвига защитников Бердянска 12 декабря 1920 года. Много, очень много новых подвигов совершили трудящиеся города и сел Бердянска в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945 годов и в годы мирного строительства по выполнению пятилетних планов развития народного хозяйства. Мы недавно отпраздновали 51-ю годовщину Великой Октябрьской Социалистической Революции.

Бой небольших групп коммунистов, комсомольцев и беспартийных против многочисленной банды махновцев 12 декабря 1920 г. в г. Бердянске является одним из примеров героизма советских людей в годы гражданской войны в борьбе за власть Советов.

Пастухов Г.Я.
(член К.П.С.С. с 1919 г.
бывший член Бердянского
Ревкома в 1920 году).

10 ноября 1968 г.
г. Москва

БКМ — Арх.

Аудиозапис бесіди Н.Д.Радченко та М.В.Юхна (1977 р.)¹

Радченко Н.Д.: [...] У меня печать, я член комсомола. Отец мой где-то там, вот. Матери тоже нет [...]. Здесь бабушка была у меня. И вот я жила с бабушкой [...]. Есть только она [...].

Потом, значит, может по знакомству, так там была в том павильоне (квартире), вот. [...] И там была одна женщина, у которой мы жили там [...]. И у нее были с этой самой, с Западной Украины, [...] с этой вот, там галичанки были.

Юхно М.В.: Да, да.

Радченко Н.Д.: И вот эта галичанка [...]. Так она прибежала... я вот помню фамилия, она в компартии была, может она... Копонова! Знаете?

Юхно М.В.: Не помню.

Радченко Н.Д.: Была Копонова, я знаю, потом она вступила в партию. Вот. Она прибежала и говорит: «Пойдем ко мне». И дала мне трубку [...]. Взяла винтовку со двора [...]. Говорит: «Если будут махновцы в павильоне, я умею палить [...]». Там Юля пришла, и вторая, ее подружка, которой мы недавно написали письмо [...]. А у нас что? Вот сегодня мы знаем, что как будто Махно должен наступать [...]. Юля была [...] с Качкаревым [...]. И я им говорю: «Идите сейчас в комсомол». А комсомол был там [...]. И они пошли. [...] Пришли они туда, а там махновцы заседают. Значит, когда они зашли в общий коридор, сюда, в эту сторону, и он говорит: «А куда комсомол делся?» [...]

А у нас дня за 4 до этого была у нас уездная конференция по делам молодежи, где Аркадьев там выступал и сказал, что разбит Махно. И такая орация была! Да. [...]

Они разбивают стол [...] и Юля говорит: «Что ты бьешь народное добро?» [...] Они говорят: «А ты кто? Ты еще кто такая?» «А я так, проходила». «А документы у тебя?» А она же знает, что у нее в кармане есть комсомольское удостоверение. «Документы? На тебе». Только потом сообразила, когда ему дала. Он повертел удостоверение, повертел, повертел... «Ану, уходите отсюда!» [...] И он их выгнал. Что они еще? [...] Вот такая история. Они разобрали [...] печку и знамя комсомольское [...] спрятали. [...]

Приватна колекція Ю.М.Юхна

Мои воспоминания о налете банды Батька Махно на гор. Бердянск 12 декабря 1920 года

9 ноября 1920 года Красная Армия разбила остатки белогвардейской группы Южнорусской контрреволюции. Крым был полностью очищен от войск барона Врангеля и восстановлена там советская власть.

Вскоре стало известно, что Махно отказался подчиняться командованию Красной Армии и ушел «гулять» по Таврии. Настали тревожные дни. У нас в гор. Бердянске срочно организовали Чоновский отряд из чл. партии, комсомольцев и б/партийных, выдали оружие и начали обучение.

В первых числах декабря числа 3-го город был объявлен на военном положении. Банда батьки Махно приближалась к Бердянску. Было запрещено хождение по городу с вечера до утра. Выставлена на подступах к городу на горе застава, по городу установлен ночной патруль и часовые у складов и учреждений. Несколько дней отряд находился на казарменном положении. Потом ответработники постепенно стали уходить ночевать домой. Ночной патруль и охрана объектов была возложена на комсомольцев, а в 5 часов утра нас должны были сменять старшие. //

¹ Через погані якість запису та стан магнітофонної плівки вдалося транскрибувати лише уривки бесіди.

В ночь с субботы на воскресенье, т. е. под 12 декабря, на заставе дежурил караульный батальон Уезд-Военкомата, а комсомольцы несли охрану города. Я была в патруле по городу вместе с Юлей Беляевой. К 5 часам утра мы возвращались в штаб обороны, который находился в Уездкоме партии на Зеленой улице.

Ребята, вернувшиеся раньше нас, съели весь ужин. Я жила в общежитии, и поэтому должна остаться голодной. Я вспомнила, что Завдошкольным отделом Наробраза Аня Головенко приглашала меня вечером на пирожки с фасолью. Я решила пойти к ней покушать. Она жила на Пушкинской ул. № 20. Пошли мы к ней с Юлей, разбудили, она нас накормила пирожками, Юля ушла домой, а я лягла спать у Головенко.

Заснула я крепко, спала, «как убитая», и не слышала начавшейся перестрелки, не знала, что город уже занят махновцами. Головенко проснулась от выстрелов, не добудившись меня схватила своего грудного ребенка и убежала из дому.

Ворвавшиеся в квартиру махновцы застали меня спящей, стали избивать меня прикладами винтовок, я проснулась от ужаса и боли и потом потеряла сознание. Что было дальше, я не знала.

Мне спустя два м-ца рассказали: Аня Головенко с ребенком прибежала в колонию к железнодорожнику Жусову Петру Ивановичу. // Туда же пришел и мой брат комсомолец Николай Семененко с несколькими комсомольцами. От Головенко они узнали, что я осталась в квартире на Пушкинской улице. Они нашли меня без сознания и притащили меня к Жусову. А также привели туда раненого комсомольца Борисова.

Под вечер в город приехал мой старший брат Даниил Семененко с учителем Яценко и крестьянином Бабенко Григорием, двумя подводами из села Андреевки в Уезднаробраз. Когда они приехали, Махновцев уже в городе не было. Брат Даниил нашел нас у Жусовых и на утро, забрав меня, раненого Борисова, брата Николая и еще нескольких ребят учеников, жителей с Андреевки, увез нас в Андреевку, где меня и раненого Борисова положили в больницу. Я болела больше двух м-цев травматическим энцефалитом. Что оставило след на всю мою жизнь (у меня вмятина в черепной коробке).

Из рассказов мне известно: На рассвете 12/ХІІ 1920 года банда Махно тихо подошла к городу, прорвала заставу и влетела в город. На выстрелы в заставы, группа чл. партии и курсантов выскочили на Петропавловскую площадь, на встречу Махновцам, мчавшимся с горы, и приняла там бой. Много там полегло в неравном // бою курсантов и чл. партии и комсомольцев. Среди них тов. Михелович Тевель, Леонов Николай, Аркадьев Аркадий (Островский Арон) и другие.

В память об этом бое названа улица «им. 12 декабря».

Вторая группа засела в помещении Земотдела на Зеленой улице. Там был убит т. Дудка. Были зверски замучены Наташа Бушуева и ее сестра. Всех было убито 79 человек. Хоронили их через несколько дней.

У нас в городе была 3-х дюймовая пушка. Махновцы, захватив город, подкатили пушку, установили против Земотдела и били прямой наводкой по зданию Земотдела по засевшей там группе коммунистов.

Разбив и разграбив город, банда Махно к концу дня покинули город узнав, что за ними вслед идет курсантская дивизия Красной Армии.

Комсомолка 1920 года. Член КПСС,
персональный пенсионер Полевая

«Вольний Бердянськ»

Підписи під фото:

1 на стор:

- 14 Захисники Бердянська, жертви подій 12 грудня 1920 р. (БКМ — № 4846)
 13 Будинок, у якому 12 грудня 1920 р. знаходився Земвідділ
 12 Тимченко Степан Гнатович (БКМ — КП 909)
 11 Леонов Микола Павлович (БКМ — КП 8725)
 10 Похорон вбитих махновцями бердянських продармійців (БКМ — КП 5481)
 9 Вступ повстанських військ у Бердянськ у березні 1919 р.
 8 НЕ ТРЕБА
 7 Махновська тачанка
 6 Пилип Кузьмич Миронов
 3 Сергій Іванович Гусєв і Михайло Васильович Фрунзе
 4 НЕ ТРЕБА
 1 Махновське керівництво в Бердянську

4 на стор:

photo set 01

Федір Прокопович Гриценко, червоногвардієць, убитий махновцями (БКМ — НВ 5361/2)	Трохим Якович Удовиченко
Роберт Петрович Ейдман	Лук'ян Романович Романов-Лопатко

photo set 02

Лев (Леонтій) Йосипович Задов	Лев Борисович Каменєв
Володимир Зенонович Май-Маєвський	Нестор Іванович Махно

photo set 03

П.Кочергін	Марія Григорівна Никифорова
Григорій Авксентійович Колос (Колосов)	Віктор Білаш

photo set 04

Яків Назарович Бичихін (БКМ — НВ 7617)	Антон Денікін
Бела Кун	Степан Семенович Дибець

Вступ.

Розділ I. «Вина, музики та жінок!» (Перший візит махновців до Бердянська /15 березня – 11 червня 1919 р./)

Розділ II. «Вольний Бердянськ» (Другий, третій та четвертий візити махновців до міста /жовтень 1919 р. – жовтень 1920 р./)

Розділ III. «Здрастуйте, товарищі!» (Азовська операція та п'ятий з шостим візити махновців до міста /грудень 1920 р. – січень 1921 рр./)

Епілог.

Додатки

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Володимир Миколайович ЧОП,
Ігор Ігорович ЛИМАН
«Вольний Бердянськ»

Монографія

Комп'ютерна верстка та макетування: **Ігор Лиман**
Художнє оформлення: **Сергій Акімов, Сергій Нобелєв**
Коректор: **Марія Греб**

Підписано до друку 30.10.2006. Формат 60x84 1/16
Гарн. Таймс. Різографія
Ум. друк. арк. 30,8.
Наклад 170 прим.

Чоп Володимир Миколайович — кандидат історичних наук, доцент Запорізького національного технічного університету. Народився у 1971 р. З 1989 р. досліджує махновський рух. У 2002 р. захистив кандидатську дисертацію «Махновський рух в Україні 1917 – 1921 рр.: проблеми ідеології, політичного та військового устрою». З 2004 р. — докторант Запорізького національного університету. Тема докторської дисертації — «Джерела з історії повстанського руху на Півдні України (1917 – 1923)». Автор монографій «Нестор Іванович Махно», «Маруся Никифорова», упорядник археографічного видання «Записки гуляйпільського анархіста Вольдемара Антоні», науковий консультант ряду науково-публіцистичних фільмів, присвячених історії махновщини.

Лиман Ігор Ігорович — доктор історичних наук, професор, проректор з міжнародних зв'язків Бердянського державного педагогічного університету. Народився у 1971 р. в м. Бердянськ. Автор та упорядник п'ятнадцяти книг, зокрема, археографічних видань «Бердянськ в дневниках титулярного советника В.К. Крыжановского. Крыжановский В.К. Дневники», «Бердянська чоловіча гімназія (остання третина XIX століття) // Матеріали з історії Бердянського державного педагогічного університету. Том I», «Юне місто». Літопис історії Бердянська очима кореспондентів «Одеського Вісника» (1827 – 1860 рр.); «Кращий порт Азовського моря». Літопис історії Бердянська очима кореспондентів «Одеського Вісника» (1861 – 1875 рр.); «Повітова столиця». Літопис історії Бердянська очима кореспондентів «Одеського Вісника» (1876 – 1893 рр.); «Бердянський літописець» Василь Крижанівський».